

અનંતરાત્ "સાચું સાહિત્ય મુદ્રણાલય"માં
જેલું આજ્ઞાનંદના પ્રગર્ભી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવેદન

“વિવિધ અંશભાગા” ના સં. ૧૯૯૧ ના અંક ૨૧૯ થી ૨૭૨ તરીકે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિઓ “ભારતધર્મ” અને “અધારા રંગમહેસનો રાગ” આજે સારર કરાય છે.

કવિવર ઠાકુરની જનનાને ઓળખ આપવી એ હાથકંઠ્ય જેવાને આરક્ષિતો હિપચોગ કરવા જેવું છે. કવિવર ઠાકુરની ખ્યાતિ આજે એકલા દિંદમાંજ નથી પરંતુ દુનિયાના સમગ્ર દરેક દેશોની જનતા તેમની ખ્યાતિથી સુપરિચિત છે, અને એમની કૃતિઓ પણ તેટલીજ લોકપ્રિય થયેલ છે.

એ કૃતિઓમાંથી રાજભાગમા અપાયેલ “ભારતધર્મ” નો અનુ. ૫૪૬ સં. ૧૯૭૮ માં આખું દિનિવાસી શ્રી. નરસિંહભાઈ હંશરખાઈ પેરેલ પાસે તૈયાર કરાવાયો હતો, અને તે પછી “અધારા રંગમહેસનો રાગ” શ્રી. સેવાનંદજી પાસે તૈયાર કરાવાયો હતો. આજે તે બંને કૃતિઓ પ્રકટ કરવા યોગ્ય બન્યો છે.

“ભારતધર્મ” અને “અધારા રંગમહેસનો રાગ” એ બંને પુસ્તકોમાંનાં ઉમદા તરવો તે તે કૃતિઓના અનુવાદકો રાજભાગના પુરોય સુખભાગ્યાં છે. આશા છે, વાચકજન તે તે તરવોને જ.બી રિચારી મનન કરી તેમાંથી મળતો મોધ મદ્ય કરશે.

અન્ય અપાયેલ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધ.સં ૫૪૬જ પુરતક વંચનું ૫૨.

કાનક પ.સ-સં. ૧૯૯૨

જિજ્ઞુ-અખંદનંદ

આ પત્રે આપણી બહેન અને મુલાકાતી સુ. ૧ માર્ચ ૧૯૪૬
 ના રાત્રે મુલાકાતી બહિષ્કાર મુલાકાતી ના રાત્રે આપણી બહેન
 અને મુલાકાતી બહિષ્કાર મુલાકાતી ના રાત્રે આપણી બહેન
 અને મુલાકાતી બહિષ્કાર મુલાકાતી ના રાત્રે આપણી બહેન
 અને મુલાકાતી બહિષ્કાર મુલાકાતી ના રાત્રે આપણી બહેન

પણ પશ્ચિમનો જોડિયો અંત આપનો જોડિયો એ બે બેમાં
સાથે બેઠે છે. એ બંને જનુ સમાજ નહિ. પશ્ચિમનો જોડિયો
સાદરતો ઉપર જોડાયો છે. પશ્ચિમ જોડિયો સમાજ પણ ઉપર
જોડાયો છે. માટે જ ત્યાં સારું સંબંધ આવી પડ્યા બનિયા
કોઈ કોઈ છે, આને આપણે આવી સમાજ ઉપર જ જવા આપણે
હૃદય બાળી જાય છે. સુધ્ધ ગમે નું હોય, સુધ્ધ ગમે તે ગણતણ
હોય તેની પરમા આપણે કરીએ નહિ અને કરી નથી - આપણો
મતિદાન રાજ્યોની વંશાવળીઓ સમાજ નથી. સુધ્ધની સમાજ
ઉપરનાં જોનાં ગમે એટલા ઉજાને એની આપણે પરમા કરી નથી.
પણ એ જોનાંની નીચે ક્યેટા ગંભીર જળને કાઢા હતાને જોનાં
ત્યારે આપણું હૃદય વસોવાય જાય. આજે આપણે સમાજ પરદેશી
જોના વાંસથી વસોવાય છે માટે જ આપણને આટલી વેદના છે.

પણ આપણો ભારતધર્મ ન સમજતા પશ્ચિમના સંપ્રદાયનું અંધ અનુકરણ કરીશું, તો પરદેશીઓને હાથે આપણને નેટકું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, તેથી વધારે અનિષ્ટ આપણા પોતાના હાંથે થવાનો સંભવ છે. આપણો ધર્મ પરદેશીઓ ન સમજે તેથી તેઓ નાળયે-અનાળયે આપણા હૃદય ઉપર આઘાત કરી આપણને વેદના કરે, પણ ને આપણે આપણા ધર્મને વિસારી પશ્ચિમ દિશા-એ દોડીશું, તો આપણે પોતે આપણી જાતને છિન્નભિન્ન કરી નાખીશું ને નાશ પામીશું.

સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર માત્ર કવિકુલગુરુ નથી, સમર્થ દ્રષ્ટા પણ છે. એમણે ગંગાતટે અનેક તપસ્યા કરી આ ભાવનાઓ જોઇ છે, અનેક કાળપૂર્વે જોઇ છે. પુણ્યપવિત્ર ગંગાના ગંભીર જળ ઉપર, વિશાળ આકાશ નીચે, સહસ્રરશ્મિ ભગવાન સૂર્યનારાયણના ઉદ્યા-સ્તાનાં દર્શને, રાત્રે હિમાંશુ ચંદ્રના કિરણના શીત સ્પર્શે, પ્રકૃતિની

તારામામત્રીની પ્રેરણાએ ગુરુદેવના મંબીર આત્મામાં ભારતવિમાના-
એ જે સદેશો પ્રેર્યા છે, તે આપણને માર્ગદર્શક છે. એ ભાવના-
એ એમના રચેશ, રાગપ્રમ્લ અને સમૃદ્ધ આદિ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ
થઈ છે. આ પુસ્તકમાંના નિબંધો એ તથા પુસ્તકોમાંથીજ લીધા છે.

ત્રીસ વર્ષ પુર્વેથી આ લેખો એમણે લખવા માંડેલા, પણ
આપણે તે ભાવનાને આજે પણ અનુભવી શક્યા નથી, અને અ-
નુભવનાં દષ્ટિ સાર લાગશે; છતાં પણ વાચક જોઈ શકશે કે એમાં
કેટલું સત્ય સમાયેલું છે. દરિયાર કદા છે એ આથી જ પ્રાપ્ત
થશે. એમનો જીવનપ્રવાહ સતત વધ્યા હઈ છે, અને તે દારણે આજે
તેઓ આધારણ જનસમાજથી એટલાજ આગળ મથા છે—સાધારણ
જનસમાજ હરના આજે પણ એટલું દૂર જોઈ શકે છે, અનેક
સામાન્ય ધટનાઓના અનુભવે એમના મૌલ્ય અભિપ્રાયોમાં—આ
પુસ્તકમાં જાણવેલા અભિપ્રાયોમાં—ફેરફાર કર્યા પણ છે, પણ જે
મૂળ ભાવના એ તો એની એજ છે—સત્ય છે, વાચકને નિબંધો
રચનાના પદ જોઈને ખાતરી થશે કે, તેઓ કદા છે, ભારતધર્મના
ગુરુ છે—શાન્તિનિકેતન એમની ગુરુપીઠ છે.

મને એમણે સાબિધ્યનો જે લાભ આપ્યો છે અને એમના
ગમે તે પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાની જે સમ્મતિ આપી છે તેને
માટે મૂંઝવે એમનો વાળી ખું અને તેથી એમની ભાવના ગુજરાતી
વાચકવર્ગ સમક્ષ માટે મૂકવી જ જોઈએ એ માર્ક કરવા માનું છું.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે પુસ્તકોના પ્રજાગર નિબંધો આમાં આવી
જાય છે, પણ એમની સમતિથી એ બધા નિબંધો કાળક્રમે એટ-
લા મોટા જોઈએ છે કે એમની ભાવનાનો વિકાસ કાળક્રમે ફેરો હશે
તે જણી શકાય. વળી પુસ્તકનું નામ જે રાખ્યું છે, તે પણ એમની
જ મતેનિથી રાખ્યું છે. આસા છે કે ગુજરાત ભાગ્યવશ મમજરે,
દેશમાં ને કાર્યમાં દિનારો ને ભારતજાતિ દેશર કરી માનવ
ધર્મને પરિપૂર્ણ કરવામાં પોતાનો વધારેજી આગ-ફવ નહિ તે
ફક્તની પાખડી-અપંગ.

શાન્તિનિકેતન }
દોશી, સં. ૧૯૦૮ }

નરસિંહભાઈ હંપરભાઈ પટેલ

“અંધારા રંગમહેલ”નો રસાસ્વાદ

“કાવ્ય એટલે આત્માની ઉત્તમ ઓળખાણ” એ ધોરણે તપાસતાં મોટે ભાગે ગદ્યમાં લખાએલાં ઉપનિષદોને જગતના કાવ્ય-સાહિત્યમાં ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન મળ્યું છે. રવિચાણુની કૃતિમાં આ આદર્શ ઉપરાંત તેમની અનોખી કલાનું દર્શન થાય છે. દસ્ય જગત-ને ચારે બાજુએથી ઘેરી વળતા અદસ્ય જગતના પાનાજડિંગ પાણીમાં ડૂબકી મારીને કવિ મહામૃત્યવાન રત્નો ખદાર લાવે છે. ઉપનિષદોના યુગથી માંડીને છેક આજ સુધીના તત્ત્વદર્શી પંડિતો જે સનાતન સત્યની જોજ કરી રહ્યા છે તેની છેક નજીક જઈને, તેનો પ્રકાશ ઝીલીને તેનું પ્રતિબિંબ રવિચાણુ પોતાની કૃતિમાં ઉતારે છે. પ્રસ્તુત નાટક ધણું નાનું છે. પણ સમસ્ત માનવચિંતનનો નિચોડ કવિએ તેમાં નીતારી નીતારીને લયોં છે. પરમ શાંતિ-દાયક; પરમ મંગલકારક, મૂઢતમ સત્યને તેમણે પોતાની તત્ત્વવેધક દૃષ્ટિથી જોધને, સત્યને ઢાંકી ન દે, પણ સત્યના સૌંદર્યને વધારે સરસ રીતે ખીલવે એવાં કલાનાં આજ્ઞાં ઝીણાં વજ્રથી તેને શણગાર્યું છે.

પણ એ મહામૃત્યવાન મોતીને તેમણે છેક ઉઘાડું નથી મૂક્યું. સાત સાત પડદાવાળી નકશીદાર સોનાની દાખડીમાં મૂકીને તેમણે જગતની આગળ ધર્યું છે અને એ દાખડીનાં ઢાંકણાં ઉઘાડવાની ચાવી પણ તેમણે અંદરની અંદર જ રાખી છે. તે છતાં એ દાખડીનું ઢાંકણું ઉઘાડવાની જેની ચોગ્યતા ન હોય તેને અંદરનાં મોતીનું દર્શન થતું નથી. જગતને સૃજનાર મહાન કારીગર જેમ તેની કૃતિનું રહસ્ય પોતે વ્યક્ત નથી કરતો પણ મનુષ્યને તેની ખુદ્દિ અને અધિકાર પ્રમાણે તેની મેળેજ શોધવા દે છે, તેમ કવિ પણ પોતાની કૃતિનો મર્મ ઉઘાડો ન કરતાં વાચકને પોતાની મેળેજ જોળવા દે છે.

સારામાં સારી કવિકૃતિનું એજ લક્ષણ છે અને કવિતાના આસ્વાદની ખરેખરી મજા પણ તેમાં જ રહેલી છે. કાવ્યનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન જેમ આત્મા છે, તેમ તેના આસ્વાદનનો ભોક્તા અને ઉપ-ભોગનું સાધન પણ આત્મા જ છે. આત્માની ભાષા આત્મા જ ઝીણે અને તેમની વચ્ચે માનવભાષાનો જેમ થોડામાં થોડો અંતર-પટ તેમ તેનો સ્વાદ વધારે મધુર, ઘાડો અને અપરોક્ષ; પણ એવી

કવિનિનો સ્વાદ માણનાર આત્મા નિર્મળ દોલો જોઈએ; જુદા
 પારલોક દોલો જોઈએ; તેના ઉપરનાં જડતાનાં પદ પસાર પસારને
 આંખો ધમેકો દોલો જોઈએ; પણ જોએ પોતાની પાંખે જડ-
 તાના આવરણને એટલે રિધ્ધિ વિન્નમ પ્રદેશમાં ઉઠવા અચાનક દોલ
 એટલે નહિ પણ કવિની પાંખે વગમીને પણ ઉઠવા અચાનક
 દોલ અને છતાં જેમના અંતઃકરણમાં પ્રકાશનો ઉન્મેષ આડો આડો
 થવા લાગે. દોલ તેમને મારે આ "રસારસ" સમવાનો પ્રવાસ
 છે. એટલે પણ જેમનો અધિકાર ન દોલ તેમને મારે તે આવી
 કૃતિઓ દોલ કે ન દોલ એ બધું સરખું છે.

પ્રસ્તુત નાટકનું બાળ અંગ એટલું સાદું ને સરળ છે કે
 મુજરાતી ત્રીજી ચોપટી બજેસો ખાણસ પણ પાંચીને તેનો સંક્રાંતિ
 સમજી શકે. પણ એ સંજોની પાછળ જે ઉઠે મર્મ રહેસો છે તેને
 મારે તે વાચકનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થએલો હોવો જ જોઈએ.
 કવિને તો કવિ જ સમજી શકે; અથવા કવિના જેવા દોલ તેઓ જ
 કાંઈ કાંઈ સમજી શકે; બધા ગૂઢ કવિઓનાં માનિક સમાજનો
 મર્મ સમજનારની પાસે આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપી મુળધન હોવું જ
 જોઈએ. કબીર અને મીરાના કેટલાએ પદોના મર્મ આજે આપણે
 નથી કોઈથી શકતા તે આ મુળ ધનની ખામીને લીધે જ. કેવળ
 ભાષાશાસ્ત્ર અર્થાં કર્યા ખપનું નથી.

હવે આ નાટકનું વસ્તુ તપાસીએ. દેખીતી રીતે એમાં રાજ-
 રાણીના સંસારની વાર્તા ઉપરાંત બીજું કાંઈ જ નથી, અને તે
 વાર્તા પણ કેવી ? બિલકુલ સાદી અને સીધી.

હાહ એક નામદામ વગરના અને મુકરર સીમા વગરના દેસનો
 એક રાજા છે. તે બધા વખત ગ્રામ રહીને જ રાજ્ય ચલાવે છે.
 રાજ્યવહીવટ બરાબર ચાલે છે, પણ પ્રજા સમનું મોઢું જોવા પામતી
 નથી. સોડો તડવિનક કાં છે હાહ કહે છે કે, રાજા જ નથી; હોલ
 તો આપણને દેખાય નહિ ? સુમદિત રાજ્યનંદ અને સુબ્યવરથા
 તો સનાતન કાળથી આત્મા આવે છે. હાહ કહે છે કે, રાજા કદૂપો
 છે મારે છુપાતો રહે છે. હાહ કહે છે કે રાજાને ન્યાય કરના નથી
 આવડતો. આપણે રાજા હોઈએ તો આના કરના સરસ રાજ્ય ચલાવી-
 એ. કાંઈ બનાવટી રાજા ઉભા થાય છે અને ભાંગા સોડો તેને જ
 પોતાનો રાજા માનીને ક્રમાય છે રાજ્યમાં સીને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે,
 સૌ પોતપોતાની મરજી મુજબ વર્તે છે, છતાં બધું તત્ત રાજાની

પછી કોઓના રાજ્યને રાણીને દિવાદી જવા ખરે. રાણીના ખદેસને આજ સમાધી. રાણી બેબાકળી જદાર આવી ત્યારે પેમે જનાવરી રાજ્ય ત્યાં હશે દતો તેને કહેવા સામી કે, મને આજમાંથી આવે. તે કહે કે હું તો ચેલધારી રાજ્ય છું. રાણીના દિલને ખારે આપણ થયો, પણ તેનો મોઢ દલ્યો નહિ. પછી અરેખશ રાજ્યને તેને આજમાંથી બચાવી લીધી. એ વખતે રાણીથી રાજ્યનું રૂપ જોવાઈ ગયું. અને તે કવચીન થઈ ગઈ. તે રવરૂપ થયું બલકર હતું. રાણી કહે કે નમને હું આવી શકતી નથી. હું તો નખારી પાસેથી આવી જઈશ. રાજ્ય તો કોને રવનંત રીને વનંત રીતો દતો તેથી તેણે કહ્યું કે જાતે જાઓ, મારા દરવાજા ઉપાડા છે.

રાણી પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. પેલી દારી પણ તેની સાથે ગઈ. રાણીનો આત્મા ઉઠળી ઉઠ્યો હતો. રાજ્યનું નામ સંભળાને તેને કાળ જળતી હતી. મેલા જનાવરી રાજ્ય તરફ દઈ તેનું ચિત્ત બેંચાતું હતું, પણ તેના હૃદય ઉપરથી તેના પતિનો અધિકાર ખરયો ન હતો. અમારી રાજે મજ રાજ તેને કોઈની બીજાના મેખી સર સંભળાયા કરતા દના.

ધીમે ધીમે તેનું અભિમાન આજગનું ગયું. જનાવરી રાજ્ય ઉપર તે મોહી હતી, પરંતુ વખત જતાં તેનો મોહ ઉતરી ગયો. અને પતિ ખૂબ યાદ આવવા લાગ્યો. પદેશ તો તે એમ કહેતી કે, તે મને તેડવા આવે તોપણ ન જાઉં. હવે "રાજ્ય મને તેડવા જમ નથી આવતા કે ક્યારે આવશે ?" એવો વલોપાત કરતી થઈ. પણ રાજ્યપાસે તો મારે જ પગે ચાલીને જવું જોઈએ એવું તેને ધણું મોટું સમજાયું.

પણ તેને સમજાયા પછી તે કંઝાલ ભિખારજીને વેશે પગે ચાલતી પોતાના પતિને ઘેર જવા નીકળી. હવે રાણી તરીકેનું તેનું અભિમાન તદ્દન ગળી ગયું હતું અને રાજ્યની ક્ષુદ્ર દારી તરીકે રહેવા જ તે જતી હતી. પણ આજ વિચારથી તેને અપાર સુખ થઈ હતું.

રાણી ચાલતી ચાલતી રાજ્ય પાસે ગઈ અને કહેવા લાગી કે, મને મળી ન ગયેલા સદાની દામીજ ગયુંજો. ત્યારે રાજ્ય કહે કે હવે તમે મારું રૂપ જોવા યોગ્ય થયા છો. આપણા અધારા રગમહેલની રમત પૂરી થઈ છે. હવે તમે ખુઝા પ્રકાશમાં મારી સાથે ચાલો.

નાનાં બાળક રસ લાઈ લાઈને વાગી જાય એવા આ વરદમા-

થી આધ્યાત્મિક મર્મ શી રીતે શોધવો ? રવિ બાબુ સામાન્ય રાજરાણીની વાર્તાઓ તો લખે જ નહિ. એ જે કંઈ લખે તેમાં ઉંડા ઉદ્દેશ તો હોવો જ નોંધવો. કેટલાક કવિઓ પોતાના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં ઇસારો કરે છે, પણ રવિ બાબુ તો પ્રસ્તાવના જ લખતા નથી. વાચકને એમના મંત્રની દીક્ષા મળી હોય તો પોતાની મેળે મર્મ ઉકેલી લે.

પરંતુ છેક નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ઇશ્વર પોતાની અદ્ભુત કૃતિનો મર્મ સમજવાની ગુપ્ત ચાવી જેમ તે કૃતિની અંદર જ છુપાવી રાખે છે, તેમ રવિ બાબુએ પણ આ નાટકનો ભેદ ઉઘાડવાનો મંત્ર નાટકની અંદર જ મૂકી રાખ્યો છે. પહેલે જ પાને એક ભેદ ભરેલું વાક્ય આપણું લક્ષ્ય બેઝે છે:—“અમારા નગરની રચના જ એવી છે કે ગમે તે સડકે જવો તોપણ ચાલે. આમાંની કોઈ પણ સડકે ચાલ્યા જશો તોપણ તમે ત્યાંજ પહોંચવાના.” આ ઉપરથી નાટકના ભેદ ઉપર જરાક અજવાળું પડે છે. આ રાજ્ય ઇશ્વરનું રાજ્ય તો નહિ હોય ? ગમે તે ધર્મ પ્રમાણે તેની આરાધના કરીએ તોપણ અતે તેના જ સાંનિધ્યમાં જઈને ઉભા રહેવાય એવો તો આ વાક્યનો મર્મ નહિ હોય ? ત્યાર પછી આગળ જતાં એક વાક્ય વડે વાચકની ખાત્રી ચાય છે કે, ગ્રન્થની ગુપ્ત રહીને રાજ્ય કરનાર રાજા તે ઇશ્વરજ. નગરજનોમાંથી એક જણ ભેદ દર્શાવે છે કે, આપણો રાજા ગુપ્ત રહે છે એ આપણા રાજ્યની મોટી ખામી છે. રાજાના રાજ્યતંત્રનો મર્મ જાણનાર બીજો એક જણ કહે છે કે, એ ખામી નથી પણ ખુબી છે. તે કહે છે કે “આપણો આખો દેશ—એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી—આપણા રાજાથી સચરાચર ભરાઈને ઠસઠસી ગયો છે. તેણે આપણને એકે એકને રાજા જ બનાવી દીધા છે.” એ જ પાત્ર વળી એક જગ્યાએ કહે છે કે “આપણા રાજાના રાજ્યમાં આપણે બધાજ રાજા છીએ. તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાત ?”

હવે એ રાજા કાણ તેની શંકા જ નથી રહેતી. નાટકનો મર્મ ઉકેલવાની ચાવી આપણને અહીં જડે છે. રાજા તેના વિશાળ સીમા વચ્ચરના રાજ્યમાં પોતે એક જનાં અનેક રૂપે વ્યાપી રહ્યો છે. બધા જ તેનાં સ્વરૂપ છે—તેની અભિન્ન મુર્તિઓ છે. જીવ અને ઇશ્વર ગુણ અને સ્વભાવથી એક ન હોત તો સાન્ત જીવ તે અનંતને

જોળખે જ રૂપી રીતે ? હવે આ સોનાની-ઘાંજીનાં ઢાંકણું અપાડા-
 નીધે ઉઘડી જાય છે અને તેના મર્મમાં રહેલું રત્ન જોઈ શકાય છે.
 સીમાબદ-જીવાત્મા પોતાને અતિ સુદ્ધ, અતિ સધુ માને છે,
 પોતાનું અનંત જ્યેષ્ઠ જોઈ શકતો નથી; કારણ કે તેના નાનકડા
 અંદાશમાં તેના અનંત જ્યેષ્ઠનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડતું નથી. તેનું સુદ્ધ
 ચાટણું તેને દ્રવ્ય "માધ્વોક્તાઝમ" (બ્યથિ) બનાવી દે છે; પણ ત્યારે
 તે પરમાત્માના હૃદયમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં રીએ ત્યારે તેને
 પોતાના જ્યેષ્ઠનું જ્ઞાન થાય, રાજ્ય રાણીને કહે છે: "તમારા નાનકડા
 દર્પણમાં જો બધાનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ નથી પડી શકતું—તમારૂં દર્પણ
 તમે છો તે કદરતાં તમને નાના બનાવે છે, તમારા પ્રભુત્વની મર્યાદા
 જાણે છે અને તેથી તમે તમારી નજરે અતિ સધુ અને સુદ્ધ દેખાઓ
 છો. પણ મારા મનરૂપી દર્પણમાં જો તમે તમારૂં પ્રતિબિંબ જુઓ
 તો તમારૂં ખૂંડે પ્રભુત્વ, તમારી અસદ્ય ભવ્યતા ખીણી ઉઠે. x x
 x x x ત્યાં તો તમે મારી પૂર્ણ અભિજ્ઞ મૂર્તિરૂપે વિરાજો છો."

પણ દલ્લ એક અતિ મૂઢ તત્ત્વનો એક ઉકેલવાનો બાકી છે.
 ઈશ્વરની, નિમૂઢ લીલાનો એક અતિ અગત્યનો અંક, જે પ્રસ્તુત
 નાટકનો પ્રાણ છે તેનો મર્મ સમજવા માટે દલ્લ જરા વધારે ઉંડા
 ઉતરવાની જરૂર છે. રાજ્ય રાણીને અમારા મહેલમાં જ રા માટે
 મળે છે ? એ અધારો મહેલ તે શું ? તેનું સ્થાન ક્યાં છે ? એ
 અધારો મહેલની લીલાનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નના ઉકેલ વગર
 પ્રસ્તુત નાટકનો મૂળ મંત્ર સમજાય નહિ. રાણીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
 દાસી કહે છે: "તમારા રંગમહેલ સહિતના હૃદયની હંદી ગુદામાં છે."
 જીવાત્માને ઈશ્વરનું દર્શન તો તેના હૃદયની હંદી ગુદામાં જ થાય
 ને ? અને એ ગુદાના દ્વાર આગળ પરમાત્મા ઉભા રહે, પણ ત્યા-
 મુખી જીવ પોતે તે ન ઉઘાડે ત્યાંમુખી તે અંદર ન પધારે. જીવાત્મા-
 એ પોતે જ પોતાના હૃદયેશ્વરને આ રંગમહેલમાં આવકાર આપવો
 જોઈએ. માટેજ દાસીને મોટીથી કવિ કહેવડાવે છે કે "રાણીજી" તમે
 જ તમારે હાથે કરવાને નહિ ખોલો ત્યાંમુખી રાજાજી અંદર નહિ
 પધારે." રાજ્ય યન્મ અધિકારમાં લપાઈને પોતાની વીણા પમાડશે,
 વીણાના સ્વરથી જીવાત્માને સચેત કરશે, તેને પોતાના અવિચળ
 પ્રેમનું જ્ઞાન કરાવશે, પણ ગુદાના દરવાજા તો જીવાત્માએ જાતે જ
 ઉઘાડવા પડશે. પોતાના હૃદયના પ્રેમના પ્રવાહને પ્રભુના ચરણ
 તરફ ધાળવાનો પ્રયાસ પણ તેણે જ કરવો પડશે. મોહબુજ્જ સોયને

થી આધ્યાત્મિક મર્મ શી રીતે શોધવો ? રવિ બાપુ સામાન્ય રાજરાણીની વાર્તાઓ તો લખે જ નહિ. એ જે કંઈ લખે તેમાં ઉંડો ઉદ્દેશ તો હોવો જ જોઈએ. કેટલાક કવિઓ પોતાના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં ધસારો કરે છે, પણ રવિ બાપુ તો પ્રસ્તાવના જ લખતા નથી. વાચકને એમના મંત્રની દીક્ષા મળી હોય તો પોતાની મેળે મર્મ ઉકેલી લે.

પરંતુ છેક નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ઈશ્વર પોતાની અદ્ભુત કૃતિનો મર્મ સમજવાની ગુપ્ત ચાવી જેમ તે કૃતિની અંદર જ છુપાવી રાખે છે, તેમ રવિ બાપુએ પણ આ નાટકનો ભેદ ઉઘાડવાનો મંત્ર નાટકની અંદર જ મૂકી રાખ્યો છે. પહેલે જ પાને એક ભેદ ભરેલું વાક્ય આપણું લક્ષ્ય બેસે છે:—“અમારા નગરની રચના જ એવી છે કે ગમે તે સડકે જાઓ તોપણ ચાલે. આમાંની કોઈ પણ સડકે ચાલ્યા જશો તોપણ તમે ત્યાંજ પહોંચવાના.” આ ઉપરથી નાટકના ભેદ ઉપર જરાક અજવાળું પડે છે. આ રાજ્ય ઈશ્વરનું રાજ્ય તો નહિ હોય ? ગમે તે ધર્મ પ્રમાણે તેની આરાધના કરીએ તોપણ અતે તેના જ સાંનિધ્યમાં જઈને હિસા રહેવાય એવો તો આ વાક્યનો મર્મ નહિ હોય ? ત્યાર પછી આગળ જતાં એક વાક્ય વડે વાચકની ખાત્રી થાય છે કે, પ્રજાથી ગુપ્ત રહીને રાજ્ય કરનાર રાજા તે ઈશ્વરજ. નગરજનોમાંથી એક જણ ખેદ દર્શાવે છે કે, આપણો રાજા ગુપ્ત રહે છે એ આપણા રાજ્યની મોટી ખામી છે. રાજાના રાજ્યતંત્રનો મર્મ જાણનાર ખીજે એક જણ કહે છે કે, એ ખામી નથી પણ ખુબી છે. તે કહે છે કે “આપણો આખો દેશ—એક ખૂણાથી ખીજા ખૂણા સુધી—આપણા રાજાથી સચરાચર ભરાઈને ઠસઠસી ગયો છે. તેણે આપણને એકે એકને રાજા જ બનાવી દીધા છે.” એ જ પાત્ર વળી એક જગ્યાએ કહે છે કે “આપણા રાજાના રાજ્યમાં આપણે બધાજ રાજા છીએ. તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાત ?”

હવે એ રાજા કોણ તેની શંકા જ નથી રહેતી. નાટકનો મર્મ ઉકેલવાની ચાવી આપણને અહીં જરૂર છે. રાજા તેના વિશાળ સીમા વચ્ચેના રાજ્યમાં પોતે એક છતાં અનેક રૂપે વ્યાપી રહ્યો છે. બધા જ તેના સ્વરૂપ છે—તેની અભિન્ન મૂર્તિઓ છે. જ્ય એને ઈશ્વર રૂપે અને સ્વમાયથી એક ન હોત તો સાન્ત જ્ય તે અનંતને

ઓળખે જ ફરી રીતે ! હવે આ સોનાની દાખડીનાં ઢાંકણુ ઝપાટા-
બધ ઉઘડી જાય ॥ અને તેના મર્મમાં રહેલું રત્ન જોઈ શકાય છે.

સીમાબદ્ધ જીવાત્મા પોતાને અતિ ક્ષુદ્ર, અતિ લઘુ માને છે,
પોતાનું અનંત ઐશ્વર્ય જોઈ શકતો નથી; કારણ કે તેના નાનકડા
આટલામાં તેના અનંત ઐશ્વર્યનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડતું નથી. તેનું ક્ષુદ્ર
આટલું તેને ગુપ્ત 'માછકોકાઝમ' (બચ્છિ) બનાવી દે છે; પણ જ્યારે
તે પરમાત્માના હૃદયમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં ત્યારે તેને
પોતાના ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન થાય. રાજા રાણીને કહે છે: "તમારા નાનકડા
દર્પણમાં એ બધાનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ નથી પડી શકતું—તમારૂં દર્પણ
તમે છે. તે કરતાં તમને નાના બનાવે છે, તમારા પ્રજ્ઞત્વની મર્યાદા
બાંધે છે અને તેથી તમે તમારી નજરે અતિ લઘુ અને ક્ષુદ્ર દેખાઓ
છો. પણ મારા મનરૂપી દર્પણમાં જો તમે તમારૂં પ્રતિબિંબ જુઓ
તો તમારૂં ખરૂં પ્રજ્ઞત્વ, તમારી અસંલગ્ન બચ્ચતા ખીલી ઉઠે. x x
x x x ત્યાં તો તમે મારી પૂર્ણ અભિમ મૂર્તિરૂપે વિરાજો છો."

પણ હજી એક અતિ ગૂઢ તત્ત્વનો ભેદ ઉઠેલવાનો બાકી છે.
ધ્રિવરની નિગૂઢ લીલાનો એક અતિ અગત્યનો અંક, જે પ્રસ્તુત
નાટકનો પ્રાણ છે તેનો મર્મ સમજવા માટે હજી જરા વધારે ઉંડા
ઉત્તરવાની જરૂર છે. રાજા રાણીને અધારા મહેલમાં જ શા માટે
મળે છે ? એ અધારા મહેલ તે શું ? તેનું સ્થાન ક્યાં છે ? એ
અધારા મહેલની લીલાનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નના ઉકેલ વગર
પ્રસ્તુત નાટકનો મૂળ મંત્ર સમજાય નહિ. રાણીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
દાસી કહે છે: "તમારો રંગમહેલ સૃષ્ટિના હૃદયની હિંડી શુદ્ધામાં છે."
જીવાત્માને ધ્રિવરનું દર્શન તો તેના હૃદયની હિંડી શુદ્ધામાં જ થાય
ને ! અને એ શુદ્ધાના દ્વાર આગળ પરમાત્મા ઉભા રહે, પણ ત્યાં-
શુધી જીવ પોતે તે ન ઉઘાડે ત્યાંમુધી તે અંદર ન પધારે. જીવાત્મા-
એ પોતે જ પોતાના હૃદયેશ્વરને આ રંગમહેલમાં આવકાર આપવો
જોઈએ. માટેજ દાસીને મોટેથી કવિ કહેવડાવે છે કે "રાણીજી ! તમે
જ તમારે હાથે દરવાજો નહિ ખોલો ત્યાંમુધી રાજાજી અંદર નહિ
પધારે." રાજા શત્રુ અધિકારમાં લપાઈને પોતાની વીજા પગાડશે,
વીજાના સ્વરૂપી જીવાત્માને સચેત કરશે, તેને પોતાના અધિયજન
પ્રેમનું બાન કરાવશે, પણ શુદ્ધાના દરવાજા તો જીવાત્માએ જાતે જ
ઉઘાડવા પડશે. પોતાના હૃદયના પ્રેમના પ્રવાહને પ્રજ્ઞના ચરણ
તરફ વાળવાનો પ્રયાસ પણ તેણે જ કરવો પડશે. ભોલકાબલક સોમને

પાણી રાણી રાજ્યને નિયંત્રિત કરે છે. તેણે આને જોઈને
 શકે તેનું કારણ કે કારણ કે તે જાણે છે. તેણે રાજ્યનો માન
 પાળના આદર્શવાદને આપી જાણ્યો છે. તેણે જાણે છે કે તેણે આને
 ઉભો અભિપ્રાય ગણ્યો છે. રાણીને તેના રાજ્યપત્ન અભિમાન છે.
 રાજ્યના પ્રેમ ઉપર મનની સૌથી વિશેષ અભિમાન છે. એવું તેના
 મનમાં ગુમાન છે. એ ગુમાન મને નહિ ત્યાં સુધી તેનું રાજ્યની
 સાથે સંપૂર્ણ મિત્રતા માન્ય થી રહેતી રાણી અધીરો માન છે,
 છંદાગ છે, આખરે રાજ્યને જોડીને આપી જાય છે. તેના હૃદયમાં
 દાવાનળ રાખ્યો છે. આખા વિશ્વને કાઢી પાતા દોરે છે. પાંચરમાં
 પુરાણેલી વાધજુની પેઠે મૂકે છે: “મેળમાં પાણી મોઢે રહે પણ
 તારા રાજ્યને મેરે તો પાણી નહીં જાય” એવો વાક્યાદ કરે છે. પણ
 તેથી કાંઈ વિશ્વના અભિગમ કાપડા પદમાવાના દના / રાણીનો
 ક્રોધ પોતે પોતાની મેળે જાણીને દેવાવાળું છે. છતાં નિરંતર હિંમત
 તરફ આકર્ષાઈ રહેલો એવી વીણાનો ચૂર તે સાંભળે છે. તેનું દિલ દો
 છે, અભિમાન જોસારણું જાય છે; પણ હજી રાજ્યના તેજની રાહ
 જુએ છે. આંતે તેમાં એ હાર છે. ક’ગાદા વિખારણુને વેગે રાજ્ય
 પાસે જવા નીકળે છે; પણ હજી ‘હું’ વગર તેડું જાડું છું’ જોડેલો
 અભિમાનનો છાંટો રહી જાય છે. ત્યારે દારી તેને કહે છે કે “એ
 અભિમાન પણ આખરે નહિ રહે.”

આટલી તપશ્ચર્યા પછી રાણીની શુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે અને
 તે ધનની ગોપીની માફક અભિમાન, લોકલગ્નન સર્વનો ત્યાગ
 કરીને દીનલાલે પોતાના પતિના સાન્નિધ્યમાં જઈને ઉભી રહે છે.
 જોડેલે અંધારી મેડીમાં પ્રકાશ થાય છે—રાણીને રાજ્યનું દર્શન કર
 વાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી રાણી રાજ્યના હૃદયમાં
 પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તેની સાથેની પોતાની અભિનતાનો અપ-
 રેક્ષ અનુભવ કરે છે.

ઉપનિષદોએ સૌથી પહેલી વાર જગતને અર્પેલું અને ત્યાર
 પછી તમામ તત્ત્વદર્શીઓ અને મહાત્માઓએ અનુભવેલું છવ અને
 બ્રહ્માના પૂર્ણ અભિનત્વનું આ મૂઢ સનાતન સત્ય કવિએ આ નાટકમાં
 ફરીથી પોતાની અનોખી કલા દ્વારા નવે રૂપે રજુ કર્યું છે. અને
 પ્રાચીન અર્વાચીન તથા તમામ સંત પુરુષોએ વટાવી દીધેલી જૂની
 સાધનપ્રણાલિકા ઉપર પોતાની કલાની પીંછી ફેરવીને તેને નવી

રોનકે આપી છે.

આ તો જનજે પ્રસ્તુત નાટકનો મૂળ મંત્ર થયો, પણ એની અંદર છટી છવાઇ એવી એવી હીરાકણ્ઠીઓ જડી છે કે જેમાંની એક એક પર વિચાર કરતાં તે અનંત મહાસાગર જેવા પ્રશુના ધ્યાનમાં આપજે રૂપી જઈએ. એ રમ ચાખવાના જેવો આધકારી દર્શી તેઓ भारी સાથે જાણ લાગશે કે—

“કોઇ સંત વિરલે જાણીયું રે બાપ ! એ વાતું છે ગ્રીણીયું છ !”

ઝપિકેશ }
તા. ૨૫-૬-૩૨ }

સેવાનંદ

તા. ૬. પ્રસ્તુત નાટકનાં ગીતના સંબંધમાં એક ખુલાસો કરવાનો રહી જાય છે. રવિબાણુનાં ગીતનો બાવ તેમણે પોતેજ પસંદ કરેલા બંગાળી “બાઉલ”ના સૂરમાં જ સારામાં સારી રીતે ગુંજી ઉઠે છે. બીજું કોઇ પણ ભાષાની પદરચનામાં એ અતિ દુર્લભ વસ્તુ ગ્રીક્ષી શકાતી જ નથી. તેથી હરીને અંગ્રેજી પદરચના ઉપર તેમનો અસામાન્ય કાણુ હોવા છતાં પોતાનાં કાવ્યોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરતી વખતે કવિ તેમને પદમાં ન ઉતારતાં માત્ર ગદ્યમાં જ લખે છે. પ્રસ્તુત નાટકનો અંગ્રેજી અનુવાદ કવિએ જાતે જ કર્યો છે, પણ તેમાંનાં ગીતને તેમણે ગદ્યમાં જ રહેવા દીધાં છે. એજ ધોરણુને અનુસરીને તેમને ગુજરાતી પદમાં ઉતારીને તેમની શૈલીમાં બગાડો કરવાનું પાપ અનુવાદકે નથી કર્યું. તે એમ માને છે કે રવિબાણુની કવિતા પદરચનાનાં બંધન વગર, રાગ-રાગિણીના બેજન વગર તેની પોતાની નૈસર્ગિક શૈલી વડે જ રસિક વાચકનાં ચિત્ત હરી લેવા સમર્થ છે, ત્યારે તેને આગર પહેરાવીને શામળે તેના રૂપમાં ઘટાડો કરવો ? સ્વર્ગની અપ્સરાને હીરા ગ્રાતીના રાગીના ખૂંચે— તેને તો સ્વર્ગનાં પ્રુષોભા દાર-ગજરાથી જ સજ્જગારાય.

સેવાનંદ

ભારતગીત

—૦૦૦—

જનગણમન—અધિનાયક જય હે ભારત—ભાગ્યવિધાતા;
પંજબ સિંધુ ગુજરાત મરાઠા દ્રાવિડ ઉત્કલ ખંડ
ખંડ્ય હિમાચલ જમુના ગંગા ઉચ્છલ જલધિતરંગ
તવ શુભ નામે જાગે તવ શુભ આશિષ માગે
ગાહે તવ જયગાથા;

જનગણ મંગલદાયક જય હે ભારત—ભાગ્યવિધાતા;
જય હે, જય હે, જય હે, જય, જય જય, જય હે.
અહરહ તખ આઘ્વાન પ્રચારિત, શુનિ તખ ઉદાર ખાણી
હિંદુ બૌદ્ધ શીખ જૈન પારસિક મુસલમાન ખૃષ્ણની
પૂરવ પશ્ચિમ આસે તવ સિંહાસન પાશે,
પ્રેમહાર હય ગાથા;

જનગણ—ઐશ્વર્યવિધાયક જય હે ભારત—ભાગ્યવિધાતા;
જય હે, જય હે, જય હે, જય, જય જય, જય હે.
પતન—અભ્યુદય—ખંધુર પંથા, જુગજુગ ધામિત જત્રી,
તુમિ ચિરસારથી, તવ રથચક્રે મુખરિત પથ દિતરાત્રિ;
દારણ વિશ્વન માગે તવ શંખધ્વનિ બાજે
સંકટ દુઃખ ગાતા;

જનગણ પથપરિચાયક જય હે ભારત—ભાગ્યવિધાતા;
જય હે, જય હે, જય હે, જય, જય જય, જય હે.
ધાર નિમિત્ત ધન નિખિલ નિશીથે પીડિત મૂર્ચ્છિત દેશે
અચન છિલ તખ અખિચલ મંગલ નતનયને અનિમેષે;
દુસ્ત્રોને આતંકે રક્ષા કરિશે અંદ
સ્નેહમયી તુમિ માતા.

જનગણ દુઃખત્રાસક જય દે ભારત-માઝાબિધાતા;
 જય દે, જય દે, જય દે, જય, જય જય, જય દે.
 રાત્રિ પ્રભાતિલ હૃદય રંજિતછંજિ પૂર્વ હૃદયગિરિબાસે,
 ગાદે બિલંગમ, પ્રહુત મમીરણ નખજનનરસ દાસે;
 તવ કરુણાકૃત રાત્રે નિદ્રિત ભારત બંગે
 તબ મધ્યે તત માયા;

જય જય જય દે, જય રાજશ્વર ભારત-માઝાબિધાતા
 જય દે, જય દે, જય દે, જય, જય જય, જય દે.

ઉપાર્થના

અંતર મમ વિકસિત કર, અંતરતર હે.
 નિર્મલ કર, ઉન્નત કર, સુંદર કર હે.
 બ્રમત કર, ઉધત કર, નિર્ભય કર હે.
 મંગલ કર, નિરલસ નિઃસંશય કર હે.
 અંતર મમ વિકસિત કર, અંતરતર હે.
 જુક્ત કર હે સખાર સંગે, મુક્ત કર હે બંધે,
 સંચાર કર સકલ કર્મે શાન્ત તોમાર છંદ.
 ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત નિઃસ્પંદિત કર હે,
 નંદિત કર, નંદિત કર, નંદિત કર હે.
 અંતર મમ વિકસિત કર, અંતરતર હે.

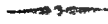
૨૭ અગસ્ટ, ૧૩૧૪ (૧૯૦૮)

અનુક્રમણિકા

(ભારતધર્મની)

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠા
૧	નવું અને પુરું ...	૧
૨	વિદેશી અને ભારતધર્મ ...	૨૩
૩	રાજનીતિની ભેગડી દયા ...	૫૧
૪	આગમનનો પદ્ધતિ ...	૧૪
૫	સામાન્ય આગમનો અધિકાર ...	૭૪
૬	ભાષણબંધી ...	૮૨
૭	સમાજ ...	૮૨
૮	સમાજબોદ ...	૧૦૮
૯	પૂર્વની અને પશ્ચિમની રાજ્યતા ...	૧૧૬
૧૦	અતિશયોક્તિ ...	૧૨૧
૧૧	નવું ધર્મ ...	૧૩૮
૧૨	ભારતધર્મનો ઇતિહાસ ...	૧૫૩
૧૩	ધર્મવિરોધનું દષ્ટાન્ત ...	૧૬૩
૧૪	સ્વદેશી સમાજ ...	૧૭૧
૧૫	પરિશિષ્ટ ...	૧૮૮
૧૬	સફળતાનો સદ્ગુણ ...	૨૦૮
૧૭	દેશી રાજ ...	૨૨૬
૧૮	શાહીવાદ ...	૨૩૫
૧૯	રાજભક્તિ ...	૨૪૦
૨૦	બહુમુખી રાજવંહીવદ ...	૨૫૦
૨૧	રસ્તો ને રસ્તાનું ભાથું ...	૨૫૪
૨૨	કોલ્લેડો ...	૨૮૫
૨૩	દેશનાયક ...	૩૦૮
૨૪	પંચના પ્રાદેશિક સંમેલનમાં આપેલું ભાષણ ...	૩૧૮
૨૫	સાચો ઉપાય ...	૩૫૫

સુવિનય

૫૪	પંક્તિ	અગ્રુદ્ધ	ગુદ્ધ
૩	૧૦	છટો	છટો
૫	૨૧	અપામાન	અપમાન
૧૩	૨૫	ખાનરખાન	ખાનરખાન
૧૪	૨૭	મેટ્રાક	મેટ્રીક
૩૭	૧૪	ધકલે છે	ધકલે છે
૪૬	૭	અ હાથ	આહાથ
૧૫૯	૨	વિરાધ	વિરોધ
૧૯૨	૧૫	પોતાની પોતાની	પોતાની
૨૨૨	૧૯	સ્વાત્તશાસનનું	સ્વાપત્તશાસનનું
૨૨૬	૧૬	આંપણુને	આપણુને
૨૨૯	૧૭	સરકાર	સરકારે
૨૪૩	૮	અને ક્યો	ક્યો; અને
૨૬૪	૨	ગારવ	ગૌરવ
૨૬૮	૧૬	તેથી	તેથી
૨૭૩	૩૧	સા લોક	સૌ લોક
૨૭૮	૧૭	મૂકી કાળા	મૂકી કાળા*
૨૮૨	૧૪	વિસથી	વિજથી
૨૮૩	૧૪	આવા	આવી
૨૯૪	૧૦	સવાળા	
૩૦૦	૨૯	પાશ્વમની	
૩૧૦	૨૫	પથસ્તાત્	
૮	૧૬	આમંત્રણનો	

ग्रंथस्वीकार

नीચેનાં પુસ્તકોનો સાબાર સ્વીકાર કરી જણાવવાનું કે, આ સંરચા તરફ આવતાં પુસ્તકો પાંચી-વંચાવી અભિપ્રાયોદિ જાણવાનું ધોરણ રખાયું નથી; પરંતુ યોગાતુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, કામ, કદ, મૂલ્ય વગેરેજ જણાવાય છે.

૧-ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુર તરફનાં (હિંદી) પુસ્તકો

પ્રેમી ભક્ત—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭, ૫૪ ૭૬, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય રા. ૦/-

મૂલ્ય જોસાંધચરિત—લેખક:-શ્રી. ધનસ્વામદાસજી. કદ ૫x૭, ૫૪ ૩૬, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય નથી લખ્યું.

દેશ્યાણુ જ્ઞાવના—લેખક:-શ્રી. તારાચંદ પાંડે. કદ ૩x૫, ૫૪ ૧૪, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય ૦)૦

શ્રી બહરી કેદાર હી ઝાંકી—લેખક:-શ્રી. મદાવીરપ્રસાદ માલવીયા વેદ. કદ ૫x૭, ૫૪ ૧૧૨, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય ૦

સુવોમકી ભક્ત શ્રિયા—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭, ૫૪ ૯૨, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય ૦

ભજનસમૃદ્ધ-સાગ ચીથા—લેખક:-શ્રી.વિયોગીદરિ. કદ ૩x૫, ૫૪ ૧૬૦, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય ૦)૦

શ્રી તુકારામચરિત—લેખક:-શ્રી. લક્ષ્મણ નાગપણ મહે. કદ ૫x૭, ૫૪ ૬૯, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય રા. ૧)૪

શ્રી ચેતન્યચરિતાવલિ-ખંડ ૪ થી—લેખક:-શ્રી. પ્રજ્ઞાદત્ત બક્ષારી. કદ ૫x૭, ૫૪ ૨૪૦, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય રા. ૦)૦

શ્રી ચેતન્યચરિતાવલિ-ખંડ ૫ થી—લેખક:-શ્રી. પ્રજ્ઞાદત્ત બક્ષારી. કદ ૫x૭, ૫૪ ૨૮૦, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય રા. ૦)૦

ગીતાવલિ—લેખક:-શ્રી. મુનિવાલ. કદ ૫x૭, ૫૪ ૪૬૪, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય રા. ૨)

ગ્રામીપ્રેમ—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭, ૫૪ ૬૦, સાફ પૃ.કુ., મૂલ્ય ૦)૦

સુહિયમ

૫૪	૧૩૬	અહુદ	હુદ
૩	૧૦	ઝોડ	ઝોડ
૫	૨૧	અમમાન	અમમાન
૧૩	૨૫	ખાનરખાન	ખાનરખાન
૧૪	૨૭	મેટાક	મેટાક
૩૭	૧૪	ધકડે છે	ધકડે છે
૪૬	૭	અ હાળ	અ હાળ
૧૫૯	૨	વિરાધ	વિરાધ
૧૯૨	૧૫	ગોતાની ગોતાની	ગોતાની
૨૨૨	૧૯	સ્વાતશાસનનું	સ્વાતશાસનનું
૨૨૬	૧૬	આપણને	આપણને
૨૨૯	૧૭	સરકાર	સરકાર
૨૪૩	૮	અને કયો	કયો; અને
૨૬૪	૨	ગારવ	ગોરવ
૨૬૮	૧૬	તેયા	તેયા
૨૭૩	૩૧	સા લોક	સો લોક
૨૭૮	૧૭	મૂકી કાળા	મૂકી કાળા*
૨૮૨	૧૪	વિસયી	વિજયી
૨૮૩	૧૪	આવા	આવી
૨૯૪	૧૦	સવાળા	સધળા
૩૦૦	૨૯	પાશ્વમની	પશ્ચિમની
૩૧૦	૨૫	પથસ્તાત્	પથસ્તત્
૩૧૯	૧૬	આમંત્રણનો	આમંત્રણને
૩૨૦	૨	સંયુત્	સંયુનક્તુ
૩૨૩	૮	કેદ્રાતિગ	કેન્દ્રાતિગ
૩૩૩	૨	પૂર્વમાંથી	પૂર્વમાંથી
૩૪૦	૨૭	મીડું	મીડું
૩૭૬	૨	સા	સૌ

ग्रंथस्वीकार

नीचिनां पुस्तकोन्मो आचार इति ॥ १७७७७७ ३, आ
 अरथा नर आचार पुस्तको आभी-वन्दरी अमिअ-वदि ॥ १७७७७
 पोरण रभायुं नयी; १६७७ पोमानुपोत्र नीचि अमिअ आत्र पुस्तकोनां
 नाम, ६७, ६६, मूल्य १६७७७ ७७७७७ ७७.

१-भीता प्रेस-गोरणपुर तरङ्गनां (छिंदी) पुस्तको

अभी लक्ष्म—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद पोदार. ६६ ५७७७, ५७
 ७६, साहु ५६, मूल्य १६ ७७

मूल्य भासांअरित—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद. ६६ ५७७७,
 ५७ ७६, साहु ५६, मूल्य नयी ७७७७.

हस्यायु लक्ष्म—लेभकः-भी. ताराअं पाडे. ६६ ७७७७, ५७
 १४, साहु ५६, मूल्य ०)७

श्री अरुनी केदार ही अरुनी—लेभकः-भी. मदावीरप्रसाद भावपीपा
 पेव. ६६ ५७७७, ५७ ११२, साहु ५६, मूल्य ०

युवोपही लक्ष्म अरुनी—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद पोदार. ६६
 ५७७७, ५७ ६२, साहु ५६, मूल्य ०

लक्ष्मलक्ष्म—लेभकः-भी. विवेकीदरि. ६६ ७७७७,
 ५७ १६०, साहु ५६, मूल्य ०)७

श्री लक्ष्मलक्ष्म—लेभकः-भी. लक्ष्मलक्ष्म नारायण अरु. ६६ ५७७७,
 ५७ ६६, साहु ५६, मूल्य १. १)७

श्री वितन्यवरितावलि—अं ४ धी—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद
 मारी. ६६ ५७७७, ५७ २४०, साहु ५६, मूल्य १. ०१७

श्री वितन्यवरितावलि—अं ५ धी—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद
 मारी. ६६ ५७७७, ५७ २८०, साहु ५६, मूल्य १. ०११

गीतावलि—लेभकः-भी. मुनिवाल. ६६ ५७७७, ५७ ४६४, साहु
 ५६, मूल्य १. १)

गोपीअम—लेभकः-भी. अनुमानप्रसाद पोदार. ६६ ५७७७, ५७ ६०,
 साहु ५६, मूल्य ०)७

પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦૧

માળકોનો પાકાર—લેખક:—શ્રી. રાવજીભાઈ મણિલાલ પટેલ. ૩૬

પૃષ્ઠ ૧૬૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦૧

રજીવ્યવસ્થા—લેખક:—મં. ગાંધીજી. ૩૬ પૃષ્ઠ ૨૦૮, સાદું

પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦૨

શીતાલવનિ—લેખક:—શ્રી. કિશોરલાલ મયરવાલા. ૩૬, ગામપા,

પૃષ્ઠ ૧૩૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)૨

ઉધારનું છવન—લેખક:—શ્રી. કિશોરલાલ મયરવાલા. ૩૬ પૃષ્ઠ ૧૩૦,

પૃષ્ઠ ૨૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦૧

ત્યારે કરીશું શું?—અનુવાદક:—શ્રી. નરહરિ દારકાદાસ પરીખ

અને પાંકુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે. ૩૬ પૃષ્ઠ ૪૪૪, પૂઠું

બોર્ડ પટીનું, મૂલ્ય રા. ૧)

—ગુજરાત વનકિયુલર સોસાયટી અમદાવાદનાં પુસ્તકો

હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓની ફરજ—લેખક:—શ્રીમતી નિર્મળા-

બેન કલ્યાણરામ બેળી. ૩૬ પૃષ્ઠ ૬૦, સાદું પૂઠું, ૦૧

ગુજરાતની લઘુવ્યવસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા—લેખક:—શ્રીમતી

સરોજની મહેતા. ૩૬ પૃષ્ઠ ૨૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

સમાજસુધારાનું રેખાકર્શન—લેખક:—શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ

ત્રિવેદી. ૩૬ પૃષ્ઠ ૨૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦૧

સગાળશા આખ્યાન—લેખક:—શ્રી. જગન્નાથ મુકુંદરાય દેસાઈ. ૩૬

પૃષ્ઠ ૨૬૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

દીપકૃત સંસ્કૃત નાટક—ભાગ ૨ બે—લેખક:—શ્રી. નર્મદાચંદ્ર

ભોગીલાલ પુરોહિત. ૩૬ પૃષ્ઠ ૨૮૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

રસગંગા—લેખક:—શ્રી. મળલાલ કાળીદાસ. ૩૬ ૧૫૮, પૃષ્ઠ ૫૬,

સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧

મીરાતે અહમદી—વોલ્યુમ ૨, ખંડ ૨ તથા ૩—અને અનુવાદક:—

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી. ખંડ બીજાનું ૩૬ ૧૫૮,

પૃષ્ઠ ૨૦૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧) અને ખંડ ત્રીજાનું ૩૬

૧૫૮, પૃષ્ઠ ૧૮૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

મંથ અને મંથકાર—પુસ્તક પાંચમું અને છઠું—અને નિવાર

કરનાર:-શ્રી. હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. પુસ્તક માંવમાનું
કદ ૬x૯, પૃષ્ઠ ૩૦૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૧) અને છંદાનું કદ
૬x૯, પૃષ્ઠ ૨૪૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન—લેખક:-શ્રી. ભરતરામ વાલુસુખરામ
મહેતા. કદ ૬x૯, પૃષ્ઠ ૩૮૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

પદ્ધર્થવિજ્ઞાન (ભાગ ૧ લો)—લેખક:-શ્રી. ધનજીભાઈ કપરીભાઈ
ળી. એસ. સી. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ—વિભાગ ૩ જો—
લેખક:-શ્રી. હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ
૨૮૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ભૌગોલિક કોષ—લેખક:-શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.
કદ ૬।।।x૧૦, પૃષ્ઠ ૯૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦।।

વહાણની પરિભાષા—સંપાદક:-શ્રી. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ.
કદ ૬।।।x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦।

ધર્મ અને સમાજ—લેખક:-સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ
નીલકંઠ. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ ૩૭૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ)—ભાષાંતરકર્તા:-શ્રી. છોટાલાલ
બાલકૃષ્ણ પુરાણી. કદ ૪।।।x૭, પૃષ્ઠ ૩૧૨, સાદું પૂઠું, ૧)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌનેટ—લેખક:-શ્રી. સુંદરજી ગો. ખેટાણ.
કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ ૪૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦।

ગુજરાતની વનસ્પતિઓ—લેખક:-શ્રી. બાંપાલાલ ગડખડકાસ
વૈદ્ય. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ ૭૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦।

કેળનો ખગીચો—લેખક:-શ્રી. મગનલાલ ગેજગર. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ
૭૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦।

શ્રીમદ્ભાગવત—(ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ) સ્કંધ ૧, ૨ સંપાદક:-
શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, માંગરોલ. કદ ૫x૭, પૃષ્ઠ
૨૫૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

૪-અન્ય સજ્જનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો

શ્રીરામાયણરહસ્ય—લેખક અને પ્રકાશક:-શ્રી. અંબાલાલ હિરાલાલ
મેઘી-નડીઆદ. કદ ૫x૬।।, પૃષ્ઠ ૮૦ સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

પ્રુપ્પદાર—લેખક:-શ્રી. મનુ ક. દવે-કાવ્યશિર્ષ. ૧. કાવ્યી મરી,
મુ. સિદ્ધપુર. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૧૧૩, સાદું પૃંકું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧

મુખનો સાદાત્કાર—લેખક:-સંતજીવ. પ્રકાશક:-કૃષ્ણદેવ મેઘ-
મન રામળી. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૮૦, સાદું પૃંકું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧-૧૧

ઉત્તરાધ્યાયન મુખ—લેખક:-કવિચર્ષ પંડિત શ્રી. નાનવંદન રામળી-
ના સુધિત્વ લામુ યનાવનાની પં. મુનિશી સોનામચંદન.
૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૪૦૦, પાકું પૃંકું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧

ઉત્તરિનો ખાઈ ધાને ગોસંવર્ધન—લેખક:-અને પ્રકાશક શ્રી.
ચંદ્રચંદર ગોરીચંદર જોષી. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૩૦૮, સાદું
પૃંકું, મૂલ્ય ૦)૦

અગામ કથાસંમદ—સંપાદક:-અખાપક શ્રી. બેગરદાસ દોશી.
પ્રકાશક:-મંત્રી, જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન દરદ; મુજરાત વિદ્યા-
પીઠ, અમદાવાદ. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૨૬૪, પૃંકું બોર્ડ પરીનું, રૂ. ૧.

નિત્યપાઠ હંપિકા—સંપાદક અને પ્રકાશક:-શ્રી. અખાલાલ
અમથાલાલ મોર. મુ. નાર (ઉ. મુજરાત) ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪
૨૬૪, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

નિત્યપાઠ—સંપાદક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. ૬૬ ગામપા,
૫૪ ૩૨, સાદું પૃંકું, અમૂલ્ય.

પંચદશી—પ્રકાશક:-શ્રી. રામાવતાર વિદ્યાભારકર-મુ. રતનગદ,
છ. બીજનોર. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૭૦૦, પૃંકું બોર્ડ પરીનું, રૂ. ૧

શ્રીભજનરસામૃત—સંપાદક અને પ્રકાશક:-શ્રી. અમરસિંહ
માધવસિંહ માનોજન-મુ. ધમજી, વાપા પાલેજ. ૬૬ પૃષ્ઠા,
૫૪ ૮૮, મૂલ્ય ૦૧

મંગળા કીર્તન—લેખક:-સંતજીવ શ્રી. મંગળદાસ ચતુર્જી કપિરા-
જ. પ્રકાશક:-ઝવેરી વિદ્યલાર્થ રત્નકેડસાઈ જોષી, મુંબાદેવી-
મુંબઈ. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૧૬૦, સાદું પૃંકું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

પ્રમાણસાગર—સંપાદક:-શ્રી. હરિચંદર વિદ્યાથી. પ્રકાશક:-
શ્રી. જાનુશંકર શર્મા-આર્ય સમાજ, આણંદ. ૬૬ પૃષ્ઠા,
૫૪ ૪૮૦, સોનેરી પૃંકું, મૂલ્ય રૂ. ૨)

અવનવ્યોતિ—લેખક અને પ્રકાશક:-શ્રી. વલ્લભજી બાલજી મહેતા-
મુ. મોરળી. ૬૬ પૃષ્ઠા, ૫૪ ૨૩૨, પાકું પૃંકું, અમૂલ્ય.

શ્રીરંગ મંડિરના સમારંભ સંબંધે (મુદ્રાંશ) મંદિર—૧૯૧૧
 શ્રી. આનંદજી ૫૫૫૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫૫
 પૃષ્ઠ. ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫

સાવરિસિદ્ધાનો મુદ્રિ—૧૯૧૧—૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
 ૫૫૫—૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
 ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫

૫-રિપોર્ટ-વૃત્તાંતો અત્યાદિ

ગુરુકુલ વિદ્યામંદિર-સ્થાને. સં. ૧૯૧૨નો વાર્ષિક વૃત્તાંત
 અને હિસાબ.

આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલય-વડોદરાનો અને ૧૯૩૨-૩૩નો નવમો
 વાર્ષિક વૃત્તાંત અને હિસાબ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો અને ૧૯૩૨, ૩૩ અને ૩૪
 ની સાલનો રિપોર્ટ.

લીલ સેવા મંડળ-દાહોદ-પંચમહાલનો સં. ૧૯૨૬ નો અગી-
 આરમ્ભ વાર્ષિક અહેવાલ.

શ્રી પ્રહલાદ તપોધન આદ્યાણુ વિદ્યાતેજક દૂરદ્વંડનો ૧૯૨૭
 થી સં. ૧૯૩૨ સુધીનાં ચાર વર્ષનો રિપોર્ટ.

શ્રી શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ વિદ્યવા આશ્રમ-કારેલી
 ખાગ, વડોદરાનો સં. ૧૯૩૨-૩૩નો વાર્ષિક વૃત્તાંત અને હિસાબ.

શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન સેવાશ્રમ-શ્રિદામનનો ૨૮ મો અને
 ૧૯૩૪નો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીનો અને ૧૯૩૩-૩૪નો ચોવી-
 સમા તથા પચીસમા વર્ષનો દ્વિવાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજનો સં. ૧૯૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦નો
 ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી નર્મદા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-ચાંદોદનો આવીસમો વાર્ષિક વૃત્તાંત
 સંવત ૧૯૯૦નો.

ખહેરા-મુંગાની શાળા-અમદાવાદનો સન ૧૯૩૪નો વાર્ષિક વૃત્તાંત.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિં ભવન-આવનગરનો ૧૯૩૪-૩૫નો અહેવાલ.

ભારતધર્મ

૧-નવું અને જૂનું

આપણે જૂના ભારતવર્ષના; બહુ પ્રાચીન, બહુ યાદેલા. અનેક વાર મારા પોતામાં એ જાતિગત વિશાળ પ્રાચીનતાનો અનુભવ કરું છું—મન દહને ત્યારે અંતરમાં નીરળી જોઈ છું, ત્યારે અંદર માત્ર વિચાર, વિશ્વાસ અને વેરાગ્યને જ જોઈ ચક્રું છું; જાણે અંદર બહાર લાંબી છુટ્ટી ચાલે છે, જાણે જગતને સવારે આપણે કચેરીનું કામ છોડી આબ્યા છીએ, જોટલે આખરે જપોરે ત્યારે જપા કામે લાબ્યા છે ત્યારે આપણે ઘરમાં બારણાં બંધ કરીને વિશ્વાસ કરીએ છીએ; આપણે પાછલો પગાર ચૂકવી લઈ નોકરીમાંથી છૂટા થઈ પેન્શન ઉપર ઘરસંસાર ચલાવીએ છીએ, મુખી છીએ.

એવે સમયે માલૂમ પડ્યું કે સ્થિતિ દેસ્વાઈ ગઈ છે. બહુ દિવસનું જે પસાયતું મળી ગયું હતું તે જાળન જરા-બર પુરાવા નહિ આપી ચકવાથી નવા સંજ્ઞાના સંજ્ઞામાં જત થઈ ગયું છે. એકદમ આપણે સિખારી થઈ ગયા. પૃથ્વીના ખેડુતો જેમ મજુરી કરી મરે છે ને કર બરે તેમ આપણે પણ કરવું પડ્યો. પુરાતન જાતિને આજ આમ એકાએક ફરી મહેનત કરવાનો વખત આગ્યો છે.

ત્યારે હવે વિચાર છોડી દો, પધારી છોડી દો, પર

છાડી દે; બાકીનું નાશ કરી પુનઃનિર્માણ કરે તો
 નેમિશિક્ષક કમં કાળીને કહેશે કે તે નાશ કરે તો તે
 માટીનાં ડેફાં બાકે, પૃથ્વીનાં પાન પડે તે નાશ થાય
 કર બરે; કોલેજમાં સંજો, કોલેજનું બાકે તે કોલેજમાં
 આકરી કરે.

હાય, ભારતવર્ષનો કોટ તેડી પાડી આ સીમા વિના
 ના વિશાળ કર્મમંદાનમાં આપણને કોણે આપણી બાકા કરી
 દીધા ! આરે બાબુએ માનસિક બાંધ બાંધીને, કાળમનકને
 બાંધ કરી દઈને બધું મનમાની રીતે પૂરી નિરાંતે બેઠા
 હતા; ભારતવર્ષની બહાર સમુદ્રની પેઠે અંચળ દેશરે
 રાતઢાકો ધૂધળા કરતા હતા, પણ આપણે તો અચળ
 સ્થિર થઈને બેઠા હતા, ગતિરીત અંગે સંસારના અસ્તિ-
 ત્વને ભૂલી નિરાંતે બેઠા હતા; એવે વખતે કાણમાં થઈને
 આ અશાન્ત માનવપ્રજા આપણા ઘરમાં ઘુસાડી દઈને
 કોણે એ બધું ધૂળધાણી કરી નાખ્યું ? જૂનામાં નવું ભેળ-
 વી દઈને, વિશ્વાસમાં શંકા ઘુસાડીને, સંતોષમાં અસંતોષની
 લાત લગાવીને કોણે આ બધું ઉંધું છતું કરી નાખ્યું ?

માનો કે આપણી આરે બાબુએ હિમાલય અને સમુદ્ર
 વધારે મજબૂત હોત, માનવસમાજનું એક ટોળું અનુપયા
 એકલા વાડાની અંદર શાન્તભાવે ભરાઈ પેસી એક પ્રકારની
 સાંકડી પરિપૂર્ણતા પામી શકત; પૃથ્વીના સમાચાર તેઓ
 જાણવા પામત નહિ અને ભૂગોળ સંબંધેની માહિતી બિલ-
 કુલ ટુંકી રહેત; માત્ર તેમનાં કાવ્ય, તેમનાં સમાજતંત્ર,
 તેમનાં ધર્મશાસ્ત્ર, તેમનાં દર્શનતત્ત્વ સંપૂર્ણતા પામત,
 શોભા પામત-જાણે કે પૃથ્વી સિવાયના બીજા કોઈ ગ્રહમાં
 રહેતા લાગત; તેમનો ઇતિહાસ, તેમનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન, સુખ-
 સંપત્ત તેમનામાં જ પુરાં થાત. સમુદ્રનો એક ભાગ જેમ
 કાળે કરીને માટીએ બાંધ થઈ સમુદ્રમાંથી કપાઈ પડે અને
 જેમ સુંદર શાન્તિમય સરોવર બની જાય, તેમાં મોજાં
 કંઈ ઉઠે નહિ અને સવારસાંજના વિવિધ રંગો ધારણ કરી

ચોખ્ખી છે અને અંધારી રાત્રી અન્ય નામજ્ઞાના પ્રકાશમાં શાન્તિથી ઠાઈ જઈ રહીશ્વના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ રહે.

હાજના વેગને પ્રવાહે ફૂફૂરના કોણકલ્પવતી, પ્રકૃતિની શક્તિયાળી રંજબૂમિ આવી પડ્યે પ્રજાન શિથળ મળે ખી, સહ્યતા પમાય ખરી; પણ નિર્જનતામાં, શાન્તિમાં, ગંધીરતામાં ફિતરે કેવાં કેવાં રત્ન મેળવી શકાયે એ શી રીતે કહી શકાય ?

આ વલોવાતા સ્વંચાર્યમુદ્રમાં શાન્તિ કોઈ બાનિને મળે નહિ. લાગે છે કે માત્ર ભારતવર્ષ એક કાળે દેવધોળે સમરન પૃથ્વીમાં ઝોમ છુટો રહી શક્યો હતો, અને ડુગડી મારી વળિયે ઘેરી શક્યો હતો. જગત જેમ અસીમ, તેમ માણસનો આત્મા પણ અસીમ; જેઓએ એ અદ્ભુત પ્રદેશનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે, તેમને કંઈ નવું ચત્ય મળ્યું હશે, નવીન પ્રકારનો કંઈ આનંદ થયો હશે, એમાં કશો શક નથી.

ભારતવર્ષ ત્યારે બાંધ બારણાંવાળી નિર્જન રહસ્યવારેલી પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) જેવું હતું, તેમાં એક અલૌકિક માનસિક સહ્યતાની છાનીછાની પરીક્ષા થતી હતી. યુરોપના મધ્ય-યુગમાં જેમ દીમીઆમરો છાનામાના ઘરમાં પેસી જુદાં જુદાં અદ્ભુત પ્રકારનાં જંતુતંત્રથી દીર્ઘાંશુ રસ શોધવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમ આપણા જ્ઞાનીઓ શુભ સ્થાનોમાં સાવધાન રહી આધ્યાત્મિક જીવનના રસની શોધ કરતા હતા. તેઓ પ્રથમ કરતા કે યેનાઈ નામૂતસ્યામ્ ફિમહં તેન કુર્યામ્ ! અને અતિ કઠણ ઉભાયે એ અમૃતરસ શોધવા અંતરમાં ઉંઠા ઉતરતા હતા. એમાંથી શું મળત તે કોણ જાણે ? દીમીઆમાંથી જેમ કેમીરૂં પેદા થઈ, તેમ એમની એ તપસ્યામાંથી માનવની કેવી કેવી જૂદ શક્તિઓનો વિકાસ થાત તે આજ કોણ કહી શકે ?

પણ અકસ્માત્ ઠરવાબ લાગીને બહારના નિરંકુશ લોક ભારતવર્ષની એ પવિત્ર પ્રયોગશાળામાં જોરથી પેસી ગયા, અને એ શોધનાં ફળ સાધારણ લોકની પાસે ઢંઢાઈ

રજા-અમારે આવા પાત્રમાં નહિ. આજની નિરૂપણ સમયે
વચ્ચે એ પરીણને મારે અનિચ્છા સમય હતો મારે કે
કેમ એ તો ફેણ બને :

પૃથ્વીના દોઢ એ પ્રયોગશાળામાં પડા ત્યારે તેમણે
શું એવું ? એક બેસાં એમી; એને સમજાં નહિ. પૃથ્વીના
ઇતિહાસની માહિતી પણ નહિ. જે જે કાતો એ કરવા
ઇચ્છે તેને મારે આજે પણ સમજી શકાય એકે ડોઢ બાપા
નહિ, માની શકાય એવું ડોઢ પ્રમાણ નહિ, સમજી શકાય
એવું કોઈ પરિણામ નહિ.

હવે તો હે વૃદ્ધ, હે ગિતારીજ, હે ઉઠાસીન ! તમે
ઉઠો; રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરો અથવા તો કિવસે પસારીમાં
પડ્યા પડ્યા પોતાની પુરાણી મુલાનીનો પ્રતાપ જોશી
ગાતા ગાતા તમારાં જીર્ણ હાડકાં ઉઠાજો. જુઓ કે એથી
તમારી લાજ ઢંકાય છે કે નહિ ?

પણ મારાથી તો એમ જાની શકે એમ નથી. કેવળ
માત્ર છાપાંના કાગળોના શબ ફરફડાવીને આ હુસ્તર સંસાર-
સમુદ્રની જત્રા શરૂ કરતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. જ્યારે
મંદ મંદ અતુર વાયુ વાતો હોય ત્યારે તો એ કાગળના
શબ અભિમાને ફૂલી ઉઠે, પણ સમુદ્રમાંથી કદી સખ્ત
પવન છૂટશે, ત્યારે દમ વગરનો કાગળનો દંભ ફાટી જશે
ને તેના ટુકડેટુકડા થઇ જશે.

એમ કદી હોય કે પાસે ક્યાંય ઉત્તતિ નામનું એકાદ
પાકું જાંદર હોય ત્યાં પહોંચીને દહીં ને વડાં ખાવાનો જોગ
હોય, 'એસો, ખાઓ' કહી કોઇ પીરસનાર તૈયાર હોય, તો
તો એક વાર સમય વર્તી, આકાશનાં લક્ષણ પારખી ચતુ-
રાઇએ વહાણ હંકારી જવાનું સાહસ થાય. પણ જો જાણીએ
કે એવે માર્ગે મુસાફરીનો કંઈ છેડો નથી, ક્યાંય વહાણ
ખાંધીને ઉઘવાનો જોગ નથી, ઉંચે માત્ર ધ્રુવતારો છે ને
નીચે માત્ર અનંત સમુદ્ર છે, પવન તો તોફાની છે ને મોજાં
ઉંચાં ઉછળી ફાટે છે, તોય પણ ફૂંસકેપ કાગળનું વહાણ

ખાંધવા મંડી પડ્યું ?

તોય વહાણ હંકારવાની તો ઈચ્છા છેજ. ત્યારે જોયું કે માનવપ્રવાહ ચાલે છે, ચારે ગાબુએ તરંગ ઉઠે છે, પ્રચંડ વેગે ક્રમ' શ્વાસ ખાધા વગર ઢોડે છે, ત્યારે મન નાચી ઉઠ્યું. એવે વખતે ઈચ્છા યાય કે બહુ વરસનાં ઘર-ખંધન તોડી ફેલીને ગહાર પડીએ. પણ પછી ખાલી હાથ ઉપર નજર પડે ત્યારે યાદ આવે કે મુસાફરીનું ભાથું ક્યાં ? હૃદયમાં એ અનંત આશા, જીવનમાં એ અત્યંત બળ, વિશ્વાસનો એ દૃઢ પ્રભાવ ક્યાં ? ત્યારે તો પૃથ્વીના ખૂણામાં ચુપચાપ પડ્યું રહેવુંજ બહુ. આ દુઃખ સંતોષ અને નિર્જીવ શાન્તિ આપણે માટે ઘણીય છે.

ત્યારે ઘરમાં બેઠા બેઠા વિચાર કરી મનને સમજાવીએ કે આપણે યત્રો જનાવી શકીએ નહિ. જગતના સુખ-લેહો સમજી શકીએ નહિ, એ ખરું; પણ રનેહ રાખી શકીએ, ક્ષમા કરી શકીએ, બીજાને આપણું ઘર પણ ખાલી કરી આપીએ. ત્યારે દુરાશાના માયાં અસ્થિર થઈ રખડવા-માં લાલ શો ? ત્યારે ગમે તો ઘરમાં એક ખૂણે પડ્યા રહેવું, ગમે તો વર્તમાનપત્રનાં વિખ્યાત પાનાંમાં નામ કાઢવું. પણ દુઃખ છે, દરિદ્રતા છે, બગીઆનો જીવન છે, નિરાધારના નસીબમાં અપમાન છે, ખૂણામાં બેસીને કેવળ ધરકાજ ને પરોણામત કથે' શું કંઈ એનો નિકાલ યાય ?

હાય, એ તો ભારતવર્ષનું મોટું દુઃખ છે ! આપણે ઠોળી સાથે જુદાં કંઈ ? રૂઢ માનવપ્રકૃતિની પુરાણી નિર્દયતા સાથે ? ઇસુ ખ્રિસ્તનું લોહી રેડાયે પણ જે કંઈ નિર્દયતા હોયે કામળ થઈ શકી નથી, એ પથ્થર સાથે ? પ્રગળના હમેશાં નિર્જાળતા ઉપર નિર્દય; આપણે એ પુરાણી પરુ-પ્રકૃતિને યી રીતે છોડવી ? સમજાવો કરીને ? દરખાસ્તો મૂકીને ? આજે એક લિખનો દુકાડો ખાઈને ને વગી કાતે એક ધમ્પટ ખાઈ ને ? ના, એ કદાપિ જનશે નહિ.

ત્યારે બગીઆના જેવા બગીઆ થયે ? હા, એમ

બને તારે સાચા અર્થે પણ જાણે તોય તો એકબીજા કે પુરુષ કેટલો બળાંચો ને કેવો કમળે બળાંચો. ત્યારે એ બિરુદુશ સંકિતનો નેક વાર કલમ ને સારું રીતે અનુભવ કરી જોઈએ તો પછી કંઈ અસા રહે. ત્યારે તો મનને માથે કે આંખો બાંધ, ચક્રનશીલ સર્વ રહીએ ને સ્નેહ કરીએ ને જાણું કરીએ; હોંગ કરીશું નહિ. નગમને માટે દુગ્ધ તો એ છે એ મોટાં કામ ન કરી રહે એટલે મોટાં હોંગ કરવા નું એને સાફ લાગે. અને નહિ કે મોટા અસાધ્ય કરતાં નાના સત્યથી માણુએને વધારે લાભ થાય છે.

પણ મારો અભિપ્રાય ઉપદેશ આપવાનો નથી. સાચી સ્થિતિ થી છે તે તપાસવાનોજ પ્રયત્ન કરે છું. એમ તપાસવા જોગતાં, પુણતન વેદ પુરાણ સંહિતા જોખામાં લઈ મનમાનતા યોગનો સંશય કરી એક કાદાનિક મુગ ખડો કર્યે કંઈ વળશે નહિ, અથવા બીજી અતિઓની પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસ સાથે કદનાળળે આપણી પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસને જોગવી દઈ આપણા નવા શિક્ષણની દોઢગી બીંતો ઉપર મોટા આશાઓના કિલ્લા ચણવાનો ઉદ્યોગ પણ નકામો જશે. જોવુંજ જોઈએ કે ખરી રીતે આપણે છીએ ક્યાં? આપણે જે જગાએ છીએ, તે જગા ઉપર પૂર્વ દિશાએથી જૂતકાળનું અને પશ્ચિમ દિશાએથી ભવિષ્યકાળનું મુગ જળ આવી પડ્યું છે; એ જોનો પૂરી રીતે-સ્વતંત્ર રીતે-સત્ય-સ્વરૂપે મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે ખરેખર, આપણે કંઈ માટી ઉપર ઉભા છીએ.

આપણે એક અતિપુરાણા જીર્ણ નગરમાં રહીએ છીએ; એટલું પુરાણું કે અહીંના ઇતિહાસમાંથી એ ભુંસાયા જેવું થઈ ગયું છે; માણસને હાથે લખાયેલાં સ્મરણચિહ્ન શેવાળ તળે ઢંકાઈ ગયાં છે; અને એટલા માટે ભ્રમ થાય છે કે જાણે આ નગર માનવઈતિહાસની પૂર્વની રાજધાની હશે, જાણે અનાદિ પ્રકૃતિની આચીન રાજધાની હશે. માનવ ઇતિહાસની રેખાઓ ભુંસી નાખી પ્રકૃતિએ પોતાના

શ્યામળા અમરો એના સર્વ શાગો ઉપર વિચિત્ર આકારે સજાવી દીધા છે. અહીં દુબરો વર્ષોનો વરચાદ પોતાનાં આંધુએ લીંટીઓ દોરી ગયો છે અને દુબરો વર્ષોની વચ્ચે ત-
 ઋતુઓ પોતાના જવા આવવાનો તારીખોના લીંટા હાથ દરેક લીંટનાં કાણાંમાં કરી ગઈ છે. એક બાલુએથી એને નગર કહી શકાય તો બીજી બાલુએથી એને રાત કહી શકાય. અહીં માત્ર છાયાનો અને વિદ્યાગનો, ચિંતાનો અને વેદનાનોજ વાસો છે. અહીંના તમરાંથી ગાજી રહેલાં રાતમાં, અહીંનાં વિચિત્ર પ્રકારે ઢોલતાં જટાનૂદ આડ નીચેની ને પુરાણી અટારીઓની ગંભીર લીંટોની અંદરની છાયા તે કાયા હોય ને કાયા તે માયા હોય એવો ભ્રમ થાય છે. અહીંની આ સનાતન છાયા નીચે સત્ય અને કષ્ટના એ બે સામુદાયોની પેઠે હળીમળીને રહે છે, એટલે કે પ્રકૃતિનું વિશ્વકાય તથા માનવીની માતાસક સહિ એકબીજાને વળગીને રહે છે ને નાના પ્રકારની છાયાકુંભે બનાવે છે. અહીં છોકરાં છોડીઓ સારો દહાડો ખેડ્યા કરે, પણ તણે નહિ કે એ તો માત્ર ખેલજ છે; અને ઉંમર આવેલા લોક રતદહાડો સ્વપ્નાં દેખે, પણ માને કે અમે તો કાજ કરીએ છીએ. જગતના જપોરનો સૂરજ છાપરાનાં કાણાંમાંથી હીરા માણેક જેવો ચકચકતો દેખાય, પ્રબળ વાવાઝોડું ધણું જંગલમાં અધડાઈ નરમ પડી મંદમંદ વાયુરૂપે આવે; અહીં જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ, આશા અને નિરાશા એકબીજાના અંતરની સીમાઓ બુંસી આવ્યાં છે; અદૃશ્ય અને કર્મકાણ્ડ, વૈરાગ્ય અને સંસારયાત્રા એક સાથે જ ઢોલ્યાં આવ્યાં છે. આવશ્યક અને અનાવશ્યક, પ્રદા અને પાપાણુમૂર્તિ, જડમૂળથી ઉછળી ગયેલો સફેદ જૂતકાળ અને નવપદકવ પામેલો જીવતો વર્તમાન પણ સરખે ભાવે આદર પામે છે. શાસ્ત્ર જ્યાં વંચાય છે ત્યાં વંચાય છેજ, અને શાસ્ત્રને ઢાંકી દઈને જ્યાં દિવાળના કીડાઓનો રાફડો ખડો છે ત્યાં પણ આજસુ બક્ષ પોતાનો હાથ એના ઉપર લગાડે નથી. શાસ્ત્રમંથોના અક્ષર અને પાનમાં દીડા-

એ પાડેલાં કાણું ને બેસને સરવું માત્ર મળે છે. મળે
પીપળા ઉગી નીકળે તુડી મળે તો શીલેસળ મળિયાં
દેવ ને ભૂત બને સાથે વધે છે.

તમારા જગતજુદ માટે સેના નૈવાર કરાતી શું આ
છાવણી? તમારાં કેળ કારખાનાં, અભિ ચોકતા હજાર કમ-
વાળા તમારા લોહાના કાનવેતુ' કેડખાતુ' બનાવવાને માટે
આ દોદળી ભીંતો શું કામ લાગશે? તમારા અસ્થિર ઉદ્યોગ-
ને વેગે એની લુલાએલી છંદો લોંગે તો પડી જશે, પણ
ત્યાર પછી પૃથ્વીની આ અતિ પ્રાચીન, લોંપરોગી થઈ
ગયેલી જાતિ ઉભી રહેશે ક્યાં જઈને? આ જડ મંજીર
મહા નગરવન બાગી ગયે અનેક વર્ગોથી જે એક વૃદ્ધ પ્રાણ-
સાક્ષસ આહી' શુભવાસ કરે છે તે પણ એકાએક ઘરબાર વગર-
નો થઈ પડશે.

ખડું દિવસથી એમણે ઘર ખાંધ્યું નથી, એ અજ્યામ
એમને છે પણ નહિ, એમના આગળપડતા વિચારકો તો
એમાં ગર્વ માને છે. જે દોઢ વાત સંજાંધે તેઓ કાગળ
ઉપર પોતાની કલમની પૂંછડી હલાવે તે સાચીજ; એની
સામે કોઈથી વાંધો ઉઠાવાય નહિ. જરેખર, અતિ પ્રાચીન-
કાળે મૂળ પુરુષે જે ભીંત ઉપર વાસ્તુ કરેલું, એ ભીંત
એમનાથી છોડાયજ નહિ. કાળે કરીને અવસ્થામાં અનેક
ફેરફાર થયા છે, અને નવી સગવડો અગવડો આવી છે;
પણ એ સૌને તાણી લાવી-જીવતાને ને મુઆને, સગવડને
ને અગવડને ભેરથી તાણી લાવી-પૂર્વજેએ ખાંધેલી એ
ભીંતમાં અણી દીધી છે. અગવડને ખાતર એ કદી સ્પર્ધા-
બળે ઉભા થઈ નવું ઘર ખાંધે છે કે જૂનું સમારે છે એવી
ગપ મારવા તો એમનો મિત્ર કે શત્રુ પણ હિંમત કરતો
નથી. ઘરના છાપરામાં ખાકોઈ પડે ને તેમાં થઈ વળતે
ઘરમાં તાપ આવે તો કદાચ ઉપર વડ હોય તો એની ડાળીથી
છાયા થાય, ને કાળે કરીને માટી ભરાય તો કાણું વખતે
સહેજ નાનું થાય.

આ વનદેવી વિનાનું પાકું વન, આ પુરદેવી વિનાનું
 શાંત્યું તૂટ્યું નગર, એમાં આપણે પોતિયું પહેરી ચાહર
 જોડી મંદ મંદ દંડગતિએ ચાલીએ, જગ્યા પછી જરા
 આરામ કરીએ, ઇલામાં જેથી ગંજીએ જેથીએ, જે કંઈ
 અસંભવ અને સંસારમાં કામ લાગે એવું હોય નહિ તેના
 ઉપર વિશ્વાસ કરી તેની વાતોમાં આનંદ ઉડાવીએ, જે
 નજર આમેનું અને સંસારમાં કામ લાગે એવું હોય તેના
 ઉપરનો અવિશ્વાસ ટોળે નહિ, અને કદી કોઈ ઇકરોએ એ
 કંઈક ઉચો નીચો થાય તો આપણે સૌ માથાં ધુણાવી
 બોલી ઉઠીએ કે સર્વમત્યન્તમ્ ગર્હિતમ્ ।

એવે વખતે તમે ક્યાંકથી જોશિંતા આવીને અમારાં
 છણું પાંજરાને બે ત્રણ સખત આંચકા મારીને બોલો છો,
 “ ઉઠો ઉઠો, તમારા ચયનગૃહમાં અમારે અમારી ઔદિષ
 કરવી છે, તમે ઉચો છો માટે કંઈ જથો સંસાર ઉંધતો
 નથી. એટલામાં તો જગતમાં અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે;
 એ ઘટો પડે છે, પૃથ્વીરાજ મધ્યાહ્નકાળ પધાર્યા છે,
 અત્યારે તો કામનો વખત છે. ”

એવું સાંભળીને આપણામાંના કોઈ કોઈ ધડકડ કરી
 ઉઠી ‘ક્યાં છે કામ ? ક્યાં છે કામ ?’ એમ જરાડતા ધરને
 ચારે ખૂણે ફરી વળે છે, અને જે કંઈક જાણ હોય છે તે તો
 પોલીઠ ઢીલું કરી બોલે છે કે “ કોણ છે રે ! કામની વાતો
 કોણ કરે છે રે ? ” ત્યારે શું આપણે કામગરા લોક નથી
 એમ કહેવા ઈચ્છો છો ? ભારે જામ ! ભારતવર્ષ સિવાય
 બીજે ક્યાંય કર્મક્ષેત્ર છે જ નહિ. દેખતા નથી કે માનવ-
 ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં અહીંજ આર્ય-અનાર્યનાં યુદ્ધ
 થઈ ગયાં છે ? અહીં કેટલાં રાજ્ય રથપાયાં છે, કેટલા
 નીતિધર્મ રથપાયા છે, સભ્યતાના સંગ્રામ મચી ગયા છે ?
 માટે આપણે જ કામગરા લોક છીએ હવે બીજું કંઈ કામ
 કરવાનું બોલો ના. પણ એ તમને અવિશ્વાસ જ આવતો
 હોય તો ઇતિહાસના તમારા પારવાળા કોદાળા લખને

માનવજાતનાં જુવનુવનં દુઃખિ જાતેડાં પદ નેહી કામે ને
પડી શેષી કાઠે કે માનવસન્ન્યાસની મંત્રે કાલ પાંડવ
આપણા કાલના માથા પડી રવા ને ? ત્યાં સુધી કે જ્યાં
હાથ લઈ રહેલો.”

એવી રીતે આપણામાંના કેટલાક અર્થ અવેગન પદ
મૂઠ્ઠાંધારી બાવે, હિંમતરી રાત્રી અંધાર કાંઈક ઉપાડીને,
આળસલગ્યો, કેલ્પસર્પો અસ્પષ્ટ હેતુસિ કરતા જગતમાં જે
સતદહાડો આડ્યો જાય છે તેની અવગણના કરે છે અને
કોઈ કોઈ ગંભીર આત્મગત્તાનિ સામે લીલી પડી ગયેલી
નાડીઓવાળા, મૂંગા પડી રહેલા ઉદગમને વારંવાર લાતો
મારીને જગડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જેઓ ભગત-
સ્વપ્નના માનવી, જેઓ કર્મ અને વિચારમાં અસ્થિર મિત્તે
ફર્યા કરે છે, જેઓ પુરાતન અર્જુતા ઢેળી શકે છે અને
અત્યારની અસંપૂર્ણતા અનુભવે છે એજ હુતભાગીઓ
વારંવાર માથાં હલાવી બોલે છે:

“હે નવા લોક ! તમે જે નવો કાલક કરવો શરૂ કરી
હીધો છે, તેનો પાર હજી તો આવ્યો નથી, તેનું સમસ્ત
સત્ય-અસત્ય હજી તો નક્કી થયું નથી, માનવ અદૃશના
સદાકાળના કાયડાનો તો કોઈ ઉકેલ થયો નથી.

“તમે ઘણું જાણ્યું છે, ઘણું પામ્યા છો; પણ સુખ
પામ્યા છો ? અમે જે વિશ્વસંસારને માયા માનીએ છીએ
અને તમે જેને ધ્રુવસત્ય માની મરો છો, તેથી તમે શું
અમારા કરતાં વધારે સુખી છો ? તમે નવા નવા અભાવ
ભાગવાને નવી નવી વસ્તુઓ બનાવો છો અને દરિદ્રની દરિ-
દ્રતા ઉલટી વધારો છો, ઘરની સુખ શીતળ છાયા છોડી
અવિરામ કર્મના માર્યા તાણુમાં પડો છો, કર્મને જ સર્વ
જીવનનો ધણી બનાવી વિશ્રામને બદલે ઉન્માદને પધરાવો
છો; ભલા તમે જાણો છો કે તમારી ઉન્નતિ તમને ક્યાં
જેંચી જાય છે ?

“અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે અમે ક્યાં

આવ્યા હીએ ? અમે ઘરમાંના નાના નાના અજાણ પૂરવા અને ગાઢ રોહો એકબીજાની સાથે બંધાઈ મોં આગળ આવી પડેલાં નાનાં નાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કલંબો કરવા જઈએ છીએ. અમારી જે કંઈ સુખસમૃદ્ધિ તે ગરીબ અને તવંગર, નિકટના અને દૂરના સંબંધીઓ, અતિથિ, ચાકર ને ભિખારી મળી વહેંચી લઈએ છીએ. જને એટલા લોક જને એટલે સુખે જીવન ગાળીએ છીએ, કોઈ કોઈનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતું નથી, જીવન ઉપર વિરક્ત થતાં કોઈ કોઈનો ત્યાગ કરતાં અટકાવતું નથી.

“ જાસ્તવધને સુખ જોઈએ નહિ, સંતોષ જોઈતો હોતો તે મળ્યો પણ છે; અને સર્વ જગાએ સર્વ રીતે એ પોપાયો પણ છે. હવે જીને કશું કરવાનું નથી. પણ એ પોતાના વિદ્યાભના ખૂણામાં બેઠા બેઠા તમારી જીવનની ગાંડી ફોડાફોડી દેખીને તમારી સમ્પત્તિની પૂરેપૂરી સફળતા સંબંધે મનમાં ને મનમાં શંકા કરે છે. મનમાં વિચારે છે કે હહાડા જતે ઉવટે તમારે જ્યારે એક હહાડો કામ બંધ કરવું હશે ત્યારે શું એમ સહેલે-એમ ખીરે વિદ્યામ મેળવી શક્યો ? અમારી પેઠે એમ કેમજ-એમ સહૃદય પરિણામ લાવી શક્યો ? ઉધમ જેમ ખીરે ખીરે લક્યબિંદુ નરફ આવી પડેલો, તપેલો દિવસ જેમ સુંદરતાએ પરિપૂર્ણ થઈ સંધ્યાના અંધકારમાં ડૂબી જાય તેમ મધુર સમાપ્તિ તમે કરી શક્યો કે ? ના. કમ જેમ અકસ્માત્ બમરી જાય, ખીરે ખીરે પાવળી વરાળ અને વાપ એકાં થઈ જતાં એજીન જેમ અકસ્માત્ ફાટી જાય, એક જ રસ્તે ચાલનારી બે ગાડીઓ સામસામે આવી એકબીજા સાથે અચાઈ જેમ અકસ્માત્ મળી પડે, તેવી રીતે મળજ વેળવાળા જયંકર નાશનાં આ બધાનો છંદો નહિ આવે ?

જો એમ થાશે, પણ તમે આજ અવધુર સમુદ્રના અબધુરે તીરે જ્યાં નીકળ્યા છો, તેથી તમને ખાતર તમે જાઓ, અને અમારો ધરમાલ એટલી નીચે તેમાં જઈ છે.”

પણ માન્યતાને જેવી રીતે કે જેવી તમારે જાણે વિશ્રામ કરવો છે, ત્યારે જગતના અન્ય કોઈ વ્યક્તિ પણ ઉડ્યા છે. અહીં તમારે ઉપર અન્ય કોઈ છે, ત્યારે જાહેરના કોઈ અન્ય નિયમને અન્ય રીતે કોઈક કરી શકે છે.

જો સિવાય બીજું પણ કંઈક રાખવું જોઈએ કે, જગતમાં જ્યાં આગળ આવીને તમે અટક્યો ત્યાંજ આગળથી તમારો નાશ થયો શરૂ થયો. કારણ કે તમે જોકલાજ અટક્યો, બીજો તો કોઈ તમારો સંઘાત કરતા ઉભો રહેશે નહિ. જગતમાં પ્રવાહ સાથે ગતિ રાખીને જો તમે ચાલી નહિ ચડો, તો પ્રવાહનો સમસ્ત પ્રચંડ વેગ તમારા ઉપર ધસી આવીને તમને આપટ મારશે, તેથી જોઈએ તો તમે જોકલાજ ઉંધા પડી જશો કે જોઈએ તો આપટો ખાઈ ખાઈને ધીરે ધીરે નળના પડી જઈ પ્રવાહને તળીએ જઈ ડૂબી મરશો. જોઈએ તો અંચળ બનો ને જીવનચર્ચા કરો, નહિ તો નિશ્રામ કરો ને ડૂબી મરો-જગતનો નિયમ તો એ છે.

ત્યારે આપણે જે જગતમાં આવી પડ્યા છીએ, તે તો આવુંજ છે. ત્યારે જો સંજોગે જો વિલાપ જ કરવો હોય તો જોવીજ રીતે કરીએ કે પહેલાં નિયમ કહ્યો તે સાધારણ રીતે તો સાચો છે, પણ અમે જોમાં જોકે જોવી રીતનો સુયોગ કરી લીધો છે કે અમને એ નિયમ બહુ દિવસ સુધી લાગુ પડે નહિ. જેમ સાધારણ રીતે એમ કહેવાય કે, જરા મૃત્યુ જગતનો નિયમ છે. પણ આપણા જોગીઓએ જીવન-શક્તિને રૂંધી રાખી મૃતવત્ બની બચી રહેવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. સમાધિ વેળાએ જેમ તેમની વૃદ્ધિ થાય નહિ, તેમજ તેમનો ક્ષય પણ થાય નહિ. જીવનને અટકાવે મોત નીપજે, પણ જીવનની ગતિને અટકાવે ચિરજીવન પ્રાપ્ત થાય.

આપણી જાતિને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. બીજી જાતિઓ જે કારણે મરે, તે કારણને આપણી જાતિ મદદમાં લઈ લાંબા જીવનનો રસ્તો શોધી કાઢે. કામનાનો આવેશ

જ્યારે નળજો પડી બાય, થાક્યો ઉઘમ જ્યારે ઢીલો પડી બાય, ત્યારે જાતિનો નાશ થાય. અને જહું યત્ને જૂંડી વાસનાઓને ક્ષીણ કરી નાખી, ઉઘમને જાંધી દઇ સમવાવે આશુનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો.

લાગે છે કે ઘોડાક લાભ પણ થયા હતા. ઘડીઆળનો કાંટો જ્યાં આગળ આવીને અટકી પડ્યો ત્યાં આગળજ ચતુરાઇ કરીને વખતને પણ અટકાવી પાડ્યો. પૃથ્વીમાંથી જીવનને ઉપાડીને એટલે ઉંચે આકાશમાં મૂકી દીધું કે જ્યાં પૃથ્વીની ધૂળ પહોંચી શકે જ નહિ, ને એ જીવન સદાસર્વ-જા નિર્મળ ને નિર્ભય રહે.

પણ લોકમાં એમ બોલાય છે કે ઘોડાક વખત ઉપર પાસેના જંગલમાંથી એક ચિરંજીવી યોગમગ્ન યોગીને કડકતામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જહું ઉપદ્રવથી તેની સમાધિ લાગી ગઈ ને તે મરણ પામ્યો. આપણી જાતિની યોગનિદ્રા પણ ખદારના લોકે જહું ઉપદ્રવ કરીને બાગી નાખી છે. આજે હવે બીજી જાતિઓ અને આપણી જાતિ વચ્ચે બીજો તો કશો તફાવત નથી, માત્ર છે તે એ છે કે જહું દિવસ-થી ખદારના વિષયમાં નિરુદ્ધમ રહેવાનો આપણા જીવનને અભ્યાસ પડી ગયો છે. યોગમાંથી ઉઠીને એકદમ કાલાહલ-માં આવી પડ્યા હીએ.

પણ ત્યારે કરવું શું ? ઉશી યથેચ્છી સ્થિતિમાં નિયમ-ને અનુસરીને પડી ગયેલી પ્રથા પ્રમાણે જીવન બચાવવાના રસ્તા લેવા પડ્યો. લાંબી જટા ને લાંબા નખ કાપી નાખી નિયમિત ખાનરપાન કરવાં એપ્રયો, લૂમડાં પહેરવાં એપ્રયો અને હાથપગ હલાવવા એકંચો.

પણ અત્યાચની સ્થિતિ તો એવી ચઇ પડી છે કે આપણે જટાનખ કાપી નાખ્યાં છે, ખરા સંચારમાં પ્રવેશ કરીને સમાજના લોકમાં જળવા પણ માંડ્યું છે; પણ મનના ભાવ બદલી શક્યા નથી. હજી આપણે તો એમ જ કહીએ છીએ કે, આપણા આપણા માત્ર હરેકું સેવન કરવા ને નાચ

તો શોક થયા વિના રહેજ નહિ. એટલે ગમે તો સાચેસાચી તપસ્યા કરો, કે ગમે તો તપસ્યાનો આડંબર છોડો.

પ્રાચીનકાળે બ્રાહ્મણોનો અમુક સંપ્રદાય હતો. એમને માથે અમુક કામનો ભાર હતો. એ કામ સારી રીતે થઈ શકે તેટલા માટે એમણે અમુક આચાર-અનુષ્ઠાનની વાડ પોતાની ચારે બાજુએ કરી લીધી હતી. જાડું સાવધાન રહીને તેઓ પોતાના ચિત્તને એ વાડની બહાર જવા દેતા નહિ. સૌ કામને એવી એક ઉપયોગી વાડ હોય છે, તે જીમ કામને માત્ર વિશ્લેષ જ ને. મિઠાઈવાળાની હુકાનમાં વક્રીલ પોતાનો ધંધો ચલાવવા બંધ તો એને હજારો વિશ્લેષ નડયા વિના રહે નહિ, અને વક્રીલની ઝાંઝિસમાં કોઈ કારણે મિઠાઈવાળો પોતાનો ધંધો ચલાવવા બેસે તો પુરશી, ટેબલ, કાગળપત્ર ને કબાટમાં હારખંધ ગોઠવેલા લો-રિપોર્ટ્સની શોભા ઉપર મગતા રાખ્યે એને કેમ આવે ?

આજકાલ બ્રાહ્મણનું એ ગહસ્ત્ર રહ્યું નથી. કેવળ બહુવા-ભણાવવામાં એ રહ્યા નથી. તેઓ મોટે ભાગે ચાકરી કરે છે, તપસ્યા કરતા તો કોઈને આપણે દેખતા નથી. બ્રાહ્મણ-અ-બ્રાહ્મણના કાળમાં કંઈ તફાવત રહ્યો દેખાતો નથી. એની સ્થિતિમાં બ્રહ્મણ્યની વાડમાં ભરઈ રહેવામાં કંઈ લાભ કે કંઈ સવડ કે કંઈ સાર્થકતા દેખાતી નથી.

પણ હાલ તો એવું થઈ પડ્યું છે કે, બ્રહ્મણ્યપર્મ માત્ર બ્રહ્મણને જ જાંધી રાખતો નથી, પણ જે સદ્ કોઈ કાળે સાચના બંધનથી સજ્જત નહોતો બંધાયો, તે કોઈ એક અવસરે એ વાડમાં પેસી બેઠો છે, તેનાથી આજે પણ ત્યાંની ઉઠી વાડ બહાર નીકળતું નથી.

પૂર્વકાળે બ્રાહ્મણે આવ રાત્ર અને ધર્મમાં જ દુરન ગળતા, તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સમાજસેવાનાં જુદાં જુદાં હથકાં કામનો એનો સદ્ ઉપર પડ્યો હતો, અને તેથી તેમના ઉપરનાં અધ્યસર-વિચારનાં સંસ્કરણનાં અનેક પ્રકારનાં બંધનો એની કેઈ તેમને અનેક પ્રકારની સંસ્કરણનાં અધી

અવતાર કહી શકાય કેટલી પડે નહીં તે તે સંસ્કૃતિઓની અને
તેની જરૂરો અનુસાર બદલાય. અવતારો કહી શકાય
અંધારા, અંધ, અંધારા જેવા નિષેધ મુદ્દાઓ ઉપર
તો સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ કાળ કાળે બદલે છે તે સંસ્કૃતિના પર
માર્ગિક મેળા કાળે સહે છે. પરંતુ જે સંસ્કૃતિ કાળે તે
આજે અમર થઈ ગયાં છે, આજે તે કાળ અવતારો વડે
પડ્યાં છે, તેને પણ સંસ્કૃતિઓને નાંખી નાંખી છે.

ત્યારે અમુક જરૂર છે કે, આજ આજે સંસ્કૃતિઓ
આવી પડ્યા છીએ. તે ત્યારે પ્રભુ અને સાન સંમાન્ય જોય
તો નાના આચારવિચારને તરણે કમેલાં નુ નુ કર્યો. પાટીનો
છેડો ઉઘો બહો આરો, નાકની મીઠી ઉઘો બહો,
લોંગ ઉપર ધીરે ધીરે પગલાં મૂકીને કમે કમે આડ્યો
નહિ-જાણે આ વિચાર વિચારનાર તે કંઈ પ્રકારે કુંડ
ન હોય, શ્રાવણ માસનો વાસણો રસો ન હોય કે જેથી
પવિત્ર પુરુષના ચરણકમળ એને આડતાંજ અમડાય. આજે એ
પ્રતિષ્ઠા જોઈતી હોય તો ચિત્તની ઉચ્ચતાના વિસ્તારની, સર્વ
અંગે નીરાગ સ્વસ્મતાની, શરીર અને બુદ્ધિની પ્રગળતાની,
જ્ઞાનના પ્રકાશની અને વિશ્રામવિનાની કાર્યતત્પરતા જોઈશે.

ખડું જતન કરીને, પોતાના પગને સાધારણ ઘરતીથી
ઉંચા રાખીને, પોતાની મહામાન્ય જાતને ખુરશી ટેંગડ
ઉપર અદ્ધર રાખીને, ખીન્ત સૌને તિરસ્કારવચન સંબળાવીને
આપણે જે ઢંગે ચાલીએ છીએ એ તો આધ્યાત્મિક નવાળી
કહેવાય. એવી નવાળીથી માણસ કામમાંથી નીકળી જાય ને
ફંદમાં બંધાય પડે.

માત્ર જડ પદાર્થનેજ કાયના ઢાંકણ નીચે રાખી મુકાય.
જીવતા પ્રાણીનેય જો ખડું ચોખ્ખું રાખવાને નિર્મળ સ્કા-
ટિકના ઢાંકણ નીચે ઢાંકી મૂક્યું હોય તો ખરેખાર એના
ઉપર ધૂળ તો ન જ ચઢે, પણ સાથે જીવ પણ ચાલ્યો જાય.
ધૂળ અને જીવને બેયને ટાળવાનો એ ઉપાય છે.

આપણા પડિતો કહે કે આપણે આશ્ચર્યકારક આર્ય

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે, તે જાદુ સાધનાનું કામ છે; માટે એને જાદુ જાતન કરીને સંભાળવું એમ છે. એટલાજ માટે આપણે મંત્ર-મંત્ર-ચવનના રૂપમાંથી સૌ રીતે દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરવા એમ છે.

આ સંબંધે એક બે વાતો કહેવા જેવી છે. પ્રથમ તો આપણે સૌ આપણને પોતાને ખાસ પવિત્ર માની બેઠા છીએ તેવું કંઈ નથી, અને માનવજાતિના મોટા ભાગને અપવિત્ર મણીએ છીએ તે કેવળ અન્યાય જ છે, ફાકટનું અભિમાન છે. એથી તો એકબીજા વચ્ચે અનર્થક વેર ઉભું થાય. એ પવિત્રતાના દંભને કારણે એ બીજાઓ ઉપરનો તિરસ્કાર આપણા ચરિત્રને કીડાની પેઠે કાતરી ખાય, એ વાત ઘણાના માનવામાં નહિ આવે. એ લોક તો ગંભીર મોં કરી કહેશે કે, અમે તિરસ્કાર કરીએ છીએ જ ક્યારે ? અમારા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ । શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે ને પંડિતોએ તેની કેવી વ્યાખ્યા કરી છે તે સંબંધે કશું કહેવાતું કારણ નથી; પણ આપણે વ્યવહારમાં કેમ આચરીએ છીએ, અને એ આચરણનું કારણ ગમે તે હોય પણ તેમાંથી સાધારણ મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક રીતેજ માનવતિરસ્કાર થાય છે કે નહિ અને એક જાતિના સમસ્ત લોકને બીજી જાતિના સમસ્ત લોકનો એમ તિરસ્કાર કરવાનો અધિકાર છે કે નહિ, એજ વાત વિચારવા જેવી છે.

બીજી વાત એ છે કે, જડ પદાર્થજ બહારની મલિનતાથી અપવિત્ર થાય. શોખીન પોશાક પહેરી જ્યારે દૂરવા નીકળી પડીએ, ત્યારે સાવચેતીથી ચાલવાની જરૂર છે. કારણકે કપડાંને માર્ગની ધૂળ લાગે, સુધરાઈના જાંબાતું પાણી છંટાય, અનેક પ્રકરના ડાઘ લાગે. આથી સંભાળીને ચાલવું પડે, સંભાળીને બેસવું પડે. ત્યારે પવિત્રતા એ પોશાક જ હોય તો તો સંભાળી સંભાળીને ચાલવું પડે, વળતે કશું લાગ્યે કાળો થાય કે હવા લાગ્યે ડાઘા પડે. એવી પોશાકી પવિત્રતા લઈને સંસારમાં ફરવું એ તો આપણા જનસમાજના રજુકેત્રમાં, કર્મક્ષેત્રમાં અને રંજબૂમિ ઉપર કારીગરી કરેલી

પવિત્રતા સંભાળીને ચાલવું તો બહુ કઠણ પડે; તેથી પવિત્રતાનો જેને વા વાયો છે એવો બાપડો જીવ પોતાના જીવન-માર્ગમાં સંકેતચાઈ સંકેતચાઈને ચાલે, પોતાના કાપડચોપડની પેઠે પવિત્રતાને પણ પેટીમાં ઘાલી સંભાળી મૂકે; આવી સ્થિતિમાં માણસનો પૂરો વિકાસ કદી થઈ શકે નહિ.

આત્માની અંદર પવિત્રતાનો પ્રભાવ હોય તો બહારની મલિનતા થોડીક સહેલી પણ પડે. રૂપને માટે બહુ ચીવટ-વાળો માણસ પોતાનો રંગ બગડી જશે, એ બીકે પૃથ્વીની ધૂળ, માટી, પાણી, તાપ, પવન-એ સૌથી નાસતો ભાગે અને માણસની પૂતળી સમો બની નિર્ભય સ્થાને ઠારાઈ પેસે; ભૂલી જાય કે સુંદરતા ને રંગ તો બહારની શોભા છે, પણ તે સૌની પ્રતિષ્ઠાભૂમિ જે સ્વાસ્થ્ય તે તો અંદર છે, અને તે જ મુખ્ય છે. જડને સ્વાસ્થ્યની દરકાર નથી, તેથી એને ઢાંકી રાખ્યે પાલવે, પણ આત્માને જે જડ માનતા ન હો તો બહારની મલિનતાનું કંઈક જોખમ લઈને પણ સ્વાસ્થ્યને કારણે, બળવાન કરવાને કારણે તેને સાધારણ જગતના સંબંધમાં જોડવો જોઈશે.

આધ્યાત્મિક બાબુપણની વાત કેમ કહી હતી એ સમજાવું. ખાલી બહારના સુખની લાલસાને વિલાસિતા કહેવાય, તેમજ ખાલી બહારની પવિત્રતાને આધ્યાત્મિક વિલાસિતા કહી શકાય. ખાવામાં, પીવામાં, સૂવામાં આમતેમ જરા ફેરફાર થતાં પવિત્રતા અલગાઈ જાય એ બાબુપણું કહેવાય. એવા બાબુપણાથી મનુષ્યત્વનું વીર્ય નાશ પામે.

ચાંકડાપણાથી ને જડતાથી અનેક વાર આપદામાંથી બચી જવાય, એ કળૂલ કરવું પડે છે ને એ વાત પણ સાચી કે જે સમાજમાં માનવસ્વભાવની પૂરી જાગૃતિ અને જીવનનો પ્રવાહ હોય તે સમાજમાં અનેક ઉપદ્રવમાં આવી પડાય. જ્યાં જીવન વધારે ત્યાં સ્વાધીનતા ય વધારે અને વિચિત્રતા ય વધારે. જે માણસના નખ-દાંત તોડી નાખીને, અને ચાણુકનો લય દેખાડીને આહાર ચોષો કરી નાખવામાં આવે

તો હાલવ.આશવાની શક્તિ વિનાનાં પાંચેય પશુઓનો વાટો બંધાય, જીવમૃદ્ધિની વિચિત્રતાનો એકે વારે લોપ થાય, બધે બંધવાને આ વિશાળ પૃથ્વીને એકે મોટું પાંજરું બનાવ્યું છે, જીવની ક્રોધભૂમિ બનાવી નથી.

પશુ સમાજની જે પ્રાચીન માતા છે તે તો માને છે કે, તંદુરસ્ત છેકરું તોફાની હોય, અને તોફાની છેકરું તો કદી રહે, કદી દોડે, કદી બહાર જાય અને પોતાનું ધાતું કરવા કંઠાસ કરે. એનો ઉપાય કરવા એના મોંમાં મોડું અફીણુ ખવરાવી, મર્યા જેવું કરી શુભાવી મૂક્યું હોય તો નિરાંતે ધવનું કામ થાય ખરું.

સમાજ જેટલો ઉંચે ચડે, તેટલી તેની જવાબદારી, તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે જ વધે. જો આપણે એમ કહીએ કે, અમારાથી એટલું બધું ધર્મ શક્ય નહિ, અમારાથી એટલો ઉદયમ ધર્મ શકે નહિ, અમારી એ શક્તિ નથી; જો માતાપિતા કહે કે પુત્ર કન્યાને ઉંમર આવતા સુધીમાં મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ આપવું અમારાથી જાની શક્ય નહિ; હા, અમે માતાપિતા ધવાને તો તૈયાર છીએ. જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કહે કે, અમારાથી સંયમ તો રાખી શકાય નહિ, મન-શરીરને સંપૂર્ણ ખીલવવા માટે અમારાથી વાટ જોઈ શકાય નહિ, અંકાળે અપવિત્ર દામ્પત્ય અમારે જોઈશે જ અને હિન્દુ ધર્મનું એજ દરમાન છે; અમારે તમારી ઉન્નતિ નથી જોઈતી, અમે તો જતા આવ્યા છીએ એજ રસ્તે જવાના. આવી આવી વાતો સાંભળીએ ત્યારે તો એનો ઉત્તર શો આપવો ! પશુ છતાં યે આમ હીનતા ને હીનતા કબૂલ કરી લેવી એ ચ હજી સારું છે; પશુ શુદ્ધિજળે નિજીવતાને સાધુતા અને અશક્તિને શ્રેષ્ઠતા માન્યે કે મનાવ્યે તો સદ્ગતિનો રસ્તો આઠે ઘાટે બંધ થઈ જાય.

આરે દિશાની માણસાઈ ત્રિપે આપણને શ્રદ્ધા હોય તો આવી વાતો જોણીએ નહિ, ત્યારે તો ચતુરાઈએ તક કરીને પોતાને બૂલી જઈ થોડાક સાંકડા બહારના સંસ્કારમાં

જો તમે જોઈ શકો છો તેમજ જોઈ શકો છો.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આપણી સમજતા માત્ર આધ્યાત્મિક હતી, ઉપરાંતે હીન મન મરેલા આપણા પૂર્વપુરોગ જન્મકામાં એકલા એકલા રહેતા, પોતાપોતાના જીવનમાં ઘણી વાર સમજતા, આત્મ જીવનને એક વારે કમ્પ્લીટ કરી દઈ પ્રકાશની પાતળી રેખા જેવા બનાવી દેવા એ તો માત્ર કલ્પનાજ છે.

આપણી એ સર્વાંગમુંદર પ્રાચીન સમજતા બહુ દિવસથી રામ બોલી આવી ગઈ છે, આપણા વર્તમાન સમાજમાં તો તેનું માત્ર જૂતું રહ્યું છે. આપણા એ જૂતાની ઉપર નજર કરીને માની લઈએ છીએ કે, આપણી પ્રાચીન સમજતાને પણ ટેક ન હતો, માત્ર છાયામય આધ્યાત્મિકતા હતી, એને પૃથ્વી, તેજ જળનો સ્પર્શમાત્ર ન હતો, હતો થોડોક વાયુ ને બાકીનું આકાશ.

એક મહાભારત વાંચવાથી જ માલમ પડશે કે, તે વેળાની આપણી સમજતામાં જીવનનો વેગ કેટલો બળવાન હતો; તેમાં કેટલા ફેરફાર, સમાજના કેટલા વિપ્લવ, કેટલી વિરુદ્ધ શક્તિઓનાં યુદ્ધ દેખાય છે. એ સમાજ એક મહાન બુદ્ધિમાન ચતુર કારીગરને હાથે બનેલો સુંદર સંચાનો સમાજ ન હતો. એ સમાજમાં એક બાબુએ લોભ, હિંસા, ભય, દ્રેપ, ગાંડકાર હતાં; તેનીજ બીજી બાબુએ વિનય,

વીરત્વ, અત્મસમર્પણ, મહાનુભાવ તેમજ આપુતાનથી મનુ-
ષ્યસ્વભાવ સદા મુક્ત અને ભ્રમર રહ્યા કરતો. એ સમાજ-
માં સર્વ પુરુષો સાધુ, સર્વ સ્ત્રીઓ સતી અને સર્વ બ્રાહ્મણો
તપસ્વી હતા, એમ માની લેવાનું કારણ નથી. એ સમાજમાં
વિધામિત્ર ક્ષત્રિય હતા; દ્રોણ, કૃપ, પરશુરામ બ્રાહ્મણ હતા;
કુંતી સતી હતાં; હમાપરાયણ યુધિષ્ઠિર ક્ષત્રિય પુરુષ હતા
ને યયુના લોદીનાં તરક્ષાં તેજસ્વી દ્રૌપદી નારી હતાં ! તે
વખતનો સમાજ ચારો-નરનો અજવાળો-અધારો બધોય
હતો, તે વખતનો માનવસમાજ કૌતરકાગના જેવો ચિતરા-
મણનો ન હતો; વિગ્ધવધી વલોવાઇ ગયેલી માનવપ્રકૃતિના
પક્ષાથી સદા ભ્રમતચક્તિવાળા સમાજની અંદર આપણી
પ્રાચીન વ્યુદોત્ક્રમ શાલમાંથી સ્વચ્છતા ઉત્પન્ન થાયું રાખીને
વિહાર કરતી. આ પ્રબળ વેગવાળી સ્વચ્છતાને આજે આપણે
ઉક આજમ્મ, મૂખ, જડભાવે કદપી લઈ બોલીએ છીએ કે
અમે એ સ્વચ્છ ભતિના આયો, અમે એ આધ્યાત્મિક ભતિના
આયો, અમે તો માત્ર જપતપ કરીશું, વાડા બાંધીશું, સમુદ-
યાત્રાનો નિવેધ કરીશું, અમુક ભતિઓને અસ્પૃશ્યમાં મૂકી
દઈશું, અમે એ મહાપુરાતન હિંદુ નામને સાધક કરી દઈશું.

પણ એના કરતાં જો સત્ય વધારે વહાણું થાય; માન્યતા
પ્રમાણે કામ કરાય, ધરનાં છોકરાંને અસત્યમાં વીંટી ન નાખી
સત્યના શિક્ષણથી સરળ સખળ દૃઢ બતાવી ઉચે ગાયે ઉભા
રહી શકે એવા બતાવાય; ચારે દિશાએથી જ્ઞાન અને મહત્ત્વ-
ને અપ્રાપ્તથી વિનયથી આદરથી ધરમાં નોતરવાને માટે નિરભિ-
માનપૂર્વક ઉદારભાવે ચર્ચા થાય; સંગીત, ચિત્ર, સાહિત્ય,
ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિદ્યાઓની આલોચના કરીને,
દેશવિદેહમાં જામણ કરીને, પૃથ્વી ચમસ્તને શોધી વળીને
અને સ્વર્ગત્રણાવે વિચાર કરીને ચારે બાજુથી નિરંકુશભાવે
વિકાસ પામી શકાય તો તો, હિન્દુપણું ટકશે કે કેમ એ
તો હું કહી શકતો નથી; પણ પ્રાચીનકાળે જે સજીવ, જે
અચેદ તેજસ્વી હિન્દુ સ્વચ્છતા હતી, તેની સાથે અનેક રીતે
યોગ કરી શકાયો.

[illegible]

પોતામાં જીવતું મનુષ્યત્વ રહું હોય તો પ્રાચીન અને
અર્વાચીન મનુષ્યત્વને, પૂર્વના અને પશ્ચિમના મનુષ્યત્વને
પોતાના વહેવારમાં આણી શકાય.

મુચો માણસ જ્યાં પડયો ત્યાંનો ત્યાં જ. જીવતો માણસ તો દશે દિશામાં દોડે, બુદ્ધિબુદ્ધી ચીત્તેને એક કરી નાખે ને છોટેની વચ્ચે પૂલ બાંધી દે; એમ કરી બધાં સત્યોમાં પોતાનો અધિકાર વિસ્તારે. એક દિશામાં નહીં ન પડતાં ચારે દિશામાં સરળી રીતે વિસ્તાર પામીને ઉન્નતિ અનુભવે.

(१८८२)

૨-વિદેશી અને ભારતવર્ષ

આપણાં પ્રાચીન પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, માણસના ચરિત્રમાં કે ઇતિહાસમાં છિદ્ર જડે નહિ ત્યાં સુધી કળિ પેસી શકે નહિ. પણ કમનસીબીની વાત તો એ છે કે દરેક જાતિમાં ઠાઇ ને ઠાઇ છિદ્ર તો હોય છેજ. વળી બીજાં કમનસીબા એ છે કે માણસ પોતાના છિદ્રને વળગી રહે છે. વિદેશી ગોરાઓના ચરિત્રમાં ઉદ્ધતાઇ એ મોટું છિદ્ર છે, ને છતાં એ એ ઉદ્ધતાઇ ને એ અભિમાનને વળગી રહે છે. એ એના બેટમાં સંક્રાંચાઇને ભરાએહો છે અને ત્યારે પ્રવાસ કે રાજ્ય કરવાને બહાર નીકળે છે ત્યારે, જેમના સંબંધમાં એને આવડું પડે છે તેમની સાથે મળી જવાનો એ કદી પ્રયત્ન કરતો નથી. સાધારણ ગોરાઓ એ શુણ્ણને સદ્-શુણ્ણ માને છે. ખાંચણીઓ સ્વર્ગમાં જાય તોય ખાંચણીઓ જ રહે છે, તેજ પ્રમાણે એ ગોરો આદમી જ્યાં જાય ત્યાં અછાડને અછાડજ રહે છે; બદઝાવાનું એનામાં ભેર નથી.

મન હરણ કરી લેવાની આ જે અશક્તિ, અનુચરો તથા આશ્રિતોના અંતરમાં પેસી તેમનું મન ટપી લેવાની જે બેપરવાઈ, પોતાનાજ સંસ્કાર બીજાને ઓઢાડવાની જે હડ, તે એ વિદેશી ગોરાના ચરિત્રનું છિદ્ર અને કળિને પેસવાનો માર્ગ.

ત્યારે ઠાઇ યત્ન આપવાની સંકા ધાય, ત્યારે એ ગોરો આદમી પોતાના છિદ્રનું રક્ષણ કરવા નેયર ય.ય. બધા વાટ વાટ ઉપર ચોક્કી પહેરા મૂકી દે, અને સંકળા અકુર મુઝાં પમ તમે પીચી નાખવા તૈયાર થ.ય. પણ પોતાના સ્વભાવમાં

જે દોષ ભરાઈ ગેઠેલો હોય છે, તેની સામે નગર પણ ન નાળે, તેને તો સાચવીને સંભાળી રાળે.

ખેતરમાં પંખી અનાજ ખાઈ જાય છે એ શંકાએ જાણે કોઈ માણસ પગમાંના ખૂટ ચૂંક ચૂંક ગોઠાવી ખેતરમાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે. પંખી તો ખરે ઉડી જાય છે, પણ તે ખાઈ જાય તેના કરતાંયે વધારે ચોતાના ખૂટથી પીડી નાળે છે એનું એને લાન નથી.

આપણને કોઈ શત્રુનો ઉપદ્રવ નથી, કંઈ વિપદની શંકા નથી; પણ આ છાતી ઉપર એકદમ આ ખૂટ આવી પડ્યા છે, એથી આપણને વેદના થાય છે. અને એથી એ ખૂટવાળાને પણ કંઈ નુકસાન નથી થતું એમ તો નથી જ. પણ ગોરા માણસ બધેય એવા ક્યાંય જોડા ઉતારવાને એ રાજી નથી.

આયલેન્ડ સાથે અંગ્રેજની ખટપટ વધી પડી છે એ બધી વાતો જાણવાનું આપણને કારણ નથી. પરાધીન ભારતવર્ષમાં પણ જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજની સાથે અંગ્રેજી લાણેલાઓને પણ અણબનાવ થયો છે. જરા પ્રસંગ મળતાં કોઈ કોઈને જવા દેતો નથી. ઇંટની સામે રોડાં ચાલે છે.

આપણે વિચાર કરીને નિશાન તાકીને રોડાં મારીએ છીએ એવું તો નથી, અંધારે પણ ફેંકીએ છીએ. આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં આપણે અનેક વાર નકામી ખટપટ ઉભી કરીએ છીએ ને નકામો વિવાહ કરીએ છીએ, એની ના પણ એમ નથી.

પણ એ સર્વનો અલગ ન્યાય કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. એમાંથી કોઈએ સાચું તો કોઈએ જૂઠું કારણ લીધું હશે; કોઈએ ન્યાય, કોઈએ અન્યાય કર્યો હશે. વિચારવાની ખરી વાત એ છે કે, રોડાં મારવાનો આ કારભાર આટલો ખર્ચ વધી પડ્યો કેમ ? એકાદ લેખને મિથ્યા કરાવી દઇ સર્વજનપક્ષના અધિપતિને અને ગિયારા છાપનારા સુદ્ધાને કેટલાં દેડી વાડે, પણ તેથી સામ્રાજ્યના માર્ગમાં રોજ રોજ નવું નવું કંટા કંટા નીકળે, તેનો એથી કંઈ અટકાવ થયો ?

એ કાંટાનાં મૂળ છે મનમાં; એટલે એ કાંટા કાઢવાને એ મનમાં પેચડું પડ્યું. દેશમાં કાચાપકા રસ્તા તો બહુ બંધાઈ ગયા છે, ને એના અમલદારો એ રસ્તાઓ પર ઘાંત આવ-બા કરે છે, પણ કમનસીબે લોકના મનમાં એ પેચી ચકતો નથી. ત્યાં જુડું હોય તો કંઈક માયું નમારી પેચડું પડે, પણ એ તો પોતાની પીઠનો કાંટો નમાવવા ઇચ્છતો નથી.

તેમજ એ એનાઓ પોતાના મનને એમ સમજાવવા મથે છે કે, વર્તમાનપત્રોમાં આ જે કહ્યો કહ્યો વાતો આવે છે, સલાઓ થાય છે, રાજ્યતંત્ર ઉપર અગ્રિય દીકાઓ થાય છે તેની સાથે લોકને કંઈ લેવા દેવા નથી; એ તો માત્ર ઘોડાક ભોંટાઓના પૂતળી નચાવવાના ખેલ છે. કહે છે કે, અંદર તો સો સાફ છે, બહાર જે કંઈક ઠેકાઢાય જણાય છે એ તો એ મનુર લોકે રંગ માંડ્યો છે; ત્યારે અંદર ઉતરીને જોવાનું કંઈ કારણ નથી; એ ચતુર લોક ઉપર ચંકા લાવીને સભા કરી નાખ્યે જધો નિકાલ આપી જશે.

આજ એ એનાઓનો દોષ. કોઈ રીતે એ ઘરમાં પેસવા ઇચ્છતો નથી; પણ દૂર રહીને, બહાર રહીને, કોઈ પણ રીતે અડક્યા વિના તો માણસની સાથેનો કારભાર ધર્ષ શકે નહિ. જેટલા પ્રમાણમાં દૂર રહે એટલા પ્રમાણમાં એ કારભાર નિમ્નગ થાય. માણસ કંઈ જડ જંગ નથી કે એને બહારથીજ, દૂરથીજ, ઓળખી લેવાય; ભારતવર્ષ પડ્યું છે તોય એને દૃઢ્ય છે, અને એ દૃઢ્ય કંઈ બહાર અંગરખાની ખાંઘે લટકાવીને નથી ફરતું.

જડ પદાર્થને પણ વિજ્ઞાન વડે ઉંડો અભ્યાસ કરીને ઓળખીએ તોજ તેની ઉપર સત્તા લોગવી શકાય. મનુષ્ય-લોક ઉપર જે સ્થાયી સત્તા લોગવવા ઇચ્છે, તેણે અનેક શુભ મેળવવા ઘટે; અને તેમાંય માણસના મનની અંદર ઉતરીને તેની પરીક્ષા કરવાનો શુભ ખાસ કરીને મેળવવો ઘટે. માણસની અંદર ઉતરવાની શક્તિ એ તો કંઠણ શક્તિ છે.

એનાઓમાં બહુ બહુ શક્તિ છે, પણ આ શક્તિ નથી.

ઉપકાર કરવાની ને ન પૂજવો. ત્યારે પણ જેમ પાસે જાત
જનો ના પડે છે તેમ તેમ ઉપકાર કરી લાગી. જોકે
જોકે પડે. જોકે જાત છે ત્યારે પડી પ્રત્યક્ષમાં જાત
આવી પડે. જોકે પડે જેમ. જેમ ઉપર ઉપકાર કરી જાય
તેમને મારે એ ત્યાર નવામાં વિદ્યેય છે. જોકે તેમને જ
કાલી મનમાંથી કાલી નામવાનો પ્રયત્ન કરે.

તે કયા હ. જાણે નહિ. પણ ઉપકાર કરે; કોઈ કરે નહિ,
પણ રક્ષણ કરે; અર્થ સાધે નહિ, પણ ત્યાજ કરવાનો પ્રયત્ન
કરે; જમીનમાં પાણી ન રહે; પણ હમણેકમાં પીજ તાળે.

પણ ત્યાર પછી જે અનાજ ઉગી નીડળે નહિ, તે
શું માત્ર માટીનાં દેવ ? એ નિયમ શું વિચાર્યાની નથી
કે, હૃદયની સાથે જમીનને કાર્ય કરવામાં ન આવે તો હૃદયમાં
એનાં ફળ ફળે નહિ ?

આપણા દેશના અનેક જાણેલા લોક ગોરાઓનો ઉપકાર
તે ઉપકાર નથી, એમ સાચિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
મન વગરના ફેંકેલા ઉપકારને તેમનું હૃદય ઉપકાર થયો
માનતું નથી. કૃતજ્ઞતાના યોગ્યતામાંથી દોષ રીતે છૂટી જવાને
તેઓ ઇચ્છે છે. આ કારણથી આજકાલ આપણાં વર્તમાન-
પત્રોમાં વાતવાતમાં અંગ્રેજ સંબંધે કુતર્ક થયા કરે છે.

અંગ્રેજ આપણો આધાર થઈ પડ્યો છે, પણ પ્રિય
થઈ પડે એવું કશું એણે કયું નથી. હવા તો આવે છે,
પણ એમાં સ્વાદ આવે એવું એ કરતો નથી. પરિણામે એ
કડવી દવાથી આપણું મોં કટાણું થઈ જાય, ત્યારે એ
આંખ રાતી કરીને હુંકારો કરી ઉઠે.

આજકાલ રસાકસી બહુ કડવી થઈ ઉઠી છે, અને વાત-
વાતમાં હારજિતનો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. પાંચ નરમ વાત કહે-
વાથી લાભ થાય એવું હોય ત્યાં પણ આપણે સખત ભાષામાં
આગ ઉડાવીએ છીએ. અને જ્યાં એકાદ વાત માની લેવાથી
કંઈ તુકસાન ન થાય ત્યાં પણ સામો પક્ષ મોં ફેરવી બેસે છે.

કાંઈક મોટું કામ કરવું હોય તો મીઠી નજર રાખવી પડે. પચીસ કરોડ લોકોને સાંકળે જાંબી રાખ્ય કરવું એ જેવું તેવું કામ નથી. આટલું મોટું સંકલ્પ કરવામાં સંયમ જોઈએ, જ્ઞાન જોઈએ, વિદ્યે જોઈએ. સરકાર ધારે તો પશુ આમ કરવું શક્ય છે, કારણકે એ પોતાને બારે ડાઘ પડી છે, પોતાની ભગમાં યુવવાઈ પડી છે.

આપણે અહીં જોઈએ છીએ અને ઉદ્ધિયન, એ જો જુદીજ દિશાએ જોનારી પ્રબલો છે. જાનેના સ્વાર્થ એક-બીજાની વિરુદ્ધ છે. રાજતંત્રની માણી હાંકનારા એમાંના એકની પણ વિરુદ્ધ જઈ શકે નહિ, ને જાને દિશાએ એક સાથે પણ જઈ શકાય નહિ. આપણા મનનું ઇચ્છ્યું જ્યારે સરકારની આગળ પડીએ ત્યારે જાણીએ કે એમાં જોઈએ-ઉદ્ધિય નોને વાંધો હોઈ શકેજ નહિ. સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે સાચી શક્તિ તો એમનીજ છે. એ જાજરાન શક્તિને અવગણીને સરકાર કામ કરે તો એ કેવા સંકટમાં આવી પડે, એ જાણવું હોય તો ઇંગ્લેન્ડ જિલ્લ વખતની કથા વાંચો. સીધે રસ્તે ગાડી ચલાવવી હોય તો એક વાર આગળના ખાડા ટેકરા પૂરી નાખીને ખાડા નાખવા પડે. એ કામ કરવાની શક્તિ હોય ને પૂરે થઈ રહેતા સુધી યોગવાની ધીરજ હોય, તો પછીથી કામ ગડગડાટ આવે, ને ત્યારે સુખ પડે.

ઇંગ્લેન્ડમાં રાજ્યપ્રબલ વચ્ચે લોહ નથી, ત્યાં રાજ્યતંત્રનો સંધો બહુ દિવસથી ચાલતો આવતો હોવાથી ધસાઈને લીસો થઈ ગયો છે. આમ છતાં પણ ત્યાં કોઈ સુધારો કરવાનો હોય છે, તો કેટકેટલી કુશળતા અને સંભાળપૂર્વક જુદા જુદા મતના લોકો વિચાર કરીને કામ કરે છે ! વળી ત્યાં જુદા જુદા સ્વાર્થના પણ પણ નથી. આથી ત્યાં તો અચુક સુધારો સારો છે એમ એક વાર જુદીથી સાબિત કરી આપ્યું એટલે સૌ લોક એ સુધારો સ્વીકારી લે છે. આપણા દેશમાં બે સ્વાર્થના બે લોક, અને તેમાંયે આપણે પડયા નળજા; એટલે આપણી જાને વેગે સરકાર હારી જાય એમ તો

ખાને નહિ, એને માટે તો સફળ ઉપાય કરવા પડે.

રાજકાજમાં તો ચતુરાઈ જોઈએ, અને આપણા હેશમાં આપણે માટે તો બહુજ જરૂરની છે. અમારી અમુક ઈચ્છા છે અને એ ઈચ્છા કંઈ અન્યાયભરી નથી, એમ કહેવાથી જ કંઈ દુનિયામાં કામ થઈ જતું નથી. ચોરી કરવા તો જતાજ નથી; માત્ર સાસરે જવા નીકળીએ ને માર્ગમાં તળાવ આવે ત્યારે ‘હું’ તો સામે પાર ચાલીને જ જવાનો.’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને એની પાસે બેસી રહીએ, તો ગમે એટલી ઈચ્છા કરીએ તો પણ સાસરે પહોંચાય નહિ. એ તો તળાવનો ચકાવો ખઈને જવું પડે. સરકારનું ઘર તે આપણું સાસરું; ત્યાં રસરોટલી થાળીમાં પીરસાએલી આપણી વાટ જોઈને બેઠી છે. માર્ગનાં સંકટ ને વિઘ્ને ચતુરાઈથી વટાવીને પાર નીકળી શકીએ તો તો રસરોટલી જમી શકીએ. જ્યાં જોળંગી જવાય એવું હોય ત્યાં જોળંગી જઈએ, જ્યાં ના જોળંગાય એવું હોય ત્યાં આંખ રાતી કરવાથી કંઈજ વળે નહિ. એ તો ચતુરાઈથી ચકાવો ખાઈ ને નીકળી જવું પડે.

ડીપ્લોમસીનો અર્થ કપટકળા થાય છે, એમ સમજવાનું કારણ નથી. એનો અર્થ એટલોજ કે પોતાના હૃદયની વૃત્તિમાં અચળ રહીને કામનો નિયમ ને સંયમ જાણી લઈ લાગ સાધવો.

પણ આપણે એમ કરતા નથી. આપણે કામ પાર પાડી શકીએ કે ના પાડી શકીએ, પણ આપણો મત છોડી શકતા નથી. એથી આપણું અજ્ઞાન અને અવિવેક બકાર પડી નાય છે, અને વળી એ પણ જણાઈ જાય છે કે આપણે કામ કરવા કરતાં ઢોઢાહટ મચાવી તાળીઓ પાડવાનું, રડરડ કંઠેરવાવાનું ને મનની બળતરા કાઢવાનું વધારે ઈચ્છીએ છીએ. આવે એકાદ પ્રસંગ મળતાં આપણે એટલા તો હુશ ધઈ જઈએ છીએ કે એથી કામને કેટલું વિકસાન થાય છે એ તો આપણે જુદીજ જઈએ છીએ. સરકાર કંઈ

આપવાની હોય તે પણ આવા અપજ્ઞા વેદાથી ખાલી હોઈ
બાપ ને દાદા પ્રત્યેનો સાર ખાઉં વધી જાય.

આત્મ કારણ એ છે કે, મનમાં એકબીજા ઉપરથી ઘણા
હોઈ ગઈ છે ને વિરોધનો વધારો થઈ ગયો છે; એટલે યુધ્ધી
કે બંને પણ પોતપોતાનું કામ કરવામાં નબળા પડી ગયા
છે. સત્ત્વ પ્રત્યેનો આ સત્ક્રિયાનો કલ્પ એવો એ કંઈ
સારો હાથે એવો નથી. સરકાર પણ બહારથી મળે તેવી
હોય, પણ મનમાં આ સંબંધે બેરકાર હોય એમ લાગતું
નથી. પણ ઉપાય શો ? સત્ત્વ હોય કે મલ્લ હોય, પણ
અંતર અસ્થિર તો સરખું જ ને !

વિચારી જોતાં આ કાંઈક ઉઠેડવો સહેલો નથી લાગતો.

સૌથી પહેલું સંકટ તો રંગનું છે. ચરીરનો રંગ
મને તેટલો પોષક-લોહીએ તોય બાપ નહિ, તેમજ રંગ
સંબંધે જે સંસ્કાર પડ્યા તે પણ દૂર કરવા કડવું છે. સફેદ
રંગના આર્યોને કાળો રંગ જોવો ગમતો નથી, તે આજનો
નહિ પણ બહુ વર્ષથી. આ અવસરે વેદના અંગ્રેજી તરજુમા-
માંથી કે એન્સાઈક્લોપીડીઆમાંથી એ સંબંધે અધ્યાય ને
સૂત્રના ઉતારા ટાંકવાનું કારણ નથી. એમ ક્યાં વિના પણ સૌ
સમજી શકશે. કાળો કાળો જાણે દિવસરાત્રિનો લોક; સફેદ
લોક દિવસની પેઠે જાગતો, કામગીરી ને રખડતો ફરે; કાળો
લોક રાત્રિની પેઠે નકામો પધારીમાં પડ્યો પડ્યો સ્વપ્નમાં
જીવે, પણ સ્વાપ્ન પ્રકૃતિનો રંગ કાળો હોવાથી રાત્રિના જેવી
એમાં ગંભીરતા, મધુરતા, કરુણા છે; તેનામાં વાતસલ્યભાવ
છે; એ બધું અંધળ પ્રકૃતિના ગોરા લોક જોઈ શકતા નથી,
તેમના એ જ્ઞાનને એ કેળવી શકતા નથી, તેની કિંમત પણ
આંદો શકતા નથી. કાળી ગાયનું દૂધ પોણું હોય છે, સૌ
રંગમાં ગંભીર એકતા છે, એ એમને કહી બતાવ્યાથી કંઈ
ફળ થાય એમ નથી; અને એ બધી પૌર્વાત્ય ઉપમાઓ
આપ્યે શો ફાયદો ? વાત એજ છે કે, કાળો રંગ કેળવતાંજ
ગોરા લોકના મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે.

તેમ જાણી શકાયું નેમરૂઢિનેજ સંતાં એ વે પડે
એમાં મેટલોઃ મેટલો કોડ છે કે એ સુને એવાજ એને
સામ રહે.

સરીર અર્થુ' હંતી સખ્યુ' હોય મોખ્ય એમાં અનેક
અશુભોત્ત' પાપલુ કરી શકાય. મનનો કુપ કંઈ એવો હોય
નથી કે જે છાયામાં સખ્યો હોય તોજ નથી. અશુભ ને
છત ણનાતમાં ન દંડીતો તોય બીજી રીતે પોતી શકાય;
એ તર્ક કમેં આવે એમ નથી. અશુભે આ તર્કનો નિગમ
નથી, સંસ્કારનો છે બાકી !

એક જણ બીજા પાસે આવતો જાય તો સંસ્કારતું ણજ
ધસાય, પણ એ સંસ્કારજ પાસે આવતા ન કે ત્યાં ઉપાય
શો ? જ્યારે સ્ટીમરો ન હસી, અને સડ ફેફડાવતાં વડાણો-
માં આફ્રિકાને ફરીને લાંબે દહાડે વિલાયત પહોંચાતું, તે
કાળે એ ગોરો હિંદી સાથે દોસ્તી રાખતો; પણ આજકાલ
તો ત્રણ મહિનાની છૂટી મળતાં સાહેબ વિલાયત ઉપડે,
ત્યાં જઈ ભારતની અઢેલી ધૂળ અડીઅપટી સાફ કરીને હતા
તેવા ને તેવા પાછા આવે; આવીનેય પાછા પોતાનાજ સમા-
જમાં ફર્યા કરે, એમ જિતેન્દ્ર દેશમાં રહેવા છતાં પણ ના
રહ્યા જેવા રહે છે. જે લોક ઉપર રાજ્ય કરે તે તેમના ઉપર
પ્રીતિ રાખ્યા વિના પણ રાજ્ય કરે છે. સાત સમુદ્ર પાર
આવ્યા છતાં આફ્રિકામાં જાણે દિવસે કામ કરવા આવતા હોય
ને રાત્રે જાણે મછવામાં બેસી બેરી સાથે ગરમ ગરમ ભાત
ખાવા જતા રહેતા હોય એવી એમની ચાલ છે. ઇતિહાસમાં
આવો દાખલો બીજે ક્યાં મળે ?

એક તો આપણે એમને હિસાબે રહ્યા વિદેશી, એટલે
સ્વાભાવિક રીતેજ એમને આપણાં રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ
અને સ્પર્શ ના રુચે; તેના ઉપર પણ બીજું એક છોશું
છે. એ'એ-ઇન્ડિયન સમાજ આ દેશમાં જેમ જેમ જૂનો
થતો જાય છે, તેમ તેમ તેના ગુણની વૃદ્ધિ થતી જાય છે,
તેની ટેવો જડ થતી જાય છે. કદી કોઈ ગોરામાં સ્વાભા-

વિક ઉદારતા હોય, પ્રીતિભાવ હોય ને બહારનાં વિદેશીને દૂર કરી આપણા અંતરમાં પેસવાનો માર્ગ શોધે ને એના અંતરનાં બારણું ઉઘાડી અંદર જવા આપણને મોકલાવે એ કેળવણી અગ્રેજ સમાજ ડોળા કાઢે. એના બિચારાના સ્વાભાવિક સંસ્કાર એની બાંધના સંસ્કારમાં ફેળી જાય, જૂનો વિદેશી નવા વિદેશીને આપણી પાસે આવવાનું કે નહિ, પોતાના સંસ્કારના જડ ને મજબૂત કિલ્લામાં તેને ઘેરી કેદ કરી રાખે.

નારીવર્ગ એ સમાજની શક્તિસ્વરૂપ છે. રમણી ધારે તો વિરોધી પક્ષો વચ્ચે જોગ કરી દે. પણ દુઃખ એ છે કે તેઓ તો સૌથી વધારે સંસ્કારવશ છે. આપણને જોતાંજ વિદેશી નારીને વાચુ ચઢી આવે છે ને ત્રિદોષ યદ્ય જાય છે. એમને શો દોષ દેવો ? દોષ આપણા નસીબનો. વિધાતા એ આપણને ઉત્પન્નજ એવા કર્યા કે કોઈ રીતે આપણા ઉપર એમને રુચિ થાય નહિ !

ત્યાર પછી આપણે, આછીંના જોરાઓ આપણે માટે ને બોલે છે, જરા પણ વિચાર કર્યા વિના આપણે માટે ને વિશેષણો વાપર્યા કરે છે, અને આપણને જોળખ્યા વિના ને ગાળો જાંડ્યા કરે છે એમાં તરી આવતો આપણા ઉપરનો તિરસ્કાર નવા આવનાર યુરોપિયનના પેટમાં ધીરેધીરે પ્રવેશ્યા વિના રહેતો નથી.

એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે, આપણે જોરાઓ કરતાં અનેક રીતે દુબળા છીએ અને તેણે કરેલા તિરસ્કારનો ઉત્તર વાળી ચઢીએ એવી સ્થિતિમાં નથી. ને પોતાની આબરૂ સાચવી શકે નહિ, તેની આબરૂ દુનિયા રાખે નહિ. તાજે આવેલા વિદ્યાવતી અગ્રેજ જુએ કે આપણે છાનામાના અપમાન ગળી જઈએ છીએ, ત્યારે એના મનમાં આપણે માટે માનવૃત્તિ નજ થાય.

પણ ત્યારે એને કોણ સમજાવી શકે કે અપમાનથી આપણે હાલમાં નથી એમ નથી ? પણ કરવું શું ? આપણે રહ્યા દરિદ્ર વળી આપણા સમાજમાં કોઈ પુરો સ્વતંત્ર

નથી, સૌને કુટુંબની જન્મળ વળગેલી છે, અને અનેક જણનાં પેટ ભરવાં પડે છે. એને ઘણી વાતો ગળી જવી પડે છે. એ તો એનો રોજનો અભ્યાસ થઈ પડ્યો છે. પોતાની જાતને યાદ કરી આગરૂ સાચવવા માટે ખડો થઈ જવાય એવી એની શક્તિ નથી. તે વખતે કુટુંબકળીલો તેને યાદ આવે છે. કેાણ નથી જાણતું કે દરિદ્ર ખંગાળી અનેક ગાળો ખાતો ને તીવ્ર અપમાનો સહન કરતો છતાં પણ ઑફિસમાં જઈ બેસે છે? નખળામાં નખળો પણ એ અપમાનથી હારી જઈ ઘેર બેસે, પણ આ ખંગાળી તો બીજે દિવસે વખત થતાં ઘોતીઆ ઉપર લાંબું પહેણુ પહેરી આ ચાલ્યો, ગરીબની પેઠે ઑફિસમાં પેઠો ને સહીએ ચિતરાયલા ટેબલ ઉપરનો આમડાના પૂંઠાવાળો ચોપડો ઉઘાડીને આ બેઠો. ગોરા સાહેબને દેખતાંજ પાછાં બધાં અપમાન ભૂલી જાય છે. કરે શું? ના ભૂલે તો એને વળગેલો સંસાર ભુલાવે. આપણે એ ગોરાઓના જેવા કુટુંબજાળ વિનાના નથી. પ્રાણ દેવાને આપણે તૈયાર થઈએ કે તુરતજ અનેક નિરાધાર નારીઓતું—અનેક નિરાધાર બાળકોતું ટોણું વ્યાકુળ થઈ દોડી આવતું અને હાથ ઉંચા કરી આપણને વારતું આપણા મગજમાં તરી આવે છે. આ આપણો બહુ જુગનો અભ્યાસ છે.

આ વાત કંઈ એ ગોરાઓ સમજે એમ નથી; એમની બાપામાં તો માત્ર એકજ શબ્દ છે. ખંગાળી ભીરુ. પોતાને માટે ભીરુ થવું અને પારકાને માટે ભીરુ થવું એ બેમાં ભેદ છે. તે સમજવાની એને પરવા નથી, અને તેથી ભીરુ શબ્દજ યાદ આવતાં એ તો તિરસ્કાર કરવા મંડી પડે. પણ આપણે તો મોટો સંસાર અને તેટલુંજ મોટું અપમાન લઈને ફરીએ છીએ.

ત્યાર પછી ભારતનાં મોટે ભાગે અંગ્રેજી પત્રો આપણી પિરુડનો પદ્મ લેઈ બેઠાં છે. આ, રાટી, ઇડાં અને સાથે આપણી નિંદા, એ તો આ દેશના ગોરાઓની હાજરીની વ.નીંદા. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં, કથાઓમાં, પ્રવાસવર્ણનમાં,

ઇતિહાસમાં, બૂજોળમાં, રાજનૈતિક નિષ્પત્તિમાં અને કવિતા-
ઓમાં પણ આપણી, મુખ્યત્વે હરીને બલેજા બાહુબોલી
પેટ ભરીને નિંદાઓ નીકળે છે.

હિંદીઓ પોતાની અરીબાઈમાં પાયા પડ્યા એ
નિંદાઓનો ઘડલો વાળવાના પ્રયત્નો કરે છે, પણ આપણી
તે વાકાત શી ? આપણે તે યું કરી ચકરાના હળા ?
બહુ હરીએ તો આપણું આંખો લાલ હરીએ, ઘરમાં પેશીને
એમને ગાળો બાંધીએ, પણ ત્યારે એ ગોરાઓ માં પે
આંખળીઓ વટે આપણો કાન જરા ચીમળે, ત્યારે આપણે
એ હાથ એ કાન મુખી લઈ જવા પડે, ને મોં પડે છું
હરી નાક ઢુંકું કંપુ પડે. આવા કસરત કરવાના પ્રયત્નો
એ ગોરાઓ આપણને ફટલા આપે છે, તે ગામડામાં રહેનારને
વધારે ખબર છે. એ સાહેબ આપણાથી જેમ જેમ દૂર જતો
જશે, તેમ તેમ આપણને એળખવાનું, ન્યાય આપવાનું,
આપણા ઉપર ઉપકાર કરવાનું એનું કામ કડવું થતું જશે.
દેશી જનની રાજરોજ નિહાથી અગ્રેજી છાપાંચે સરકારનું
કામ અપહું કરી નાખ્યું છે. અને આપણે ગોરા લોકની
નિંદા કરીએ તેથી લાગ તો કંઈ થતો નથી, માત્ર અચ-
તોપજ વધ્યા બધા છે.

ભારત છતના આજ મુખી ગોરા લોકોને જે અનુગ્રહ
થયો છે તેથી એટલું નહીં ધઈ ગયું છે કે, ભારતવર્ષથી ગોરા-
ઓને કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હોદસો વર્ષ ઉપર જ્યારે
નહેતું ત્યારે આજની તો વાતજ શી ? જે કંઈક ઉપદ્રવ
કરી ચકે એવા હતા, એમના તો નખ હાંત તોડી નાખ્યા
છે. અને હવે અભ્યાસ ન હોવાથી તેઓ તો બિચારા બની
ગયા છે. રિયલિટી એટલે મુખી આવી ગઈ છે કે ભારતનું
રક્ષણ કરનારા સૈન્યમાં પણ તેઓ બિચારા ભરતી કરવાની
રિયલિટીમાં રહ્યા નથી; પણ છતાંયે રાજદ્રોહવાળો કાયદો જ્યાં
ત્યાં લગાડવા સહેબ લોકો ખડે પગે તૈયાર રહે છે. કારણ કે
આઓ રાજનીતિજ્ઞ તો એ છે કે જે હદી પણ ગાફેલ રહે નહિ.

અને અપમાનનો ભાર નહિ !

સરસી ગમે સો કનકજ કેસરી તો ડાહીક માટે,
પણ અંદર વધનો દેર ધજને પીડવા કરે. પાણીનો પર્વ
પોતાની ચામડી પેગવાનો. નેમ માનવદુનનો પર્વ
પોતાના જેવા સાથે એકતા સાપાનનો; તે એટલે સુધી કે
પ્રેમસૂત્રથી ઈધર સાથે પણ તે એકતા રાખે. એ એકતાનો
રસ્તો ન મળે, તે પછી છીછ ગમે એટલી સરખતા મળે
તો પણ તેથી એ સહ ગાય ના. મુલકમાન સમજીને મુલક
હતા, તોયે એમની સાથે આપણે અનેક તરેવની સમાન રીતિ
હતી. આપણી વિદ્યાકળામાં, આપણી શુદ્ધિવૃત્તિમાં તે સમ-
જો આપણી સાથે મેળ રાખતા; તેથી ગમે એટલું આપ-
ણને પીડતા, પણ અપમાન કરી શકતા નહોતા. આપણામાં
પણ આપણાં માનપાન જવાની છીક નહોતી; કારણ કે
એમના ણાહુળળથી આપણી મનઃશક્તિનો પરાભવ નહોતો થયો.

પણ આજ તો આપણે એ વિદેશીઓની રેલગાડી ને
કળકારણાનાં દેખીને વિચારીએ છીએ કે અરે હા, આ તો
મયદાનવનો વંશ—એ તો કોઈ જુદીજ જાતના લોક છે,
એમને કશુંય અસાધ્ય નથી. આમ માનીને આપણે નિશ્ચિંત
રેલગાડીમાં ચઢીએ છીએ, કારણાનાનો સસ્તો માલ ખરી-
દીએ છીએ, અને સહ થઈએ છીએ કે વિદેશીઓના મુલકમાં
ડરવાનું, ચિંતા કરવાનું, શ્રમ કરવાનું કશું કારણ નથી—
કેવળ જે માલ લૂંટારા લૂંટી જતા, તે માલ આજ પોલિસ
ને વકીલ મળી ભાગ કરી લૂંટી લે છે, એટલું એજ.

આમ મનમાં એક ણાબુએ તો નિરાંત વળે છે, પણ
તેથી મનના ઉંડા મૂળમાં બોલે વધી પડે છે. અનાજમાં
પાણી નાળી પકવીએ, ત્યારે ભોજન તૈયાર થાય. પાશ્ચાત્ય
સુધારો આપણને અનાજ તો આપે છે, પણ પાણી ન
મળવાથી—રસજ ન મળવાથી—પાક બની શકતો નથી. એની
પાસેથી આપણે લઈએ છીએ ખરા, પણ મેળવતા કંઈ
નથી. તેઓના કામનાં ફળ આપણે ભોગવીએ છીએ, પણ

એથી આપણાં કામ કરી શકતા નથી, અને આ સ્થિતિમાં તો કરી શકવાની આશા પણ નથી.

રાજ્ય મેળવવું એમાં ગૌરવ છે ને લાભ છે, રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવું એમાં ધર્મ છે ને અર્થ છે; પણ રાજ્ય-પ્રભુત્વ હૃદય મળે ત્યારેજ માહાત્મ્ય મળે. ભારતની રાજ્ય-નીતિમાં વિચારવા જેવો મોટામાં મોટો વિષય આજ છે.

શી રીતે આમ થાય એજ પ્રશ્ન છે. એકે એકે દેખાડી તો હીધું છે કે, રાજ્યપ્રભુ વચ્ચેના જે ગઢા લેદો છે, તેથી કામ કંઈની બાધ છે. કોઈ કોઈ ભણે વિદેશી આથી દુઃખ પામે છે ને ચિંતા કરે છે, પણ જે અસંભવિત છે, જે અસાધ્ય છે તેને માટે વિલાપ કરવાથી ક્ષણ શું ?

પણ આ કામ શું સહેલું છે ? ભારતને જિતીને તેના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે જે જે શુભની જરૂર છે તે શુભ શું જેવા તેવા હોઈ શકે ? એને માટે જે સાહસ, જે ત્યાગની જરૂર છે તે કંઈ એમનાં એમ આવે ? પચીસ કરીક વિદેશી લોકનાં હૃદય છતી લેવા માટે જે સહૃદયતા એઈએ તે શું સહેલાઈથી મળી બાધ ?

શ્રીમંત્ર, ઇટાલી, હંગરી, પોલાંડનાં દુઃખ જોઈને અંગ્રેજ કવિઓનાં હૃદય રડી ઉઠે છે. ભારતને માટે આંધ્રુ પાડવાં તો રહ્યાં, પણ એટલીન આનોઈક વગર બીજા કોઈ અંગ્રેજ કવિએ કોઈ પ્રસંગે ભારતને માટે મીઠાં વાડયો પણ ઉચ્ચા-યો નથી. પણ સાંભળ્યું છે કે કાન્સના કોઈ કોઈ કવિએ ભારતવર્ષનો પણ લઈને કાવ્યો કર્યાં છે. આથી અંગ્રેજની જે બેદરકારી દેખાય છે તેથી વધારે બીજા કશાથી દેખાતી નથી.

હિંદ અને હિંદીઓ વિષે આજકાલ ઘણી નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આજના એન્ગ્લો હિન્ડીયન લેખકોમાં હિન્ડીન સૌથી પ્રખ્યાત છે. હિંદ સંબંધે જે કથાઓ એણે લખી છે તે વાચકનું અંતરને જલુ બંને છે. એ વાતો વાંચીને એકમાં એક લખે છે કે “ આ વાતો વાંચીએ ખીજે ત્યારે હિંદની લોકો ઇ.સ.ની

એ તો એ ઉજ્જડ રેલીના રંગના કાચા પેટા હોય એમ કહે છે. આરે બહુ ઢિંદળ રેલીનાં વણ. રોજ રોજ એક એક, કેમ નહીં નહીં—પરંતુ મન કહે સમજાય, પાસિયો ફરે, પડાય, બીજા રંગને પાસે. મમતી ને મમત, ને સાંખા માનતું ઉજ્જડ બીજા-વા રેલીના રંગના રંગે આવેલા એટલાં રેલીને, એકેની કરતા તમા તાજાવા પૂરે દેશના ધનરાંપડે ભરેલા જંગમ સામાજિક રૂઢિ કરવાને કેટલાક જુવાન પુરોને દર દેશવારથી મોકલવામાં આવે છે. ” ભારતવાર્ષ વિષેનું અંગ્રેજનું કહેતું આ સૂઝું કમડું ચિત્ર જોઈને મન નિરાશ થાય છે, દુઃખી થાય છે. આપણું ભારતવાર્ષ તો આવું નથી ! ત્યારે અંગ્રેજનું ભારતવાર્ષ આટલું બધું જુડું !

પરંતુ ભારતવાર્ષની સામેના સ્વાર્થસંબંધ સાધવાની વ્યવસ્થા આજકાલ જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડની વસતિ વધવાથી ખાવાની કેટલી જોટ પડતી ગય છે અને ભારતવાર્ષ કેટલે અંશે એ જોટ પૂરી પાડે છે, પરદેશી માલની આમ-દાની કરી વિત્રાયતના મજૂરોને કેવી રીતે રાજી અપાય છે, એ સંબંધેની માહિતી હમણાં બહાર પડી છે.

સરકારી ગોચરમાં પાળેલી ગાય હોય એમ ભારતને ઇંગ્લંડ જુએ છે. ગોવાળ ગાયની ઠઠો કરે, કપાડીઆ કુશ્કી ખવરાવે, એમાં આળસ કરે ના; એ જંગમ મિલકતનું રક્ષણ કરવામાં પાછી પાની કરે ના; તોફાન કરે ને મારવા દોડે તો એનાં શિંગડાં વહેરી નાખે; અને ઢાહતી વેળાએ એના દુબળા વાછરડાને પણ એક આંચળ આપે. પણ સ્વર્થ તો રોજ રોજ વધાર્યે જાય; એ સર્વ સંબંધે એક વાર ઢિંદ-સ્તાનની સાથે અંગ્રેજની બીજી ઢોલોનીઓ (સંસ્થાનો) નો સંબંધ પણ સરખાવી જોવા જેવો છે. કેટલો ફેર ! તેમના પ્રત્યે કેવો રોષ ! કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે કે જોકે માતૃભૂમિથી છૂટીને તેઓ ગયા છે, તોપણ માતા ઉપરની એમની ભક્તિ અચળ છે, નાડીનું તાણ હજી ભૂલી શક્યા

નથી-અર્થાત્ સ્વાર્થ અને રનેહ જાને તેઓ ભાગવી રહ્યા છે. ભારતવર્ષના હૃદય સાથે એમના હૃદયનો એવો ભેગ હોય એવું કશું દેખાતું નથી. ઇંગ્લાંડનો ને ભારતવર્ષનો સંબંધ માત્ર આંકડોનો છે. ઇંગ્લાંડના લોક ભારતની કિંમત મલુ શેર અધોળને હિસાબે, રૂપિયા આના પાઇને હિસાબે જાહે છે. માસિક પત્રનાં તંત્રીઓ શું ઇંગ્લાંડને ભારતના આંકડોનો અવ્યાસ કરાવશે ? ભારતવર્ષ સાથે જો એમનો સંબંધ માત્ર સ્વાર્થનોજ હશે, તો આજે તો દૂઝણી છે, પણ કાલે ઉઘી જશે ને ગોવાળીઆનાં છોકરાં વધશે ને બૂખ વધશે તો એની પૂંછડી ને ખરીઓ સુઢાં કાપીને ખાઈ જશે. અને જો સ્વાર્થ સાધવાને માટે તો લે'કેશાયરે લાચાર ભારતની મિલો ઉપર કર જેસાડયો છે ને પોતાનો માલ વગરજઠાતે ધકલે છે.

આપજો દેશ પણ એવોજ છે. જેવો તાપ તેવી ધૂળ ! પંખાનો પવન ને બરફનું પાણી ન મળે તો સાહેબ છવે નહિ. અને કમનસીબની વાત તો એ છે કે, પંખો નાખનારો દૂધી પણ પેટમાં બરોળ લઈને ઉઘી બંધ છે, રાગ-ચોકનો બરેલો ભારત ગોરા સાહેબને મન કાળા પાણીનો મુલક છે, એને મોટો મહિનો મળવો જોઈએ, અને એકથે'જનો બોલો પણ એને માથે પડવો ન જોઈએ. સ્વાર્થસિદ્ધિ વગર ભારત અગ્રેજને બીજું શું આપી શકે !

હાય અભાગીઅણ ભારતભૂમિ ! તું સ્વામીની નજરમાં અણમાનીતી થઈ પડી; તું એને પ્રેમના બંધનમાં બાંધી રહી નહિ. ત્યારે હવે ધ્યાન રાખજે, એની સેવા કરવામાં કરી મલુ રાખવી ના ! નિરંતર એને પવન નાખ; ખારીએ ખસતી ટટી ટંગાવ ને ખૂબ પાણી છાંટ કે જે ઘડી એ સાન્તિથી તારા ઘરમાં બેસી શકે. ખોલ, તારી પેટી ખોલ; તારાં ઘરેણાં હાય તે વેચી કાઢ, ને એને પેટ ભરી ખવડાવ, ગરબું ભરી દરિયા આપ; તે.ય ત્રીઠી વાત તો એ ખોલશે નહિ, તે.ય ત્રી વચાવેલું રાખીને બેસશે, તે.ય તારા બાપના

ઘરની નિંદા કરશે. આજકાલ તે લાજ છોડીને અભિમાન કરવા માંડ્યું છે, લટકામાં બે પાંચ શબ્દો તું સંભળાવી દે છે; પણ એમ કયે કાજ નહિ સરે. તારો વિદેશી સ્વામી સંતોષથી રહે, આરામથી રહે એવા ઉપાય કર! તોજ તારા હાથ ઉપરની લોઠાની ળંગડીઓ અક્ષય રહેશે.

અંગ્રેજ રાજકવિ ટેનીસને મરતા પહેલાં પોતાના છેલ્લા ગ્રંથમાં ભારતને સંભાળ્યું છે એટલું એતું નસીબ. કવિએ જો ગ્રંથમાં ‘અકબરનું સ્વપ્ન’ એ નામે એક કવિતા લખી છે. પોતાના પ્રિય મિત્ર અણુલ ફઝલની પાસે અકબર પોતાના સ્વપ્નનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં ધર્મનો આદર્શ અને જીવનનો હેતુ કહી જતાવે છે. ભારતના જુદા જુદા ધર્મોમાં એકતા તથા જુદી જુદી જાતિઓમાં પ્રેમ અને શાન્તિ સ્થાપ્યાં છે. સ્વપ્નમાં જુએ છે કે એના વંશજેએ એના એ પ્રયત્નો ધૂળધાણી કરી નાખ્યા છે અને અંતે પાશ્વિમ દિશામાંથી વિદેશીઓનું એક ટોળું આવ્યું, તેણે લોંચમાં દટાઈ ગયેલા મંદિરના પથરા એકેએકે ચણ્યા અને એમ નવા ઉભા કરેલા મંદિરમાં સત્યની અને શાન્તિની, પ્રેમની અને ન્યાયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી.

પ્રાર્થના કરું છું કે કવિનું સ્વપ્ન સફળ થાય. મંદિરના પથરા તો આજ સુધીમાં ગોઠવાઈ ગયા છે. મહેનત, શક્તિ ને ચતુરઈથી જે થાય એમાં બાકી શી હોય? પણ હજી સુધી એ ઐ દેવતાનો અધિદેવતા જે પ્રેમ તેની પ્રતિષ્ઠા થવી બાકી છે.

પ્રેમ એ તો બાવના છે, એ કંઈ વસ્તુ નથી. અકબરે સર્વ ધર્મોનો વિરોધ તોડીને પ્રેમની એકતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ પણ બાવ છે. એ બાવ એના હૃદયમાંથી કુદરેતે હતો. ઉદાર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખીને સર્વ ધર્મોનો વિરોધ કરી દેવા સર્વ ધર્મોના અંતરમાં એ પેઠો. નિષ્ઠા રાખીને એકઝિને હિન્દુ મુસલમાન ખ્રિસ્તી પારસી પંડિતોનાં રચનો પેટમાં ઉતાર્યાં, હિન્દુ સ્ત્રીઓને ઝનાનામાં

હીધો, હિંદુ અભારથોને મંત્રીપદે સ્થાપ્યા, હિંદુ સીદેને સેનાપતિનાં અંગેસરપદ આપ્યાં; કેવળ રાજનીતિએ નહિ, પણ પ્રેમે સમસ્ત ભારતવર્ષને, કાળપણને એક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પશ્ચિમમાંથી આવેલા પંદેશીએ આપણા ધર્મમાં દાખ તો ધાકતા નથી, પણ એ તે પ્રેમને કારણે કે રાજનીતિને કારણે ? એ વધે તો આશ્ચર્યનાજનો દેવ છે !

એક ઉદાર પુરુષના ઉચ્ચ આદર્શો સમજા પ્રધાન હલવ કરી તે એવી આશા શી રીતે રાખી શકીએ ? એટલાજ માટે કહીએ છીએ કે 'કર્મિનું સ્વપ્ન સન્નું પદ્મું' કહ્યું છે. વધારે કહ્યું તો એટલા માટે થઇ પડ્યું છે કે, રાજા પ્રથમ બંને આવી મળવાના રસ્તામાં કાંદા ઝીંટે છે, રાજ-રાજ તવા તવા ઝપડા ઉભા કરીને મળવાના રસ્તા બંધ કરતા જાય છે.

રાજ્યમાંથી રાજ રાજ આ પ્રેમ આદર્શો જાય છે અને પરિણામે હોકના મનમાં ચંકાને અચાન્તિ વધતી જાય છે. એવું એક ઉદાહરણ લઇએ. હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનો વિરોધ રાજરાજ સમકરૂપે વધતો જાય છે. આપણે છાની છાની વાતો કરતા નથી કે આ ઉત્પાતનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, અંગ્રેજ આ વિરોધ મટાડવાને જોઇતો પ્રયત્ન કરતો નથી ? એની રાજનીતિમાં પ્રેમનીતિને સ્થાન નથી, ભારત-વર્ષના આ બે મુખ્ય સંપ્રદાયોમાં પ્રેમને બહુલે ધર્મી રાખે છે. બાળી જોઇને નહિ પણ રોષી હોય; પણ અકબરે પ્રેમને આદર્શો છિન્નનિદા થઇ ગએલા ભારતવર્ષને એક કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો પ્રયત્ન કરવાની રાજનીતિ વિદેશીઓમાં નથી અને પરિણામે એ બે જાતિઓનો સ્વાભાવિક વિરોધ જોઇએ થવાને બહુલે વધે જાય છે. કેવળ કાયદાને બળે બેને એક કહી શકાય નહિ—અંતરમાં પેસવું પડે, પેદના બળુવી પડે, સાચો સ્નેહ રાખવો પડે—પોતે પાસે આવીને બેનેના હાથ ઝાલીને મેળવવા જોઇએ. કેવળ પોલિસ બેસાડ્યાથી ને હાથકડી બખડાવવાથી અંગ્રેજ બળ-

નામ છે એટલું તે સ્પષ્ટિત થાય. પણ અજાણતા રાજાને
તો એવું કહ્યું જ નહોતું. અંગ્રેજ કવિ મિ'પતિમાન એકીને
નમ્રતાએ પ્રેમની પોતાની કવિને કવિને આપે. એ કવિ
આદર્શ શીખવે તો તે અતિનું પણ કદાચ આપે અને
આશિષ અતિને પણ ઉપદેશ આપે. અંગ્રેજનો પોતાની કવિ
નો ગર્વ-પોતાની સંસ્કૃતિનું અતિમાન શું કમ છે કે કવિ
એ અશિમા આહુતિ હોય છે? હજીયે શું નમ્રતા ને પ્રેમ
શીખવાનો દિવસ આવ્યો નથી? સીમાવ્યવસ્થા ઉચ્ચ શિખરે
અહીંને અંગ્રેજ કવિ શું પોતાનોજ કંડો વગાડશે?

પણ આપણા જેવી પવન પામેલી કવિને માંએ તો એવી
વાત શોભે નહિ, બોલતાં પણ લાજ આવે. પ્રેમની શીખ
માગવા જેવી બીજી દીનતા નથી. આ રાજાએ પણ એક બે
વાતો સાંભળવી પડશે.

પૂજ્ય પ્રતાપચન્દ્ર મનુમહારના એક પત્રના ઉત્તરમાં
લંડનનું 'સ્પેક્ટેટર' લખે છે કે "નવીન બંગાળીઓમાં
અનેક સારા ગુણ છે, પણ એક દોષ એ છે કે, સહાનુ
ભૂતિની એમને બહુ લાલસા છે."

એ દોષ સ્વીકારવો પડે છે, અને આજ સુધી જે મે
લખ્યું છે તેમાં પણ એ દોષ વારંવાર નજરે પડે છે. સાહેબ
લોકોના હાથે આદર પામવાની આપણી લાલસા હદ કરતાં
વધારે થઈ આવે છે. એનું કારણ એ છે કે આપણે 'સ્પેક્ટેટર'
ના જેવી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં નથી. તરસ્યા થઈને આપણે
બ્યારે લોટો પાણી માગીએ, ત્યારે સરકાર આપે બીહું.
પાણી કરતાં બીહું મોંઘું પણ ખર્ચ ને બીજે કામમાં આવે પણ
ખર્ચ, છતાં એથી તરસ ન છીપે. અંગ્રેજના રાજ્યમાં નિયમ
છે, ન્યાય છે, બધુંય સારું છે, પણ એથી પ્રજાના હૃદયની
તરસ છીપતી નથી. અણા શેકીશેકીને ખૂણ ખવરાવે, અને
એથી તરસ ખૂણ વધે પાણી માગીએ ત્યારે આપે બીહું.
દેશદેશાન્તરનું ખાવાપીવાનું પુષ્કળ લૂટી લાવી 'સ્પેક્ટેટર'
લોજન કરવા બેસે, ત્યારે બારીમાંથી નજર નાખતાં તરસે.

ખંગાળી જતો દેખાય. એની પીડા એને શી રીતે સમજાય?

પણ સહાનુભૂતિની દ્રાક્ષ ધીરે ધીરે અમને ખાટી લાગતી જાય છે, એ સાંભળીને 'સ્પેક્ટેટર' કહાવ્ય રાજી થયો. એ દ્રાક્ષ તરફ ખડું દિવસ સુધી લોહપતાની નજરે તાકી રહ્યા પછી હવે અમે ધીરે ધીરે ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું છે. ખડું દિવસના અમારા ઉપવાસી-ભૂખ્યા સ્વભાવમાં જે 'કંઈ થોડું' ઘણું મનુષ્યત્વ રહી, ગયું હતું તે ધીરે ધીરે વિદ્રોહી બની ઉઠ્યું છે.

આજ આપણે હવે બોલવું શરૂ કરી દીધું છે કે તમે એટલા ઉંચા ચાના ? તમે કળ ચલાવતાં શીખ્યા છો, તોપ ચલાવતાં શીખ્યા છો, પણ માનવીની સ્વાભાવિક સહ્યતા તો આધ્યાત્મિક સહ્યતા; એ સહ્યતામાં તમારા કરતાં અનેક પગથીઆં અમે ઉંચા છીએ. એ વિદ્યામાં તો અમે તમને કંઠકો શીખવી શકીએ એવા છીએ. તમે જે અમને અણસુપરેલા માનીને અમારો તિરસ્કાર કરો છો એ તમારી અધતાને કારણે, મૂઢતાને કારણે; હિંદુ જાતિની એકતા સમજવાને તમારી શક્તિ પણ પહોંચતી નથી. અમે ફરી આંખો મીંચીને ધ્યાન ધરવા બેસીશું. આજથી તમારા મુરોપના મુખભર્યા વ્યવજ મુધારાની બાળલીલામાંથી અમારી દષ્ટિ ખસેડી લીધી અને નાકની અણી પર રાખી લીધી. તમે કચેરી કરો, ઑફિસો કરો, ફુકાન કરો, તમે નાચો-બેજો, મારો-પકડો, ફૂદ ફૂદ કરો ને સ્ત્રીમલાને ચિખરે વિદ્વાન્નપુરી-સ્વર્ગપુરી વસાવી સહ્યતાના મહમાં મત્ત બનો.

દિન્દિ માનવી પેતાને આ પ્રમાણે આન્યાસન આપી શકે. જે દેવતાને આંખે પ્રેમ નથી, એ દેવતાને એ કોઈ રીતે સ્વીકારી શકે નહિ કારણકે એના અંતરમાં એટલું તો જ્ઞાન છે કે એવી મૂઢી દેવતા ઉચકવાથી ધીરે ધીરે માનવી માનવી મટી બારવટી પણ બની જાય છે, ને પડી એને એ દેવતા બેબરૂપે ઉચકવા પડે છે.

પણ કોણ કહેશે કે આપણે મનસિક વિદ્રોહજન

વિધાતાનો પ્રેરણો આવ્યો નથી ? નાનીશી પૃથ્વીને પ્રચંડ સૂર્યનું પ્રબળ આકર્ષણ હોવા છતાં તેમાં હોમાતી તેણે બચાવી છે, પૃથ્વીના અંતરમાં તેણે એક શક્તિ આપી છે, એ શક્તિને પ્રભાવે એ સૂર્યથી તેના પ્રકાશનો અને તાપનો ભોગ કરે છે, પણ દૂર રહીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે; અને સૂર્યની પેઠે પ્રતાપશાળી થવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ પોતાની સ્નેહશક્તિથી લીલુંછમ ધાન આપીને માનવજાતિની માતા બની રહે છે. લાગે છે કે, એજ વિધાતાએ પરદેશના પ્રચંડ આકર્ષણથી તેના મોંમાં આપણને ઠેળીઓ થઈ જતાં બચાવવાનો મનસુખો કર્યો છે. એનો અભિપ્રાય એવો લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય સભ્યતા ને જ્ઞાનપ્રકાશે આપણે આપણી સ્વતંત્રતાનેજ અજવાળી લેવી.

એનાં લક્ષણ પણ જણાતાં જાય છે. અંગ્રેજની સાથેના ઘસારાથી આપણા અંતરમાં જે તાપ પેદા થયો છે, તેનાથી આપણી મરવા પડેલી જીવનશક્તિ ફરી સચેતન થઈ ઉઠી છે. આપણાં અંતરમાં આપણી સમસ્ત શક્તિ અંધ ને જડ થઈ પડી રહી હતી તે નવા પ્રકાશે પોતાને જાળળી શકી છે. સ્વતંત્ર તર્કથી, વિચારથી, યુક્તિથી આપણી માનસ-ભૂમિ આપણને નવી જેવી થઈ પડી છે. લાંબી પ્રલયરાત્રિ પૂરી થતાં જાણે અરુણોદય થયો હોય અને જાણે આપણે આપણો દેશ શોધવા નીકળી પડ્યા હોઈએ એવું દેખાય છે. પુરાતન ગુપ્ત ધનને શોધી કાઢવાની ઈચ્છાએ જાણે આપણે શ્રુતિ સ્મૃતિ કાવ્ય પુરાણ ઇતિહાસ દર્શનના પ્રાચીન ગદા થઈ ગયેલા વનમાં પેસીએ છીએ. ઘિઝારની લગથા આપણને જે ધા લાગ્યો છે તેથી આપણને પાછું આપણી મન તન્દ્ર જેવું સૂઝયું છે. પહેલે આઘાતે તો આપણે કંઈક અધંગા થઈને આપણી માટીને વળગી પડ્યા હોઈએ, પણ આશા પડે છે કે, શોષા છોડી, સ્થિર થઈ, બાકા હોય તો વિચાર કરવાનો યત્ન આવશે અને એજ આઘાતથી જે નવીન પ્રિય વસ્તુ સ્વાધી ઉત્પત્તિ કરી શકીશું.

એક પ્રકારની ચાંદી આવે છે, તે કાગળ ઉપરથી

થોડા વખતમાં ઉઠી જાય છે, પણ પછી જો જો કરતીને દેવતા ઉપર પરીએ તો બધું ક્ષેત્ર પાતું કરનામાન થાયે ફૂટી ઉઠે । પૃથ્વીની મોટા ભાગની સભ્યતા જો શાક્ષીના જેવી છે; પીરે પીરે ચાલી જાયને વળી ચારે નમોને નવી સભ્યતાના સંબંધમાં આવતાં નવજનને તારે ફરી ફૂટી ઉઠે. જોમાં કશુંય અસંભવિત નથી. આપણે તો જો આશા કરતાજ આજ્યા છીએ. જો આશાથી ઉત્સાહિત થઈ આપણા સમસ્ત પ્રાચીન પોથી-કાગળ આ તાપ આગળ પરીએ છીએ. જો જોના ઉપરના અક્ષરો ફરીથી ફૂટી ઉઠે, તોજ પૃથ્વીમાં આપણા ગૌરવનું રક્ષણ થયે—નહિ તો વૃદ્ધ ભારતનો જરાજીવું ટેક સભ્યતાની બળતી ચિતામાં સમાર્પણ કરી લોકાન્તર ને રૂપાન્તર પ્રાપ્ત થાય જોમાંજ સફળિત.

આપણામાં એક માનવતો સંપ્રદાય છે, તે વર્તમાન પ્રશ્નનો વિચાર કરી રહ્યા છે. તેમના ભારખાતામાં આ પ્રમાણે બધું છે:-

“વિદેશીઓની સાથે આપણે બહારના અનેક લેદ છે. જો બહારના લેદજ પ્રથમ તો સૌથી પહેલાં આંખને અથડાય છે, અને તેથીજ તે વિદેશીઓના અંતરમાં આપણે માટે દેવ રાખાય છે. માટે જને ત્યાંસુધી તો બહારના લેદ ટાળી દેવા જોઈએ. જે સમસ્ત આચાર, વ્યવહાર અને રેખાવ જો પાશ્ચાત્યોને બહુ દિવસના અભ્યાસપૂર્વક સારા ને સુંદર લાગે છે એ ત્રહણ કરી લેવામાં દેશને લાભ છે. પહેલું, બોલવું, ખાવું-પીવું, ચાલવું-જેતવું, જો પાશ્ચાત્યો ના જેવું થઈ જાય અને ભાષા સુદા પણ પન્દેશી થઈ જાય તો એક મોટું વિપ્તિ ચાલ્યું જાય, ને જો વ્યતિઓ વચ્ચે મેળ મળી જાય. અને પછી આપણા આત્મસંમાનનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય સહેજે મળી શકે.”

હું તો માનું છું કે, આ વાત ઉપર વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી. બહારનો લેદ ટાળવા જતાં એક સુરઠેલી તો એ કે, જોનારના મનમાં ખોટી આશા ઉભી કરવી પડે

અને એ અગા પૂર્વે કરતાં સહે સુનેક ખાડાનું લેઈ
કરતાં પડે. વિદેસીઓને જરૂરના પડે છે અને સમગ્ર દેશ
અને જ્યાં એમો ખીચું બહાર પડી જતાં એકર કોય
ત્યાં જે તે પ્રકારે છાનાંમાનાં ચોંગડાં મારતા મારે નાસતા
કરતાં પડે. બાળા અદમ અને બીજી કુર્બાને સમગ્ર દેશ
ફળ ખાધું તે પહેલાં જે દિવંજર તેમો કરતાં હતાં તે
સ્વાસ્થ્યિક હોવાથી અતિ મુંઝર અને પતિય આવતાં, પણ
સાનફળ ખાધા પછી ત્યાંસુધી આ યોગમાં હરણની ઉગમ
બેઠી નહિ હોય ત્યાંસુધી તો તેમને સમગ્ર સમાજની સમા-
જોમાં પસાર થતી ઠપકાનો દરખાસ્તોથી નીચું જોડું પડ્યું
હશે. આપણા પણ આ નીચ પેલાકથી લાજ ઠંકવાને
બદલે ઉઘાડી પડશે. કારણ કે સમસ્ત દેશને ઠંકવાને માટે
હરણ સમાજ હા પાડતો નથી. ઠંકવા જતાં ઠંકાયા નહિ
તો આબરૂના કાંકરા ! જેઓ લોકોમાં પડીને સહ્યતાપૂરકતાં
ફળ ખાઈ બેઠા છે, તેમનીજ દશા આપણે જોઈએ તો મુખી
થઈએ. કદાચ એ પાશ્ચાત્યો જાણી જાય કે અમે છરીકાંઠાથી
નહિ, પણ હાથે ખાઈએ છીએ; ટેંગડે નહિ, પણ પાંટડે ખાઈએ
છીએ; એ બીકે તો એમને બિચારાને પડે જેસી ખાધું
પડે છે. ‘એટીકેટ’શાસ્ત્રમાં કંઈ પણ ખામી આવે, અંગ્રેજી
ખોલવામાં જરા પણ ભૂત આવે તો તેઓ પાપ માને
છે અને સંપ્રદાયવાળા પોતપોતામાં પણ સાહેબી દેખા-
વમાં જરા પણ ખામી આવે તો શરમે મરી જાય છે.
વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે, અ-વસ્ત્ર કરતાં આવું અર્ધ-
વસ્ત્ર વધારે અસ્વીક છે. શરીર ઠંકાય એમ ન હોય તો પણ
ઠંકવા શરીર ઉપરના ટુંકા વસ્ત્રની ચારે બાજુ જોંચા-
જોંચ કરવી ને એમ કરતાં કુદડી ફરવી એના કરતાં લાજ
બીજી કંઈ રીતે ઉઘાડી પડી જતી હશે ?

નટની પેઠે વેશ બદલી પાશ્ચાત્ય વેશ ધર્યાથી લેઈ ઉઘડો
વધારે સહશે. એનું ફળ ધાર્યું નહિ નીવડે ત્યારે બેવડો
ધા લાગશે. ગોરો સાહેબ એક વાર છેતરાઈને પાસે આવશે તો
પણ પ્રપંચ સમજતાં બેવડા બેરથી લાત મારી કાઢી મૂકશે.

નવા બપોને યુરોપી સભ્યતાની દીક્ષા લીધી છે, પણ તેમની દીક્ષા તે માત્ર બહારની દીક્ષા નથી. કળકારખાનાં, રાજ્યકારભાર, વિદ્યાવ્યાપાર એ સૌ એ પોતે પોતાને હાથે જ કરે છે. તેની ચતુરાઈ દેખી યુરોપ મૂઠ બની ગયું છે—કશી ભૂલ કાઢી શકતું નથી, છતાંય પોતાની નિશાળોમાં ભણેલા આ વડા નિશાળીઆને વિલાયતી પોશાકની, વિલાયતી આચારની નકલ કરતું જોઈને યુરોપ મોં ફેરવે છે. બપોલ તો પોતાની આ અદ્ભુત ને હાસ્યજનક નકલ સંબંધે બિલકુલ આંધળું છે; પણ યુરોપ તો વેશ બદલીને ફરતા આ એશિયાવાસી નટો ઉપર એક બાલુથી તેમની યક્તિ માટે શ્રદ્ધા કરે છે ને નકલ માટે હાંત કાઢે છે.

અને આપણે શું બીજા બધા વિષયોમાં યુરોપની સમાન સ્થિતિમાં આવી ગયા છીએ કે બાકી રહેલા માત્ર આ બહારના લોકને ટાળી દેવા ઢોઢાઢોડી કરી રહ્યા છીએ ?

એ તો થઈ એક વાત. બીજી વાત એ કે, એથી ઘણ થવો તો ચૂલામાં પડ્યો, પણ ઘરમાંજ આગ લાગી ઉઠે એવું શું ? અંગ્રેજની સાથે લોક તો છેજ, પણ પાછો દેશી-જનની સાથે લોક ઉલો ધાય એવું શું ? આપણે ગોરા લોકોના જેવો ઠાક ગ્રાણીને તેમની પસંદથી માન ખાટવા જઈએ, ત્યારે આપણા જે ભાઈઓ તેમના જેવા કંઠથી ચાલે નહિ, તેને ભાઈ કહીને ગોલાવતાં સહેજ સંકોચ ધાય. પછી તો એમના સ્વદેશી રીતરિવાજથી ચરમ આવ્યા વિના રહે નહિ પછી એ ગોરા લોકોની આગળ એમ કદા વિના નહિ ચાલે કે એ લોકથી છૂટા પડીને અમે અમારો છુદો જાં-મદાય ખાઈએ છ, એમને ને અમારે કંઈ લેવાદેવા નથી.

એનો અર્થ એ કે સ્વસ્થતિની આબરૂ વેચીને પૈ.ને આબરૂ ખટવા માંડી. પછી તો એ લોકે કે ની પાસે જઈને બે.ડુ કે સાહેબ ! આ જાંબલો લોકોની સાથે તમે અને અમે ભાટો, પણ તમારા જેવા જહેરા કરીને અને અવ્યા છોએ, ત્યારે તો આપણે રહે છે કે અમને તમે નહિ દૂધી મૂકો.

કબૂલ કરી લઇએ કે, એ કંગાલવૃત્તિથી વળતે કંઈક મહેરબાની મળે પણ ખરી, પણ એથી પોતાની કે દેશની આબરૂ તો ન જ સચવાય.

કર્ણ અશ્વત્થામાને કહે કે તમે રહ્યા પ્રાદાણ, તમારી સાથે યુદ્ધ શી રીતે કરું? ત્યારે અશ્વત્થામા ઉત્તર દે કે હું પ્રાદાણ, એટલાજ માટે તું મારી સાથે યુદ્ધ ન કરી શકે! ઠીક લે ત્યારે મારું આ જનોઇ તોડી ફેંકી દઉં!

સાહેબ જો 'શેકહેડ' કરીને કહે ને જો 'એસ્કવાયર' કરીને લખે, કે "ભલે, જો તમારી જાતિનો ઢંગ ઠીકઠીક ઢાંકીને આવ્યા છો, ત્યારે તો તમને અમારી 'કલખ' માં પેસવા દીધા છે; ત્યારે તો અમારી 'હોટેલ' માં તમે ખુરશી પામ્યા છો; ત્યારે તો તમે અમને મળવા આવતાં તમને 'રિટર્ન' વીઝીટ' આપીએ છીએ"—આવું સાંભળીને પરમ માન મળ્યું સમજી કાળજી ફૂટીશું? ખડેતર છે કે એના કરતાં આપણા બહુરૂપી પોપાક ફાડી તોડીને ફેંકી દઈએ. આપણી જાતિને માનપાત્ર બનાવી શકીએ નહિ તો એ જોરા સાહેબને કહી દઈએ કે અમે મોંએ રંગ લગાડીને 'એક્સેપ્શન' ઠાઠથી તમારે ઉંબરે પગ નહિ મૂકીએ.

હું તો કહું છું કે એજ આપણું વ્રત. છેતરીને માન અમારે જોઈતું નથી, હકતું કરીને લઈશું. પોતાની જાતમાં માન માનીશું. એ દિવસ આવશે ત્યારે પૃથ્વીની સભામાં હજી પૂર્વક પ્રવેશ કરીશું—જોટો વેશ, જોટું નામ, જોટો વ્યવહાર સજીને માનને માટે બીજા માગવાનું, સોહાગને માટે મોંસુ પાડવાનું કારણ રહેશે નહિ.

પણ એનો ઉપાય કંઈ સહજ નથી. પહેલાંજ કહી દીધું છે, કે સહજ ઉપાયે કશુંય કઠણ કામ સાધી શકાય નહિ. કઠણ કામ સાધવું હોય ત્યારે બીજું બધું ફેંકી દઈ તેની જ પાછળ મોંઘ્યા રહેવું પડે.

કામ સર કરતાં એમ પણ કરવું જોઈશે કે, અનુકૂળ ફાટો આવે નહિ ત્યાં સુધી ઘરમાં બેસી રહેવું.

અને ઘાટ ઘડાતા મુખી ઘરમાં બેઠો રહેતું જ દીક છે. બીજા માટીની નીચે બસાઈ બેસે, ત્યાં પેટમાં બસાઈ રહેતું પામે, બસવાને સમયે બાળકને અંસારમાં બહુ લેજવી દઈએ તો પ્રવીણ મંડળમાં પોતાની બજારી માય, એ દુસ-શાએ પ્રવીણ લોકોનું અનુકરણ કરવા બાપ ને વહેલો પાકી ઉઠે; જોતા મનમાં એ એમ જ માને કે હવે હું પ્રવીણ થઈ ગયો છું, પાકી ગયો છું, હવે બસવાનું કારણ નથી, વિનય રાખવાનું કારણ નથી.

પાંડવો પોતાનું મૂળ ગૌરવ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે એમણે શુભવાસ સ્વીકારી બળ સંપરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. અંસારમાં પણ ઉદ્યાગપર્વની પહેલાં અસાત-વાસપર્વ જરૂરનો છે.

આપણે પણ બાતને ઘડવા માટે, બાતિને ઘડવા માટે આજે અસાતવાસ સેવવાની જરૂર છે.

પણ આપણું કમનસીબ તો એ છે કે, આપણે એક-દમ બહાર પડી જવા દોડીએ છીએ. બિલકુલ કાચા ઇંડાને ફોડી આપણે અધીરાઈથી બહાર નીકળી પડ્યા છીએ, પણ આ કંઠણ અંસારમાં કાચા નીકળેલા આ શરીરને પોષવાનાં સાધન બહુ કંઠણ છે.

આજ પૃથ્વીની રણભૂમિમાં કયા હથિયારે આપણે લડવા ઉભા છીએ ? માત્ર લાપણુ ને કસાવને હથિયારે ? શું શરીરની સામડી પહેરી એટલે આપણું રક્ષણ થયું ? માત્ર નટવેશથી રક્ષણ થયે ? એમ તે કેટલા દિવસ ચાલશે, ને શું ફળ મળશે ?

ચોખ્ખે દિવે એક વાર એમ કબૂલ કરી લીધામાં દોષ ચો કે, હજી આપણું ચરિત્ર જ ઘડાયું નથી ? આપણે પક્ષા-પક્ષીથી, ઈર્ષાથી અને હલકાઈથી ઘસાઈ ગયા છીએ. આપણે એક ઘણું શક્તા નથી, એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શક્તા નથી, આપણામાંથી કેઈને મુખી-નાયક કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણાં અનેક કામ તો પરપોટાની પેઠે ફૂટી બાપ; ચર-

આતમાં એ કામનાં બહુ તેજ કેમવ, એ વિષય પછી
એમાં ફટ પડે, પછી એકેજ વાચ ને પછી સ્ત્રી ગાય. ત્યાં
સુધી કંઈ ઘસાવાનું ન હોય ત્યાં સુધી તો આપણે, જાજકે
જોડમાં ગાંડાં થઈ જાય તેમ કામમાં ગાંડા થઈ વળી
પડીએ; પણ કંઈક ઘસાવાનો જરા પ્રયત્ન અમલમાં કંઈ ને
કંઈ બહાનું કઢી પોતપોતાના ઘરમાં જઈ ભરાઈએ. કેઈ
કારણે આત્માભિમાનને તલમાત્ર વાંધો આવે કે તરતજ
કામ ભલે ને ગમે તેવું મોટું હોય તોપણ તેને છોડીને
આ આદ્યા. ગમે એમ થાય પણ કામ સરૂ થયું ના
થયું એટલામાં મોટાં મોટાં નામ આપી દઈએ; મોટી મોટી
બહેનતો, ઉજળા ઉજળા રિપોર્ટો, ધામધૂમ ને આગર મન-
માની થાય એટલે આપણે બાણીએ કામ સફળ થયું ને
પછી નિરાંતે સોડ તાણીને સૂઈએ. કામમાં ધીરજની, નિષ્ઠાની
ને મહેનતની જરૂર છે, એમાં તો જરાય દિલ લાગે નહિ.

આવું કાચું, દુર્ગંજ ચરિત્ર લઈને તે આપણે શું
જેઈને બહાર આવી ખડા થઈ જતા હોઈશું?

આ સ્થિતિમાં આપણી ખામીઓ ન સુધારતાં એને
ઢાંકવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. અંદર અંદર આપણા દોષ
ઉપર વિવેચન કરવા જતાં આપણા ડાહ્યા મોં ઉપર હાથ
મૂકી દબાવે છે ને બોલી ઉઠે છે કે, ચૂપ ચૂપ. અંગ્રેજ
સાંભળી જશે તો આપણે માટે શું ધારશે?

વળી એ પણ કમનસીબ છે કે, અંગ્રેજની દૃષ્ટિ પણ
અનેક પ્રમાણમાં જડ છે. આપણામાં જે કંઈ સારું છે ને
જે કંઈ આદરપાત્ર છે તેને પણ તોળી જોતા નથી. અવ-
ગણના હો કે ગમે તે કારણથી હો, પણ તેઓ વિદેશી
પડદો તોડીને અંદર જોતા નથી, જોવા ઇચ્છતા પણ નથી.
તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ. વિદેશમાં રહીને જર્મન જેમ
એકાગ્રતાથી આપણાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે,
તેમ એકાગ્રતાથી આ દેશમાં આવવા છતાં અંગ્રેજ કરતો
નથી. અંગ્રેજ ભારતવર્ષમાં પેટ ભરે છે, અને દેશને છતી

હીધો છે, પણ ભાષાને છતી ચક્રો નથી.

આથી અંગ્રેજ આપણા લોકને ભારતવર્ષની દૃષ્ટિએ ખરાબર ચમત્કાર શકતો નથી; ને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ બેઈ ચક્રો પછી નથી. એટલા માટે આપણે અંગ્રેજને અંગ્રેજી ભાષે મુન્ધ કરવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મનમાં જે માનીએ છીએ, તે મોટે આપણે બોલતા નથી, એટલા માટે છાપામાં વધારી વધારીને વાતો છાપીએ છીએ. માનીએ છીએ કે અંગ્રેજ 'પીપલ' નામે એક પદાર્થને હાઉ માની કરે છે, અને તેથી આપણે પણ પાંચ દશ લોક એકઠા કરી 'પીપલ' બની ગયું અંગ્રેજી કરીને કરાવીએ. માંડામાંડે વાતો કરીએ કે શું કરવું બાઈ ! એમ ને એમ એ સાંભળે નહિ ત્યારે કરવું શું ? એ તો પોતાના હસ્તુરને જ સમજે !

એમ અંગ્રેજના ગુણસ્વભાવનો ડોળ કરીને તેની પાસે કામ કરવા જવું, માન ખાટવા જવું, એના કરતાં તો એજ કે એવો રંગ એણે ના ચોપડવો જ સારો. રંગ ન ચોપડવાને કારણે બીજનો એકાદ દુકેટો ના નાખે તો ના નાખે !

અંગ્રેજની સામે અભિમાન કરીને આ ચખ્છો બોલું છું એવું નથી. મનમાં બહુ બીક લાગે છે, આપણે વધા માલીનું કામણું, એ કાંસાના વાસણ સાથે વિવાદ કરવો સુઝામાં પડ્યો. માનપૂર્વક 'ચેકહેંડ' (હસ્ત પૂતન) કરવા જતાં ય શંકા લાગે.

કારણ, આવા મોટા લોકને કારણે આત્મરક્ષણ કરવું પણ કઠણ થઈ પડે. આપણે તો દુર્બળ પડ્યા, તેથી બીક લાગે કે સાહેબની પાસે એક વાર જઈ બેઠા, સાહેબ દયા કરીને કદી પ્રસન્ન થયા ને હસ્યા તો આપણે એવા ગોળ ગોળ થઈ જઈએ કે એથી આપણું ચાતુર્ય દિત તો ભૂલો જ જઈએ. સાહેબ હસીને બોલે કે વાહ બાબુ, તમે કંઈ છેક ખરાબ અંગ્રેજ બોલતા નથી, એટલે પછી આપણાથી દેશી ભાષામાં અધુરે ય બોલવાય નહિ. બહારની જે વસ્તુ ઉપર અંગ્રેજની કૃપાદૃષ્ટિ પડે, તેને તો ઘસીને ચક્રચકિત રાખીએ, બા. ૫

જ્યાં યુરોપની નગર પડવાનો સંભવ નથી, તે વસ્તુને ગંધી રાણી ઢાંઢી મૂકીએ; એ દિશાને મુધારી વ્યવસ્થા રાખતાં તો આજસ યાય.

માણુગ્રનો દોષ શો કાઢવો ! ગરીબ બિચારા અપ-માનિતને આવો લોભ ચડતો યાય; ભાગ્યશાળીનું હૃદય તેમાં જોવાનું એને ચડતો ગમે.

આજ હું જોહું છું કે ભારતદેશનો ગરીબમાં ગરીબ, મેલામાં મેલો જેડુત હશે તો તેને પણ હું લાઇ માનીને ભેટીશ; પરંતુ આ ગોરો સાહેબ ઘોડાગાડી ઢોડાવતો મારા સમસ્ત શરીર ઉપર કાઢવ ઉડાવતો જાય છે તેની સાથે તો મારે કુટી જઠામ જેટલોય સંબંધ નહિ.

ઠીક, એજ વખતે એ સાહેબ ઘોડાગાડી એકઠમ ઉભી રાખી મારી ગરીબ ઝુંપડીમાં પગ મૂકે ને પૂછે કે 'જાણુજી ! તમારી પાસે દિવાસળી છે ?' ત્યારે હીંડીયાલીને દેશના પચીસ કરોડ લોક કઠેરા પર ઊભા રહી હારખંધ ઉભા રહીને જોયા કરે કે સાહેબ આજ અમારે ઘેર દિવાસળી લેવા આવ્યા છે ! અને કદાચ એજ વખતે અમારો ગરીબ મેલો જેડુત લાઈ ઘરમાં ઘરડાં માને પ્રણામ કરવા ખારણે આવી પહોંચે તો એ બ્રહ્મ દેખાવને દખાવી દેવા માટે એને ખસી જવા કઠેરામાંથી ખૂમો મારે; રખેને ! આ જંગલી સાથે કેવો જોગ છે, શો સંબંધ છે, કેટલી એકતા છે—એ સૌ આ જડા સાહેબ કલ્પના કરી સમજી જાય.

માટે જ્યારે મનમાં લાવું છું કે, હવેથી સાહેબના સંબંધમાં આવવું નહિ, ત્યારે એ કંઈ અભિમાનથી નહિ, પણ ખહુ વિનયથી, ખહુ શંકાથી જોહું છું. જાણું છું કે, એની સાથેના સંબંધના અભિમાનથી આપણા તો નાશ જ ચવાનો—આપણે નિરાંતે જેસીને આપણું કર્તવ્ય કરી શકવાના નહિ. આપણું મન સદા ચંચળ રહે અને આપણે ગરીબ સ્વજનની જશ વિનાની ઝુંપડી સૂની લાગે; જેને માટે જીવ આપવો જોઈએ તેની સાથે લાઇચારાનો સંબંધ

રાખતાં પણ આપણને લાજ આવે.

ગોરા લોક જ્યારે મોજમજા ઉડાવે, ખાય-પીએ ને ખેલે, ત્યારે તે વેળાએ આપણને ત્યાંથી હાંકી મૂકે ને બારણાં વાસી સૌ વાનાં કરે. પણ એવે સમયે મીઠું બોલી, તેને સંભરી, સલામ કરી ખૂણાની બારીમાંથી પેસી શકીએ, એ રાજસમાજની કંઈક જરા ગધું મળે તો આહ, કૃતાર્થ થયા ! પોતાને મળેલા આ ગોરવની આગળ દેશબંધુઓ સાથેના સંબંધ એકે વારે તુલ્ય લાગે. આવી દુર્બળ માનસિક સ્થિતિમાં આ સર્વનાશી સાહેબશાહી હવા-દાડ પીવે નહિ, તેને અડવું પણ નહિ એજ સૌથી સલામત માર્ગ છે.

બીજું પણ કારણ છે. સાહેબ લોકની કૃપાને માત્ર ગોરવ માનીને નિઃસ્વાર્થભાવે લોગવવી, એ આંખણે માટે બહુ કઠણ છે. આપણે રહ્યા ગરીબલોક, પેટની ભૂખ માત્ર માનથી ટળે નહિ; એની કૃપા સાથે કંઈક અનાજ મળે એવી પણ આશા રાખીએ. માત્ર 'ગ્રેકહેન્ડ' નહિ, પણ નોકરીમાં 'પ્રમોશન'ની પણ આશા રાખીએ. સાહેબની ફોક્લી બાંધી બે હઠાઠા એને ઘેર જઈએ અને ત્રીજે હઠાટે 'પ્રમોશન'ની બીજા માગતાં શરમાઈએ નહિ. એટલે પરિણામે સંબંધ હલકો પડી જાય. એક બાલુએ અભિમાન કરીએ કે સાહેબ અમારી સાથે સમાનભાવે ઉભો રહેતો નથી, બીજા બાલુએ એને બારણે ઉભા રહી બીજા માગવાનું પણ ચૂંટીએ નહિ.

એ સાહેબની પાસે આપણો કોઈ માણસ જાય, તો એ બધું કે આ કોઈ ઉમેદવાર, અરજદાર કે દરિયાબેનો બિખરી બાળ્યો. કારણ કે એનો સાથે બીજા રીતે તો બેઠરાચાલવાનો આપણે સંબંધ નથી. એના ધરનાં બારણાં બંધ, આપણા ધરને બારણે પડ્યા ત્યારે જાણ ! આજ પાસડી અંતરણ પહેરીને સંકેતવાત્તા સંકેતવાત્તા બીજા બીજા આવી સંકેત કરી કેમ ઉભા ! બેઠરાચાલો તો વાત જ જવા દે, ઉભા ઉભા વાત કરતાં ટકા પડે છે, ત્યારે અજબ પું કાન !

એટલી ણખી આજે કેમ વિરહવેદના તખી મધ કે પહેર-
ગીરના હાથમાં બેઝાની મૂડી, આરજે એકા ઉતારી સાહેબને
મળવા માટે પેક ?

જેની અવસ્થા હીન છે, તે વિના આમંત્રણે કે વિના-
આદરે મોટા લોકની પાસે ન જાય તેમાં જ સાફ છે. એમાં
કેઈ પશનું જાણું થતું નથી. જોઈ લોક આ દેશમાં
આવીને નવો અવતાર ધરે છે, તે શું આપણી આવી હીન
દશાને લીધે નહિ ? માટેજ કહું છું કે, જ્યારે કિયતિ આવી
ખરાળ જ છે, ત્યારે આપણા સંજ્ઞામાંથી એ સાહેબને
હર રખાય તો એનું ચરિત્ર પણ આણું ખરાળ થઈ જાય,
સંજ્ઞા ન રાખવાથી જાને પદને લાભ છે.

જાધી દિશાએથી વિચાર કરી જોઈએ તો રાજપ્રજાનો
દેવભાવ શાન્ત રાખવાનો સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે એ,
સાહેબથી હર રહીને આપણું પોતાનું કર્તવ્ય એકચિત્તે કર્યા
જણું. માત્ર બિજાથી કેઈનું મન કદી સંતોષ પામતું નથી.
આજ આપણે વિચારીએ છીએ કે, અંગ્રેજની પાસેથી થોડા
અધિકાર મળે તો અમારાં સૌ દુઃખ ટળી જાય. લીખ
માગતાં પણ થોડા અધિકાર મળે, ત્યારે પણ લાગશે કે
અંતરની લાજ એ રીતે પણ ગઈ નથી—અધિકાર મળ્યા ન હતા
ત્યાંસુધી આશ્વાસન હતું કે મળશે ત્યારે દુઃખ જશે, તે
આશ્વાસન પણ હવે તો નથી. આપણાં અંતરની શૂન્યતા
ભરાય નહિ ત્યાં સુધી શાન્તિ થાય નહિ. આપણા સ્વભાવ-
ની કંગાલિયત જાય ત્યારેજ આપણી હીનતા જાય, અને
ત્યારેજ રાજદરબારે માનપૂર્વક આવ-જા કરી શકીએ.

દેશના સૌ લોક પદવીની, મોટાઈની, સાહેબની કૃપાની
પરવા છોડી દે, જહારની કીર્તિ છોડી દે, એના આ-
કર્ષણનો પ્રજાજ મોહ તોડી પોતાનું રક્ષણ કરે, શાન્ત અને
દૃઢચિત્તે ચરિત્ર જાંધે, જ્ઞાનવિજ્ઞાન મેળવે, વ્યાપાર વધારવા
પ્રયત્ન કરે, પરદેશગમન કરી તે દેશનું જાણું શીખી આવે,
પરિવારમાં અને સમાજમાં સત્યનો ઉપદેશ કરે, માથું

જેમ વિના પ્રયાસે ઉત્તુ' ચાલે છે, તેમ વિના પ્રયાસે આપણું માન ઉત્તુ' રાખીને ચાલે, માન મેજાસને પ્રધાન મત કરતો ખીજા પાસે બંધ નહિ, ધર્મો રક્ષાતિ રક્ષિતા એ વાક્યનું તાત્પર્ય ગંભીરરૂપે સમજાવે; એ કે દેશના યો લોક આમ કરી લે એવું માની લડ' એવો ગાંઠો તો હું નાખીજ. પાછી જેમ ફાળ તરફ હોય, તેમ માણસ પણ સરજતા તરફ સહેજે હોય, એ તો સો કોઈ બહે છે. કોટપાટલન પહેરી, સાહેબને બારણે ઉભા રહી ચપ્પ ચપ્પ અંગ્રેજીમાં પોતાની જાતનો તરજુમો કર્યાથી કામ સરજ ધર્મ જતું હોય તો લોક ખીરે ખીરે કોટપાટલન પહેરતા થાય, પોતાનાં બાળકોને ધરની ભાષા બુલાવી અંગ્રેજીમાં પોપટ કરે ને ભાષાંદુને છોડીને એ સાહેબના હરવાનની ભાષામાંથી બાંધે, એમાં નવાઈ નથી. એ પ્રવાહ રોકવો કઠણ છે, છતાં મનમાં કહેવાનું તે કહેવુંજ પડે છે; કોઈ સાંભળે નહિ તોય કહેવુંજ પડે છે કે અંગ્રેજને ફળવ્યે ફળ થવાનું નથી, કેળવણીનો પાયો દેશી ભાષાએ ચઢવાથીજ દેશનું કલ્યાણ છે; ગોરાની પાસે માન મેળવ્યે કંઈ ફળ નથી, આપણા મનુષ્યત્વને જાગ્રત કરી ઉઠાડવામાંજ ગોરવ છે; બીબને છેતરીને કઢાવી લીધાથી કંઈ મળતું નથી, પ્રાણપણે એકનિષ્ઠાથી લોભ આપ્યેજ કાચું સિદ્ધ થાય છે.

શિખોના છેલ્લા શુરુ-શુરુ ગોવિન્દસિંહ બહુ દિવસ એકાન્તમાં રહ્યા, ત્યાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો, લાંબા વખત મુખી આત્મોત્તતિની સાધના સાધી અને પછી એકાન્તમાંથી બહાર આવી પોતાને શુરુપદે બેઠા, તેમ આપણામાંથી પણ જે શુરુ થવાના હશે, તેમણે ખ્યાતિ વિનાના એકાન્ત અધ્યયનમાં શુભવાસ કરવો જોઈશે; પરમ ધૈર્યથી, ગંભીરતાથી દેશદેશનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી પોતાને ઘડવા જોઈશે. સમસ્ત દેશ અનિર્વાચ્ય વેમથી આંધળો થઈ જે આકર્ષણ તરફ દોડશે બંધ છે, તે આકર્ષણમાંથી ચત્ત કરીને પોતાને દૂર કરી લેવો જોઈશે અને શુદ્ધ સ્વપદરૂપે હિતાહિત જ્ઞાનનો વિચાર કરવો જોઈશે. ત્યારપછી બહાર આવીને ન્યાય

આપણી ભાષામાં આપણને હોક માત્રી બોલાવશે, તારે તો બીજું અને તેમ થાય પણ તરતજ દેરા ભરી ઉઠશે, મમ ભાગી જશે કે આજ મુખી આપણે માત્ર કમળો જોતા હતા, આંખો મીચીને આક્રમણ હતા અને તેથીજ આપણે નીચે પડતા જતા હતા.

આપણા એ શુરુદેવ હવે આજે આ દોડાહડમાં નથી, એમને નથી જોઈતું માન, નથી જોઈતી પડવી, નથી જોઈતા અંગ્રેજી છાપાના રિપોર્ટ; આજે મૂઠ્ઠા લોકપ્રવાહમાંથી નીકળી સમસ્ત મૂર્ખતામાંથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે. કોઈ અમુક કાયદો સુધરાવ્યાથી કે અમુક ધારાસભામાં જોઈક મેળવ્યાથી દેશની હુર્ગતિ દૂર થશે એવી આશા એ રાખતા નથી. એ એકાન્તમાં અધ્યાસ કરે છે ને કરાવે છે, પોતાના જીવનને ઉચ્ચ આદર્શ વડે ઉન્નત કરી દઈ ચારે બાજુના લોકમંડળને પોતાના તરફ આકર્ષે છે; અને દેશલક્ષ્મી તેમના તરફ સ્નેહદ્રષ્ટિ કરીને દેવની પાસે એકાન્ત પ્રાર્થના કરે છે કે હે ભગવન્ ! આજના સમયના મિથ્યા તક અને મિથ્યા વાતોમાં તેમનું ચિત્ત કદી તણાવા ના દઈશ, દેશના લોકની વિશ્વાસહીન, આસ્થાહીન સાધના અસાધ્ય છે, એમ માની એમને નિરૂત્સાહ થવા ના દઈશ. અસાધ્ય હોય તોય દેશની જે ઉન્નતિ કરશે તેમનું વ્રત તે અસાધ્યને સાધવાનું છે.

(૧૮૯૪)

૩-રાજનીતિની વેવડી દશા

સાધારણ રીતે ન્યાય, હયા વગેરે અનેક મોટા મોટા ગુણ પોતપોતાના સરખા લોક તરફ જોવી રીતે દેખાય તેવી રીતે હલકા લોક તરફ દેખાય નહિ. પોતાના સમો-વડીઆ લોકની સાથે ચાલવામાં પાળેલા ચેટા જેવા નરમ રહે છે તે જ માણસો પોતાથી નબળા લોક સાથે જંગલના વાઘ જેવા, નદીના મગર જેવા કે આકાશના ગીધ જેવા ચૂસા બને છે.

યુરોપિયન લોક યુરોપમાં જેવા સજ્ય, હયાણુ અને ન્યાયી રહે છે એટલા બહાર રહેતા નથી. એનાં પ્રમાણ આજ સુધીમાં ઘણાં મળી ગયાં છે. જેઓ ખ્રિસ્તીની સાથે ખ્રિસ્તી બની બાય, તેઓ પારકે ઘેર બીબના ઉપર આવી પડે અને અ-ખ્રિસ્તીને ગાલ ઉપર લપડાક મારી બીજો ગાલ ધરવાનું કહી ખ્રિસ્તી થવાનો ઉપદેશ કરે; અને એ અ-ખ્રિસ્તી કાઢી યધને બાકી રીતે ખ્રિસ્તી ન થાય બીજો ગાલ ન ધરતાં આકુ'અવણુ' બુએ તો તરતજ તેનો કાન પકડી ધરમાંથી બહાર કાઢે, અને એના ધરમાં પોતાનાં ખુરશી-ટેબલને પલંગ સબ્બવી દે, તેનાં ખેતરનું અનાજ ઉતારી લે, એની ખાણોમાંથી સોનું ખોતરી લે, તેની ગાયો દે.હી લે અને એનાં વાછરડાં કાપી બબરચીખાનામાં મોકલી દે.

સજ્ય ખ્રિસ્તીઓએ અમેરિકામાં કેવો પ્રલય કર્યો હતો અને ઝાંરદેહિયામાં માનવજાતિનો કેવો બચકર સંહાર કર્યો હતો, એ વાતો હવે તો બૂની યર્ષ મહં, એટલે એને ઉલ્લેખમાં માલ નથી દક્ષિણ અફ્રિકામાં માત્રાબેલરાજા નિ-

અકનો ઇતિહાસ કીક કરી નખાસીએ તો માલમ પડે કે અધિસ્તીના નાક ઉપર ધિસ્તીની લપડાકે કેવી ઉડે છે।

બધા સમાચાર પૂરેપૂરા મળતા નથી, ને જે મળે છે તે બધા સાચેચાચા જ હોય એમાં પણ સંકેત જ છે; કારણ કે વિગ્રહના સમાચાર તારથી મોકલવાનો આર ધિસ્તીને માથે છે. 'દુધ' નામે વિખ્યાત અંગ્રેજ સાપ્તાહિક પત્રમાં એ યુદ્ધ સંજોગે જ થોડાક પત્રો અને નિબંધો પ્રકટ થયા છે તે વાંચવાની સર્વને બલામણુ કહું છું.

એ વાંચવાથી કોઇને આનંદ મળશે કે આશ્વાસન મળશે એવી આશા તો હું આપી શકતો નથી, પણ એટલું તો જાણી શકશે કે, સક્ય જાતિઓ જેને પોતાના કરતાં ઓછી સક્ય માને છે તેમની પાસે પોતાની સક્યતાને અને સાથે સાથે તે અસક્ય જાતિઓને પોતાના સ્વાર્થચક્ષમાં હોમવા પાછું વાળી જોતી નથી. યુરોપની અજવાળી નાટકની રંગભૂમિની બહાર, અંધારા નેપથ્યદેશમાં વેશ બદલતાં વાર લાગે એટલી વારમાં, ઓગણીસો વર્ષસુધી સંઘરેલી સક્યતા બહારાઈ જાય છે. ત્યાં તો મૂળવતની જેવા નાગ થઈને ઉભા રહે છે, માતાબેલે બિચારો એમના કરતાં વધારે નાગો ન હોતો.

કંઈક સંકેતમાં બોલ્યો, તે બહુ ખરાબ નથી, પણ સત્ય બોલાય તો તેથી વધારે સાફ. જંગલી લવેંગુલા અંગ્રેજ સાથે ઉદારતાથી અને ઉન્નત વીર હૃદયથી ચાલ્યો તેને બદલે, અંગ્રેજ તેની સાથે કૂરતાથી જે રીતે ચાલ્યો તેની સરખામણીથી અંગ્રેજને લજવાઈ જવું પડે, તે વાત એ પત્રોથી જ જણાઈ આવે છે.

કોઈ અંગ્રેજ આ વાત કબૂલ કરે એજ એનું ગૌરવ છે એમ ઘણા માને છે, ને હું પણ માનું છું. પણ આજ-કાલ ઘણા અંગ્રેજો એને ગૌરવ માનતા નથી.

એ તો એમ માની બેઠા છે કે, ધર્મનીતિ આજકાલ ઘણી ઝીણી થઈ પડી છે. પગલે પગલે એમ કીડા ખોળીએ

તો કામ ન ચાલે. અમલના ઝોડનો ક્યારે મધ્યસ્થ થવો, ત્યારે એ નીતિની ઝીલી લીટીમાંને ફાગ મારી ઝાળાંબી જતો; ક્યારે કદર હાંમે ત્યારે અન્યથા કરવો પડે. નોર્મન ચાંચિયા ક્યારે સમુદ્રમાં ચાંચિયાવતું કરતા ત્યારે મજબૂત અને બળવાન હતા. એમના વંશજો-આજના અંગ્રેજો-બીજી ભવિષ્ય સામે જળવચરની કરતાં યાત્રા પડે ત્યારે તો નબળા, દુબળા બહાનુ. કેવળ માતાપિતૃને ને કેવળ હવેંશુલા! હું અંગ્રેજ! હું તારો મોનાનો ખજા, તારાં ડોર લૂંટવાની ઇચ્છા હૈ એમાં તે આટલાં બહાનાં, આટલો ઇજા થો? આટલો બનાવટ ચા માટે? એકાદ બે બદમાશોએ પકડાઈ ગઈ એમાં તો છાપાં આટલો બધો ખૂસો ચા માટે પાડી ઉઠતાં હશે?

પણ નાનપણમાં જે થોભે તે ઉગરે પછોંચે ન થોભે. નાનો બાળક બદમાશ યદ્યપિ પોતાથી નાના નબળા બાળકના હાથમાંનો લાડવો લૂંટાવી લઈ તડાક દઇને ગોંમાં મૂકી બપ, પેલો બિચારો બાળક માયું ફૂટવા મ'ડે એ દેખીને પેલા તોફાની ઉપર ખાસ ક્રોધ ન થાય. વખતે એ જબરો બાળક નબળા બાળકને રડતો જોઈ ગાલ ઉપર તડાક દઇને ચડાવી દે ને નાક ઉપર આંગળી મૂકી તેને ચૂપ યદ્ય જવા કહે તો વખતે બીજાં બાળકો તેના બાહું બળનાં ને હાક સંકેતપનાં વખાણુ પણ કરે.

ઉંમરે આગ્યા પછી એ જબરા બાળકને પારકાના હાથમાંનો લાડવો જોઈ ગોંમાં પાછી છૂટે, ને તે લેવાનો લોભ અદ્યો રહે નહિ, તો પણ એમ લપડાક મારી લાડવો કાઢી લે નહિ, ઉતરીને લઈ લે તોય એ ઉતરપ'ડી પકડાઈ જાય તો સરમાઈ બપ. એ ઉંમરે ઝાળાંબીતા પાડોરીના ઘરમાં હાથ લાંબો કરતાં સરમાય; પણ દૂર એકાદ ગરીબ મહોદલામાં એકાદ અસહ્ય માતાના નાગા નબળા બાળકના હાથમાં એકાદ રાજ સંધ્યાકાળે લાડવો રહે, ત્યારે આમતેમ નજર કરી તેના હાથમાંથી જૂંટ મારી ડોડી બપ! ક્યારે પેલો ઊકરો

પાતાની બોલેને કોઈપણની પોતાની જાતની મુશ્કેલીઓ
આમને આ રીતે જોઈ નીકળી જાય છે. આમની સામે કોઈ
પ્રોત્સાહન કે કોઈ કામ જોઈને કોઈ કામ કરી છે તેમ
ના કહે કે મૂંઝવણ કરી કરી તેમ કહે કોઈ છે.

પ્રાચીન કાળનો એ સૌથીમાં અને આજની સૌથીમાં
અનેક ફેર છે. આજની દુનિયામાં પહેલાના જેવી નિર્જનતા
નથી, બાળનું અભિમાન નથી. આજનો પોતાનું કામ કરના
જતાં આગકનો નિચાર થઈ જાય છે, ને તેથી કરે જાતને
ન્યાયપૂર્ણ કરાવવું પડે છે. તેથી કોઈ કામ કરવું પહેલાં
જેટલું આજે સહેલું નથી, એટલે પ્રાચીન કાળના સૌરભોજ
કમનસીબે આ આગકથીયે સારીમાં આવતરે તો તેમનો
અવતાર એજે જાય!

આમ છતાં પણ સાંસારમાં એવા લોક નથી આવતરતા
એમ નથી. ઘણા ય સૌર આવતરે છે તો ખરા, પણ એકદમ
એમને જોળણી શકતા નથી. અગોચર સ્થળ-કાળમાં એ
પડ્યાથી વળતે પોતાને પણ એ નહિ જોળણી શકે. ગાડીએ
ચઢીને ફરે, વર્તમાનપત્રો વાંચે, વ્હીસ્ટ રમે, સ્ત્રીમંડળમાં
મીઠી મીઠી વાતો કરે, કોઈને વહેમ પણ ન આવે કે આ
ઘોણું ખમીસ પહેરીને રોળીનપૂડ નવે અવતાર અવતર્યો છે!
પરંતુ યુરોપની બહાર જઈને તે એકદમ પોતાનું સ્વરૂપ પૂરી
રીતે જોલે. ધર્મનીતિની આદર ફેંકી દીધી છે એવી રુદ્રમૂર્તિ-
ની કથા તો આગળ કહી ગયો છું. પણ યુરોપના સમાજમાં
રાખ નીચે ઢંકાયલા અંગારાનો તાપ કંઈ ઓછો નથી.

એ જ લોકો આજકાલ જોલી રહ્યા છે કે, બળનીતિની
સાથે પ્રેમનીતિનો ભેગ કર્યો હોય તો નીતિનું નીતિપણું
વધી શકશે, પણ બળનું બળપણું ઘટી જશે. પ્રેમ, દયા એ
સૌ વાતો સાંભળવામાં તો સુંદર છે, પણ જ્યાં આપણે લોકો
રેડીને અધિકાર સ્થાપ્યો છે, ત્યાં નબળા જમાનાનો ન-
બળની નીતિનો કેમળ છોકરો લાગણીનાં આંસુ પાડતો
આવે તેથી અમને ત્રાસ છૂટે. અહીં સંગીત, સાહિત્ય,

ચિહ્નકળા અને ચિહ્નચાર; ત્યાં નાગી તરવાર અને છૂટી લગામે ચક્રિતની દોડાદોડ.

આથી આજકાલ આપણી સરકાર-ભતિના ગળામાંથી બે બાતનો સૂર નીકળે છે. એક દળ ભારતનો પક્ષ કરે છે, બીજું દળ જગતમાં પ્રેમ, શાન્તિ અને ન્યાય વર્તાવવા ઇચ્છે છે.

ભતિનું હૃદય એમ બે ભાગે વહેંચાઈ જતાં બળ નગણું પડે-પોતે પોતાને વિશ્વરૂપ થઈ પડે. આજકાલ ભારતમાંનો પાશ્ચાત્ય સંપ્રદાય ખૂબ ભેરથી આક્ષેપ કરે છે. તેઓ કહે છે, અમે જે કંઈ કામ ભેરથી કરવા માગીએ છીએ, તેમાં વિલાયતના ભાઈઓ આડખીલી નાખે છે. બધી વાતોમાં નીતિનો વિચાર ક્યેં પાલવે નહિ. બ્યારે ચાંચીઆ કાળા સમુદ્રને હાથ કરી રહ્યા હતા, બ્યારે કઢાઈવ ભારતમાં પ્રિટિશ ઝંઢો રોપવા ઉભો થયો હતો, ત્યારે નીતિની વાતો કરી હોત તો અંગ્રેજના ઓકશાને ધર બહાર એક વેંત પણ લોંચ મળી ન હોત.

પરંતુ ગમે એટલો એવો વિશ્વાસ કરો, તોપણ ફરી એ અખંડ પ્રચંડ બળ પાછું આવશે નહિ. આજ કોઈ ભુલમ-તું કામ કરવા જતાં સમસ્ત દેશમાં બે મત થઈ બાપ છે. આજ જો કોઈ પીડાતો માણસ ન્યાયને માટે ખૂમ મારે તો સ્વાર્થ ને નુકસાન ધવાનો સંભવ હોવા છતાં પણ નિહાન ધોરા માણસ પણ તેને ન્યાય આપવાને ઉભા થાય. એક માણસ પણ જો ન્યાયને માટે ઉભો થાય તો ગમે તેવો પ્રચંડ સ્વાર્થ પણ કંઈક ચરમમાં પડે ને સંકોચ પામે, ન્યાયનો વેશ ધરવાનો પણ ટોળ કરે; અન્યાય, અનીતિ વગેરે બળને આશરે બહાર પડે અને વિનાસકોચે દોડે, ત્યારે સામા બળ વચર ખીલ્ય કરાને ગાંઠે નહિ, પણ જો ચરમકાને બળ ને ચરજો લાય નહિ અને ન્યાયનો ટોળ કરે તો અંદરથી જ ચતુ લડે. આથીજ અંગ્રેજ વિદેશમાં અજકાલ કંઈકે નબળો પડ્યો છે અને તેથી વારંવાર અધીરો બની લાય છે.

આપણું પણ એવોનો દેવ હાથમાં આવતાં તેના

ઉપર આરોપ કરવા મંડી પડીએ છીએ. એટલા માટે ગોરા પ્રભુ કંઈક રાગ કરે છે. તેઓ કહેવા મંડી પડે છે કે નવાળા જ્યારે જુલમ કરતા, મરાઠા જ્યારે લૂંટફાટ કરતા, ઠંગલોકો જ્યારે ગળે ફાંસો નાખતા ત્યારે તમારી કેંગ્રેસના સલાપતિ અને વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ ક્યાં ગયા હતા ? અને હોત તોપણ શું કરવાના હતા ? ત્યારે તો બહારવટીઆ હતા, મરાઠા હતા, રાજપૂતો હતા; ત્યારે બળ સામે બળ વિના બીજી ગતિ ન હતી. અને તો પછી ચોરની પાસે ધર્મકથા કરવાનું ચ કોઈને સૂઝતું ન હતું.

આજ કેંગ્રેસ અને વર્તમાનપત્રો જે બહાર નીકળ્યા છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે, અંગ્રેજ માત્ર બળની વાતો નહિ, પણ સાથે ન્યાયની પણ વાતો કરે છે. ચોરને ધર્મની વાતો સંભળાવીએ તો એ ન માને, તોય ધર્મને અતુ સરતો જવાળ આપવાનો પ્રયત્ન કરે અને પછી તો એવો સભ્ય જવાળ દંધ ન શકાય, તોપણ બળ વાપરતાં સંકેત થાય. આથી જ અંગ્રેજ આ દેશની સભાઓ અને વર્તમાનપત્રોના આક્ષેપોનો જવાળ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ તે પોતાના જાતિભાઈઓની ધર્મબુદ્ધિથી હુઃખ પામે છે. તેઓ હવે ઉંમરે મોટા થયા છે, પોતાના કલંકથી પોતે શરમાતાં શીખ્યા છે, એથી તેઓ બહુ હુઃખ પામે છે.

એક હિસાબે તેઓ કંઈક હુઃખી છે. એક બાબત એ જુઝના હુઃખથી પ્રાણ ટળવળે છે, બીજી બાબત એ પારકાનું ગાત્ર કાઢી લેવાનું નથી એ પણ ભારે સંકટ છે ! જાતિનો જીવ પણ જાળવવો જોઈએ, આખરૂં પણ જાળવવી જોઈએ. બીજાની ઉપર અન્યાય કરવાથી એને તો નુકસાન થવાનું હોય તે થાય, પણ પોતાનો ધર્મનો પાયો પણ ખોદાય જ. ગુલામો ઉપર જે લોકો જુલમ કરે છે તેઓના ચરિત્રનો નાશ થાય છે. ધર્મને સર્વ પ્રયત્ને જો જાળવાન ન રખાય તો જાતિનું બાંધન ધીરે ધીરે ઢીલું પડી જાય. બીજી બાબત એથી પેટ ભરીને ખાવાનું મળે, એટલે વસ્તી વધે

ને રહેવાની જગ્યા પણ જુદે, અને જેમ જેમ સંસ્કૃત્ય તેમ તેમ જીવનને માટે સામગ્રીઓ પણ વધારે જોઈએ.

એટલા માટે પચીસ કરોડ બ્રહ્મચારીનું નામ તે ધાય, પણ મોટા પગારવાળા ગોરા અધિકારીને પેશાના દમલે દમલા આપીને એનો 'એક્સચેન્જ' નો ખાટો તો જરી આપવો જોઈએ. એટલા માટે યરકારી તીજેરીમાં જે વાણાતાણુ થાય તો કર નાખીને પણ પેશા તો ઉમા કરવાજ જોઈએ. પણ એથી જો લેડેશાયરને જરા મુશ્કેલી પડે તો રૂ ઉપર મહેમુદ નાખી શકાય. એને બદલે બહાર બાંધકામમાં કંઈક ધટાડો કરીને અને દુબાળકુંડ જપ્ત કરી લઈને પણ કામ ચલાવી લેવાય.

એક બાલુથી ગોરા અધિકારીઓનું દુઃખ આંખે જોઈ શકાતું નથી, બીજી બાલુથી લેડેશાયરને યત્ન નુકસાન પણ સહન યત્ન નથી અને આ બાલુએ વળી પચીસ કરોડ અભાગીઓનું દુઃખ પણ ના પાડી શકાય નહિ. ધર્મનીતિ આમ સંકટમાં આવી પડે છે.

અને પછી વર્તમાનપત્રોમાં કોલાહલ થઈ ઉઠે, માળા-લૂંટ્યાં પંખીની પેઠે સભામાં લોક કિલખિલ કિલખિલ કરી મૂકે, ત્યારે જો ગોરાને ભારે લાગી જાય.

કામ ન્યાયસર થયું નથી એમ લાગે. અને રીતસર કામ કર્યા વિના કલંક ટાળી શકાય એમ નથી; એવી રિયતિમાં ધર્મની વાતો સંભળાવીએ તો વિષમ રાગ કરે. પછી બીજી કંઈ યુક્તિ રહે નહિ ત્યારે ધુર્રો ભારવા ઉલો માય. ઠેવળ માણસનેજ નહિ, ધર્મશાસ્ત્રની ઉપર પણ આંખ લાલ કરે.

ધારાસભાના મંત્રી અને માનખર સભાસદો છાતી ઠોઠીને ઠહે છે કે, માત્ર ભારતવર્ષની સામે નહિ, પણ અંગ્રેજ રાજ્યની ઉપર નજર રાખીને ન્યારે કાયદા કરવા પડે, ત્યારે માત્ર આ દેશને થતા ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર ક્યે પાલવે નહિ, અને કરીએ તો ટકે પણ નહિ. લેડે-

આદર્શ છે તેની મરકરી કરીને દબાવી નાખો એમજીવે ।

પણ એવું બની શકશે નહિ. તમારી રાજનીતિમાં ધર્મ-
બુદ્ધિ જેવો એક સાચો પદાર્થ છે. કોઈ કોઈ વેળા તે
જીતે, કોઈ કોઈ વેળા તે હારી જાય; પણ જીતે સમૂહની
મારી નાખાય એમ નથી. આપણોંડ જ્યારે બિદાનોગ્ર
પાસે કોઈ હક માગે ત્યારે જી જેમ એક બાજુએ પૂનની
છરીઓ પથરા ઉપર ધસવા મંડે, તેમ બીજી બાજુએ
ઇંગ્લાંડની ધર્મબુદ્ધિને પોતાની તરફ ખેંચી લેવાનો ઉદ્દેશ
કરે. બરતખંડ જ્યારે પરદેશી ધણીને બારંબે પોતાનાં દુઃખ
સંભળાવવા જવાની હિંમત કરે, ત્યારે તે પણ અંગ્રેજની
ધર્મબુદ્ધિને પોતાની મહકમાં લેવા પ્રયત્ન કરે.

પણ જ્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિની આ સ્વચેતન ધર્મબુદ્ધિ
કંઈક પણ બગતી રહેશે, જ્યાં સુધી તેમના પોતાનામાંજ
પોતાના સાશનરસાનો વિચાર કરનારા હશે, ત્યાં સુધી આપણી
સલા સમિતિઓ વધ્યા જશે, આપણાં વતંમાનપત્રો બોલ્યા
જશે. એથી બગી ઉઠેલો જેટલા ધર્મપછાડા વધારે કરશે,
તેટલીજ આપણા ઉત્સાહની અને ઉદ્યમની માત્રા વધી જશે.

(૧૮૬૪)

૪-અપમાનનો વદલો

એક વાર કોઈ ઉંચી પહાડીના ખાંગાળી અમલદારને ઘેર કોઈ કોલેજના અંગ્રેજ પ્રોફેસરને નોતર્યો. તે વખતે જયુરીના હકના ખીલને માટે દેશમાં કોલાહલ મચી રહ્યો હતો.

જમી રહ્યા પછી નારીમંડળ પાસેના ખંડમાં આલ્યું ગયું, અને પુરુષમંડળમાં જયુરીના ખીલની વાત નીકળી. અંગ્રેજ પ્રોફેસર જોલ્યા કે જે દેશના લોક અર્ધા સુધર્યા, અર્ધા ભણ્યા, જેમને ધર્મનીતિનો આદર્શ ઉંચો નહિ, તેમને જયુરીનો અધિકાર આપવામાં આવે તો એમને હાથે નુકસાન થઈ જશે.

એ સાંભળીને મનમાં આલ્યું કે, અંગ્રેજ એટલો મોટો સભ્ય થઈ પડ્યો છે કે, આપણે હાથે સભ્યતાનું રક્ષણ થઈ શકે એ વાત એને બહુ મોટી લાગે છે. આપણો નૈતિક આદર્શ કેટલો ઉન્નત થયો છે કે કેટલો પાછળ રહ્યો છે તે તો હું જાણતો નથી, પણ એટલું તો જાણું છું કે જેને ઘેર મહેમાન થઈ મિષ્ટાન્ન ઠોકીએ, તેનાં બાઈભાંડુનું ભુંડું ખોલી અપમાન કરવું, એ આપણા દેશના આચારવિચારથી તો વિરુદ્ધ છે.

પ્રોફેસર સાહેબ ખોલ એક વાત જોલ્યા, એ વાત માત્ર કડવી ને અસહ્ય નથી, પણ કોઈ પાશ્ચાત્યને મોઢથી નીકળે નહિ એવી છે. એ સાહેબ જોલ્યા કે જીવનની પવિત્રતા ઉપર હાથ નાખવો એ કલંક છે, એ વાતનું જ્ઞાન અંગ્રેજ કરતાં હિંદીને બહુજ ઓછું છે. એને પરિણામે ખુબી સાને હિંદી જયુરીના મનમાં જોઈએ એટલો તિરસ્કાર થતો નથી.

જે ભતિ માંસાહારી છે, જેમણે વાચકર હયાકાંડથી પૃથ્વીના બે નવા ચોધાયલા ખંડોને સાફ કરી પોતાને વસવા યોગ બનાવ્યા. અને હાલ ત્રીજા ખંડની ઠંકાઈ રહેલી છાતીને તલવારને ભેરે ધીરે ધીરે ચીરીને તેમાં રહેલું ખાવાનું સુખેથી ખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ લોકજ નોતરે બોલાવ્યા આવીને પાટલે બેસી અભિમાનવડે નૈતિક આદર્શનો ઉચો ઠંડ પકડે અને અહિંસક ભારતવર્ષને જીવનની પવિત્રતાનો અને પ્રાણહિંસાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપવા માંડે, ત્યારે તો અહિંસા પરમો ધર્મ એ શાસ્ત્રવાક્યને યાદ લાવી સહનશીલ ધર્મ જનું અને ચૂપ બેસી રહેવું એજ સારો માર્ગ.

એ વાતને આજે બેએક વર્ષ ઘઈ ગયાં હશે. સૌ બળે છે કે, એ બે વર્ષમાં અંગ્રેજોને હાથે અનેક હિંદીઓનાં પૂન ઘયાં છે અને અંગ્રેજની કચેરીમાં એ ખૂનના કેસમાં એક પણ અંગ્રેજનો દોષ સાબિત થયો નથી. છાપામાં ઉપરાઉપરી આ સમાચાર વાંચીએ છીએ, ત્યારે હાદીમૂછ સુટેલા અંગ્રેજ ગ્રેફસરનાં તીવ્ર તિરસ્કારનાં વાક્ય અને હિંસા બાબતનો એનો નૈતિક આદર્શ યાદ આવે છે, પણ એથી વળ્યું શું ?

હિંદીનો પ્રાણ અને ગોરાનો પ્રાણ ફાંસીને ત્રાજવે એક વળને તોળવો એ તો તેના હિસાબે રાજનીતિમાં કુદરતી ગણાય.

અંગ્રેજ મનમાં એમજ સમજી લે છે, અમે યોગ્યક મવાસીઓ પચીસ કરોડ દેશીઓ ઉપર રાજ્ય કરીએ છીએ. એના ભેરે ? માત્ર હથિયારને ભેરે નહિ, નામને ભેરે પણ ખરું એટલા માટે હનેયાં દેશીઓના મનમાં વાનું રાખવું જોઈએ કે, અમે તમારા કરતાં પચીસ કરોડ ગણા ઉંચા છીએ. આપણે સરખા છીએ એવો ખ્યાલ સદાજ પણ આવે તો આપણું બળ જનું રહે. વાળાના દેંદ્રને યોગ દૂરજ રાખવા, સમકેલજ રાખવું, જલમાજ રાખવા એથી અનેક હાકરનું કાજ થશે.

સાક્ષી નગગા, તેમાં વળી આપણા પેટમાં રહેલી તકલી, તેની આપણું શરીર નગજી; એટલે આપણે સદેજમાં મરી પડીને ત્યારે આપણને ન્યાય મળવો કાણુ હમ્મ પડે.

આ બધી નગગાઈ આપણે દુઃખ અને શ્રમ સાથે કમૂલ કરવી પડે છે, પણ સાચે સચે ચોખ્ખું કાદી રેવું પડે છે કે, ઉપરાધાપરી આવા બનાવથી દેશના લોકનાં મન ઉંચાંનીચાં થઈ મર્યા છે. સાધારણ લોકો તો કાવકાનો ને પુરાવાનો વિચાર કરી શકે નહિ.

સાધારણ લોકજ મૂક હોય છે, એવો શાને દોષ દેવો? એવી જગાએ સરકારજ શું કરે? ત્યારે તેઓ જુએ કે અમુક ટપ્પુટી માણસદ્રેટ આરોપીઓને માટે લાગે છેાડી મૂકે છે ત્યારે તેઓ એમ તો ન માને કે બીજા માણસદ્રેટો કરતાં તે સારો ન્યાય આપનારો છે, અને સાક્ષી-પુરાવાની સાથઢૂઠ ઝીગુવટથી તપાસવા વગર આરોપીને સજા કરતાં અચકાય છે અને તેથી તેની ધર્મજુદિ તથા ન્યાય-શક્તિને માટે ઉંચી પદવીએ તેને ચલાવવો જોઈએ. અથવા સરકાર જુએ કે અમુક પોલીસ અમલદાર છદ્દમાં શુનાહ-ની સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડા આરોપીઓને પકડે છે અથવા પકડેલામાંથી અનેકને છેાડી મૂકે છે, ત્યારે તેઓ એમ તો તર્ક કરે નહિ કે બીજા અમલદારો કરતાં જો અમલદાર સારા સ્વભાવનો છે, અને સારા લોકને ચોર માની પકડતો નથી અને જોટા પુરાવા ઉભા કરી કેસમાં રહેલી બારીઓ બાંધી જોઈને પૂરી દેતો નથી. માટે જોને ઉત્તેજન આપવાને માટે ઉપરના ઝેડમાં મૂકવો જોઈએ. આપણે આ જે દાખલા અનુમાનને માટે લીધા તેમાં ન્યાય તથા ધર્મ થવાનો વધારે સંભવ છે. પરંતુ કોઈથી પણ અજાણ્યું નથી કે, સરકારને હાથે આવા કોઈ અજાણીઆ ન્યાયી માણસને ઉત્તેજન કે ઇનામ મળ્યું નથી.

સરકારના જેટલી ઝીણી જુદિ તો સાધારણ લોકમાં હોવાનો સંભવ નથી, જો તો બિચારા બાડી જુદિથી

વિચાર કરે. એ તો કહેજ કે આવા કાયદા-કાનુન ને સાક્ષી-પુરાવા અમે સમજીએ ના, પણ હિંદીનું ખૂન કરવા એક પણ ગોરાને સજા ન થાય એ દેવી વાત !

વારંવાર આવા ઘા પડવાથી ઘા ઉઠે થાય, એ ઘા સંતાડી રાખવામાં કંઈ રાજભક્તિ નથી. આપણે ‘માયુ’ લોક એ સૌ વાતો પ્રકટ કરી દેવી એ ઠીક માનીએ છીએ. આપણે તો ભારતને ચલાવતા વરાળયંત્રના ખાંઈદારમાંની ગરમી માપવાનું માત્ર યંત્ર છીએ. આપણી પોતાની કંઈ શક્તિ નથી, લોઢાનાં નાનાં મોટાં ચક્રો ચલાવવાનું ગજી આપણું ન હોય. માત્ર પદાર્થવિદ્યાના કેાઈ ગૂઢ નિયમને વશ થઈ વળતોવળત આપણે ચંચળ પારો ગરમ થઈને ઉપર ચઢી જાય, પણ એન્જીનિયર સાહેબે એટલા કારણે પારા ઉપર ક્રોધ કરવો ન ઘટે. એક ગુચ્છો મારીને એ નાનાં ક્ષણભંગુર પદાર્થને તોડી નાખી તેમાંના પારાને ધૂળ ભેગો કરી નાખવાની શક્તિ એમનામાં છે, પણ તે વરાળયંત્રની ગરમી કંઈ તેથી ઉતરી જાય નહિ. આપણા પારા વડે એ ગરમીને વારંવાર માખ્યા કરવી એજ એન્જીનીઅરનું મુખ્ય કામ છે. ગોરો અમલદાર પ્રચંડ ઉગ્ર મૂર્તિ ધારણ કરીને વારંવાર પૂછે છે કે, સાધારણ પ્રજાને નામે દોડાદોડ કરનારા તમે કોણ ? તમે તો અમારી નિશાળમાં બાણેલા ચાલાક છોકરા !

પ્રભુ, અમે કોઈ નહિ ! પણ તમારી વિરક્તિ, ગળતરા ને ક્રોધ જોઈને એટલું તો અનુમાન થાય છે કે, તમે અમને છેક સામાન્ય માણસોની ગણતરીમાં તો લેતા નથી, અને એવી ગણતરી કરવી ઠીક પણ નથી. સાંખ્યામાં સામાન્ય હોવા છતાં પણ આ તૂટેલા ભારતવર્ષમાં માત્ર જુલોડા વર્ગમાંજ શિક્ષણ અને હૃદયની એકતા છે, અને એ જુલોડો વર્ગજ ભારતવર્ષના હૃદયની વેદના જુલોડે જુલોડે રસ્તે દેખાડી ચકે છે. એ બાણેલા વર્ગનું અંતર ક્યારે કયે કારણે ધવાય છે, એ ધ્યાન દઈને તપાસ્યા કરવું એ સરકારની રાજનીતિનું મુખ્ય અંગ હોવું જોઈએ. ખડારનાં હાથ સરકારને દેખાયા વિના તો રહે નહિ.

આ બાબતમાં જે કારણથી આપણાં હૃદય ઘવાય. એક તો જીવનની વાત સાંભળીએ ત્યારે જીવનભગારને સબ થાય, એ ઈન્દ્રિયાથી આપણાં હૃદય આક્રુણ્યવાક્યો થઈ જાય. ગમે તે કારણે પણ જીવનભગાર વગર સબજો છટી જાય ત્યારે અંતરમાં બગતરા થાય. અને બીજું, આવી બાબતોમાં આપણા લોકોનું અપમાન થાય છે એવો તીવ્ર અનુભવ થાય તેથી અંતર બળે.

આરોપી આરોપમાંથી છૂટી જાય ખરો, પણ નસીબને માનનારૂં ભારત માને કે કચેરીના ન્યાયમાં બધું ય બનવાનો સંભવ છે. કાયદો એવો શું થવાયેલો, ને પુરાવો એવો લપસેલો હોય છે તથા બેઝિક્કરા પરદેશીને દેશી જનનું ચરિત્ર એવું અસ્વચ્છ લાગે છે કે મુકદ્દમા તો બાણે જીગાર-ખાનાના ખેલજ થાય. હાર્યો જીતારી બમણું રમે, એ ન્યાયે આપણા દેશના લોકને કચેરીના જીતારનો રોગ લાગે. મુકદ્દમાની આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિને લીધે લોક તેને માટે અથો અભિપ્રાય બાંધે અને આપણા સ્વભાવના દોષના કારણથી અનેક અપરાધી છૂટી જાય તથા અનેક નિરપરાધી માર્યા જાય. આમ ખરેખર બને છેજ, પણ એથી શું થોક કરવા જેવું ન થાય?

પણ વારંવાર યુરોપિયન અપરાધીઓ છૂટી જાય અને તે બાબત સરકાર મૂક બની રહે, એથી સાફ જણાય છે કે, અંગ્રેજના પેટમાં આપણે માટે વિરકાર છે. એ અપમાન આપણા હૃદયમાં રાજની પેઠે પેટી જાય.

એ એનાથી કેવળ ઉલટું બને, એ અનેક યુરોપિયનનાં ખૂન દેશીઓને લાઈ થાય ને એવા કેસોનાં ખુનોંચો છૂટી જાય તો એ બચકર સ્થિતિ મટાડવાને માટે વાજ તોજ ચારે બાજુએથી કપાય થાય. પણ બાસ્તવાત્તી વિના શંકે એળી કે લાત લગી ખાઈ મરે ત્યારે જાહેબને એ સ્થિતિ બચકર લાગે નહિ. શું કરીએ તો આપણે ઉપદ્રવ થતો અટકે? એ બાબત કે.ઈ. ૨૪ કે.ઈ. ૨૫

અનેક અપમાન વેદીને પગ એક અરુ છપનાર
કાંઈ ગેરાને સાધો મારી યકે નહિ, એ સાધેમાની વત
વિનાયકે રવીકારવી અને તેને આખરે અંગેજને દોષિત
દેશવો એ તો મારા મત મુજબ કેવળ નકામું ને રગી
ધરમાવનાર હાજે છે.

માર ખાવના કેસમાં કાયદેસર અરુ કરનારને જે
ખડેડો મળવો એકબે, તેમાંથી તલમાત્ર એકો ન મળે
તે બાબત આપણું ચેક્કસ ધ્યાન બેચક્ર રહેતું એકબે,
પણ તેના માર ઉપર અને અપમાનની વેદના ઉપર ચમસ્ત
દેશના લોક ટોળે મળી આટા-ઉટું કરે અને પરદેશીને
માત્ર ગાળો ભાંડે તે મને રુચતું નથી. જેત સાહેબનું
કામ સાફ નથીજ, પણ અરુ છપનારનું અને તેની
પ.સેના બધા લોકનું આવચણ પણ નિંદવા જેવું ગણાય
અને ખુલ્લનાના બંગાળી ખારીસ્ટરનું આવચણ તો અધમ,
અન્યાયલયું ને તેથી સૌ કરતાં બ્રહ્મ છે.

થોડા વખત ઉપર એનાજ જેવો બનાવ પળનામાં
બન્યો. ત્યાંની નહીના ઉવારપાટ મ્યુનિસીપાલીટીના કાંઈ
બ્રાહ્મણ અધિકારીએ પોલીસ સાહેબના પંખાવાળાનું તથા
પાલખીવાળાનું નામું માગ્યું, તેથી પોલીસ સાહેબે ત્યાંજ
એને સીધું જોખ્યું. બંગાળી માલસ્ટ્રેટ એ ગેરા આરોપી-
ને કાંઈ ફીતે હંડ ન હેતાં સૂચના આપી છોડી દીધો. પણ
જે એ પંખાવાળાએ આ કેસમાં એ ખિચારા બ્રાહ્મણનું
નામ દીધું હોત, તો તેને હંડયા વગર છોડત નહિ.

જે કારણથી બંગાળી માલસ્ટ્રેટ, પ્રજાજ અંગ્રેજ
અધિકારીને સૂચના આપી છોડી દે ને નિર્બળ બંગાળી
અપરાધીને હંડ કરી દે, એજ કારણ આપણી જાતિના
મમંમમંમાં પેસી ગયું છે. આપણી જાતિને આપણે હાથે
જે માન આપી ચકીએ નહિ એ માન લીખમાળ્યે
આપણને અંગ્રેજ આપી દેશે એવી આપણે આશા રાખીએ
છીએ, ઇન્છા કરીએ છીએ!

એક બંગાળી ગુનાર મારે પાપ અને બીજા બંગાળી ઉભા ઉભા જોયા કરે તમારો આપમાનનો ખડકો બંગાળી મારફતે લેવાની વસ્તુ અપમાન નહિ, એ કહીકત કળૂક કરતાં બંગાળીને સરમ પણ આવે નહિ ત્યારે સમજવું કે, ગોરાને હાથે માર ખાવાનું મુખકારણ આપણા પોતાનામાં જ છે—સરકાર કોઈ કાવડા વડે, કોઈ ન્યાય વડે એ દૂર કરી શકે નહિ.

ગોરાએ કરેલાં અપમાનની આપણે વાતો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે કોધ કરીને ગોલીએ છીએ કે, ગોરાના પ્રત્યે તો કોઈ ગોરો આવું કરતો નથી. વાત સાચી છે, પણ ગોરાના ઉપર રાગ કરવાને બદલે પોતાના ઉપરજ રાગ કર્યે કંઈક સારૂ ફળ આવે. જે જે કારણથી ગોરા બીજા ગોરાના શરીર ઉપર હાથ ઉંચકવાનું સાહસ કરી ન શકે, તે જ કારણને જોરે આપણે પણ ચાલીએ તો પછી નાકમાંથી સૂર કાઢીને રોવાનો વખત રહે નહિ.

બંગાળી બંગાળીની સાથે કેવો વર્તીવ કરે છે તે પણ પહેલેથી જોવું જોઈએ. કારણ કે આપણું બધું શિક્ષણ ત્યાંથીજ શરૂ થાય છે. આપણે શું આપણા નોકરને મારતા નથી? આપણા તાબાના લોક પ્રત્યે ઉદ્વેગ થતા નથી? નીચ જાતના લોકનાં અપમાન કરતા નથી? આપણો સમાજ ઉંચી નીચી નાતોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. જે માણસ જરા પણ ઉંચી નાતમાં જન્મ્યો હોય છે, તે નીચેની નાતવાળો વાળા પાસેથી માનની આશા રાખે છે. નીચેની નાતનો તલમાત્ર પણ પોતાની સ્વતંત્રતા દેખાડે તો ઉપરની નાતનાને અસહ્ય થઈ પડે છે. ઉજળી વર્ણના લોકને હિંસાએ તો ખેડુત માણસ પણ નથી. બળવાનની સામે નિર્બળ નમીને ચાલે નહિ તો એની કેડો લાંગળી નાખવાનો લાગ શોધે. સિપાઈની ઉપર જમાદાર, ને જમાદારની ઉપર ફોજદાર માત્ર સરકારની નોકરી કરીને છટો ના રહે, કેવળ પોતાની પોર્ગીશનનું—મરતબાનું—માન લોગવીને ધરાય નહિ, પણ એને નીચાની શુલામળીરી પણ જોઈએ. સિપાઈની આગળ

જમાદાર રાજા, ને જમાદારની આજ્ઞા ફોજદાર ફોજદાર તેજ પ્રમાણે આપણા અમાજમાં નીચેના પાને ઉપરના કેડ મુધીના માન માણે. આવા માન આપણા જારણો દરમિયાન જઈ આપણામાં હાલમાં સુધી મુદ્દામગીરીનો અવધાન ગયો છે. આપણા જન્મકાળથી આજના આવેલા આ અવધાને અને રાજ રાજ ચારે વાળુ બનતા બનાવેથી અવધાન થઈને આપણે આવીએ છીએ. તેને કારણે રાજામગીરીની જાણ બની ગયા છીએ કે નીચેના ઉપર ભુલમ મુલકરીએ છીએ, સરખાની અરેખાઈ કરીએ છીએ, ને ઉપરનાની મુદ્દામગીરી કરીએ છીએ. રાજ રાજના આ શિશુમમાં જ આપણા વ્યક્તિગત અને જાતીય અપમાનનું મૂળ રહેલું છે. શુરની ભક્તિ, પ્રભુની સેવા અને લોકમાન્યને યથાગિત માન આપવું, એ તો મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. ને તે ધર્મનું જતન કરવું જોઈએ. પણ આપણે શુર, આપણે પ્રભુ, આપણે સખ પોતાની મર્યાદા છોડીને આપણી પાસેથી તેમને જોઈવું કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને તે આપણે આપી દઈએ તો તેનું અને આપણું જાનેનું મનુષ્યત્વ લાગે. એટલાજ કારણે આપણું મનુષ્યત્વ લાગી ગયું છે અને એટલાજ કારણે અંગ્રેજ અંગ્રેજ સાથે જે રીતે વર્તે તે રીતે આપણી સાથે વર્તે નહિ.

ધરના ને સમાજના શિક્ષણથી પાછા જ્યારે આપણે મનુષ્યત્વ પામીશું, ત્યારે અંગ્રેજ આપણું માન રાખતાં શીખશે, અપમાન કરતાં પાછો ભાગશે. અંગ્રેજ સરકાર પાસે આપણે અનેક વાતોની આશા રાખી શકીએ, પણ મુદ્દરતના નિયમને ઉલટાવી નાખવો, એ એમના હાથની વાત નથી. નળજાને મારવો ને અપમાન આપવું એ તો સંસારનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. આપણે આજે નળજા પડ્યા છીએ ને તેથી એ મારે છે એમાં એમનો શો વાંક ?

(૧૮૯૫)

૫-સાચા ન્યાયનો અધિકાર

વર્તમાનપત્રના વાંચનારાને જાણર હશે કે, થોડા વખત ઉપર સતારા છઠ્ઠાના વાઈ નામે નગરમાં તેર આળસુદાર હિન્દુઓ જેલમાં ગયા છે. તેમણે વખતે શુન્દો કર્યો હશે અને રાત્રી પણ કાયદેસર થઈ હશે. પણ આ જનાવથી સમસ્ત હિંદુ સમાજના હેયામાં ઘા લાગ્યો છે, અને એ ઘા લાગવાનાં કારણ પણ છે.

એ નગરમાં મુસલમાન કરતાં હિન્દુની વસતી ખડું વધારે છે, અને આપસઆપસમાં કશો વિરોધ પણ નથી. એક મુસલમાન સાક્ષીએ કોર્ટમાં પણ કહ્યું છે કે, એ ગામમાં હિન્દુ સાથે મુસલમાનને કંઈ વાંધો નથી-ત્યારે વાંધો છે હિન્દુ સાથે સરકારને.

અશાન્તિની શંકા લાવીને માજિસ્ટ્રેટ અકસ્માત એક પૂજાપ્રસંગે હિન્દુઓને વાળાં વગાડવાની મનાઈ કરી દીધી. હિંદુઓ આપદામાં આવી પડ્યા. રાત્રીની ને દેવની ઐયની પૂજા કરવા જાય તો કોઈની થાય નહિ; પણ તોય તેમણે અનેક દિવસથી વાળાંનો મોટો ડોળ ચાલતો આવતો હતો તે જાંધ કરી માત્ર થોડાં વાળાંથી કોઈ રીતે ઉત્સવ પૂરો કર્યો. એથી દેવ સંતોષ પામ્યા હશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે; પણ માજિસ્ટ્રેટ તો કોંઈ રાતાપીળા થઈ ગયા. નગરના તેર આળસુદાર માણસોને જેલમાં દેવપૂજા કરવા ઠાકી દીધા.

હાકેમ ખૂબ જાણરદસ્ત, કાયદો ખૂબ કઠણ, કાયદાનો અમલ ખૂબ કડક, પણ એથી હમેશની શાન્તિ થઈ કે નહિ તે માટે શંકા છે. એથી તો જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ

રોપાય, જ્યાં દેખનું માત્ર બીજ છે, ત્યાં એ બીજ ઉગી નીકળે, એરથી શાન્તિ સ્થાપતાં ઉલટી અશાન્તિકાટી નીકળે.

સૌ બાણે છે કે જંગલી લોક વેડું બાણે નહિ, ત્યારે રોગીને ભૂત વળગ્યું છે એમ માની તેને ઝાડી-ઝપટી એ રોગ-ભૂત કાઢવા મંડી બાય. તેઓ કોલાહલ કરી મૂકે, નાચે ને રોગીને મારે, પ્રલયકાંડ મચાવી મૂકે. અંગ્રેજ પણ હિન્દુ-મુસલમાનના વિરોધરૂપ રોગનું એ જંગલી લોકના જેવું એસડ કરે, તો રોગીનું મોત થાય; બાકી રોગ તો કોઇ રીતે ટળે નહિ. એક ભૂતને ઝાડીઝપટીને કાઢવા જતાં બીજું બારે ભૂત આવી પડે, અને એને તો કોઇ રીતે કાઢી શકાય નહિ.

અનેક હિન્દુ માને છે કે, વિરોધ મટાડવો એ સરકારનો અંદરનો અભિપ્રાય નથી. કોંગ્રેસ વગેરેને લીધે હિન્દુ મુસલમાન ખીરે ખીરે એક રસ્તે ચડે છે એટલાજ માટે સરકાર એ બે ધર્મવાળાઓમાં લેહ જગાવે છે, અને મુસલમાન મારફત હિન્દુને કબાવી મુસલમાનને સંતોષવાની અને હિન્દુઓને વશ કરવાની એની ઇચ્છા છે.

વળી લૉડ લેન્સડાઉનથી માંડીને લૉડ હેરિસ સુધીના સૌ કહે છે કે, એવી વાત જે મોટે ભાગે, તે પાખંડી-બુઢાઓલો.

x x x x

આપણે પણ એમની એ વાતનો અવિશ્વાસ કરતા નથી. કોંગ્રેસ ઉપર સરકારની બહુ પ્રીતિ ન હોઇ શકે, અને મુસલમાન હિન્દુની સાથે મળીને કોંગ્રેસ બળવાન ન બનાવે એવી ઇચ્છા પણ તેમની હોય એ પૂરી રીતે સંભવે છે. તોપણ સત્યના બે મુખ્ય સંગ્રહાય વચ્ચે વિરોધ રોપી દેવો એ કોઇ લાંબી નજરવાળી સરકારનો ઇરાદો હોય નહિ. જુદાઇ હોય એ તો સારી, પણ એ જુદાઇ સ્વયં-કારભારમાં શાન્ત હોય તો ઠીક પડે. સરકારનું કાર્યનું હાથ લપાડતાં તો કંડું છે, પણ તેની સગડી ઉઠવાની શક્તિ કંઈ નાશ પામી નથી. હિન્દુ-મુસલમાનની અંદરની

મુદત, સરકારના સત્કર્મનિવારણે જીવંતીમાં ને કાનૂની પેઠે
કાંઈ શંકા નથી; અભિમાન સરકારને; તોય એ લાંબો છે.

એજ કારણે હિન્દુમુસલમાનની માન્યતાનો સાંતળીને
સરકાર હાલનીવાલની નથી, પણ માસમાલી એમના કાર-
મારમાં કરકાશ કરે તેથી તેને સમયે કાંઈનીથી થાય છે.

એ તો કમેશ જોઈએ છીએ કે, જે પક્ષમાં જ્યારે
વાંધો ઉઠે અને આંતરજાત સચો એવી શંકા આવે ત્યારે
માલ્ટ્રેટ જીણી નજરે નિગાર કરી વાંધો પતાવે નહિ,
પણ જાને પક્ષનાને સરખી રીતે દગાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે;
કારણ કે સાધારણ નિયમ તો એ છે કે, એક હાથે તાળી
પડે નહિ. પણ હિન્દુમુસલમાનના વિરોધની જાણતમાં તો
ઘણા માને છેજ કે, હિન્દુઓને વધારે દગાવવામાં આવે છે,
અને મુસલમાનને ઘણું કરીને લાભજ થાય છે. એમ
માનવાને કારણે જાને સાંપ્રદાય વચ્ચે વળી વધારે વેર થાય
છે. અને જે ઠેકાણે કદીયે કશો પણ વિરોધ હોય નહિ ત્યાં
પણ જિલકુલ નકામી શંકા આણીને સરકાર એક પક્ષના
કાયમના હકો લઈ લે છે, ને તેથી ખીલત પક્ષની સ્પર્ધા ને
સાહસ વધારી મૂકે છે તથા કાયમનાં વિરોધનાં ખીજવાવે છે.

હિન્દુઓ ઉપર રાગ કરવાનું સરકારને કાંઈ ખાસ
કારણ હોઈ શકે નહિ, પણ સરકારની માત્ર પોલીસીથી
સરકારનું રાજ્ય ચાલે ના; પ્રકૃતિનો નિયમ જાણે સરખો છે.
સ્વર્ગલોકમાં પવનદેવનો કોઈ પ્રકારે ખરાબ હેતુ હોઈ શકે
નહિ, તોપણ ગરમીના નિયમને વશ થઈને મૃત્યુલોકમાં
પોતાના ઓગણપચાસ વાયુને છોડી મૂકે છે. સરકાર સ્વર્ગ-
લોકની ખબર તો ખરાબર જાણી શકતી નથી, એ જાંધી
ખબર તો લોર્ડ લેન્સડાઉનને ને લોર્ડ હેરિસને હશે, પણ
આપણે આ લોકમાં ચારે જાણુએથી વાવાઝોડાં છૂટે છે એ
સારી રીતે જાણીએ છીએ. સ્વર્ગધામમાંથી 'ખીતા' ના,
ખીતા ના' એવા નાદ વારંવાર ઉઠે છે, પણ આજુબાજુના
વાયુગણમાં વારંવાર ભારે ગરમી ચઢી ગયેલી જોઈએ છીએ.

મુસલમાનો પણ જાણે છે કે, એમને માટે વિષ્ણુદત્ત પાઠ ભેદ રહ્યો છે; આપણને પણ બધાંને કંપારી મૂટે કે ચારણે હાથમાં મહા લખને જમદગ્ન બેઠો છે, અને વળી એ જમદગ્નને ખોરાકી આપણી હાંદલીમાંથી કાઢીને આપવી પડ્યો.

હવાની ગતિને આપણે પારખી ત્યાં છીએ, એનું કંઈ કારણજ નથી એમ તો નથી. ઘોડાકે વખત ઉપર ‘સ્ટેટસ-મેન’ પત્રમાં ઘરકારના કોઈ ઉચ્ચ માનવંતા ગોરા સાહેબે લખ્યું હતું કે, આજકાલ સાધારણ જોન્સો ઇન્ડિયનના મનમાં હિંદુઓ સામે દેવભાવ દેખાય છે ને મુસલમાન ઉપર વાત્સલ્યભાવ દેખાય છે. મુસલમાન ભાઈના મોં ઉપર ગોરાના સ્તનમાંથી ન્યારે આટલું દૂધ છૂટે છે, ત્યારે તો આનંદ થાય છે. પણ ન્યારે અમારા ઉપર માત્ર પિત્તજ છાડવામાં આવે ત્યારે એ આનંદ શુદ્ધ હૃદયે સાચવી રાખવો એ તો મુશ્કેલજ છે.

માત્ર રામદેવને કારણે પક્ષપાત અને અન્યાય થઈ શકે એવું તો નથી. બીકથી હાથ કંપે, ને તેથી પણ ન્યાયના ત્રાજવાની હાંડી હાલી જાય. અમારા મનમાં ચંકા થાય છે કે, ગોરા મુસલમાનથી કંઈક કંઈક ડરે છે. એટલા જ માટે રાજદંડ મુસલમાનને ચરીરે તો માત્ર ધસાય છે, પણ હિંદુને તો માથા ઉપર ભેરથી પડે છે.

એનું જ નામ ‘હુંડીને મારી વહુને શીખવવાની’ રાજનીતિ. હુંડીનો વાંક પડ્યો મારીએ તો એ સહન કરી લે, પણ વહુ તો પારકા ઘરની કન્યા. ઘટતી સજા કરતાં પણ એને ચરીરે હાથ લગાડો તો એ ફેલેતી કરે. વળી ન્યાય કરવાનું કામ પણ ઘરઘણીઆણીથી એકે વારે તો ખંધ થાય ના. ન્યાંથી વાંધો જલદી ન ઉઠે ત્યાં શક્તિ અજમાવાય તો ફળ તરત થાય, એ વાત સાચાપ્રમાણ છે. એટલા માટે હિન્દુમુસલમાનના ઝગડામાં બિચારા બાપડા, સંપવગરના, કાયદો-બેકાયદો સહી લેનારા હિંદુને ઇલાવી દીધા એટલે ઝંટ નિકાલ આવ્યો. આપણે એમ કહેતા નથી કે,

સરકારની એ નીતિ છે. પણ રાજનૈતિક રીતે, જાણે અજાણે જ કામ ને રસ્તે કદાચ નહીંનું તહેવળ કદાચ માટીથી જાળી પેરાવી માટીને તોડી વધી જાય.

આવી રીતે રીતે ધર્મની રીતે કહેતા હતાં પણ સરકાર એનાથી દૂર ચઢી શકે એમ માની શકતી નથી. આપણે કોંગ્રેસો લારીએ છીએ, વિશ્વવિદ્યાલયમાં આન્ડોલન કરીએ છીએ, અમુલ્યગ્રામ પત્રિકામાં લેખો લખીએ છીએ, કેસના ઉચેથી નીચે સુધીના ઓ અધિકારીઓનાં કામ ઉપર ટ્રીક કરીએ છીએ, અનેક વાર તેમને ગરતરફ કરાવી શકીએ છીએ અને ઇંગ્લેન્ડમાંના અપક્ષપાતી ગોરાઓની મદદ લઈ ભારતના રાજ્યકારભારીઓ નિરુદ્ધ વહીવટમાં અનેક સુધારા કરાવી શકીએ છીએ. આપણાં એ કામથી અંગ્રેજ એટલે બળી ઉઠ્યો છે, કે રાજ્યવહિવટના મોટા તીક્ષ્ણમારણાં ને બહેળાં પણ વચ્ચે વચ્ચે આગ ચોકી જાય છે. બીજી બાજુએ રાજભક્તિને કારણે બ્રાહ્મ યજ્ઞ પડી કોંગ્રેસના રસ્તામાં કાયર થઈ પડે છે. આ સૌ કારણોથી ગોરાના મનમાં વિકાર થઈ ઉઠ્યો છે. સરકારનો આમાં કંઈ હાથ નથી!

માત્ર આટલું જ નથી. કોંગ્રેસ કરતાં પણ ગોરક્ષણી સભાઓ રાજકર્તાના મનને વધારે ગભરાવે છે. એ જાણે છે કે, ઇતિહાસની શરૂઆતથી આજસુધી આત્મરક્ષણને માટે હિંદુ જાતિ કદી એક થઈ નથી, ને હિંદુજાતિ ગોરક્ષાને માટે એક થઈ શકે તેથી એ કારણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે વિરોધ ઉભો થયો, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ અંગ્રેજનું મન હિન્દુ ઉપર બળી ઉઠ્યું. ત્યારે એ વિરોધમાં કયો પક્ષ વધારે અપરાધી છે, અથવા એવ પક્ષ થોડે ઘણે અંશે અપરાધી છે કે નહિ, તે પક્ષપાત વિના શાંતચિત્તે વિચાર કરી જોવાની અંગ્રેજની શક્તિ બહુ ચોખ્ખી હતી. એવે વખતે તેઓ ઠરી જઈને અમુક રાજનૈતિક સંકટ કેમ દૂર કરી દેવું એ તરફ જ વધારે નજર રાખી હતી. ‘અંગ્રેજનો ભય’ એ લેખમાં મેં સાંતાલ લોકને દબાવી દેવાનું ઉદ્ઘાટન આપી દેખાડ્યું હતું કે, બીક લાગે એટલે ન્યાય વિચાર-

વાની ધીરજ રહે નહિ, ને જેઓ બણે અબણે બીકતું કારણ યદ્યપડે, તેમના ઉપર તૂટી પડે એ કારણે, સરકાર નામનું જંગ ગમે એટલું અજણું રહે, પણ તેના નાનામોટા જંગીઓ ભયથી ઉંચાનીચા થઈ ઉઠે. આ વાતની તેઓ વારંવાર ના પાડે છે, પણ એનાં લક્ષણ આજસુધી અનેક વાર દેખાયાં છે અને હજીએ દેખાય છે. અને સાધારણ એવો ઇન્ડિયનના મનમાં, જુઠાં જુઠાં સ્વાભાવિક કારણે એક વાર વિકાર પેદા થયો તેનું જે ફળ ફળવું જોઈએ તે ફળ્યા વિના રહેજ નહિ. કેન્યુટ જેમ સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર અંકુશ રાખી શક્યો ન હતો, તેમજ સરકાર પણ સ્વાભાવિક નિયમ ઉપર અંકુશ રાખી શકે નહિ.

ત્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, બલ્કા આ ફેક્ટ હિલચાલ કરવાથી અને વળી આ લેખ લખવાથી પણ ફાયદો થો ?

સરકાર પાસે દયાભાવે કે અભિમાનભાવે થીજ માગવા માટે લેખ લખવાની જરૂર જરૂર નથી, એ વાત તો હંબર હંબર વાર હું કબૂલ કરું છું. મારો આ લેખ મારા જાતભાઈઓને માટે છે. આપણી જાત ઉપરનો અન્યાય ને જીલમ દૂર કરવાનું આપણી જાત સિવાય બીજા કોઈના હાથમાં નથી.

કેન્યુટે સમુદ્રનાં મોજાંને જ્યાં યોજવાનું કહેલું, ત્યાં એ મોજાં યોજ્યાં નહિ-જરૂર સક્રિયા નિયમને વળગી પડાયોજ્ય ઠેકાણે જઈને અથડાયાં. કેન્યુટ મોઢાના ચબ્દો બોલવાથી કે મત્રો લખવાથી એ મોજાંને અટકાવી શકે નહિ, બાંધ બાંધીને તેમને સહજે અટકાવી શકે.

સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને આપણા ઉપર પડ્યા થાને અર્ધિં રરતે જઈ ચાકવા દે.ય તો આપણે બાંધ બાંધવો પડે-આપણે બધાએ એક થવું પડે. સૌએ એક દૃષ્ટિથી એકને થયેલી વેદના સૌએ સરખી માની લેવી જોઈએ. જન બાંધીને આપણે બંધ કર્યું છે એમ નથી; એવી

તો આપણી ચાલિ રહ્યું નથી. પણ રાજ્યમાં જ્યાં સુધી
અને તેથી કેટલાક પ્રકારે નિર્ણય રહે નહિ. જ્યાં સુધી મહા
પેટા કરાવી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી ન્યાય મેળવવો કઠણ છે.

પણ રેતીનો માંચ બાંધવો સી રીતે / જે કોઈ વારંવાર
હારી ગયા છે, કયી એકલા ધાતુ સીખ્યા નથી, કુસંપનાં
બીજ જેમનામાં અનેક કાળથી રોપાયાં છે તેમને એકલા
કરવા સી રીતે / પાશ્ચાત્યોને આપણા હુઝારની પરવા નથી
અને એમણે આપીને હુઝાર ટાળવાને બદલે કડબા ઘા કરી
કરીને આપણી વેદના સારગણી વધારી મૂકવાના પ્રયોગ
કયાં કરે છે, એ કારણે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનાં ને પૂર્વથી
પશ્ચિમસુધીનાં સૌ હિન્દુઓનાં હૃદય રોજરોજ જેંથાઈ
એકઠાં થતાં જાય છે. પણ માત્ર એટલાથી કામ સારું નહિ.
આપણી જાતિ હજીએ અચળ અડગ થઈ ઉઠી નથી. અચળ
અડગ લોંચમાંજ મજબૂત ધરનો પાયો નાખી શકાય,
રેતીવાળી જમીનમાંના પાયાને વાવાઝોડું ઝટ ઉખાડી
નાખે. મને લાગે છે કે, આપણે પાયો હજી મજબૂત
જમીનમાં પેઠા નથી.

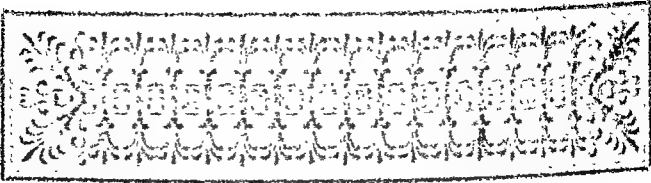
હું જાણું છું કે, જાહુ કાળની પરાધીનતાએ પીસાઈને
આપણું જાતીય મનુષ્યત્વ લોટ થઈ ગયું છે; હું જાણું છું
કે, અન્યાયની વિરુદ્ધ ઉભા થવા જઈએ તો સૌથી મોટો
ભય તો આપણી પોતાની જાતિનોજ છે. જેમના હિતને
મોટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈશું, તેજ લોક પીડા ઉભી
કરશે, જેમને આપણે મદદ કરવા જઈશું તેજ પોતે મદદ
કરશે નહિ, ખાયલા સાચી વાત બોલશે નહિ, પીડાતા
પોતાની પીડા સંતાડી રાખશે, કાયદો પોતાનો વજ્રદંડ
ઉંચો કરશે, જેલખાતું આપણને ગળી જવા પોતાનું માં
વિકાસશે. પણ તોય ન્યાયને વહાલો કરીને આપણામાંના
બે-ચાર જણ છેવટ સુધી અચળ ઉભા રહી શકે તો આપણી
જાતિને એક કરવાનો પાયો નાખી શકાય.

હિન્દુસલમાનના વિરોધ વિષે કે હિન્દી અને અંગ્રેજના

વિરોધ વિશે હું જે અનુભવ ને અનુમાન કરી છું તેમાં કંઈ સત્ય છે, કે નહિ તે હું બબડતો નથી; હું જે અન્યાયની ચંદા કરી છું તેને કંઈ મૂળ છે કે નહિ એ પણ બબડતો નથી; પણ એટલું તો નહીં બાપું છું કે, ન્યાયાધીશની દયા ઉપર ને તેની કૃતવ્યજી ઉપરજ ન્યાયનો ભાર રાખ્યો ન્યાયના અધિકારી ધરાવે નહિ. રાજતંત્ર પ્રમે એટલું ઉંચું હોય પણ પ્રજાની અવસ્થા એકદમ નીચી હોય તો રાજતંત્ર પોતે ઉંચું ટટી શકે નહિ. કારણ કે રાજ્ય તો માણસ વડે ચલાવી શકાય; ન તો સંચા વડે કે ન તો દેવ વડે. ત્યારે એમને સાબીત કરી આપીશું કે, આપણે પુરુષાર્થવાળા છીએ ત્યારે તેઓ હંમેશા પુરુષાર્થના હિસાબે આપણી સાથે ચાલશે. ત્યારે ભારતવર્ષની અંદરથી યોગક લોક ઉદ્યોગ ને આપણને અટલ સત્યપ્રિયતા અને નિર્ભય ન્યાયપરતાનો દાખલો આપશે, ત્યારે અંગ્રેજ છાતીના લિંડા ભાનમાંથી સમજશે કે ભારતવર્ષ છાતુંમાતું આપણો ન્યાય સ્વીકારી લેતું નથી, સાચું થઈને માગે છે, અન્યાય ટાળવા માણ આપવા તૈયાર થઈ ગયું છે ત્યારે તેઓ કઠીયે બૂદ્ધિએ ચૂક્યે પણ આપણી અવગણના કરી શકશે નહિ અને ન્યાયના દાગમાં દીલ પણ રાખવાની ટેવ સમૂળી બૂદ્ધી જશે.

(૧૮૯૫)

૩-માપણવંચી*

આને હું જે બાપામાં લેખ વાંચવા ઉભો થયો છું તે બાપા જો કે છે તો જંગાળીની બાપા, દુર્ગાળી બાપા, જિતાયદી જાતિની બાપા, પણ તે બાપાથી આપણા રાજ-કારભારીઓ બડકે છે. તેનું એક કારણ એ છે કે, તેઓ એ બાપા સમજતા નથી. અને જ્યાં અસાનનું અધારું, ત્યાં આશંકાનું ભૂત.

કારણ ગમે તે હોય, પણ જે બાપા આપણા રાજ-કારભારીઓ સમજતા નથી અને જે બાપાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં ડરતા રહે છે, તે બાપામાં એમને માટે બોલતાં એથીયે વધારે હું ડરું છું. કારણ કે આપણે શા બાવે શું બોલીએ છીએ, આપણે માત્ર ન વેઠાતી વેઠનાની વરાળ કાઢીએ છીએ કે સ્પર્ધાના ઉદ્ગાર કાઢીએ છીએ તેનો ન્યાય કરવાનું કામ એમનું છે, અને એ ન્યાયનું ફળ કંઈ જેવું તેવું નથી.

આપણે બંડખોર નથી, વીર નથી; મને લાગે છે કે મૂર્ખ પણ નથી. ઉંચા થયેલા રાજદંડ નીચે પીલાઈને કમોતે મરવા પણ રાજ નથી. પણ આપણા દંડધારી રાજપુરુષો બાપાના સીમાડાની હદ બાંધીને શાન્ત બેઠા છે કે નહિ તે હું બરાબર જાણતો નથી. હું એ પણ જાણતો નથી કે, સીમાડો ક્યાં આગળ ચોળંગવાથી રાજપુરુષનો દંડ મારા ઉપર આવી

* 'સીડીશસ બિલ' પસાર થવાનું હતું તે પ્રસંગે ટાઉન હોલમાં વાંચેલો નિબંધ.

પડી મને લોંબલેગો કરી નાખશે ? ' આમ ઉભી કરેલી ધંકાને કારણે ચાલુ કરી લીધેલા અંધળા ફાજદારી કાયદાની સીમા જોળંગાતાં, બળતું ઉંઝાડિયું પડે તેમ, રાજદંડ તૂટી પડે અને તેથી નિર્બળ જીવને જ્યાં ત્યાં જ્યારે ત્યારે સાવધાન રહેવું પડે. આવે ઠેકાણે તો સર્વ રીતે ચૂપ રહેવું જોઈ મુશ્કેલીનું કામ છે; અને આપણા આ અભાગીઆ દેશમાં અનેક જણ કેતવ્યક્ષેત્રમાંથી ફર ખસી છાતામાના એ નિર્ભય મુશ્કેલી પકડી લેશે, એવાં લક્ષણ અત્યારથીજ દેખાવા લાગ્યાં છે—આપણા દેશના સભા ગળવનારા પ્રચંડ સિંહનાડે, અગ્નિ-જેના ચિત્તને પણ ચંચળ કરી મૂકતા તે કોતરમાં પેસી પોતાની વાચા ઉપર સંયમ રાખવાની સાધના સાધશે, એવો પણ એક સમય આવી પહોંચ્યો છે—એવે સમયે અભાગીઆ દેશની મૂંઝી વેદના જણાવવાને રાજદારે જવાનું સાહસ કરે એવા સાહસી દેશજાંધુઓ દુર્લભ યર્ધ પડશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે રાજદારે દમદાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાન્ધવઃ । તોય પણ સમયાન જ્યારે એટલું બધું રાજદારની પાસે આવી પડ્યું છે ત્યારે બીકણ જાંધુને માત્રી આપવી પડે.

પ્રેમક, રાજ રીસાએ આપણે એટલા બધા બીજે નહિ, એવો આપણો સ્વભાવજ નથી. પણ રાજ કેમ આટલો બધો આપણાથી બીજે છે એ પ્રશ્નથીજ આપણને આટલો ગભરાટ મૂટે છે.

જે કે અંગ્રેજ આપણો એકેન્દ્ર રાજ છે, અને એની ચક્તિ પણ અપરમપર છે, તોપણ બહુકયા ને બહુકયા રહે છે. એ પળે પળે જોઇને આપણને નવાઈ લાગે છે. બહુ છેટે સિપાયાં પગલાંના અવાજના ભણકાર વાગે કે તેઓ કેવા ભમકી ઉઠે છે તે આપણે જોઇએ છીએ, ને તેથી વેદના યાદ છે; કારણ કે દરેક વાર એમનું દુહય બહો ઊઠે ને બહુવહનીના ખાલી બંદરનાં વળીયાં ખખટે, આપણા ગરીબ પીડિત કંઝાળ દેશના આજના કેાળીઆ પરવાર-માં તોપણ કોઝા બની જાય—ને પોતાક આપણને બહો પડે એવો નથી.

ખડારના પ્રબળ શત્રુથી એમ ચમકીને સાવધાન રહેવું પડે છે, એ કદાચ સકારણ હશે; પણ એ છાની હકીકતો અને શુભાચલા તત્ત્વની આપણને કશી ખબર નથી.

પણ થોડા દિવસથી ઉપરાઉપરી કેટલાક અણધારેલા બનાવો આપણે એકદમ જોવા લાગ્યા છીએ. એ બનાવો વગર જોલ્યે ચાલ્યે અને વગર કારણે આપણને ખીવડાવે છે. આપણે પોતે જ ભયંકર ! શું આશ્ચર્ય ! આવી તો આપણને કદાપિ શંકા ન હતી.

એવામાં એક દિવસ આપણે જોયું કે સરકાર એકદમ ચમકીને પોતાની પુરાણી દંડશાળામાંથી કદી નહિ વાપરેલી કેટલીક સખત નિયમની પ્રચંડ સાંકળો ખડાર તાણી તાણી એનો કાટ ઘસી ઘસીને સાફ કરવા મંડી છે. આજ સુધીનાં ચાલતાં આવેલાં જાડાં દોરડાંથી પણ હવે આપણને ખાંધી રાખી શકતી નથી—આપણે અત્યંત ભયંકર !

એક દિવસ સાંભળ્યું કે, અમુક અપરાધીને રીતસર પકડી શકાયો નહિ ત્યારે લાલચોળ સરકારે સાક્ષીપુરાવા-વાળા ન્યાયની વાટ જોયા-વિના સમસ્ત પૂના શહેરની છાતી ઉપર રાજદંડનો પથ્થર ચાંપી દીધો. આપણે વિચાર્યું કે પૂના શહેર અતિ ભયંકર ! કોણ જાણે શોયે ભયંકર કાંડ છુપો છુપો વર્તાવી મૂક્યો હશે !

આજસુધી એ ભયંકર કાંડની કશી ખબરો ખડાર આવી નથી.

એ કાંડ સાચો હશે કે સ્વપ્ન હશે, એ વિચારમાં ને વિચારમાં હું તો ચૂપચાપ બેસી રહ્યો હતો, એવે સમયે તારથી સમાચાર આવ્યા કે, રાજમહેલના શુભ્તશિખરમાંથી કોઈ એક ન સાંભળેલો ન દીઠેલો ભયંકર કાયદો વીજળીની પેઠે પડીને નાનુ બાઈજોને ઝડપ મારી કોણ જાણે ક્યાંય ઉપાડી ગયો છે. જોતજોતામાં ભયંકર વરસાદની પેઠે આખા સુખદ મલકાકાની ઉપર કાળાં વાદળાં અંધારાં ઘોર ઘઈ ગયાં અને જમરદસ્ત રાજવહિવટના ભારે ભારે કાટકા યશે ને

પરંતુ, એવો ખ્યાલ થવા લાગ્યો. કેવળ બંને અંદર
નથી, પણ એટલું તો ચોખ્ખું દેખીને હીએ કે વાત
કંઈ ચલે નથી. હજારોની બાત બહુ ભયંકર !

બુદ્ધી કાયદાની સાંકળનો કાટ ધરાઈ ચાલે થઈ કે તરત
સંજ્ઞાઓનામાંથી નવી સાંકળો ધકવાનો પ્રયત્ન હોવાનો
અવાજ આવતો સાંભળીને સમસ્ત ભારતવર્ષ કંપી ઉઠ્યો છે !
એક ભયંકર અવાજ ઉઠ્યો છે ! આપણે આટલા ભયંકર !

આપણે આજ સુધી આ વિશાળ પૃથ્વીને અચલ
માનતા આવ્યા હીએ અને એ પ્રબળ વસ્તુપરા પ્રત્યે આપણે
જેટલો ઉપદ્રવ કર્યો છે, તે સૌ પોતાની પ્રયત્ન શક્તિએ
સહેલી આવી છે. એક દિવસ પાછલે પહોરે નવા વરસાદને
ભેરે એ અચલ પર્ણી કેવળ બંને પેટની શી શંકાએ હાલવા
લાગી. આપણે જોયું કે પગવારની એની એ સંચળતાથી
આપણાં વહાલાં પુરાતન ધરનાર ધૂળધાણી થઈ ગયાં.

સરકારની અચળ નીતિ પણ એ અકસ્માત કેાઈ
સામાન્ય કે કલિપત ભયથી ચળી જાય ને કાટીતૂટી આપણને
ગળી જવા તૈયાર થાય ત્યારે એની શક્તિ અને નીતિની
દૃઢતા સંજ્ઞા આપણો જે બહુ દિવસનો વિશ્વાસ, તેના
ઉપર પ્રયત્ન થા પડે. એ ઘાથી પ્રભુ ભયભીત બની જાય
એ સંભવિત છે; પણ સાથે સાથે પોતાના તરફ પણ
નજર કરે, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

તેથી એ બાળતમાં આપણને કંઈક આશ્વાસન છે;
કારણ કે કેવળ નિસ્તેજ નિઃસત્વ ભાતિ ઉપર બળ વાપરવું
જેમ નકામું છે, તેમજ તેના ઉપર ઘડા થવી પણ અસં-
ભવિત છે. આપણને હજારોને માટે જેહાદ તૈયારીઓ
થતી જોઈએ ત્યારે ન્યાય-અન્યાયના તકને દૂર રાખીને
સ્વાભાવિક રીતેજ વિચારવા લાગીએ કે, વખતે આપણામાં
એવી એક શક્તિ હોવી જોઈએ કે જે આપણી મૂલ્યોને
કારણે આપણે હંમેશાં જોઈ ચકતા નથી. સરકાર ત્યારે
ત્યારે બાળ્યે તોયો ગોઠવી દે છે, ત્યારે આપણી ખાતરી

થાય છે કે અરેબર, આપણે ક્રિસ્ત તો તપીએ એક મહેલ ક્રિસ્ત તો નથી.

આપણી જાનના અંતરમાં કંઈ આવે છે, એમાં શક્તિ સંચરી શકે એમ છે. એવો આપણને આવડે થાય એવી વાત છે. આ વાતને તો પાકની રો ગોખ્યું કાઢ છે, એવી પાકીરી ટકી શકશે નહિ અને કપડ નામનું નથો. આથી સરકાર કેમકે કેમકે આપણી એ શક્તિ કબૂલ રાખે ત્યારે નિરાશામાં પણ આપણને અભિમાન થવા વિના રહે નહિ ! પણ અરેરે, એ અભિમાન આપણો ઘાત કરાવી નાખે એવુંજ છે-છીપમાંના મોતીના જેવો એ રોગ છે. એક દિવસ માછી આવી આપણું પેટ કઠોર અભિમાનની છરી વડે ચીરી બહાર કાઢશે અને પોતાના મુગટમાં જડશે. અંગ્રેજ પોતાના આદર્શ સાથે માપીને આપણને જે અયોગ્ય માન આપે છે એ માન ગમે તો આપણી મશ્કરી કરવા આપે છે કે ગમે તો આપણો ઘાત કરવા આપે છે ! આપણા જે બળ માટે વહેમ લાવી સરકાર આપણા ઉપર જુલમ કરે છે, તે બળ આપણામાં નહિ હોય તો સરકારના જુલમથી આપણે માર્યા જઈશું ને હશે તો એ જુલમથી રોજરોજ અંદરથી દહ ને બળવાન થશે.

આપણે તો આપણને જોળખીએ છીએ, પણ સરકાર આપણને જોળખતી નથી. ના જોળખવાનાં એકસો ને એક કારણ છે. એને વિસ્તારીને જણાવવાનું કારણ નથી. સૌ વાતની એક વાત એ છે કે, તેઓ આપણને જોળખતા નથી. આપણે પૂર્વના, એ પશ્ચિમના. આપણને શામાંથી શું થાય ? ઘા લાગે તો ક્યાં સોસ આવે એની એમને ગતાગમ છે નહિ. એટલા માટે જ એમને ભય લાગે છે. આપણામાં ભય-કરતાનું બીજું તો કશું લક્ષણ નથી, માત્ર એકજ છે. આપણે અજ્ઞાત-આપણે વનસ્પતિના જેવા જીવ, આપણે શાન્ત, સહનશક્તિવાળા, પરવા વગરના; અને છતાંય આપણો વિશ્વાસ નહિ; કારણ કે આપણે પૂર્વના, આપણને કોઈથી પારખી શકાય નહિ. જો આ વાત સાચીજ હોય તો હે રાજન !

અમને વળી શા માટે જોળખવાથી નાસો છો? જો રજામાં સંપત્તિ જામ થાય છે તો તુરંત તુરંત ધરના દીવા હોલવી નાખીને શા માટે તે જામ વધારી મૂકો છો? જો માત્ર એક જ ઉપાયે અમે અમારું પિછાન આપી શકીએ એમ છીએ, તમારી પાસે આવીને અમારું હૃદય ખોલી શકીએ તોગં નીએ, તે પણ શા માટે જાંધ કરી દો છો?

૧૮૫૭ના યુદ્ધમાં પહેલાં હાથે હાથે જે રાટલી વહે-
વાલી હતી તે સંજોગે છાપામાં કશુંય લખાતું ન હતું. એવા
મૂંઝાં વર્તમાનપત્ર શું ભયંકર નહિ? સાપ છાનોમાનો
પેસે ને છાનોમાનો કરડે, એટલાજ માટે શું એ ભયંકર
નહિ? વર્તમાનપત્ર જેટલાં વધારે ને જેટલાં સ્વતંત્ર,
તેટલો દેશ પોતાનું છાપું વધારે બહાર કાઢે. કદી કોઈ ઘોર
અધારી અમાવાસ્યાની રાત્રે અમારી અળખા બારતશૂમિ
આથા જાંધીને સાહસ કરીને ગાંડી થઈ જઈ જાંડ ઉઠાવવા
નીકળે, ત્યારે ચોકમાં વખતે કુકેટો ન પણ ખેલે, રાજાનો
પહેરેગીર ન પણ બળે, કિલ્લાના દરવાજાનો દરવાજા એને ન
પણ જોળખે, તોય તેનાં પોતાનાં નૂપુર, ઝાંઝર અને ઠંઠણ
પોતપોતાની વિચિત્ર ભાષામાં વાગી ઉઠે, વર્તમાનપત્રો કંઈ
ને કંઈ બકી ઉઠે, કોઈનું કણું માને ના. પહેરેગીર પોતાને
હાથે દાખીને એ ધરેણાંના નાદને દખાવી રાખે ને ત્યારે
એની ઉંઘમાં ખલેલ તો ન પહોંચે, પણ છેવટે પહેરેગીર-
ની દયા શી!

પણ પહેરો દેવાનો ભાર જે અગત્ય લોકને માથે છે,
તેજ નહીં પણ ઠરે કે પહેરો શી રીતે દેવો? એ બાબતની
રીત દેખાડીએ તો આપણી પૂણતા મજાસ, અને વગી
એજમમાં પણ આવી પડાય. તેથી આપણી કુર્બાન માન-
સાધમાં આવી જાતો કરવાની ચેષ્ટા ન કરવી. ત્યારે આપી
નિર્જન, વ્યથા, આપણા વહોરનની વાચાળતા શા માટે?
બળવાનનો કામ નિર્જનને માટે કેવો ભયંકર છે એ
દેખાડવા માટેજ.

એનું એક નાનું દાહરણ આપણું જોડું નથી. ૨૫

હહાડા ઉપર હલકા વર્ગના અવિચારી મુસલમાનોનું ટોળું કલકત્તાના રાજમાર્ગ ઉપર લોઢાના સળીઆ હાથમાં લઇને તોફાન કરતું હોડયું. નવાઇની વાત એ છે કે, એ તોફાન અંગ્રેજની સામે હતું. એમને સજા પણ પૂરી રીતે થઇ હતી. કહેવાય છે કે, ઇંટ મારીએ તો પથ્થર ખાવો પડે, પણ આ મૂઢ લોઢાએ ઇંટ મારીને પથ્થર કરતાં પણ સખત પથ્થર ખાધો છે. અપરાધ કર્યે દંડ તો ખમવો પડે, પણ વાત શી હતી, એ તો આજસુધી સંમળાયું નથી. આ નાની કે મોટી ઘટના બની તો ગઈ, પણ આ મૂંગી પ્રજા એમાંનું કશું સમજી શકી નહિ. વાત મર્મમાં રહી ને તેથી લોકે વગર કારણે નાની વાતને મોટી માની. હેરીસન રોડને નાકેથી તુર્ક લોકના અર્ધઅંદ્રવાળા રાજમહેલ સુધી લોઢાએ તર્ક-વિતર્ક કરી વાતો કરવા માંડી ને તેને વળી ડાળી ફણગા કુટયા. વાત અંધારામાં રહી તેથી ભયભડકયાં અંગ્રેજ છાપાંમાંથી કોઇએ લખ્યું કે, આ તોફાનને કેંગ્રેસ સાથે સંબંધ છે ને બળવાની નિશાની છે; કોઇએ લખ્યું કે મુસલમાન વસ્તીને એકે વારે ઉડાવી દેવી જોઇએ; કોઇએ લખ્યું કે આવે ભયંકર વિપદભરેલે સમયે વાયસરોય હિમાળે ચઢી ટાઢા થઇને બેસી રહે એ ઠીક નહિ.

વાત બાંધી રહી જાય ત્યારે એથી અકળ ભય લાગે અને બળવાનના અકળ લોથી નળજાનું તો જરૂર મોત થાય ! મૂંગાં કરી નાખેલાં વર્તમાનપત્રો લેદમાં ચૂપ થઇ જાય એ સ્થિતિ આપણે માટે બહુ ભયંકર. એથી આપણાં સૌ કામ રાજપુત્ર્યની આંખે તો વહેમના અંધારામાં કાળાંજ દેખાય. અત્યંત અવિચારને કારણે રાજની છરી ધારદાર બની જાય અને પ્રમત્ત હૃદય બેઠથી બારે થઇ જાય ને છૂપી નિરાશાથી કેરી થઇ જાય. આપણે બેશક અંગ્રેજના તાબેદાર, પણ કંઈ પ્રવૃત્તિને નિયમ તો એને તાબેદાર નથી. ધા પડે તો અંગ્રેજને વેદના ચાવ. સુરોપીયન હજાર ઉપાય કરે તોય નિયમને તો ટાળી ન શકે. એ રાગ કરે તો ધાની વેદના ચાવ વધે એટલુજ. એ તો પ્રવૃત્તિનો નિયમ છે; પિનલકોડને

કબૂલ રાખે એમ નથી. બજારના પેટમાંથી બહાર ન નીકળે તો પેટમાં વધ્યા બાંધ, એવી અરવાભાવિક સ્થિતિમાં રાજ-પ્રજાનો સંબંધ કેવો બગડી બાંધ તેની કલ્પના પણ કરતાં આપણને બીક લાગે છે.

પણ ખરી ખરાબી તો આવા આંધળા વહેમમાં નથી. આપણે માટે બીજું એક એથી પણ ખરાબ છે. માનવચરિત્ર ઉપર પરાધીનતાનું પરિણામ ખરાબજ નીવડે, એ આપણને અંગ્રેજેજ શીખવાડ્યું છે. અસત્ય આચરણ ને કપટભાવ એ પરાધીન જાતિનું આત્મરક્ષણનું સાધન બને છે અને તેથી જાતિના આત્મસંમાનને, તેના મનુષ્યત્વને નક્કી મારી નાખે છે. સ્વાધીનતાના પૂર્વરી અંગ્રેજે પોતે પ્રજાઓને પરાધીન દશામાંથી કાઢી નીચતાનું કલંક, બન્યું ત્યાંમુધી, ધોવાના ઉપાય લીધા છે અને આપણને સ્વાધીનતાને માગે ચઢતાં શીખવ્યું છે. આપણે જિતાયલા, એ જિતેલા; આપણે 'દુબળા, એ સખળા; એ વાત આપણને પગલે પગલે યાદ દેવડાવતા નથી. એટલે મુધી પણ એ વાત બુદ્ધાવી દેવાવી છે કે, સ્વાધીનતા એ તો આપણો મનુષ્ય-ત્વનો સ્વાભાવિક અધિકાર એવું આપણે માનવા થયા હીએ.

એકદમ જાગીને જોઈએ હીએ કે, દુર્બળને તો કશાય અધિકાર નહિ ! મનુષ્યમાત્રને મળી શકે એમ જે આપણે માનવા હતા, તે તો મુખળો બ્યારે દયા કરે ત્યારેજ દુબળાને મળે એવું હીકું. આ સભામાં ઉભો થઈને આજે જે હું બોલું છું તેથી કંઈ આપણે ગર્વ કરવાનો નથી દોષ કરવા પડેલાં ને ન્યાય થવા પડેલાં જોઈએનામાં હું પોતાને જ દેખી રહ્યો છું. તેવી સ્થિતિમાં તે ગૌરવ શું ?

એક દિસાએ આ વાત સાંચી છે. પણ એ સાનું હોવા છતાં એનો અનુભવ સદા થયા કરે, એ રાજ્ય પ્રજા બંનેને માટે સારૂ નથી. અને એવી અવસ્થામાં પણ હૃદયનો સંબંધ જોડીને, સાચુજ અપમાન પાતરે પાતરે પણ પોતાના મનુષ્યત્વનું રક્ષણ કરવાના અવતર દર્શા કરે.

રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેની વહીવટની સાંકળો રોજરોજ ખળડાવ્યા ન કરતાં એને ગિરભાવના બાંધનમાં બાંધી રાખી હોય તો આધીન પ્રજાનો બાર બહુ જોઈએ થઈ જાય.

છાપખાનાની સ્વાધીનતા એ એક પ્રકારના ઢાંકણ જેવી છે. એની નીચે આપણી અવસ્થાની એક હીનતાને ઢાંકી રાખી હતી. આપણી ઉપર રાજ્ય કરનારી જાતિની અનેક શક્તિઓ આપણી પાસે નથી, છતાં એ એ સ્વાધીનતાથી આપણે એક રીતે તેમની પાસે જઈ શકતા. આપણે દુર્ગંજ જાતિની ભ્રષ્ટ્ર બીક અને કપટ ભૂલી જઈ ખુદસે હુદયે ઉંચે માથે ચોખ્ખી વાત કહી નાખતાં શીખ્યા હતા.

જો કે ઉંચા કારભારમાં આપણે ભાગ ન હતો, તોપણ નિર્ભયતાપૂર્વક સલાહ દઈ, સ્પષ્ટ વાક્યે વિવેચન કરી, આ વિશાળ રાજકારભારના આપણે પણ ભાગીદાર છીએ, એમ માનતા. તેનાં બીજાં ફળાફળને વિચાર કરવાનો તો વખત નથી, પણ તેથી આપણી આખરૂં તો વધી હતી. આપણે જાણુતા કે સ્વદેશના આ મોટા કારભારમાં આપણે નકામા પડી રહ્યા નથી—એમાં આપણું પણ કર્તવ્ય છે, આપણી પણ જોખમદારી છે. એ કારભાર ઉપર જ્યારે મુખ્યત્વે કરીને આપણાં સુખદુઃખનો, આપણાં શુભાશુભનો આધાર છે, ત્યારે તેના સંબંધે આપણે કશું વિચારવાનું નહિ, કશું બોલવાનું નહિ, બાંધનનો કશો જોગ નહિ. એથી તો આપણી હીનતા, આપણી હીનતાને કશો અવધિજ નહિ. વળી આપણે અંગ્રેજી નિશાળોમાં ભણ્યા છીએ, અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી અંગ્રેજી કર્મવીરોનાં દૃષ્ટાન્ત આપણા હૃદયમાં પેઠેલાં છે; સર્વ પ્રકારના વહીવટમાં આપણા ભલાને માટે આપણા હાથમાં અધિકાર રહે એમાં આપણે ગૌરવ માનીએ છીએ. આજે આપણે અભિપ્રાય બતાવવાનો આપણો અધિકાર ખુંચવી લેવાય, રાજકારભાર ઉપર ટીકા કરવાનો આપણો નાનો સરખો અધિકાર પણ કલમને એક ગોઠે ખુંચવી લેવાય અને ગમે તો છાનામાના મુનિવ્રત ધરીને બેસી રહેવું પડે કે કપટી અને મીઠાં વાક્યોથી પ્રબળ

રાત્રિસત્તાના પગ આગળ આપણા માથાનું ઝલિહાન ફેલું પડે, ત્યારે તો પરાધીનતાનાં ચર્વ કલંક સાથે ઉંચા મનો-રથોની મૂંગી મમંવેદના લગે અને આપણી દુર્દશાનો પાર રહે નહિ. જે સંબંધ રાખવા માટે આપ-લેનો એક સાંકડો માર્ગ ઉઘાડો હતો, તે માર્ગમાં પણ ભય આવીને બૂતની પેઠે ઉભો રહેશે; રાજા તરફનો પ્રજાનો એ ભય કંઈ રૂપાળો કહેવાય નહિ, અને પ્રજા તરફનો રાજાનો ભય તો તેથી પણ વધારે ખરાબ.

છાપખાનાની એ સ્વતંત્રતાનું ઢાંકણ ઉંચું કરી નાખ્યે આપણી પરાધીનતાની ઝાંઝી કંગાલિયત ઉઘાડી પડી જશે. આજકાલના ઢોધ ઢોધ જળરહસ્ય અગ્નિજ લેખક લગે કે જે સત્ય એ તો ઉઘાડું પડ્યેજ સાફ. પણ આપણે પૂછીએ કે અગ્નિજ વહીવટમાં એક કઠોર કઠણ પરાધીનતાની કંગાલિયત જ માત્ર આવી વરતુ છે ! તેના ઉપર લવનના લાવણ્યનું ઢાંકણ, સ્વાધીન હલનચલન, જે વિચિત્ર લીલા મનોહર ચોલા આપે છે એ સૌ મિથ્યા ? એ સૌ માયા ? ઝસો વર્ષના સંબંધ પછી આપણા માનવસંબંધમાં આટલું જ માત્ર બાકી !

(૧૮૪૬)

૭-સમાજ

ખધાય ન્હાણે છે કે, હાલમાં કોઈ દક્ષિણી પ્રાદેશીને તેના ઉપરીએ લાત મારી, તેની ફરિયાદ ઉંચામાં ઉંચી કચેરી સુધી ગઈ; પણ છેવટે આ ફરિયાદને નજીવી ગણી ઉડાવી દેવામાં આવી.

વાત એવી શરમ આવે એવી છે કે, માસિક પત્રમાં એ બધી ઉતારવી ઠીક લાગતી નથી. માર ખાઈને સામે માર મારવો ઠીક કે આંસુ પાડીને બેસી રહેવું ઠીક કે ફરિયાદ કરવી ઠીક, એ બધી વાતોનું વિવેચન વર્તમાન-પત્રોમાં થઈ ગયું છે, એટલે આ વાત ફરી આપણે ચર્ચીશું નહિ, પણ એ બનાવને ધ્યાનમાં રાખીને એમાંથી મનન કરવા જેવા જે બધા પ્રશ્નો મનમાં ઉઠે છે, તે સંબંધે જ વિચાર કરવો ઠીક છે.

ન્યાયાધીશ એ વાતને નજીવી માને છે, માટે જ નેઈએ છીએ કે એ નજીવી બની ગઈ છે અને તેથી તે એને અન્યાય કહેતો નથી. પણ એ બનાવ નજીવો મનાયા-થી આપણે સમજી લઈએ છીએ કે, આપણા સમાજમાં બહુ ઝડપથી વિકાર થતો ચાલ્યો છે.

અંગ્રેજ જેને 'ગ્રેસ્ટીજ' એટલે તેમનું રાજસમ્માન-મોહો-માને, તેને તે કિંમતી ગણે. કારણ કે એ ગ્રેસ્ટીજનું જોર ઘણી વાર લશ્કરનું કામ કરે છે. જેમને કારભાર કરવાનો છે તેમની પાસે ગ્રેસ્ટીજ રહેવું જોઈએ, એમ એ માને છે. બેર વિગ્રહની રાજઆતમાં થોડાક ખેડુતોને હાથે અંગ્રેજ

સામાજ્ય તમાચ પર તમાચ આજા હાજુ, ત્યારે આજુ
પરમાના અગ્રેને કેટલો સરમ અવન્ય એ દેા નો કે ન
એ છે. ત્યારે આપણે સી વળી દેાના કરા કે આ
દેશમાં અંગેજના બૂદ પહેલાની રહે એક એક નેકેસ
નહોતા સંભળાતા.

આપણા દેશમાં એક હાલે પ્રાદ્યુનો પણ એવો મે. એર
હોતો. કારણ કે સમાજના વહીવટનો ભાર તે મનમે પ્રાદ્યુના
હાથમાં હતો. પ્રાદ્યુ યોગ્ય રીતે સમાજનું વહણ કરે છે
કે નહિ, અને સમાજનું વહણ કરવા એવા માટેા દુણ
તેનામાં છે કે નહિ, એ વાતનો વિચાર જ્યાં મુખી સમાજ-
માં પ્રાદ્યુનો મોલો હતો ત્યાં મુખી, કે.એ. આપણો
નહિ. અંગેજને ચોતાનો મોલો જેટલો કિંમતી હોતો છે
તેટલું જ કિંમતી પ્રાદ્યુને પણ ચોતાનું ડ્રીટીજ લામતું.

આપણો સમાજ જે ભાવે ધકાયેલો છે, તે ભાવને
કારણે તો સમાજને માટે પણ એની જરૂર હતી. જરૂર હતી
માટેજ સમાજ એ પ્રકારનું સંમાન પ્રાદ્યુને આપતો.

આપણા દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાએ એક મોટી વાત છે.
એણે જ સમસ્ત દેશને નિયમિત રૂપે ધારણ કરી રાખ્યો
છે. એણે જ વિશાળ લોકસંપ્રદાયને અપરાધમાંથી, પતન-
માંથી બચાવી લેવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. જો એમ ના હોત, તો
અંગેજ તેની ચોલીસ અને લશ્કરને બળે પણ આવડા મોટા
દેશમાં આમ આશ્ચર્યરૂપે શાન્તિ સ્થાપી ચક્રો ન હોત.
નવાબ બાદશાહના અમલમાં પણ અનેક રાજદ્વીય અશાન્તિ-
ની વચ્ચે પણ સામાજિક શાન્તિ ચાલી આવતી હતી, ત્યારે
પણ લોકવ્યવહાર લીલો પડી જતો નહોતો. લેવડદેવડ
ચાલુ રહી હતી, કોઈ જોટી સાખ પૂરતું નહિ. લેણદારો
લેણદારને પાંદેા જવાબ દેતા નહિ, અને સાધારણ ધર્મની
આજ્ઞાઓ પર સી કોઈ બિન્યાસ રાખતું ને તેનું માન રાખતું.

જો મહાન સમાજના આદર્શનું રક્ષણ કરવાનો અને
તેમને નિષિવિધાન માઠ દેવદાવવાનો ભાર પ્રાદ્યુ ઉપર હતો,

પ્રાદ્ધણ આ સમાજનો કર્તા કારવતા ને વ્યવસ્થાપક હતો. એ કામને માટે જોઈતું સંમાન પણ તેને હતું.

પૂર્વદેશની પ્રકૃતિને અનુસરીને આવા સમાજવિધાનને જો જોઈતું ન માનીએ તો તો પછી તેના આદર્શને લાંબા વખત સુધી શુદ્ધ રાખવાનો અને સમાજવ્યવસ્થાને ઠીક રાખવાનો ભાર કોઈ એક સંગ્રહાય ઉપર રાખવો જ પડે. જીવનયાત્રાને સરળ અને વિશુદ્ધ રાખીને, પોતાના અભાવને ન ગણકારીને, બાણવા બણાવવાનું અને યજ્ઞ કરવા કરાવવાનું વ્રત પાળીને, દેશના ઉંચા આદર્શને દુકાનદારીના હલકા સ્વાર્થથી બચાવી લઈ સમાજ તરફથી જે સંમાન એણે મેળવ્યું છે તે સંમાનનો એ યોગ્ય અધિકારી થાય, એવી આશા આપણે રાખી શકીશું.

યોગ્ય અધિકારમાંથી લોક પોતાનેજ દોષે બ્રષ્ટ થાય છે. યુરોપીયન લોકોમાં પણ એ દેખી શકાય છે. દેશી લોકના ઉપર અન્યાય કરીને 'પ્રેસ્ટીજ'ના રક્ષણને નામે એ દંડમાંથી છૂટી જાય, ત્યારે સાચી 'પ્રેસ્ટીજ' થી એ બ્રષ્ટ થઈ પડે. ન્યાયપરાયણતાની 'પ્રેસ્ટીજ' સૌ પ્રેસ્ટીજોમાં મોટી, એની સામે ભક્તિભાવે આપણું માથું એની મેળેજ નમી પડે; પણ ભય જ્યારે ગળા ઉપર ચઢી બેસીને પ્રણામ કરાવે, ત્યારે એ અપમાનનો બદલો વાળવા મનની અંદર વિદ્રોહ જાગ્યા વિના રહે નહિ.

પ્રાદ્ધણે પણ જ્યારે પોતાનું કાર્ય છોડી દીધું છે, ત્યારે માત્ર હાડકાનું જોર દેખાડીને કે પરલોકનો ભય દેખાડીને સમાજમાં પોતાનું આસન રાખી શકે નહિ.

કોઈ સમ્માન વિનાકિંમતે-મફત મળતું નથી, માત્ર વેપાર કચે પણ મળે નહિ. જે રાજા સિંહાસને બેસે, તે દુકાન ખોલીને ધંધો કરી શકે નહિ. જેને સમાનતા જોઈએ છે તેણે તો ચારે બાજુથી પોતાની વાસનાઓને સંકેલી લેવી જોઈએ. આપણા દેશમાં ઘરનાં બીજાં માણસો કરતાં પિતા-માતા સાંસારિક સુખ ઓછું પામે છે-સૌને જમાડ્યા પછી

માતા વધુ કંઈ જમવા પામે છે. એમ ન કરતાં. સા પહેલાં
જાથી સારી સામગ્રી વડે પહેલું ચેટ બરી લેવાની વાસના
કરે તો એનું માન બહુ હઠાડા સચવાય નહિ. સંમાન પણ
એકએ ને તેની કિંમત પણ ગજવામાં રાખી મૂકવી એ બહુ
હઠાડા ચાલે નહિ.

આપણા આજના બ્રાહ્મણો કિંમત આપ્યા વિના સંમાન
લેવાની લાલસા રાખે છે ત્યારે તેમને માન પણ મોઢાતું
મળતું થતું જાય છે; એટલુંજ નહિ, પણ બ્રાહ્મણો સમાજનું
જે ઉંચું કામ કરવા ચોખ્ખા હતા, તે કામ પણ ઢીલું પડી
જવાથી સમાજની વ્યવસ્થા રોજ રોજ ઢીલી પડી જાય છે.

જે પૂર્વદેશની ભાવના પ્રમાણે આપણા દેશના સમાજનું
રક્ષણ કરવું હોય, જે બહુ દિવસના જૂના પ્રમાણને યુરો-
પીયન પદ્ધતિ પ્રમાણે ફેરવી નાખવો શક્ય પણ ન હોય ને
ચોખ્ખું પણ ન હોય, તો સાચા બ્રાહ્મણસંપ્રદાયની ખરેખર
જરૂર છે જ. તેઓ હરિદ્ર હશે, પંડિત હશે, ધર્મનિષ્ઠ હશે,
આશ્રમધર્મના સર્વ પ્રકારે આદર્શ રૂપ હશે ત્યારે એ શુરુ થશે.

જે સમાજમાં એક હજી ધનમાનને લત મારી બાણે,
વિલાસનો વિસ્ફાર કરે, જેમનો આચાર નિર્મળ, ધર્મનિષ્ઠ
હૃદય, જેઓ નિઃસ્વાર્થભાવે જ્ઞાન લે ને નિઃસ્વાર્થભાવે આપે,
તે સમાજને પરાધીનતા અથવા હરિદ્રતાથી કશું અપમાન
નથી. સમાજ જેને ચોખ્ખું ભાવે સંમાનના અસન ઉપર
બેસાડે, તેઓને હાથેજ સમાજ સંમાન પામશે.

સા સમાજમાં ઉપર વસ્તા માણસોના રૂપ પ્રમાણે
આપણા સમાજને રૂપ અપાય છે. ઉંડાંને અપારે આપણે
ધનમાન માનીએ છીએ, ત્યારે ઉપરના ઘોડા ધનમાન લોકો
વરફળ નજર સર્પાએ છીએ, તેના અભિક્ષિત નિર્ધન લોકો
વંદે નજર કરતા નથી. યુરોપને જ્યારે અપણે સ્વદેશી
કોઈને છીએ, ત્યારે જે જનસંખ્યાનો દોરો જુગ નવલ
પરાધીનતામાં પીડાય છે તેમના વંદે નજર કરતો પણ કરતા
નથી. ત્યાંજ સમાજના ઉપરના પંડાજ દોરો દોરો જનમાન

માતા વધુ ક્યું જમવા પામે છે. એમ ન કરતાં. સૌ પહેલાં સાથી સારી સામગ્રી વડે પહેલું પેટ ભરી લેવાની વાસના કરે તો એનું માન બહુ દહાડા સચવાય નહિ. સંમાન પણ બેઠાએ ને તેની કિંમત પણ ગજવામાં રાખી મૂકવી એ બહુ દહાડા ચાલે નહિ.

આપણા આજના ગ્રાહણો કિંમત આપ્યા વિના સંમાન લેવાની લાલસા રાખે છે ત્યારે તેમને માન પણ મોઢાતું મળતું થતું જાય છે; એટલુંજ નહિ, પણ ગ્રાહણો સમાજનું જે ઉંચું કામ કરવા યોજાયા હતા, તે કામ પણ ઢીલું પડી જવાથી સમાજની વ્યવસ્થા રોજ રોજ ઢીલી પડી જાય છે.

જો પૂર્વદેશની ભાવના પ્રમાણે આપણા દેશના સમાજનું રક્ષણ કરવું હોય, જો બહુ દિવસના જૂના સમાજને યુરોપીયન પદ્ધતિ પ્રમાણે ફેરવી નાખવો શક્ય પણ ન હોય ને યોગ્ય પણ ન હોય, તો સાચા ગ્રાહણસંપ્રદાયની ખરેખર જરૂર છે જ. તેઓ હરિદ્ર હશે, પંડિત હશે, ધર્મનિષ્ઠ હશે, આશ્રમધર્મના સર્વ પ્રકારે આદર્શરૂપ હશે ત્યારે એ શુરુ થશે.

જે સમાજમાં એક દળ ધનમાનને લાત મારી જાય, વિલાસનો તિસ્કાર કરે, જેમનો આચાર નિર્મળ, ધર્મનિષ્ઠ હોય, જેઓ નિઃસ્વાર્થભાવે જ્ઞાન લે ને નિઃસ્વાર્થભાવે આપે, તે સમાજને પરાધીનતા અથવા હરિદ્રતાથી કશું અપમાન નથી. સમાજ જેને યોગ્ય ભાવે સંમાનના આસન ઉપર બેસાડે, તેઓને હાથેજ સમાજ સંમાન પામશે.

સૌ સમાજમાં ઉપર વરતા માણસોના રૂપ પ્રમાણે આપણા સમાજને રૂપ અપાય છે. છગ્લાંડને જ્યારે આપણે ધનવાન માનીએ છીએ, ત્યારે ઉપરના થોડા ધનવાન લોકો વરફાળ નજર રાખીએ છીએ, તેના અગ્નિચિત્ર નિર્ધન લોક વરફાળ નજર કરતા નથી. યુરોપને જ્યારે આપણે સ્વાધીન કહીએ છીએ, ત્યારે જે જનસમાજનો મોટો ભાગ અસ્પૃશ્ય પરાધીનતામાં પીડાય છે તેમના વરફાળ નજર સરખી પણ કરતા નથી. ત્યાંના સમાજના ઉપરના પડખાજ થોડાક થોડા ધનવાન

છે, સ્વાધીન છે, પાશવતામાંથી મુક્ત છે. એ ઉપરના થોડાક લોક જ્યાં સુધી નીચેના લોકને સુખસંપત્તિ ને જ્ઞાનધર્મ આપવા માટે પોતાનાં સુખને સંયમમાં રાખીને ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે, ત્યાંસુધી તો સમાજને ડરવાનું કશું કારણ નથી.

યુરોપિયન સમાજમાં એ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ એ વિચારવું નકાસું હોઈ શકે, અને છતાં છેક નકાસું નથી.

જ્યાં વિરોધને કારણે પાસેના લોકોને હાંકી કાઢવાની લાલસાથી દરેક માણસને વારે ઘડીએ લડાઈ કરવી પડે, ત્યાં કર્તવ્યના આદર્શને શુદ્ધ રાખવો બહુ કઠણ થઈ પડે અને અમુક સીમામાં આશાને બાંધી રાખવી પણ લોકને કઠણ પડે.

યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો એકબીજાને ઓળંગી જવાને મથી રહ્યાં છે, એવે સમયે એવી વાત તો કોઈના મોંમાંથી નીકળવાનો સંભવ નથી કે, બલે પહેલા વર્ગમાંથી હું બીજા વર્ગમાં આવી પડું, પણ તો એ અન્યાય તો નહિ કરું; એવી વાત કોઈના મનમાં આવે નહિ. દરિયા અને જમીન ઉપર લશ્કર ઓછું કરી દેવાથી બલે પાડોશીની નજરમાં હલકો થઈ ગયેલો લાગીશ, પણ સમાજની અંદર સુખસંતોષ અને જ્ઞાનધર્મનો વિસ્તાર કરીશ. વિરોધના બળથી જે વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, એનાથી સૌ દોડાદોડી ચાલી રહી છે. એમ ખૂબ જોરે ચાલવું તેને યુરોપ ઉત્તતિ કહે છે; આપણે પણ તેને ઉત્તતિ કહેતાં શીખ્યા છીએ.

પણ જે ચાલવામાં પગલે પગલે ઉભું રહેવાનો નિયમ નહિ તેને ઉત્તતિ કહેવાય નહિ. જે છંદમાં યતિ નહિ, તે છંદજ નહિ. સમાજના પગ આગળ સમુદ્ર સત્તહડાડો જેમ મોઝાં ઉછળી ફેલુ કાઢે, પણ સમાજને સોથી ઉંચે શિખરે તો શાન્તિ અને સ્થિતિને નિયતો આદર્શ કાયમ સ્થાપવો જોઈએ.

જે આદર્શનું અચળતાવે કોણ રક્ષણ કરી શકે? જેઓ સ્વદેશની સ્વયંના જવણથી પર હોય, પૈસોટકે દરિદ્ર સમાજ જે પ્રતિષ્ઠા મને, સંગઠનને જેઓ દુકાનના મુલક જેવાં સને નહિ, શાન્તિ અને ઉત્તત ધર્મની

અંદર જેમનાં ચિત્ત હંમેશાં ઉંચેજ રહે અને બીજાં સર્વનો પરિત્યાગ કરીને સમાજના ઉન્નતિના આદર્શને સાચવી રાખવો એનેજ જેઓ પવિત્ર ને પૂજનીય માને તેઓ જ એ આદર્શને સાચવી શકે.

યુરોપમાં આ દોડાદોડીની વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઈ મહાત્મા ઉડીને આ વટોણિયાની વચ્ચે પણ શાન્તિનો અને સ્થિતિનો આદર્શ આગળ લાવી મૂકે છે; પણ જે ધડી ઉભા રહીને આ આદર્શ સાંભળે કોણ ? મહાવેગપૂર્વક દોડતા એ પ્રચંડ વેગને એક-જે માણસો આંગળી ઉઠાવે તેથી કંઈ શક્તિ શકાય ? વેપારના વહાણને શદમાં ઝોમણપચાસ પવન ભરાઈ ધડેલે છે, યુરોપને પાદરે જે જળરહસ્ય દોડાદોડ ચાલી રહી છે, તેમાં ઉભા રહેવાની નવરાશ કોને છે ?

એમ ગાંડા થઈને દોડવાથી જે શક્તિ ઉઘટે એમાંથી આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉઘટે એવો તક આપણા મનમાં ઉઠે, પણ એની દોડ ગણુ ઉતાવળી છે અને એથી આપણે ચકિત થઈ જઈએ, પણ એ પ્રત્યક્ષ દિશાએ દોડે છે એવો સંદેહ આપણને ન પણ થાય.

એ દોડ કેવા પ્રકારની છે ? જેમ શાગવાં કપડાંવાળું સાધુઓનું એક દળ પોતે સાધુને સાધક છે એમ જણાવે છે, તેઓ ગાંજના નશાથી પોતાને આધ્યાત્મિક આનંદનો લાભ મળે છે એમ માને છે. નશાથી એકાગ્રતા જન્મે, આવેશ આવે, પણ તેથી આધ્યાત્મિક સ્વાધીન સરળતા બ્રહ્મ થાય છે. બીજું બધું છૂટી જાય, પણ નશાનો આવેશ છુટે નહિ-ધીરે ધીરે મન જેમ જેમ નબળું પડતું જાય, તેમ તેમ નશાની માત્રા ચઢાવતા જવું પડે. નાચી ફરી ધમંના ઉન્માદમાં જે આનંદ લોગવાય તે પણ કૃત્રિમ. એ આનંદનો અભ્યાસ પડી જાય એટલે અકીલના નશાની પેઠે શોકના સમયમાં જરા આનંદ કરાવે. આત્માની અંદરની શાન્ત એકનિષ્ઠ સાધના સિવાય બીજી કોઈ કાયમની કિંમતી વસ્તુ મળે નહિ, તે સિવાય બીજી

કોઈ કામની કિંમતી વસ્તુનું રક્ષણ પણ ન થઈ શકે.

પણ વેગ સિવાય કામ ચાલે નહિ અને કામ સિવાય સમાજ ચાલી શકે નહિ. એટલા માટે ભારતવર્ષે પોતાના સમાજમાં ગતિ અને સ્થિતિ બંનેનો યોગ કર્યો છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે જેઓ હાથેપગે સમાજનું કામ કરી શકે એમ છે, તેમના કામની સીમા નક્કી કરેલી હતી. એટલા માટે ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મના આદર્શનું રક્ષણ કરી પોતાના કર્તવ્યને ધર્મની અંદર ગણી લેતા. સ્વાર્થ અને પ્રવૃત્તિથી ઉંચે વિરાજતા ધર્મની ઉપર કર્તવ્યને સ્થાપ્યે, કામની અંદર પણ વિશ્રામ અને આધ્યાત્મિક લાભ મળી શકે.

યુરોપિયન સમાજ જે નિયમે ચાલે છે, તે નિયમે ચાલતાં ચાલતાં એક દિશામાં લોક ઝૂકી પડે. ત્યાંના ખુદ્દિશાળી લોક રાજકારભારમાં ઝૂકાવે છે, સાધારણ લોક ધંધારોજગારમાં ભીડ કરે છે. આજને સમયે સામ્રાજ્યની લોલુપતા બધાને ગળી બેઠી છે અને જગતને વહેંચી ખાવાની તજવીજ ચાલે છે, એવે સમયે શુદ્ધ જ્ઞાનચર્ચા કરવાનું લોકને મન થાય નહિ, તો એમાં નવાઈ નહિ. એવો સમય પણ આવી શકે કે જ્યારે જરૂર પડ્યે પણ લશ્કરમાં ભરતી કરવા માણસ મળે નહિ. કારણ કે પ્રવૃત્તિને કોણ ટાળી શકે? જે જર્મની એક વાર પાંડિત હતું એ જર્મની આજે જો વેપારી થઈ ગયે, તો એના પાંડિત્યનો ઉદ્ધાર કરશે કોણ? જે અંગ્રેજ એક દહાડો ક્ષત્રિય-લાવે દુઃખી જનનાં દુઃખ દેડવાનું વ્રત લઈ નીકળ્યું હતું તો જ્યારે ટાંટીયાને જોરે પૃથ્વીની ચારે વાટે દુકાનો કાઢવા દોડાદોડ કરી મૂકે, ત્યારે તેનો એ પુરાતન ઉદાર ક્ષત્રિયલાવ એને કોણ પાછો લાવી આપશે?

એ ઝોકની ઉપર કામનો બધો બોલો ન રાખતાં નિયમે બંધાયેલી સુવ્યવસ્થા રાખીને કામ કરવું એ ભારત-વર્ષના સમાજની પ્રજ્ઞાલી. સમાજ જો સજીવ હોય, બહારના પ્રકારથી લાગી ન પડે, તો એ પ્રજ્ઞાલી પ્રમાણે હિંમેશાં

સમાજ સમતોલ રહે; ધક્કાધક્કી કરીને એક બાજુ ભરી કાઢે ને બીજી બાજુ ખાલી કરી દે, એવું થાય નહિ. સૌ પોતપોતાના આદર્શનું રક્ષણ કરે ને પોતપોતાનાં કામ કરી ગૌરવ માને.

પણ કર્મને એક પ્રકારનો વેગ હોય છે; એ વેગ કરીને તે પોતાનું પરિણામ ભૂલી જાય. ત્યારે કર્મ પોતેજ પોતાનું લક્ષ્ય બની જાય. માત્ર કર્મના વેગના મોંમાં પોતાને છોડી દેવામાં સુખ પડે; કર્મનું ભૂત કર્મીના ઉપર ચઢી બેસે.

માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કર્મ કરવું એ જ ત્યારે ઉવટનો હેતુ થઈ પડે ત્યારે ઉપાયનો વિચાર કરવાનો વિવેક માર્યો જાય. સંસારની સાથે, આવી પહેલા પ્રસંગની સાથે કામ કરનારાએ અનેક પ્રકારે ભેગ રાખવો પડે.

તેથી જ સમાજમાં કર્મ છે, તે સમાજમાં કર્મને નિયમમાં રાખવા આંધુશની જરૂર છે. આંધળું કર્મ મનુષ્યત્વની ઉપર ચઢી ન બેસે એવી તત્ત્વનીજ રાખવી જોઈએ. કામ કરનારને બરાબર રસ્તો દેખાડવા માટે, કર્મના ઠોલા-લઢની માર્ગે શુદ્ધ સૂર બરાબર અચળ રાખવાને માટે, એવા એક દળની જરૂર છે, કે જે બને ત્યાંસુધી પોતાને કર્મ અને સ્વાર્થમાંથી મુક્ત રાખી શકે. એ દળ તે બ્રાહ્મણસમાજ.

એ બ્રાહ્મણસમાજ જ સાચી રીતે સ્વાધીન છે. તેઓજ સાચી રીતે સ્વાધીનતાના આદર્શને નિહા રાખીને અને કઠણ તાપ લઈને પણ સાચવી શકે. સમાજ એમને એ જ અવસર આપે, એ જ સામર્થ્ય આપે, એ જ માન આપે. એમની મુક્તિ તે સમાજની જ મુક્તિ તેઓ જ સમાજમાં પોતાને મુક્તલાવે રાખી શકે, તે સમાજને હૃદય પદ્ધતિનતાનો કંચો બંધ નથી, કંચી વિપદ નથી. બ્રાહ્મણ-વંશની મધ્યે તે સમાજ સદા પોતાના મનની, પોતાના આત્મની સ્વાધીનતા મેળવી શકે. અપણા દેશનું હાથનું પ્રસન્નરંગ એ દેશપ્રેમ, ઉત્તરપ્રેમ, સાવધાનપ્રેમ સમાજના આ પરમ-પરનું રક્ષણ કરે, તે બ્રાહ્મણનું અપમાન સમાજ દલી પણ થઈ શકે નહિ. બ્રાહ્મણીયના મોંમાંથી કંઈ એવા શબ્દ

સમાજને ઝડપી કરવાનું મોરચ હોત, તો તેઓ પોતાના પ્રાણસમાજને શા માટે મૂખ રાખત ?

પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે પ્રાણસુ એકલોજ દિવ નહોતો, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પણ દિવના સંપ્રદાયમાં હતા, જ્યારે બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વિદ્યા ભણવા જવા માટે તેમને જનોઈ પહેરવાં પડતાં, ત્યારે આ દેશમાં પ્રાણસુનો આદર્શ ઉઠ્યો હતો; પણ ચારે બાજુએ સમાજ જ્યારે નીચો હોય, ત્યારે કોઈ પણ વિષયમાં સમાજ પોતાને ઉંચે સખી શકે નહિ, ધીરે ધીરે નીચે ને નીચે તાણે, નીચે ને નીચે ઉતરતો જાય.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે પ્રાણસુ માત્ર દિવ બાકી રહ્યો, જ્યારે તેને આદર્શનો યાદ આપવા માટે, તેની પાસેથી પ્રાણસુત્વની જવાબદારી માગવા માટે, ચારે બાજુએ કોઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે તેના દિવત્વનો શુદ્ધ કંઠસુ આદર્શ જલદીજ પ્રકટ થવા લાગ્યો. ત્યારેજ તે જ્ઞાને, વિદ્યાસે અને રુચિએ ધીરે ધીરે અધમ અધિકારીઓના હજમાં આવી પડ્યો; ચારે બાજુ જ્યાં ધાત્રનાં છુંપડાં હોય, ત્યાં તો પોતાની ખાસ વિશિષ્ટતા આચરવા માટે રૂપાળો માંડવો બાંધવો ભલે-ત્યાં તો સાત માળની હવેલી બાંધવાની મહેનત લેવાનું ને ખર્ચ કરવાનું મન થાય નહિ.

પ્રાચીન કાળે પ્રાણસુ ક્ષત્રિય વૈશ્ય હતા, એટલે કે આખોય આર્ય સમાજ દિવ હતો. જેને ચંદ્રનું નામ આપ્યું હતું એ તો સાંતાલ, બીલ, કોળી લોક હતા. આર્ય સમાજની સાથે તેમના શિક્ષણનો, રીતિનીતિનો અને ધર્મનો પૂરો યોગ થઈ શકે એમ નહોતો; પણ તેથી કંઈ વાંધો આવતો નહિ. કારણ કે આખોય આર્યસમાજ દિવ હતો, એટલે કે સમાજનું શિક્ષણ તો એકજ તરેહનું હતું. લોક હતો માત્ર કર્મમાં શિક્ષણ એક પ્રકારનું હોવાથી એકબીજાને પોતાના આદર્શમાં શુદ્ધ રાખવામાં આ રીતે મદદ થતી. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, પ્રાણસુને પ્રાણસુત્વમાં રાખવામાં મદદ કરતા, અને પ્રાણસુ પણ ક્ષત્રિયવૈશ્યને ક્ષત્રિયવૈશ્ય

થવામાં મદદ કરતા. સમાજના શિક્ષણનો આદર્શ સરખી રીતે ઉંચે ચઢે નહિ તો એમ બની શકે નહિ.

આજે સમાજને જે માથાની જરૂર હોય, એ માથાને જે ઉંચું રાખવું હોય અને એ માથાને જે પ્રાદ્ધાણ માનવો હોય તો તેની ખાંધને અને ગરદનને એકેવારે માટી સાથે રાખ્યે ચાલશે નહિ. સમાજ જે ઉંચો નહિ હોય તો એવું માથું ઉંચે રહી શકશે નહિ, અને સમાજને સર્વ પ્રયત્ને ઉંચો કરી રાખવો એજ એ માથાનું કામ છે.

આપણા આજના સમાજના વૈદ્ય, કાયસ્થ, વાણીઆ વગેરે ભદ્ર સંપ્રદાયના લોકોને જે આપણો સમાજ દિવ્વ માનવાના પાડે, તો પછી પ્રાદ્ધાણની ઉન્નતિની આશા રાખવી નહિ. એક પગે ઉભા રહીને સમાજ બગલાવૃત્તિ કરી શકે નહિ.

વૈશ્ય તો જનોઈ પણ પડેરે છે. મહીં મહીંથી કાયસ્થ પણ કહે છે કે, અમે ક્ષત્રિયો છીએ, અને વાણીઆ કહે છે કે અમે વૈશ્ય છીએ; એ વાતમાં અવિશ્વાસ કરવાને પણ કંઈ કારણ નથી. આકાર, પ્રકાર, બુદ્ધિ, શક્તિ એટલે કે આર્યત્વના લક્ષણમાં તેમનામાં અને પ્રાદ્ધાણમાં કંઈ ફેર દેખાતો નથી. બંગાળમાં જ્યાં પ્રાદ્ધાણ, કાયસ્થ, સોની એ બધા એકઠા થઈ બેઠા હોય ત્યાં જઈને જનોઈ જોયા વિના એ બધાને પારખવા બેસીએ તો બની શકે નહિ. પણ સાચીજ રીતે જે અનાર્ય છે, તેમાંથી એમને જોળખી કાઢવા એ તો સહજ છે. શુદ્ધ આર્ય લોહીની સાથે અનાર્ય લોહી ભેળાયું છે એ તો આપણા રંગથી, રૂપથી, ધર્મથી, આચારથી અને માનસિક દુર્ગુણતાથી સાફ જણાઈ આવે છે. પણ એ મિશ્રણ તો પ્રાદ્ધાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય-એ સૌ સંપ્રદાયમાં થયું છે.

ગમે તેમ હોય પણ શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાકર્મનું રક્ષણ કરવા માટે સમાજે ખાસ કરીને પ્રાદ્ધાણને સ્વતંત્રતા આપીને ચોંટ્યો હતો. ક્ષત્રિય વૈશ્યને એ પ્રમાણે ખાસ કરીને પોતાના પૂર્વના આચારની મુશ્કેલીઓમાં બરાઈ રહેવાનું બંગાળામાં

કંઈ કારણ નહોતું. એની ખુશી હોય તો જુદે જાય, ખુશી હોય તો વેપાર-વણજ કરે, એમાં સમાજનું કંઈ જાય આવે નહિ. અને જે લોક યુદ્ધ, વેપાર, ખેતી કે કારીગરી પોતાની મરજીમાં આવે તે કરે તેમને તો ખાસ નિશાનીઓ કરીને અજમા પાડવાની જરૂર નહોતી. લોક ધંધોરોજગાર તો પોતાની ગરજે કરે, એને કોઈ ખાસ વ્યવસ્થાની તો પરવા નથી. ધર્મનો માર્ગ કંઈ એવો નથી; એ તો પ્રાચીન નિયમે બંધાયેલો છે; તેનું આયોજન, તેની રીતિપદ્ધતિ તો આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે કંઈ થઈ શકે નહિ.

આપણો સમસ્ત સમાજ વિશેષ કરીને દ્વિજસમાજ છે. જે એમ ન હોય, જે આ સમાજ સૂદ્રસમાજ હોય તો બ્રાહ્મણ ઘોડાકે જ હોવાને કારણે આ સમાજ યુરોપિયન આદર્શ પછી પામશે નહિ, અને ભારતીય આદર્શ પછી એક નાખશે.

બધા ઉંચા પ્રકારના સમાજમાં લોક ઉપર કંઈ ને કંઈ જવાબદારી હોય છે. જે સમાજમાં બહુ લોક પોતાને હલકા માની લઈ આરામમાં પડી, જદ બની લોભવિલાસને વહાલા કરે, તે સમાજ મરે; ના મરે તો એના કરતાં મરવું બહું.

યુરોપ કમંતું માથું ચઢા સર્વદા પ્રાણ આપવાને તૈયાર રહે છે. આપણે જે ધર્મને કાળે પ્રાણ દેવા તૈયાર ન હોઈએ તો એ પ્રાણ અપમાન પામવા છતાં પણ અભિમાન કરવું એમાં તે આપણી શી ચોભા?

યુરોપિયન લશ્કર યુદ્ધના ઉત્સાહથી ને પગારના લોભથી તથા ગૌરવના આનંદાસનથી પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય; પણ દુનિયા તો એ કથાની પરવા કર્યા વિના પણ પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય. કારણ કે યુદ્ધ એ સમાજનું જરૂરનું કામ છે, એક સંપ્રદાય પોતાનો ધર્મ માનીને એ કહણ ભાર ઉપાડી લે; તો કાનની સાથે ધર્મરક્ષણ પણ થાય. આખો દેશ એકઠો થઈને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જાય તો ‘મિલિટરી-ડમં’નું બળ વધી જાય અને દેશનું ભારે અનિષ્ટ થાય.

વેપાર પણ સમાજરક્ષણને માટે બહુ જરૂરનું કામ

સીમામાં રાખી, એને ધર્મ' સાથે જોડી દેવું ઇચ્છે છે; એને પ્રવૃત્તિના હાથમાં, અવેશના હાથમાં, કર્મપૂરના વેગના હાથમાં ઊડી ન દેવું જોઈએ. આટલા જ માટે ભારત-વર્ષમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયના હાથમાં જુદાં જુદાં કામ સોંપી દીધાં છે.

કર્મ' અને ધર્મ'ને સમતોલ રાખવાં માટેનો, માણસના ચિત્તમાંથી કર્મ'ના જુદા જુદા પાશને લીધા રાખીને તેને એક બાજુએ સંસારમયમાં પરાયણ રાખવાનો અને બીજી બાજુએ મુક્તિનો અધિકારી કરવાનો આ વિના તો બીજો કોઈ ઉપાય હોખાતો નથી.

હવે પ્રશ્ન એ થયે કે, સમાજને બાંધીરૂંધીને પોતે તેમાં પુરાંઈ રહે તો માનવીની સ્વાધીન પ્રકૃતિ પીડાઈ ગરે. માણસને નાનો કરીને સમાજને મોટો કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. મનુષ્યત્વ મનુષ્યત્વ સાચવવા માટેજ સમાજ છે.

એનો ઉત્તર એ કે, ભારતે સમાજને બાંધીને વ્યવસ્થામાં મૂક્યો છે, તે સમાજની અંદર બંધાઈ જવા માટે નહિ; પણ પોતાને અનેક તરેહની અંધ અંધ શ્રેષ્ઠાઓમાં ફેંદી દીધા વિના, પોતાની નિયમિત શક્તિને અનંતની તરફ એકાગ્ર કરવાને માટેજ બાળી જોઈને બહારના વિપ્લોની મર્યાદા બાંધી છે. નદીના કિનારાથી બંધાઈને પાણીનો વેગ ઉતાવળો ને અમુક દિશામાં ધાય છે એમ સમાજબંધનની પાળોથી એ શક્તિ વેગવાળી ધાય અને બંધાઈ પડે નહિ, એ જ એનો ઉદ્દેશ હતો. એટલાજ માટે ભારતવર્ષનાં સમસ્ત ક્રિયાકર્મમાં, સુખ-શાન્તિ-સંતોષમાં મુક્તિનો સાદ છે—આત્માને બુમાનંદ પ્રદાની મધ્યે વિકસિત કરી દેવાને માટેજ એ સમાજ પોતે બનાવેલી સાંકળોએ બંધાયો હતો. જો તે એ લક્ષ્યથી બદલાય, જડને વશ થઈ એ પરિણામની અવગણના કરે તો કેવળ બંધન જ થઈ જાય, તો અતિ હુદ્દ સંતોષશાન્તિનો કશો અર્થ રહે નહિ. ભારતવર્ષનું લક્ષ્ય હુદ્દ નહોતું; ભારતવર્ષે તો માન્યું છે

કે મૂમૈવ સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ-અત્યંતે જ સુખ, અલ્પમાં સુખ નહિ. ભારતના પ્રજાવાદીઓ વહે છે કે યેનાદં નામૃતા સ્યામ્. કિમહં તેન કુર્યામ્-જેનાથી અમરપદ મળે નહિ તેને લઈને તે હું શું કરું ? કેવળ પરિવારની અને સમાજની સુવ્યવસ્થાથી જ હું અમર થઈ શકીશ નહિ. એથી મારા આત્માનો વિકાસ થઈ શકશે નહિ. સમાજ જે મને સંપૂર્ણ સાર્થકતા આપે નહિ તો સમાજ મારો કોણ ? સમાજને સાચવવાને માટે જે મને વધવા દે નહિ તેને હું માતું નહિ, યુરોપ પણ એ તો કહે છે જ કે વ્યક્તિને જે સમાજ પાંગળું કરી દેખાવી દે તે સમાજની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ ન કરે તે દીન-હીન-અધમ. ભારતવર્ષ પણ બિલકુલ સંકેત વિના નિર્ભય થઈને બોલ્યો છે કે આત્માયં પૃથિવીમ્ ત્યજેત્. સમાજને મોટો કરીએ તો ઉપાય મોટો થઈ જાય, ઉદ્દેશ્ય નાતું થઈ જાય. ભારતે એવું કયું નથી. એથી એક બાબુએ જેમ એનાં બંધન દઢ, તેમ બીજી બાબુએ તેનો ત્યાગ પણ સંપૂર્ણ. સાંસારિક પરિપૂર્ણતામાં વીંટાઈને ભારતવર્ષે પોતાને કેદી નથી બનાવ્યો; પણ એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે. જ્યારે સંઘરવાનું સંઘરાઈ રહ્યું, ભંડાર ભરાઈ રહ્યા, પુત્રે ઉંમરે આવી વિવાહ કર્યા, અને ત્યાગનો અવસર આવ્યો કે બરાબર તેજ ક્ષણે સંસારનો પરિત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા હતી. જ્યાંસુધી શ્રમ કરો, ત્યાંસુધી તમે છો; જ્યાં શ્રમ થઈ રહ્યો ત્યાં આરામથી ફળભોગ કરતા જડ થઈ ગેસી રહેવાના એમ પણ નહિ. સંસારનાં કામકાજથીજ સંસારમાંથી મુક્તિ મળી, એટલે ત્યારપછી આત્માની અબાધ અનંત ગતિ-એનો અર્થ નિશ્ચેષ્ટ થવું એવો નથી. સંસારને હિસાબે એ જડતા જેવું દેખાય, પણ કુંભારનો ચાક જેમ ખૂબ ફરે ફરતો દેખાય નહિ, તેમ આત્માના અનંત વેગમાં આવ્યે તે નિશ્ચય જેવો દેખાય. આત્માના એ વેગને ચારે બાબુએ ગમે તેમ ફરવા ન દેતાં એક દિશાએ એકધારે ફરે એવી શક્તિ આપવી એ સમાજનું કર્તવ્ય હતું. આપણા સમાજમાં પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં રાખી સદા-

અર્થાત્ તેને નિઃસ્વાર્થ મંજળચાલનામાં પ્રેર્યા રાખવાની જે વ્યવસ્થા છે, તે પ્રાક્ષણિકનું પહેલું પગથીયું છે, જેમ માનીને આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. વાસનાને નાની કરીએ તો આત્માને મોટો કરી શકાય, એટલા માટે આપણે વાસનાને મોટી રાખીએ છીએ, તે કંઈ માત્ર સંતોષ અનુભવવા માટે નહિ. મુરોપ પણ મરવાને તો રાજ છે, પણ વાસનાને કુંઠી કરવા માટે નહિ; આપણે પણ મરવાને તો રાજ છીએ, પણ આત્માને તેની પરમગતિથી-પરમ-સંપદથી તેને અટકાવવાને માટે નહિ. આજ દુઃખને દહાડે જે વાત આપણે બૂલી ગયા છીએ કે જે આપણો સમાજ હજી એ આપણો છે, પણ તેમાં યદ્યપિ આપણી પ્રવાહધારા ચેનાઈ નામૂતા સ્યામ્ કિમદં તેન કુર્યામ્-એ ગાન ગાતી ગાતી પ્રાક્ષ તરફ-મોક્ષ તરફ દોડતી જતી નથી. આજ તો-

માળા હતી જેનાં ફૂલ ગયાં ખરી,

રહી ગળે માત્ર દોરી—

જે હજી યદ્યપિ છે.

આથીજ આપણો જે પુરાતન સમાજ આપણને બળ આપી શકતો નથી, ગૌરવ આપી શકતો નથી; આધ્યાત્મિક ઉત્તરિને રસ્તે દોરી જઈ શકતો નથી, માત્ર આપણને ચારે દિશાએથી ઘેરી રહ્યો છે. જે સમાજનો મહાન ઉદ્દેશ્ય જ્યારે આપણે સાચી રીતે સમજી શકીશું તેજ પળે આપણે મોટા યદ્યપિ, મુક્ત યદ્યપિ, અમર યદ્યપિ. જગતમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા યશે, પ્રાચીન ભારતના તપોવનમાં ઋષિઓએ જે યજ્ઞ આદર્યો હતો, તે સફળ યશે અને પૂર્વપુરુષો આપણામાં કૃતાઈ યદ્યપિ આપણને આસીર્વાદ આપશે.

(૧૯૦૨)

૮-સમાજમેદ

ગયા જાન્યુઆરી માસમાં 'કોન્ટેમ્પેરરી રિવ્યુ' પત્રમાં ડૉ. ડિલને 'વાઇ ચીન અને જાકરીનું' જમ્યું યુરોપ' એ નામે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાં યુદ્ધ સંબંધે ચીના લોક ઉપરનો યુરોપનો પાર વિનાનો જીલમ વર્ણવ્યો છે. જાંધિસખાં, તૈમૂર લંઘ વગેરે માનવમતિના શત્રુઓની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કારુણ્ય કીર્તિ યુરોપની જર્ખરતા આગળ નીચી મૂંડીએ ઉભી રહે છે-આંખી પડી ગઇ છે.

યુરોપ પોતાની દયાધર્મભરી સહયતાનું ગૌરવ ખતાવી સદા એશિયાનો ધિછાર કરે છે. એનો જવાબ દેવાથી આપણને કંઈ સુખ થાય એમ નથી; કારણકે દુર્ખંજ દોષ દેખાડે તેનાથી સખળને કંઈ હાનિ તો થાય નહિ, ઉલટું દુર્ખંજને એથી કંઈ ને કંઈ આપદા આવી પડે.

એશિયાચરિત્રની કૂરતા, જર્ખરતા અને અજ્ઞાનતા એ તો જાણે યુરોપિયન સમાજમાં સાધારણ કહેવતરૂપે થઈ પડી છે. આથી યુરોપે એશિયાને આદર્શરૂપે માનવો નહિ એવી ધૂન આજકાલ ખ્રિસ્તીસમાજને ખૂબ જોરથી લાગી છે.

આપણે જ્યારે યુરોપની નિશાળમાં પહેલવારકા પાઠ શણુવા બેઠા, ત્યારે એ પાઠમાંથી આપણને ધૂન લાગી કે નાણુસ માણુસમાં ભેદ નહિ. એટલા માટે આપણા એ નવા પંડ્યા સાથેનો આપણો બધો ભેદ ટળી જાય એવું કત્તાને માટે આપણે બધી તૈયારીઓ કરવા માંડી. એટલામાં તો પંડ્યાએ પોતાની ધર્મપોથી બંધ કરી દીધી ને જોડ્યા

કે પૂર્વપશ્ચિમનો લોક એવડો મોટો છે કે ટાળ્યો ટળે ના.

હીક બાઈ ! લોક છે જ તો ભલે રહ્યો. વિચિત્રતાથી સંસાર નીરોગ રહે. પૃથ્વીમાં જયે ટાઢતડકો સરળો નથી, એથી તો વાયુ-વાય છે. સભ્યતાના જુદા જુદા આદર્શ જુદે જુદે રૂપે સાથેક થઈને પોતાની સ્વતંત્રતા ભલે સાચવે-એજ સ્વતંત્રતામાં એકબીબની પાસેથી એકબીબને જ્ઞાનની લેવડદેવડ થાય.

આજ તો ભેંસએ છીએ કે, ગાળાગાળી ને ગોળા-ગોળીની લેવડદેવડ થાય છે. નવી ખ્રિસ્તી સદીની શરૂઆત એ રીતે થઈ.

લોક તો છેજ એમ માની લઈને પણ જુદિ વડે, પ્રીતિ વડે, હૃદયના વિનય વડે એ લોકના અંતરમાં ઉતરવાની શક્તિ નો ન હોય, તો ખ્રિસ્તી શિક્ષણમાં ઓગણીસસો વર્ષોએ ક્યું શું ? પૂર્વનાં દિલ્હાની શીંતો તોપના ગોળાથી તોડીને એકાકાર કર્યો કે ચાવી લઈને એના દરવાજા ઉઘાડી અંદર પેસ્યો ?

મિશનરીઓ ઉપર ચીના લોકોએ હાલો કર્યા તેથી આ વિશ્વવત્નો પાયો નંખાયો છે. યુરોપ તો એ વાત સહેજે માની લે કે, ધર્મ દેલાવવામાં અને શિક્ષણ વિસ્તારવામાં ચીનાઓએ અધીરા અને અનુદાર થઈ જઈને આ જે વાંધા નાખ્યા છે તેથી એમણે પોતાને હાથે જ આજિત કરી દીધું છે કે, તેઓ પોતેજ ખર્ચ-મંગલી છે; બાકી, મિશનરીઓ કંઈ ચીનનું રાજ્ય છતી લેવા ગયા નહોતા.

પણ અહીં પૂર્વપશ્ચિમનો જે લોક છે તે લોક ધીરજ અને મહા વડે સમજવાના પ્રયત્નો યુરોપ કરતો નથી, કારણ કે એનાં કાંઠામાં એર છે.

ચીનનું રાજ્ય ચીના રાજ્યનું. એ કોઈ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરે તો રાજ્ય રાજ્યમાં લડાઈ થાય, એથી પ્રયત્ને જે કંઈ હનિ થાય તે બહુ ઓછી નહિ. પણ યુરોપમાં રાજ્ય રાજ્યનું નહિ, સમસ્ત રાજ્યનું. રાષ્ટ્રાંત્ર એજ યુરોપિ

યન સમ્પત્તાનું કલેવર. એ કલેવર ઉપર પ્રધાર થાય અને તેમાંથી રક્ષણ થાય નહિ તે એવો. પ્રાણ બચે તરિકા એટલા માટે બીજા કોઈ પ્રકાર માંજ તે નેચો પડવા કરે નહિ. વિવેકાનંદ વિદ્યાવતમાં જ્યારે તે વેદાન્તનો પ્રચાર કરે તે ધર્મપાત્રને બુદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરે, તે તેમની કંઈ યુરોપના શરીરને લાગે નહિ; કારણ કે યુરોપનું શરીર તે સમ્પત્તિનું અપ્રાપ્તરૂપ પડાડનું. એનું તે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોં પ્રાણ હૃદયને રક્ષણ કરે, પણ ખિસ્તી ધર્મનું રક્ષણ કરવા સાધન રહેવાની જરૂર તેમને લાગે નહિ.

પૂર્વદેશમાં બરાબર એથી વિરુદ્ધ પૂર્વની સમ્પત્તાનું શરીર ધર્મ. ધર્મ એટલે 'રીલીજિયન' નહિ, પણ સામાજિક કર્તવ્યતંત્ર-રીલીજિયન, પૌલીટીકલ સૌ એની અંદરજ સમાઈ જાય. તેના ઉપર લા કરવાથી સમસ્ત દેશ ખળખળી ઉઠે; કારણ કે એનું મમ્સ્થાન સમાજની અંદરજ છે, તેની અવનશક્તિ બીજી કોઈ જગાએ નથી. ઢીલી રાજ્ય-શક્તિ વિશાળ ચીનના સર્વ પ્રદેશોમાં સચોટ દેખાય નહિ. રાજધાનીથી દૂર દૂર દેશના પ્રદેશોમાં રાજની આજ્ઞા પહોંચે, રાજનો પ્રતાપ પહોંચે નહિ; પણ તોય ત્યાં શાન્તિ છે, વ્યવસ્થા છે, સહ્યતા છે. ડૉ. ડિલનને એથી નવાઈ લાગે છે. માત્ર થોડેજ બળે આટલું મોટું રાજ્ય કબજે રાખવું એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

પણ એ વિશાળ ચીન દેશ કંઈ હુથિયારથી કબજે રહ્યો નથી, માત્ર ધર્મથી જ રહ્યો છે. પિતાપુત્ર, ભાઈબહેન, પતિપત્ની, આડોશીપાડોશી, રાજપ્રજા, ગૌર-યજમાન, એ બધાને મળીને એ ધર્મ બહાર ગમે એટલો વિખલવ હોય, અને રાજગાદી ઉપર ગમે તે લલે ખેસે, પણ આ ધર્મ વિશાળ ચીનની નીચે રહીને અખંડ નિયમબળે એ વિશાળ જન-સમાજને નિયમમાં રાખી રહ્યો છે. એ ધર્મ ઉપર લા થયે ચીનને મૃત્યુવેદના થાય અને આત્મરક્ષણને માટે નિર્દય પણ બની ઉઠે; તેવે સમયે એને કોણ રોકી રાખે? તેવે સમયે તે રાજ પણ કોણ ને રાજની સેના ય કોણ? ત્યારે

ચીન સામ્રાજ્ય નહિ, પણ ચીનજાતિ બની ઉઠે.

એક નાનું ઉદાહરણ આપવાથી આપણી વાત ચોખ્ખી થઈ જશે. પાશ્ચાત્ય પરિવારને અત્યુક્ત માણસ છવે ત્યાં યુખી તેનો સંબંધ રહે. આપણો પરિવાર તો કુળનું એક અંગ છે. બાટલા સેદમાં બધા સેદ આવી બધા પાશ્ચાત્ય માણસ એ સેદ સમજવા ઉઠે. ઉતરે નહિ, તેથી હિન્દુ પરિવારનું દુઃખ એ કોઈ રીતે સમજી શકે નહિ અને તેથી અનેક જાળતોમાં અધીરો થઈ જઈ તેને તરછોડી નાખે. કુળસૂત્રે બધાપણે હિન્દુ પરિવાર જીવતા ને મરેલા સૌ ગ્રામ્ય સંબંધ રાખે તેથી એ પરિવારમાંથી નિષ્ક્રોડ પડીને એમાંનો કોઈ નીકળી જાય, ત્યારે એ પરિવારને કેવો કારી થા લાગે, એ અંગ્રેજ સમજી શકે નહિ. કારણ કે અંગ્રેજ પરિવાર તો ધણીધણી-આણી સિવાય બીજા કોઈને માને નહિ. એટલા જ માટે હિન્દુસંસારમાં વિધવાવિવાહનું વિધાન હોવા છતાં એનો પ્રચાર થયો નથી; કારણ કે સજીવ ગ્રાણી જેમ પોતાના કોઈ સજીવ અંગનો ત્યાગ કરે નહિ, તેમજ હિન્દુ પરિવાર પણ વિધવાનો ત્યાગ કરી પોતાને પાંગળો કરી નાખવા ઇચ્છે નહિ. જાળવિવાહ પણ હિન્દુપરિવારમાં એ જ કારણથી સારો મનાયો છે. કારણ કે ગ્રેસસંચારની ઉંમર થતાંજ પતિપત્નીની એકતા થાય, પણ સમસ્ત પરિવારમાં એક થઈ જવાનો-મળી જવાનો-વખત તો નાનપણનો જ.

વિધવાવિવાહના નિષેધથી અને જાળલક્ષના વિધિથી બીજી રીતે તો અનેક હાનિ હોઈ શકે, પણ હિન્દુસમાજની બાવના જે બાળે તે તેને બર્જસ્તા-જંગલીપણું-માનીને ઉઠાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ. અંગ્રેજને શારતવર્ષ કળજે રાખવો હોય તો જિપ્પાહટર, માહટા, સુએઝ અને એડનનું રક્ષણ કરવુંજ પડે; તેમ હિન્દુપરિવારનું રક્ષણ કરવું હોય તો ધા ખમતે ખમતે પણ હિન્દુએ આ નિયમ પાળવા પડે.

પરિવારને અને સમાજને આમ સજડ બાંધી રાખવો એ સાફ કે નહિ, એવો તર્ક અંગ્રેજ કરી શકે. આપણે

ઉત્તર દર્શનું કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને કોયે ઉપર રાષ્ટ્રીને સમજાવે
જડ ઉડી ઘાલવી કે નહિ જોના ઉપર પણ તરે વર્ધ
શકે. દેશનાં બીજાં બધાં પ્રયોજનને ખીરે ખીરે દખાવી કર્મ
લક્ષરને વધારી નૂકવાની ચિંતાએ આપું યુરોપ પીઠકરું
છે—સેનાસંપ્રદાયના અતિશય બારથી સામાજિક સમતોલ-
પણું ભાગી પડયું છે. જોના છેડે ક્યાં ? નિહિમિદ્યોના
અભિઉત્પાતમાં કે એકબીજા સામેના પ્રત્યયના સંગ્રામમાં ?
આપણે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાચારને અનેક બંધને બંધાઈ
મરીએ છીએ એ જો સાચું જ હોય, તો યુરોપ સ્વાર્થ અને
સ્વાધીનતાને રસ્તે છૂટી લગામે ઘોડા દોડાવી મૂકે છે તેથી
સદા જીવતો રહેશે જ કે કેમ, એની તો પરીક્ષા હજી બાકી છે.

ગમે તેમ હો, પણ પૂર્વપશ્ચિમના આ બધા ભેદો
વિચાર કરીને સમજવા જેવા છે. યુરોપની પ્રથાઓનો જ્યારે
વિચાર કરવા બેસીએ, ત્યારે યુરોપના સમાજતંત્ર સાથે તેનો
મેળ કરીને વિચાર ન કરીએ તો અનેક સમય આપણે પણ
તેમને અન્યાયથી તરછોડી બેસીએ એવો સંભવ છે. એનું
એકજ પ્રમાણુ:—વિલાયતી સમાજમાં કન્યાને બહુ વરસ સુધી
કુમારી રાખવાનો જે સંપ્રદાય છે, તેના ઉપર આપણે ટીકા
કરીએ છીએ—આપણે એ પ્રથાથી ટેવાયલા નથી એટલા માટે
એ સંબંધે આપણે નાના પ્રકારની શંકાઓ કરીએ છીએ.
પણ બાળવિધવાને મરતા સુધી આપણે એવીજ દશામાં
રાખીએ છીએ. તેના ઉપર તો પરાયા માણસને એથીયે
વધારે શંકા ઉપજે એ વાત આપણે ત્યારે સમૂળી ભૂલી
જઈએ છીએ. કુમારીને પ્રસંગે આપણે કહીએ છીએ કે,
માનવપ્રકૃતિ નિર્બળ છે, પણ વિધવાને પ્રસંગે કહીએ છીએ
કે, શિક્ષણસાધનાથી પ્રકૃતિને વશ કરી શકાય. પણ ખરી
વાત તો એ છે કે, એ બધા નિયમો કેાઈ નીતિતત્ત્વને કારણે
બંધાયા નથી, પણ પ્રયોજનને કારણેજ બંધાયા છે. નાની
ઉંમરે કુમારીનો વિવાહ કરવો એ જેમ હિંદુને માટે જરૂરું
છે, તેમજ વૈદ્યનો વિધિ પણ જરૂરનો છે; એટલાજ માટે
હાનિઓ છતાં પણ હિન્દુઓમાં બાળવિવાહ થાય છે, શંકાને

રથાન હોવા છતાં અનુકૂળી રહેજી પાંચ રૂ. પ્રેરે. જનને
ક.સંપૂર્ણ મુન્દપમાં કુમારિકાઓના રિત ક્રમે દો ડાયરે મ.વ
છે તે વિધવાના પુનર્વિવાહ માત્ર રૂ. ૧૦ નાની કેમકની
દયાને જુદાં પણ માંડતું અને નહિ અને કેટલું વિધવા પાસે
વારનું આજ ન હોવાથી અનેક રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ. રૂ.
નહિ. ગુરોપના સમાજનું નામ રૂ. ૧૦ ને મેં અનુકૂળ હોવાથી
અંત કારણે ત્યાં બહુ છે, બીજું જે કંઈ જાતું તે તે આજ
રિતે જ છે-ગોળ છે.

અંત પ્રગોળને અનુકૂળી જે આપણે જાણે, તેની
સાથે પીરે પીરે જાવની સુંદરતા જાણી જાય. પ્રેમરે અવેશમાં
કુમાર-કુમારીઓની રજાનું પ્રેમસુંદરતા ગુરોપના મિત્રમાં
કેવી સજદ માંડી છે તે ગુરોપનું સાહિત્ય વાંચવાથી ખાતરી
થશે. એ પ્રેમના આદર્શનું ગુરોપિયન રતિઓએ દિવસભરે
ઉજળું વર્ણન કર્યું છે.

આપણા દેશમાં પતિમત્તા નૃદિહીનો કમ્પાજપરાયણ
ભાવ મુરુર જની હિન્દુ ચિંતાનું રક્ષણ કરે છે. બીજાં ચો
સોંદર્ય કરતાં એ જાવનાસોંદર્યને આપણા સાહિત્યમાં અમ-
રથાન મળ્યું છે. એ પિરેનું વિવેચન હું બીજા નિર્મળમાં કરીશ.

પણ એટલા માટે જે સ્વાધીન જાવનાસોંદર્યે સમસ્ત
ગુરોપિયન સમાજને ઉજળો કરી મૂક્યો છે, તેનો અના-
દર કર્યો તો આપણી અપતા ને મૂહતાન સાબીત થશે. સાચી
વાત તો એ છે કે, એ સોંદર્ય આપણા હૃદયને સ્પર્શે છે.
જે એમ ના હોય, તો અંગ્રેજી કાવ્યકથા આપણે માટે
મિથ્યા થાય. હિન્દુ કે અંગ્રેજમાં જાતિભેદ છે, તેમ સોંદર્ય-
માં તો જાતિભેદ હોઈ શકે નહિ. અંગ્રેજ સમાજના આદ-
ર્શના સોંદર્યને સાહિત્ય ન્યારે જોલી દેખાડે, ત્યારે તે
આપણી જાતિના સંસ્કાર ઉપર વિજય મેળવીને આપણા હૃદય-
માં પ્રવેશ કરે, તેમજ આપણા હિન્દુ પરિવારના આદર્શ-
માં જે કલ્યાણકારી સોંદર્ય છે તે એ અંગ્રેજ ન જોઈ શકે,
તો એ અંગ્રેજ પણ એટલે અંશે જર્જર.

યુરોપિયન સમાજે અનેક મહાત્માલોકને જન્મ આપ્યો છે; ત્યાં સાહિત્ય-શિલ્પ-વિજ્ઞાન રોજ રોજ ઉન્નત થતાં ચાલે છે; એ સમાજ પોતાનો મહિમા પોતે પગલે પગલે સાબિત કરતો આગળ ચાલે છે; એનો પોતાનો ઘોડો નિરંકુશ ખનીને ઉન્મત્ત નહિ ખની જાય તો એના રથને ખહારથી ઠેાણું ઠેાધ અટકાવી શકશે નહિ, તેની કલ્પના આપણાથી થઈ શકતી નથી. એવા ગૌરવશાળી સમાજને શ્રદ્ધાથી જોવાને ખઠલે જેઓ એના ઉપર વ્યંગ આક્ષેપ કરે છે એવા દેશી લેખકો અજ્ઞાણતાં પોતાનીજ મશ્કરી કરે છે.

ખીજી ખાજુએ, હજારો વરસનો સતત વિપ્લવ જે સમાજને લોંચલેગો કરી શક્યો નથી, હજારો દુર્ગતિ સહન કરીને પણ જે સમાજે ભારતવર્ષને દયાધર્મના ક્રિયાકર્તાવ્યની અંદર સંયમિત કરી રાખ્યો છે, ને તેને રસાતળમાં જતાં ઝાલી રાખ્યો છે, જે સમાજ સાવધાન રહી હિન્દુ જાતિની ખુદ્ધિવૃત્તિનું એવે ભાવે રક્ષણ કરતો આવ્યો છે કે ખહારથી સામગ્રી મળતાંની સાથેજ પ્રકટી ઉઠે, જે સમાજે મૂઢ અશિક્ષિત જનમંડળની પ્રવૃત્તિ ઉપર પગલે પગલે અંકુશ મૂકીને, પરિવાર અને સમાજના હિતને માટે આત્મત્યાગ કરતાં શીખવ્યું છે, તે સમાજને પાઠરીઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક જુઓ નહિ, ત્યારે તો તેઓ પોતેજ શ્રદ્ધાને યોગ્ય નથી. એમણે એટલું તો સમજવું જોઈએ કે, આ વિશાળ સમાજ એક મહાપ્રાણી સમાન છે—જરૂર પડ્યે પણ એના એકાદ અંગ ઉપર ઘા કરતા પહેલાં આખા પ્રાણીના શરીરતત્ત્વને તપાસી જોવાની ખાસ જરૂર છે.

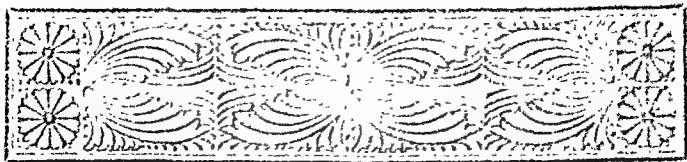
સાચી રીતે તો સહ્યતા સહ્યતામાં ફેર છે—એ ફેર ધવામાં વિધાતાનો કંઈક અભિપ્રાય છે. એ બિન્નતાની અંદર જ્ઞાનને અને સદૃઢ્યતાને લઈને પ્રવેશી શકાય તો જ એ વિચિત્રતા સાર્થક થાય. જે શિક્ષણ અને અભ્યાસ એ પ્રવેશનાં ગારણું બીડી દે, તે બળંરતાની નીસરણીનું પહેલું પગથીઉં. એથી જ અન્યાય, અવિચાર, નિર્ઘંયતા પેદા થાય.

સાચી સભ્યતાનું લક્ષણ શું ? સ સર્વજ્ઞ સર્વે પ્રયાપિવેશ-
તે સર્વને જાણે છે અને સર્વ મધ્યે પ્રવેશે છે, એ સૂત્રને
જે અનુકૂળ છે તેજ સાચી સભ્યતા. જે પાશ્ચાત્ય સભ્ય-
તાની ચઢા મશ્કરી કરે-તેનો તિરસ્કાર કરે તે હિંદુઆણી
હિંદુસભ્યતા તો નહિજ; તેમજ જે પૂર્વની સભ્યતાનો
અપૂર્ણ અસ્વીકાર કરે તે સાહેબી, યુરોપિયન સભ્યતા નહિ.
જે આદર્શ ણીજા આદર્શ સાથે વેર રાખે એ આદર્શજ નહિ.

આજકાલ યુરોપમાં એ આંધળે વેરભાવે સભ્યતાની
શાન્તિમાં પાપ ભરવા માંડ્યું છે. રાવણ જ્યારે સ્વાયે
આંધળો બની અધર્મ કરવા મંડી પડ્યો, ત્યારે લક્ષ્મી તેને
છોડી ચાલતી થઈ ગઈ. આધુનિક યુરોપના દેવમંડપમાંથી
લક્ષ્મી જાણે બહાર ચાલી આવી છે; એટલા જ માટે, ખેડ
ગામડાંમાં આગ લાગી છે, ચીનમાં પશુબળે લાજ છોડી
હીધી છે અને ધર્મોપદેશકોનાં નિર્દય વચનોથી ધર્મ પીડાવા
લાગ્યો છે.

(૧૯૦૨)

૧-પૂર્વની અને પશ્ચિમની સમ્યતા

ક્રેન્થ પંડિત ગિઝોએ યુરોપિયન સમ્યતાની પ્રકૃતિ સંબંધે જે કહ્યું છે તે વિવેચન કરવા જેવું છે. પ્રથમ તે તેના મત નીચે ઉતારું છું.

તે કહે છે કે આજની યુરોપિયન સમ્યતાની માતા પૂર્વના કાળમાં શું એશિયામાં કે શું બીજે બધે, પ્રાચીન ગ્રીસ રોમમાં પણ માત્ર એકજ માર્ગે ચાલતી હતી. દરેક સમ્યતા બાજુ એકજ મૂળમાંથી ઉગી હોય એમ એકજ ભાવનો આધાર લઇને ચાલી છે. સમાજમાં તેનાં દરેક અનુયાયી, તેના આચારવિચાર, તેનાં અંગવિકાસ સૌ એકજ સ્થાયીભાવ ઉપરજ છૂવે છે.

જેમકે, ઇજીપ્તમાં માત્ર પુરોહિતોના વહીવટ નીચેજ બધો સમાજ બંધાયેલો પડ્યો હતો. તેના આચારવિચાર ઉપર, તેના કીર્તિસ્તંભો વગેરે ઉપર પણ માત્ર તેનોજ પ્રભાવ. ભારતવર્ષમાં પણ બ્રાહ્મણતંત્રેજ સમસ્ત સમાજને એકભાવે ગાંઠી દીધો હતો.

વચ્ચે વચ્ચે એમાં બુદ્ધા પ્રકારની શક્તિનો વિરોધ થતો નથી, એમ કહેવાનું કારણ નથી; પણ એ શક્તિ મૂળશક્તિની સામે હારી પડી છે.

એ એકજ પ્રકારની શક્તિને બળે બુદ્ધા બુદ્ધા દેશ બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે લાભ પામ્યા છે. સમગ્ર સમાજમાં એવા ભાવની એકતાને કારણે ગ્રીસ આશ્ચર્યવેગે અપૂર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી શક્યો હતો. બીજી ઠાંઠ બાતિ એટલા દુર્લભ વખત-

માં એવી ઉત્પત્તિ કરી ચક્રી નથી. પણ ગ્રીસ એમ ઉત્પત્તિની ચીમાએ પહોંચ્યું ન પહોંચ્યું એટલામાં તો જીવંત થઈ ગયું. એની અવનતિ પણ એટલી જ ઝડપે થઈ ગઈ. 'જે મૂળભાવનો રસ પીને ગ્રીસ પોતાની સભ્યતાને ઉછેરતું હતું તે રસજ દાણે ખૂટી પડ્યો હોય, અને બીજી કોઈ નવી શક્તિ આવીને તેને પોપી શકે નહિ કે તેનું સ્થાન લઈ શકે નહિ એવી દશા થઈ ગઈ.

બીજી બાજુએ, ભારતવર્ષ અને ઈજિપ્તની સભ્યતાનો મૂળભાવ એક તો ખરો, પણ તેણે સમાજને અથળ કરી રાખ્યો, પણ તેની સરળતામાં ઘણું જડ થઈ ગયું; દેશ નાશ પામ્યો નહિ, સમાજ ટકી તો રહ્યો, પણ કશું નવું નહિ. સમાજ આગળ વધ્યો જ નહિ, સૌ એક જગાએ આવીને ઘંધાઈ પડ્યું, થંભી ગયું.

ઘાંધી પ્રાચીન સભ્યતાઓ કશા ને કશામાં ઘંધાઈ પડી. એ કોઈને પાસે આવવા દેતી નહિ, એ પોતાની ચારે બાજુએ વાડ ઘાંધીને બેસતી. એ ઝીંક્ય, એ સરળતાનો ભાવ સાહિત્યમાં અને લોકના આચારવિચારમાં પણ રાજ્ય ચલાવતો. એજ કારણથી પ્રાચીન હિન્દુઓના ધર્મોને ને શાસ્ત્રોને; ઇતિહાસોને ને કાવ્યોને સૌનો એકજ પ્રકારનો ચહેરો દેખાય છે. એમના જ્ઞાનનો ને કલ્પનાનો, એમની જીવનવ્યવસ્થાનો ને અનુષ્ઠાનનો સૌનો એકજ ઘાટ; એટલે સુધી કે શ્રોત્રનું જ્ઞાન ને જીવિત વિચારણ હોવા છતાં તેના સાહિત્યમાં અને સિદ્ધિમાં આશ્ચર્યપ્રકારે એકરૂપતા દેખાય છે.

યુરોપની આજની સભ્યતા એથી જુદીજ તરેહની છે. એ સભ્યતાની ઉપર એક વાર આંખ ફેરવી જાઓ તો જોઈ શકો કે તે કેવી વિચિત્ર છે, કેવી અટપટી છે, કેવી નિર્જંગ છે. એના ઉદાણમાં સમાજતંત્રનાં બધા પ્રકારનાં મૂળતંત્રો હાજર છે; લૈંગિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ, યુરોપિયન તંત્ર, રાજતંત્ર, પ્રધાનતંત્ર, પ્રજાતંત્રની સર્વ શક્તિઓ, સર્વ અવસ્થાઓ એકઠી થયેલી દેખાયો; સ્વાધીનતા, પ્રજુતા અને

દર્શન બીરે બીરે રેલા જાવો ખાતો છે એવી વિચિત્ર સંજિવની
 સિમર નમો, તેઓ પાંચરે કાળો મંદર જ કરે છે. પણ રેલાની
 દેશ પશુ એક જીવ જાણેને કહ્યો કરે જાણ. મામાજને
 પેતાના અધિકાર નોને કાળી મહેલો નથી એ નિરોધી
 સંજિવની એકજ કરો સાથે સાથે રહીને સમાજનું કાજ
 કરે છે; તેમાં નિર્વિવાદ કોના છતાં, કાળી અવકાશી છતાં
 બને એકજ પરિવારની હિત એમ સાથે સાથે રહે છે.
 યુરોપિયન સભ્યતા એકામતાની આ નિયાતી.

અગ્રવારમાં, વિગ્રવારમાં ને જાતમાં એવી રીતે વિચિત્રતા
 અને નિરોધ. તેઓ સત્કારકો એકથીબને જોળાં છે,
 કાતો મારે છે, જાંધે છે, બકડી નાળે છે અને એકબીજામાં
 પેટી પણ જાય છે. એક જાણુએ સતવંતાની ઉત્કટ વાસના,
 બીજા જાણુએ જાંધાવાની પણ યુરેપુરી શક્તિ. માણસ મા-
 ણુસના વિશ્વાસથી આશ્ચર્યરૂપે જાંધાય, અને વળી જાંધેને
 તોડવા માટે વિશ્વમાં કોઈની ઉપર પણ નજર રાખ્યા વિના
 પેતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એકલો સાધ્યા જવાની ઉદ્વેગ વાસના.
 સમાજ નેટલો વિચિત્ર છે, મન પણ એટલુંજ વિચિત્ર છે.

અને સાહિત્યમાં પણ એટલીજ વિચિત્રતા. એ સાહિત્ય-
 માં માનવમનના પ્રયત્નો જુદી તરેહના, વિવિધ જુદી જાત-
 ના અને જાંબીરતા દ્વર દિશામાં જનારી. એજ કારણે સાહિ-
 ત્યનો જહારનો ઘાટ અને આદર્શ પ્રાચીન સાહિત્યના જેવો
 શુદ્ધ, સરળ અને સંપૂર્ણ નથી. સાહિત્ય અને શિલ્પમાં ભાવ
 સ્ફુટ હોય, સરળ હોય, એક હોય તોજ રચનાની સુંદરતા
 અહ્ભુત બને. પણ આજના યુરોપમાં ભાવ અને વિચાર બે-
 હક વધી પડ્યાં છે; તેથી રચનામાં એવી શુદ્ધ સરળતા
 સાચવી રાખવી ધીરે ધીરે કઠણ થતી જાય છે.

વર્તમાન યુરોપની સભ્યતાના દરેકે દરેક અંશમાં એ
 વિચિત્ર પ્રકૃતિ આપણે જોવા પામીશું. બેશક, એમાં સુફેલી
 તો છે જ. એના દરેક અંશ જુદા જુદા કરીને જોઈએ, તો
 પ્રાચીન કાળની સરખામણીમાં આ સભ્યતા ટુંકી લાગે; પણ

સમસ્યરૂપે બેઠેલાં તે જ એનો મૂલ્યો પ્રજાનું આપણું
નેહ મદદીએ.

x

x

x

x

ત્રિજો કહે છે કે વિશ્વજનતામાં આ વિશિષ્ટતાનો
સંભાગ જામેલો છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે કે.ક.એક નિયમ,
કે.ઈ એક વરેલનું બંધારણ, કે.ઈ એક ધર્મ સ્વભાવ, કે.ઈ
એક અમુક યાત્રિ વિશ્વને દબાવે, તેને એકબીજામાં કાળી
સમસ્ય વિશેષી પ્રભાવને દૂર કરી, સમસ્ય ઉપર સત્તા
ચલાવી શકે નહિ. વિશ્વમાં નાના પ્રકારની યાત્રિઓ છે,
નાના પ્રકારનાં તત્ત્વ છે, નાના પ્રકારનાં તંત્ર છે. તે એકમાં
યદને યુદ્ધ કરે છે, એકબીજાને ઘટે છે, કે.ઈ કે.ઈને પુરી
રીતે દબાવી શકે નહિ, કે.ઈ કે.ઈથી દબાઈ જાય નહિ.

અને એ સર્વ બંધારણ, તત્ત્વ અને ભાવનો નિશ્ચિ-
તતા-તેમનો સંભાગ અને વેગ એક અમુક એકતા તરફ,
એક અમુક વિશેષ આદર્શ તરફ ચાલે છે. યુરોપિયન
સભ્યતા પણ એ વિશ્વતંત્રનું પ્રતિબિંબ છે. એ કંઈ અમુક
સાંકળ વાડામાં બંધાઈને અચલ જાતી નથી. જગતમાં
સભ્યતા આજ પ્રથમ વાર પોતાનું ખાસ સ્વરૂપ ઓળી દઈ
પ્રકટ થઈ છે. આજ પ્રથમ વાર વિશ્વના વિકાસની પેઠે તેનો
વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે, અનેકરૂપે અને અનેક દિશામાં દેખા
દે છે. યુરોપની સભ્યતા એમ અનાદિ સત્યને માગે ચાલી
છે, એણે જગદીશ્વરની કાર્યપ્રણાલીની ધારા પકડી છે, ઈશ્વર
જે રસ્તો નિર્માણ કર્યો છે તે રસ્તે એ સભ્યતા ચાલી છે. એ
સભ્યતાની શ્રેષ્ઠતાનું તત્ત્વ એ સત્યની ઉપર જ આધાર રાખે છે.

ત્રિજોનો મત આપણે આ રીતે ઉતાર્યો.

યુરોપની સભ્યતાએ આજે પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું
છે એમાં તો કશો સંદેહ નથી. યુરોપ, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રે-
લિયા-એ ત્રણ મહાદેશો એ સભ્યતાના વહેણને પોપે છે.
એટલા બધા જુદા જુદા દેશો ઉપર એક મહાસભ્યતાની પ્રતિષ્ઠા
થઈ છે, પૃથ્વીમાં આણું આવેશું આજ સુધી કદી જાનેલું

નહિ, જોટલે એની સરખામણી કરવી કેની સાથે ? કયા ઇતિહાસનો પુરાવો મૂકીને એના પરિણામનું માપ કાઢવું ? બીજી બધી સહ્યતા તો એક દેશની સહ્યતા—એક જાતિની સહ્યતા. એ જાતિએ જ્યાં સુધી ઇંધણું ગોઠવ્યાં છે, ત્યાંસુધી તો તે બળતી રહી છે, ત્યાર પછી તે હોલવાઈ ગઈ કે રાખ થઈ પડી છે. યુરોપિયન સહ્યતાના હોમના અગ્નિમાં સમિધા હોમવાનો ભાર લીધો છે અનેક દેશોએ, અનેક જાતિઓએ; ત્યારે આ યજ્ઞહુતાશન શું હોલવાશે, કે વ્યાપી જઈને સમસ્ત પૃથ્વીને ગળી જશે ? આ સહ્યતામાં પણ કામ કરવાની શક્તિ તો છે, કોઈ પણ સહ્યતા આકારપ્રકાર વિનાની તો હોઈ શકે નહિ; પોતાનાં સર્વ અંગને એ હલાવે ચલાવે એવી કોઈ શક્તિ જરૂર તેનામાં છે. એ શક્તિના વિજયપરાજય ઉપર જ એ સહ્યતાની ઉન્નતિનાશનો આધાર રહેલો છે. એ શક્તિ કઈ ? એની અનેક ચેષ્ટાઓનું અને સ્વતંત્રતાનું એકતાસૂત્ર કયાં આગળ છે ?

યુરોપિયન સહ્યતાને દેશ દેશમાં ખંડ ખંડ કરીને જોઈએ તો બીજા બધા વિષયોમાં તેની સ્વતંત્રતા અને વિચિત્રતા નજરે પડે, માત્ર એકજ વિષયમાંજ તેમાં એકતા દેખી શકાય અને તે તેનો રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ છે.

ઇંગ્લાંડ અથવા ફ્રાન્સ કહે કે બીજા બધા વિષયોમાં જનસાધારણમાં અભિપ્રાયનો મતભેદ હોઈ શકે, પણ પોતાના રાષ્ટ્રના સ્વાર્થનું પ્રાણબળે રક્ષણ કરવાનું આવે, પોષણ કરવાનું આવે, ત્યાં મતભેદ ચાલે નહિ. ત્યાંજ તેઓ એકાગ્ર, તેઓ પ્રબળ, તેઓ નિષ્ઠુર; ત્યાંજ ધા લાગ્યે સમસ્ત દેશ એક મૂર્તિ ધારણ કરીને ઉભો થાય. આપણામાં જેમ જાતિનું રક્ષણ કરવાનું બળ સંસ્કારને બળે આવે છે, તેમ એમનામાં પણ રાષ્ટ્રના સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવાનું બળ અંદરના સંસ્કારથીજ ચોની અંદર આવે છે.

ઇતિહાસના કયા છુપા નિયમે કરીને અમુક દેશની સહ્યતા અમુક જાતને ઝડપ કરે છે, એ નક્કી કરવું બહુ

કઠણ છે; પણ એટલું તો નક્કી છે એ જાણ તેનાથીયે ઉંચા જાણને દર્શાવી શુંગણાવે ત્યારે તેનો નાશ પાસેજ હોય છે.

હરેક જાતિને જેમ તેનો એક જાતિધર્મ હોય છે, તેમજ જાતિધર્મ ઉપર પણ એક જાતિ એક ધર્મ હોય છે—અને તે માનવધર્મ, આપણા દેશના વર્ણાશ્રમધર્મે જ્યારે એ ઉંચા માનવધર્મને લાત મારી, ત્યારે એ માનવધર્મે વર્ણાશ્રમનો ધાંત કર્યો—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

એક સમયે આર્થ સભ્યતાએ આત્મરક્ષણને માટે પ્રાદક્ષિણ-ચક્ર વચ્ચે પડદા ખાંધ્યા. પણ કાળે કરીને એ પડદાએ વર્ણાશ્રમધર્મના ઉંચા ધર્મને ઝાપટવા માંડ્યો. વર્ણાશ્રમે પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા કશા પ્રયત્ન ન કર્યો. જ્યારે ઉંચા પ્રકારના મનુષ્યત્વના વિચારમાંથી એણે ચક્રોને એકેવારે ખાતલ કરી નાખ્યા, ત્યારે ધર્મે એમનું વેર વાળ્યું. ત્યારે પ્રાદક્ષિણત્વ પ્રાચીન કાળની પેઠે પોતાના જ્ઞાનધર્મમાં આગળ ચાલતું અટકી પડ્યું. અજ્ઞાન જડ ચક્ર સંપ્રદાય પોતાના જારે બારથી સમાજને ખેંચીને નીચેની દિશામાં ખેંચી રાખવા લાગ્યો. ચક્રને પ્રાદક્ષિણ દર્શાવી ઉંચે આવવા કે નહિ, ત્યારે ચક્રે પ્રાદક્ષિણને પકડી નીચે ખેંચી રાખ્યો. આજેય જાસ્તમાં વર્ણાશ્રમ હોવા છતાં પણ ચક્રના સંસ્કાર, નીચ પ્રકારના અધિકારીનું અજ્ઞાન પ્રાદક્ષિણ-સમાજ સુધી વ્યાપી ગયું છે.

પાશ્ચાત્યોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બંધનમાંથી છૂટી આવ્યું, જ્યારે જ્ઞા મનુષ્યો મનુષ્યત્વ મેળવવાના અધિકારી થયા, ત્યારે પ્રાદક્ષિણધર્મની મૂર્છા વળવાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં. આજે પ્રાદક્ષિણ-ચક્ર જ્ઞા મળીને હિંદુ જાતિની અંદર રહેલા આદર્શને શુદ્ધ મૂર્તિએ જોવાને માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ચક્ર આજે જાગ્યો છે, માટેજ પ્રાદક્ષિણ ધર્મ દાદરા લાગ્યો છે.

અને તેમ હો, પણ આપણે પ્રાદક્ષિણ ધર્મ સાંકટો બની

જઘને નિત્ય ધર્મને ડેર ડેર કાપના માંડ્યો હતો. માટે જ ઉત્તરિને રસ્તે જતો અટકી પડીને વાંકે રસ્તે ચાલ્યો.

યુરોપની સભ્યતાનો પાયો રાષ્ટ્રવાદ ઉપર. એ રાષ્ટ્ર સ્વાર્થ ને કાઢી જઘને ધર્મની સીમાઓ તૂટી કે, તે સીમા વિનાશનાં પણ છિદ્ર પડે ને એ છિદ્રમાં યઘને શનિ અંકુર પેસે.

સ્વાર્થનો સ્વભાવ રતો નિરોધ. યુરોપની સભ્યતાને સીમાડે સીમાડે એ નિરોધના કાંટા રોજ રોજ વધારે ને વધારે ઉગતા ચાલે છે. આખી પૃથ્વીને માટે કેશડેલી ને મારામારી થશે એની નિશાનીઓ દેખાવા માંડી છે.

એ પણ જોઇએ છીએ કે, યુરોપના એ રાષ્ટ્રસ્વાર્થે ધર્મનો ઉઘાડી રીતે તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો છે. 'જાણીઆના જે ભાગ' એ નીતિનો સ્વીકાર કરતાં હવે એમને કાજ આવતી નથી.

એ પણ જોખ્ખી રીતે જોઇએ છીએ કે, જે ધર્મ-નીતિ એક એક માણસને માટે જરૂરની છે તે આખા રાષ્ટ્રનું કામ કરવા જતાં અડચણ કરે તો છોડી દેવી જોઇએ, એવું પણ સર્વ રીતે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. રાષ્ટ્રતંત્રમાં જુડું બોલવું, આચરવું, સત્ય ડૂળાડવું, કપટ કરવું-એ હવે શરમભર્યું મનાતું નથી. જે સૌ જાતિઓ માણસમાણસના વ્યવહારમાં સત્યની મર્યાદા રાખે, ન્યાયાચારને સારો માને, તે સૌ જાતિઓ રાષ્ટ્રતંત્રમાં તે સૌ વાતોને ધકકે મારવા લાગી છે. એથીજ ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, જર્મન, રુસ એ બધા લોક એક-બીજાને કપટી ને પ્રપંચી કહી ગાળો દે છે.

એથી એમ સાબિત થાય છે કે, યુરોપિયન સભ્યતા રાષ્ટ્રસ્વાર્થને એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે કે ધીરે ધીરે અભિમાની બની જઘને મહાધર્મ ઉપર પણ હાથ ઉગામવા તૈયાર થઈ ગઈ છે. આજ તો ગયા સૈકાના બ્રાતૃભાવના મંત્રના મોંમાં યુરોપ થુંકે છે. આજે તો ખ્રિસ્તી મિશનરી-ગોના મોંમાંથી નીકળતા ભાઈ શબ્દમાં બ્રાતૃભાવનો સૂર સંભળાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સભ્યતાના મૂળમાં પણ એજ રાષ્ટ્રસ્વાર્થ હતો. તેથીજ તેમની રાષ્ટ્રીય હવેલી તૂટી પડતાં-

ની ચાલે ચાલેજ શ્રીક અને રોમન સભ્યતા પણ તૂટી પડી. દિન્દુ સભ્યતા તો રાષ્ટ્રીય ઐક્ય ઉપર ચલાઈ નહોતી. તેથી આપણે સ્વાધીન હોઈએ કે પરાધીન હોઈએ, પણ એ દિન્દુ સભ્યતાને સમાજની અંદરના ભાગમાંથી વળી પાછી ચલાવન કરી શકાયે, એવી આશા આપણે ઊઠી શકતા નથી, ઊઠવા જેવી નથી.

‘નેશન’ શબ્દ આપણી ભાષામાં નથી, એ ભાવ આપણા હૈયમાં હતો નહિ. આજ યુરોપિયન શિક્ષણને પ્રભાવે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વને આપણે આદર આપતાં શીખ્યા છીએ. પણ તેનો આદર્શ આપણા અંતઃકરણમાં નથી. આપણો ઇતિહાસ, આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ, આપણું ધર-કશુંય એ નેશન બાંધવાના મહત્ત્વને કબૂલ રાખે નહિ. યુરોપ સ્વાધીનતાને જે સ્થાન આપે છે, આપણે સુક્તિને તેજ સ્થાન આપીએ છીએ. આત્માની સ્વાધીનતા સિવાય બીજી સ્વાધીનતાને આપણે ઓળખતા નથી. રિયુનું બાંધન એ આપણે હિસાબે મુખ્ય બાંધન છે—તેને ઉઠી નાખ્યે આપણું પદ રાજમહારાજના પદ કરતાંયે ઉંચું થાય. આપણા ગૃહસ્થના કર્તવ્યમાં સમસ્ત જગત પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય. આપણે ધરની અંદરજ સમસ્ત બ્રહ્માંડ અને બ્રહ્માંડપતિની સ્થાપના કરી છે. આપણાં સમસ્ત કર્તવ્યોનો આદેશ આ એકજ મંત્રમાં સમાઈ ગયો છે:—

મહાનિષ્ઠો ગૃહસ્થઃ સ્યાત્ તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણઃ ।

યયત્ કર્મ પ્રકુર્યાત્ તદ્બ્રહ્મણિ સમર્પયેત્ ॥

એ આદર્શ પામી શકાય તો ‘નેશનલ’ કર્તવ્યથી પણ એ મોટું છે. આને એ આદર્શ આપણા સમાજમાં લાવત નથી, એટલા માટે તો આપણને યુરોપની અદેખાઈ આવે છે. એ આદર્શને એ આપણે ઘેરઘેર ચલાવન કરી શકીએ તો આપણને બંદુક અને ઠમડમ ગોળીઓની જરૂર ન રહે. ત્યારે આપણે સાએસાથી સ્વાધીનતા મેળવીશું, ત્યારે આપણા વિજેતા કરતાં કોઈ રીતે ન્યૂન હોઈશું નહિ. પણ એમની પાસે કરેલી પ્રાર્થનાઓથી આપણને જે કંઈ મળશે એથી

આપણે કોઈ રીતે મોટા થઈશું નહિ.

પંદર-સોળ સૈકાઓ એ કંઈ બહુ લાંબો કાળ ન કહેવાય. 'નેશન'જ સભ્યતાનું પરિણામ છે, એવી તો તેની છેલ્લી પરીક્ષા હોઈ શકે નહિ. પણ એ તો જોઈએ છીએ કે, તેના આચારવિચાર સારા નથી. એ અન્યાય, અવિચાર અને અસત્ય વડે ખૂબ ફાલી છે અને ભયંકર નિર્દયતા એનાં હાડકાંની અંદર પ્રસરી ગઈ છે.

એ નેશનલ આદર્શને આપણે આદર્શરૂપે લીધાથી આપણામાં પણ શું અસત્ય આવ્યું નથી? આપણી રાષ્ટ્રીય સભા વગેરે સંસ્થાઓમાં શું નાના પ્રકારની ચતુરાઈ, અસત્ય, પોતાનાં મન સંતાડવાની ખળદારી ખીલી નથી? આપણે ચોખ્ખોચોખ્ખું સત્ય બોલતાં શીખીએ છીએ? આપણે શું અંદરોઅંદર બોલવા નથી લાગ્યા કે પોતાના સ્વાર્થને માટે કરવામાં જે દૂષણરૂપ છે, તે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને માટે કરવામાં દૂષણરૂપ નથી?

ખરી રીતે દરેક સભ્યતા કોઈ ને કોઈ એક આસન ઉપર બેઠેલી હોય છે. એ આસન ધર્મને આધારે રહેલું છે કે નહિ તેજ વિચારવાની વાત છે. જો તે ઉદાર વ્યાપક ન હોય, જો તે ધર્મને પીડીને વધેલું હોય તો તેમાંથી થયેલી ઉન્નતિ જોઈને આપણે તેની અદેખાઈ ન કરવી જોઈએ અને તેનેજ ઇષ્ટ માનીને તેના ઉપર આપણી સભ્યતાને સ્થાપવાની લાલસા ન રાખવી જોઈએ.

આપણી હિન્દુ સભ્યતાના મૂળમાં સમાજ છે, યુરોપી-અન સભ્યતાના મૂળમાં રાષ્ટ્રનીતિ છે. સામાજિક મહત્ત્વથી માણસ માહાત્મ્ય મેળવી શકે, રાષ્ટ્રનીતિના મહત્ત્વથી પણ મેળવી શકે. પણ યુરોપિયન પદ્ધતિએ નેશન ઘડવી એજ સભ્યતાની એકમાત્ર પ્રકૃતિ અને મનુષ્યત્વનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે એમ જો આપણે માની બેસીએ તો જરૂર આપણે ખૂલ કરીએ છીએ.

(૧૯૦૨)

૧૦-અતિશયોક્તિ

પૃથ્વીના પૂર્વઉડાના લોક-આપણે જાડું વધારીને વાતો કરીએ છીએ. આપણે આપણા પશ્ચિમના ગુરુ મહાશયોની પાસેથી ઠપકો ખાવો પડે છે. જે લોક સાત સમુદ્ર પાર થઇને આપણા ભલાને માટે ઉપદેશ દેવાને આવે છે, તેમની વાતો આપણે માથું નમાવી સાંભળવી જોઇએ. કારણ કે આપણુ હવશાગીઓની પેઠે એ લોક માત્ર વાતોજ કરી બાણુતા નથી. વાતો કેમ કરી સંભળાવાય તે પણ એમને ખબર છે. આપણા બંને કાનમાં એ દબલ કરે છે.

પણ ઉપદેશ ને ઠપકા તો આપણે વારંવાર સાંભળ્યા છે; આપણે કેટલા અધમ છીએ એ તો આપણી નિશાળની ભૂગોળવિદ્યાનાં પાનાંમાં વાંચીએ છીએ ને કૅન્વોકેશન હોલમાં પેટ ભરીને સાંભળીએ છીએ. આપણો નબળો જવાબ એ સાંભળે એમ નથી; તો પછી ક્યાં સુધી ચૂપ બેસી રહેવું ? નમ્યું માથું કેટલું નમાવવું ?

ખરી વાત એ છે કે, બધી જાતિઓમાં અત્યુક્તિ ને અતિશયોક્તિ હોય છેજ; એ તો 'પોતાનું' જિવજુલ સ્વાભાવિક ને સામાનું એકે વારે અસંગત લાગે. જ્યારે આપણે આપણી વાતો વધારી વધારીને કરીએ છીએ, ત્યારે અંગ્રેજ છાનો-માનો બેઠો હોય, ને જ્યારે અંગ્રેજ પોતાની વાતો વધારી વધારી નેકરતો હોય, ત્યારે આપણે છાતામાના બેઠા હોઇએ. આપણને લાગે કે અંગ્રેજ વધારીને વાતો કરે છે; અને અંગ્રેજ

ધારે કે પૂર્વદેશના લોકને પ્રમાણનું જ્ઞાન નથી.

આપણા દેશમાં મહેમાનને કહીએ કે “ખધું આપનુંજ છે-ઘર આપનું, ખાર પણ આપનું.” અંગ્રેજ એના પોતાના જ ઘરના રસોડામાં પગ મૂકતાં સંધનારીને પૂછે કે “રસોડામાં આવી શકું કે ?” આ જાને એકજ પ્રકારની અતિશયોક્તિ.

શ્રી મીઠાની વાડકી ધણી તરફ જાસેડી મૂકે ત્યારે અંગ્રેજ ધણી જોલે: “થેન્ક યુ !” એ પણ અતિશયોક્તિ. આપણા દેશમાં જેતરમાં નોતરેલા પરોણા કેરીઓ ખાઈ-ચૂસીને, વળી થોડી છેડે જાંધીને જેતરના ધણીને કહે કે “અમને જાહું સંતોષ થયો”-એટલે અમારો સંતોષ એજ તમારું ઇનામ; ત્યારે જેતરનો ધણી કહે કે “હું કૃતાર્થ થયો.” આને પણ અતિશયોક્તિ કહી શકાય.

આપણા દેશમાં (ખંગાલમાં) શ્રી સ્વામીને પત્ર લખે ત્યારે ‘શ્રીચરણેષુ’ એવું લખે, તે અંગ્રેજને અતિશયોક્તિ લાગે. અંગ્રેજ જેને તેને ‘માય હિયર’ લખે. આવો અભ્યાસ આપણને ન હોવાથી આપણને એ અતિશયોક્તિ લાગે.

ખેશક, એવાં તો હજારો દૃષ્ટાંત હશે. એ જાંધી સમાજમાં ચાલતી વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી અતિશયોક્તિનાં દૃષ્ટાંતો, રોજરોજના વ્યવહારમાં આપણે નવી નવી અતિશયોક્તિ બનાવી કાઢીએ છીએ-એ જ પૂર્વની જાતિનો દોષ.

તાળી એક હાથે પડે નહિ, તેમ વાત પણ એકલાથી થાય નહિ. જ્યાં શ્રાતાવક્તા એકબીજાની વાતો સમજી શકે, ત્યાં એની મેળેજ અતિશયોક્તિ યોજાય. સાહેબ કાગળની નીચે આપણને ‘ચોર્સ ટુલી’ લખે ત્યારે એ એના આપણી સાથેના એવા ઘાડા સંબંધનો તરબુતો કરી આપણે પેટમાં વિચારીએ તો લાગે કે, સાચી રીતે સાહેબ આપણા છે જ નહિ. વળી વાઈસરોય સાહેબ આપણા ઉપરના પત્રમાં પોતાને ‘આપનો તાબેદાર સેવક’ લખે ત્યારે એમાંથી સોળે સોળ આના ખાદ ઈર્ષ્યા પછી જે કંઈ વધે એમાંથીયે ફરી સોળ આના ખાદ કરવાનું મન થાય. એ જાંધી તો રિવાજની અતિ-

શયોક્તિ. પણ ચાલતી બ.વામાં પણ અજેન હમલેહમલા અતિશયોક્તિ કરે છે. 'ઇમેન્સલી' 'ઇમેન્સરેન્સલી' 'એકસ્ટ્રીમ-લી' 'ઇન્ફીનીટલી' 'એન્સેફ્યુટલી' વગેરે વગેરે ચંદો ને બધે સાચીજ રીતે માની લેવામાં આવે તો પૂર્વદેશની અતિશયોક્તિ આ જન્મમાં તો માથું ઉંચું કરી ચકે નહિ.

બહારની વાતોમાં આપણે દીલા છીએ એ હકીકત તો આપણે કબૂલ કરવી જોઈએ. બહારની ચીજને આપણે ઠીક ઠીક જોઈ શકતા નથી, ઠીક ઠીક સમજી પણ શકતા નથી. જ્યારે ત્યારે આપણે બહારના નવને છ ને છને નવ કરી નાખીએ છીએ. બહારી જોઈને આવો દોષ ન કરીએ તો બે-વટો દોષ-એક તો પાપ, ને તેના ઉપર વળી અજ્ઞાન. ઇન્દ્રિયને એટલી આગમુને બુદ્ધિને એટલી ગાદેલ રાખીએ તો દુનિયામાં આપણા આ બે મુખ્ય આધાર માટી થાય. વૃત્તાન્ત તરફ જરાય ધ્યાન ન આપીએ ને સિદ્ધાન્તને કલ્પનાબળથી વધારી મૂઢીએ તો આપણે આપણને જ હગો હઈએ. જ્યાં જ્યાં ભૂલ કરીએ, ત્યાં ત્યાંજ ઠોકર ખાઈએ. કાણું હરણુ દેખતી આંખ તરફ નજર રાખીને નીરાંતે ચરે, પણ કાણી આંખ તરફથી પારખિતું તીર આવીને એનો પ્રાણ લે. આપણી કાણી આંખ મૃત્યુલોક તરફ છે, એ બાજુથીજ આપણને ધા પડ્યા છે. એ બાજુના ધા ખાઈને આપણે મર્યા પડ્યા છીએ. પણ સ્વભાવ પડ્યો તે બાય ના ને !

પોતાનો દોષ કબૂલ કર્યો એટલે હવે પારકાનો દોષ દેખાડવાનો અવસર આવશે. અને લોક એવા પ્રયત્નની નિંદા કરે છે, હું પણ કરું છું. પણ જે લોક ન્યાય આપવા નીકળે, તેમનો ન્યાય કરવાનો બીજને પણ અધિકાર હોય. એ અધિકાર છોડી દેવો ગમતો નથી. એથી પારકાને કંઈ લાભ થશે એમ માનતો નથી, પણ અપમાન થવાને પ્રસંગે પોતાના લાભની વાત છોડી દેવી ગમે નહિ.

આપણે એમું છે કે આપણી અતિશયોક્તિ આગમુ બુદ્ધિને કારણે છે, તે ઉપરાંત બહુ દિવસની પરાધીનતાને

પરમી પશુ માણસા સહ જાણના જે જેક કાંઈક કંઈકે
ત્યારે વાળને કે જાળને, જુદાં કે પોતજુદાં હુમ પાડે તે
એ જાણે કે 'અભિ રાજમણ'નાં પશુ જાણે કંઈકે કંઈકે
તેનું નોંં દેકનું પશુ નહિ-સવસવા કિવાનું કે અભિમત
સાહેબના અપતલ્યોની કે પે.જોશન-સામજાનની / અસર
છે તો જાણે, પણ તેમાં મત્યુત પ્રાં / હુકમનો સંભવ
નેડયો કોનો આવે ? એકદેસને છાતી ત્રાશે પીડાય તથિ,
વચ્ચે વચ્ચે અપત્યસ રાજનું મરણ થાય કે અભિમંતે પ્રાપ્ત
ત્યારે તે વખતે કુંડ ઉપસાવવાને બકાને સજ્જતિને કોઈ
લેવાના અપતલ થાય, જાંઝના માયાં સહી મહિત સંકવાની
અભિમયોક્તિ માટે પણ રાજપાત્રને ઝાળા સુધી જાડી આપણું
પડે. જે વાત શ્વાત્તાનિક નથી, તેને પૂરવાર કરવા જતાં એક
વધારે જોરથી ખૂમ પાડી ઉડે-એ વાત તો ખૂડીજ ગાય કે
ધીસ રાગમાં બેસૂરો સૂર પકડાઈ જતાં વાર લાગે, ખૂમ
પાડવામાં એ જોરૂરો સૂર આરગંજો ગાજી ઉડે.

આ ળાબુએ આપણા ઉપર પાઈભારનો વિશ્વાસ એમના મનમાં નથી; આટલા મોટા દેશને હથિયાર વિનાનો કરી મૂક્યો; ખારણે એકાદ જંગલી ઘાતકી જનાવર આવી ચઢે, તો ઘરને આગળો મારી અંદર પેસી જવા વિના આપણને ખીજો ઉપાય ના મળે, અને જગતના મોં સામે આઝાદ્યદુ'

બળ દેખાડવા આપણી અટલ રાજભક્તિ બહોર કરવા આપણે હાજર છીએ ! મુસલમાન રાજ્યોમાં દેશનાયક થવાનો, સેનાનાયક થવાનો, આપણો અધિકાર રહ્યો થયો નહોતો; મુસલમાન બાદશાહ પડખામાં સામંતસરદારને લઈને રાજ-સભામાં બેસતો એ કંઈ મરકરી નહોતી. તે વખતના રાજ-ઓ સાચીજ રીતે બાદશાહતના મિત્રો હતા, દહાકે હતા અને માનપાત્ર હતા. આજ તો રાજ્યોને મોઢાનું માન આપવાનું અને તેમને પાછળ પસડી જઈ દેશવિદેશમાં રાજભક્તિનું નાટક પણ એમનીજ પાસે કરાવવાનું. આડંબર જૂના વખત કરતાં ચારગણો. ત્યારે ઇંગ્લાંડની સામ્રાજ્યશક્તિ સાજ સજી-ને બેસે, ત્યારે ઠાલોનીઓ (સંસ્થાનો) રાજ્યકર્તાના મુકુટમાં ચળક-ચળક કરે; અને ભારતવર્ષના પ્રાચીન કુળના રાજ-વંશીઓ એના ચરણના નખરામાં ઘુમરીની પેઠે બંધાઈને માત્ર ઝંકાર કરવાનું કામ કરે. આ વખતના વિશ્વાયતી દરગાહમાં જગતની સામે એ બહોર થયું છે. અંગ્રેજનું સામ્રાજ્ય તે જગત્પાલનું મંદિર; ત્યાં કેનેડા, ન્યુઝીલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા પોતાનાં બહાં ચરીર ને કૂડેલી હુંડ લઈને હાંકારાહાંકાર કરતાં પંડ્યાગીરી કરતાં કરે છે, પણ બિચારું સૂકું ભારતવર્ષ તેને દરવાજો ધક્કા ખાય છે, એને મંદિર-માં પેસવાનોય અધિકાર નહિ, કાઠોરણનો લોગ પણ એના નસીબમાં એવોજ. પણ જે દહાડે જગતના રાજમાર્ગ ઉપર કાઠોરણનો ગગનચોટી રથ નીકળે, તેજ માત્ર એક દહાડે રથનો વાંસ પકડી એને જોયવાને માટે ભારતવર્ષને હાંક પડે ! તે દહાડે કેટલી વાહવા, કેટલી તાળીઓ, કેટલો મિત્રભાવ ! તે દહાડે કંઈનની બેઠીઓમાંથી છૂટેલા ભારતના રાજ્યોનાં મધિનાલોક લંડનના રાજમાર્ગ ઉપર ચળક-ચળક થાય, અને લંડનની હસ્તિપટલો ઉપર રાજસભા રાજ્યોનો દાનવરચાહ મુસલમાન વરને, અને એ બધું ભારતને નીચે માથે સાંજગી રહેવું પડે ! આ બધી ઘાવમેઝ પશ્ચિમની અતિશયોક્તિ. આ બધી નકલ માત્ર અતિશયોક્તિનરેલી-એમાં રમુંચ સમું નહિ !

પૂર્વના લોકોની અત્યુક્તિ ને અતિશયોક્તિ ઘણેક વખતે તેમના સ્વભાવની ઉદારતાને લીધેજ હોય છે. પશ્ચિમના લોકોની અતિશયોક્તિ માત્ર ઠંઠારેલીજ હોય છે, બનાવટી કહીએ તો ય આલે. દિલઉદાર મોગલ યાદશાહના સમયમાં દિલ્હીમાં દરબાર જામતો. આજ તો એ દિલેય નથી, એ દિલ્હી પણ નથી; ત્યારે એક નકલી દરબાર કરવો પડશે. સોએક વર્ષથી રાજાઓ પોલિટિકલ એજ'ટોના હાથમાં સપડાઈ ગયા છે; સામ્રાજ્ય ચલાવવામાં એમને સ્થાન નથી, કામ નથી, એમને સ્વાધીનતા નથી. અકસ્માત્ એક દહાડો અંગ્રેજ સમ્રાટના નાચળે મહિમા વિનાની થઈ પડેલી દિલ્હીમાં સલામ કરાવવા માટે ભારતને હાંક મારી, લોંચે ઘસડાતા પોતાના પોષાકના પાલવને શીળ અને રાજપૂત રાજકુમારો પાસે ઉપડાવી, અચાનક આવેલા ક્રોળીઆની પેઠે એક દહાડો સમારોહનો ભભકો ઉલટી આવ્યો; ત્યાર પછી બધું 'સૂનું', બધું 'લૂનું' !

હાલની ભારતસામ્રાજ્ય ઑફિસે પણ કાયદેસર ચાલે-એમાં રંગઢંગ નહિ, ગીતવાદ નહિ, એમાં પ્રત્યક્ષ માણસ નહિ. અંગ્રેજના રમતખેલ, નાચગાન, આનંદવિલાસ સૌ પોતાનામાંજ. એમની આનંદશાળાઓમાંથી એમના આનંદ-વિનોદની કુશકી પણ ભારતદેશની સામાન્ય પ્રજાને માટે ઉડી બહાર આવે નહિ. આપણી સાથે અંગ્રેજનો સંબંધ ઑફિસના બાંધ્યા કામથી ને હિસાબના ચોપડા ઉપર સહી કરાવવાથી પૂરો થાય. પૂર્વના યાદશાહો અને નવાબો સાથે આપણે સંબંધ અન્નવસ્ત્રનો, શિદ્ધપશોબાનો, આનંદઉત્સવનો-એમ અનેક રીતે હતો. એમના રાજમહેલોમાં આનંદનો દીવો સળગ્યે એનું અજવાળું ચારે કોરની પ્રજાના ઘર ઉપર પડે; તેને દરવાજે જે નોખત બેસે તેનો આનંદધ્વનિ ગરીબની ઝૂંપડીમાં પણ વાગી ઉઠે.

અંગ્રેજ સિવિલિયનો પરસ્પરને નોતરાં તેડાં કરી બાઈ-બાંધી દાખવે, એ બધું પોતાને માટે. જ્યાં પાંચ અંગ્રેજ બેઠા છે ત્યાં આનંદની લહેર ઉઠે છે, પણ એની ગંધ પણ

બહાર નીકળતી નથી. આપણે માત્ર છેદેથી દેખી થકીએ છીએ—ચાકરો બારણે બેઠા બડકયા બડકયા ઉપર પાડેલા કાણામાંથી પંખાની ઢોરી ખેંચે છે, ગાડીવાળો ગાડીના ઘોડાની લગામ પકડી વ્યભરીથી ઘોડાના મચ્છર ઉરાડે છે અને બળેલા ભારતવર્ષના તપેલા સંબંધમાંથી નાસી જવા રાજ-પુરુષો સીમદાની શીતળ ટેકરીને રસ્તે ઉંચે જાસે દોડયા જાય છે. ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો બહોળો વહીવટ એકે-વારે આનંદ વગરનો, એકેવારે રસ વગરનો છે—એનો માર્ગ ઑક્સિડ અદાલતની દિશાએ; જનસમાજના હૃદયની દિશાએ નહિ. ત્યારે આજ એકદમ ધ્યાનમાંથી દરબાર ચો કાઢ્યો ? સમસ્ત રાજ્યવહીવટ સાથે એનો યોગ ક્યાં આગળ ? ઝાડ-વેલીએ ફૂલ ફૂટે, ઑક્સિડના વળીવાંસને તો શુભાળ ફૂલ ફૂટે ના ! આ તો સૌ રેતીના રણમાં ઝાંઝવાના જળ જેવો ખેલ છે; એ પાણી થાક ઉતારવા માટેનું નથી, તરસ મટાડવા માટેનું નથી.

પહેલાંના દરબાર બાદશાહોનો પ્રતાપ બહાર કરવા નહોતા બસતા, કોઇની પાસે તીજે સૂરે સલામ કરાવવા માટે નહોતા બસતા—એ તો સ્વાભાવિકજ હતો. એ સૌ ઉત્સવે બાદશાહ નવાબોની ઉદારતાના પ્રવાહ ઉછળતા ને વહેતા. એ પ્રવાહથી કામનાવાળાઓની કામના પૂરી થતી; દીનજનનાં દુઃખ ધોવાતાં; એથી આશાનંદ દર દર સુધી વધી જતા. આવતા દરબારમાં કયા દુઃખીનું દુઃખ જવાનું છે, કયા દરિદ્રની દરિદ્રતા ટળવાની છે ? તે દિવસે એ કોઇ અભાગીઓ ખોટી આશા રાખીને હાથમાં અરજી લઈ સમ્રાટના પ્રતિનિધિ પાસે જવાની ઉમેદ રાખે તો પીક ઉપર સિપાઇના હંડા લઈને રોતો રોતો પડે ના આવે ?

માટે જ કહું છું કે, આવતો દિવસ દરબાર પશ્ચિમની અતિશયોક્તિ, નકલો અતિશયોક્તિ છે. આ બાબુ કિસાન-કિતાબ, દુકાનદારી; પેણી બાબુ પૂર્વના બાદશાહોનો નકલ ક્યાં વિના પણ ન ચાલે. આજે આખો દેશ જૂને સૂરે તે દિવસે ચોટા દરબારનો અદબાર દેખીને આપણે ક'પી

હાયા હીએ, જેમ માર્ગને સજ્જ કરાવીએ. આપણને કેમ પાડવા કહે છે કે, ખર્ચ કંઈ બહુ થશે નહિ. ને જે સર્વે તેમાંનું અધિક તે પાસું રાખી કેમશે. પણ ખર્ચમાં કમર કરે તો ઉત્સવ થાય નહિ. કોયળીનું મોડું ખેતી ખેતી ઉત્સવ કરવા નીકળતાં પેતાના પેસા લી જશે, પણ ખીજના બચાવવાનું દિવ ના થાય. તેથીજ આવતા દરબારમાં સમ્રાટનો નાયબ થોડા ખર્ચે ચક્રાવી તો શકે; પણ આડંબરને કુલાવી દેવાને માટે રાજાઓને તો ખર્ચ કરવા પડશે. દરેક રાજાને છેવટે અમુક થોડા, અમુક કાચી, અમુક માણસો તો લઈ જવાંજ પડશે, ને સાંભળ્યું છે કે તેને માટે સૂચનાઓ તો અપાઈ પણ ગઈ છે. એ બધા રાજાઓના કાચાંકાચી ને લાવલશકરથી બને જોટલો થોડે ખર્ચે બાદશાહનો ચતુર સુબો બને જોટલો બારે કાઢ કડારી મૂકશે, પણ આપણે સંપ્રદાયે રાજકીય ઉત્સવનો જેને પ્રાણ કહી શકાય તે ઉદારતા, તે દાનશીલતા એમાં જરાય નહિ હોય. એક આંખ કાચળીની દોરી ઉપર ને બીજી આંખ પુરાતન બાદશાહોની નકલ ઉપર રાખ્યે કામ કંઈ થાય નહિ. એ સૌ કામ તો સ્વાભાવિક રીતે થાય ત્યારેજ થાય ને શોભા પામે.

એટલામાં આપણા દેશના એક નાના રાજાએ સમ્રાટના આ અભિધેકને કારણે પોતાની પ્રજાને હનિરોના કરની માફી આપી છે. મનમાં આવે છે કે, ભારતવર્ષનો રાજકીય ઉત્સવ શી રીતે ઉજવાય, તેનો પાઠ ભારતવર્ષના આ રાજાએ અંગ્રેજ કારભારીઓને શીખવ્યો છે; પણ જે નકલ કરે, તે સાચો પાઠ શીખે ના; એ તો માત્ર આડંબર કરી શકે. તપેલી રેતી સૂર્યની પેઠે તાપ આપે, પણ પ્રકાશ આપે ના. તેથી આપણા દેશમાં અસહ્ય અતિશયોક્તિનું ઉદાહરણ આપવું હોય તો તપેલી રેતીનું અપાય છે. આવતા દિલ્હી દરબારમાં પણ એમ પ્રતાપ તો મોટો દેખાશે, પણ આશા ને આનંદ તો દેખાશે નહિ. માત્ર દંભ દેખાડવાથી સમ્રાટને પણ શોભા નહિ—ઉદારતા નીચે, દયા નીચે, દાન નીચે એ અસહ્ય દંભને ઢાંકી દેવામાંજ રાજાને શોભા. આવતા દરબાર-

માં વાસ્તવજ્ઞ પોતાના સંભરજવાડાને લઈને બાદશાહના મુખાની સામે માથું નમાવવા જશે, પણ બદલામાં બાદશાહ એને શું માન આપશે, શી ચંપદ આપશે, શો અધિકાર આપશે ? કશુંજ નહિ. એથી વાસ્તવની નજાગાઈ સાબિત થશે, એટલુંજ નહિ, પણ એવા પોલા ફરબારની કંબુચાઈથી રાજમહિમા પૂર્વદેશમાં પટયા વિના નહિ રહે.

જે સો કામ પાશ્ચાત્ય રિવાજ પ્રમાણે થાય, તે આપણા રિવાજને મળતાં ન પણ આવતાં હોય તોય એ બાબતમાં આપણે રૂપ ધર્મ બેસી રહેવું પડે. હાખલા તરીકે, આપણા દેશમાં તો રાજ્ય પધારે કે કોઈ શુભ કર્મ આદરે, ત્યારે જે ઉત્સવ-આમોહ થતા, તેનું ખર્ચ રાજાઓજ કરતા. વળી જન્મતિથિ વગેરે પ્રસંગે રાજ્ય પ્રબળને કંઈક લાભ આપતા. ગાદી તો એથી છેક ઉલટું થાય છે. રાજા જન્મે કે મરે, ચઢે કે પડે, ત્યારે રાજ્ય તરફથી પ્રબળ પાસેથી પૈસા કઢાવવા લખણીનું પાનિયું ચોટામાં નીકળે; રાજા, રાય બહાદુર વગેરે ખિતાબના રાજકીય લીલામની દુકાન મંડાય. અકબર, શાહજહાં વગેરે બાદશાહો પોતાની કીર્તિ પોતેજ રાખી ગયા છે-આજકાલ તો રાજકારભારીઓ લુહી લુહી જગાએ વિવિધ ચતુરાઈએ લોક પાસેથી મોટા મોટા કીર્તિસ્તંભ કરાવી લે છે. આજે બાદશાહનો પ્રતિનિધિ સૂર્યવંશી ક્ષત્રીરાજાઓને સલામ કરાવવા બોલાવે છે, તે પોતાના ગજવામાંથી કંઈ નહેર બોદાવશે કે કંઈ ધર્મચાળા ખંધાવશે કે કેળવણીને માટે કે શિક્ષણચર્ચાને માટે કંઈ પૈસા ખર્ચશે ? તે દિવસોમાં તો બાદશાહો, નવાબો ને રાજકારભારીઓ આ બધાં શુભ કાર્યો કરીને પ્રબળનાં હૃદયની સાથે યોગ દેતા. આજ રાજકાર-ભારીઓનો તો પાર નથી, એમના પગાર પણ એવા બાડા છે કે દુનિયાભરમાં પંકાય છે; પણ આ દેશમાં દાન કે સત્કર્મ કરીને કશી નિશાની રાખી જતા નથી. વિલાયતી દુકાનમાં થી માલ ખરીદે, વિલાયતી દોસ્તોની સાથે મોજમલ્લ ઉઠાવે ને છેવટે વિલાયતના ખૂણામાં જઈ બેસી મરતાસુધી હિન્દુસ્તાનનું ચેન્દન ખાય.

ભારતધર્મમાં લેડી ડફરીનને નામે જે બધાં દવાખાનાં ખોલાયાં છે, તેના પૈસા છૂટકે નાછૂટકે આ દેશની પ્રજાનેજ આપવા પડ્યા છે. એ રીત બહુ સારી પણ હોઈ શકે, છતાં તે આ દેશની રીત તો નથીજ—તેથી એ પ્રકારનું બહુ કામ આપણા હૃદયમાં વસતું નથી. વસે કે ના વસે, તોય વિલાયતનો રાજા વિલાયતી રીતે ચાલે, એમાં ખોલવાનું કશું હોય નહિ. પણ કોઈ વેળા દેશી કોઈ વેળા વિલાયતી થાય ત્યારે માનવું શું? વળી આડંબરની વેળાએ દેશી રીત પકડે અને ખર્ચપત્રની વેળાએ વિલાયતી રીત પકડે ત્યારે તો આપણને બહુ વિચિત્રજ લાગે. આપણા વિલાયતી કારભારીઓ માની બેઠા છે કે, 'પૂર્વના લોકોનું' હૃદય આડંબરથી ભોળવાઈ જાય છે, એટલા માટે ત્રીસકરોડ જીવડાંને દળાવી દેવાને માટે દિલ્હી દરબાર નામે એક ભારે અતિશયોક્તિ બહુ વિચાર કરી કરીને, હિસાબમાં બહુ કસાકસી કરીને ખડી કરી દીધી છે—જાણતા નથી કે 'પૂર્વના લોકોનું' હૃદય તો દયાદક્ષિણાથી અને મંગળકાર્યથી ભોળવાય છે. આપણો જે ઉત્સવસમારોહ, તેમાં નોતરેલા અણુનોતરેલા સૌને પીરસાય, તેમાં ણહિ ણહિ દેહિ પીયતામ્ મુજ્યતામ્ શબ્દોનો તો પાર નહિ. એમાં પૂર્વના દેશોની અતિશયોક્તિ હશે, પણ એ પેટના ઉમળકાની છે, સ્વાભાવિક છે. અને પોલીસની ચોકીએ ઘેરાયલો, સંગીનથી કાંટાળો થઈ ગયેલો, શંકાથી સંકેત કરાવતો, કંબુસાઈથી સાંકડો થઈ ગયેલો, દયાહીન, દાનહીન જે આ દરબાર—જે માત્ર ઢંભ ઉભો કરે એ પશ્ચિમના દેશની અતિશયોક્તિ. એથી તો અમારું હૃદય પીડાય છે, લજવાય છે, અમારી કલ્પના જે ચાલી નથી અને પાછી લાગે છે. ઉદારતાથી આ દરબાર ઉછળતો નથી.

એ તો વાત થઈ નકલી અતિશયોક્તિની; પણ નકલ પહારના ઝેળને કારણે અસલને પહોંચી શકે એ તો સૌ કાંઈ જાણે છે. આથી સાહેબ જ્યારે સાહેબી છોડી નવાળી છે, ત્યારે જે અતિશયોક્તિ બહાર પડી જાય, તે પણ નકલી. એના સ્વભાવની અતિશયોક્તિ હાય આવે નહિ. વિલાયતી

અતિશયોક્તિનો એક દાખલો ઠીક યાદ આવે છે. સરકારેજ એ દાખલા ઉપર પધ્ધતનો ચાંસલો ઉલો કરીને એને અમર કર્યો છે. એ દાખલો તે બજવા જખતના કાનપુરના કતલી દુવાવાળી અતિશયોક્તિ.

પહેલેજ કહી દીધું છે કે, પૂર્વના લોકોની તે અતિ-શયોક્તિ આપણે બહુ વાપરી ર્ધએ છીએ, કાપીકાપીને ઠીકઠીક કરતાં આપણને આવડે નહિ. જુઓને, આપણાં કપ-લાંજ દીલાં દીલાં, જોઈએ તે કરતાં બહુ વધારે-સાહેબનાં કપડાં કાપી કુપીને ઠીક માપગર, કાપી કાપીને અને રંગ કરી કરીને એવાં કરી નાખે કે આપણે હિંચાએ તો મર્યાદાની હદ પણ ફરી જાય. આપણે જોઈએ તો પુષ્કળ નાચા, જોઈ-એ તો પુષ્કળ હાંકયા. આપણી વાતો પણ એવીજ-જોઈએ તો એકે વારે મૂંગા જેવા, જોઈએ તો બહુજોશા. આપણો વહેવારે પણ એવો-જોઈએ તો બહુ સાંકડો, જોઈએ તો બહુ ઉગાજાનર્યો.

પણ અંગ્રેજની અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક રીતે આવી વધારે પડતી નથી-તે અતિશયોક્તિ તો ખરી, પણ ઠીંગણી. રેલી ઉડતી ના હોય, ત્યાં પણ દરિયા દેખાડે; પણ ચતુરાઈ એવી વાપરે કે એમાં કંઈ મણા નહિ. પૂર્વની અતિશયોક્તિ-નો મોટો ભાગ ચોભા; એજ એનો અલંકાર; એથી વિના-અંકેએ પોતે પોતાની જાહેરાત આપે. અંગ્રેજ અતિશયો-ક્તિનો મોટો ભાગ મહીં ઉડો હોય અને ઉપરથી ખરા-પણાનો સાજ સજીને ખરા સત્યની હારમાં જેસી જાય.

આપણે હોત તો કહી નાખત કે કતલી દુવામાં હનારો માણસો મર્યા છે. હદીકતોને એકદમ એક ધકકે અતિશયો-ક્તિના દરિયામાં ધકેલી દેત. હાંદવેલ સાહેબે તો, કેટલા માણસો મર્યા તેની સંખ્યા નક્કી કરીને તેની યાદી કરી. દુવાની લંબાઈ પહોળાઈ માપી, કુટનો હિસાબ પણ આપ્યો. એ સંખ્યામાં કયાંય કમુંય કાલું મળે ના. પણ સામી દોરાધી ગણિતશાસ્ત્રી એની વિરુદ્ધ ફરી બેસશે, એનો ખ્યાલ એને

ગિયાસને સ્વેદ નહિ. હેડવેડનું બુકનું કેમકે હેડવેડે કેવી રીતે પકડ્યું ગય છે તે અણપ્રકાર મિત્રે ગિરણીપુત્રના નામના પુસ્તકમાં દેખાડી આપ્યું છે. હાઈવેડની એક અતિશયોક્તિ આપણા ઉપદેશક કર્જન સાહેબને હાથે જોઈ કરીને રાજમાર્ગની માટી તોડી છૂટી નીકળી છે તે પરપૂરતી આંગળી વડે આકાશ દેખાડે છે.

પૂર્વના અને પશ્ચિમના ગાદિયામાં પણ જો જે પ્રકારની અતિશયોક્તિના દાખલા મળી આવે છે. પૂર્વની અતિશયોક્તિનો દાખલો અરેબીઅન નાઈટ્સ, તે પશ્ચિમની અતિશયોક્તિનો દાખલો કિશ્તીંગનું 'કીમ' અને તેણે આપેલું ભારતનું ચિત્ર. અરેબીઅન નાઈટ્સમાં પણ ભારતની વાતો છે, ચીનની વાતો છે; પણ એ વાતો તો ટાઢા પહોરની-એમાંથી કાલ્પનિક સત્ય સિવાય બીજા ચત્તાની કોઈ આશા રાખી શકે ના, એ ચોખ્ખું ને ચદ્દ છે; પણ કિશ્તીંગ પોતાની કલ્પનાને સંતાડી રાખી એવાઢંગ માંડે છે, કે જાણે સત્યજ લખતો હોય, જાણે સોગન ઉપર જુગાની આપતો સાક્ષી રજેરજ સાચું જોલતો હોય ને ! એવી સ્થિતિમાં કિશ્તીંગનાં ગપ્પાંમાંથી અંગ્રેજ વાચક સાચું માની જોશે એમાં નવાઈ નહિ.

અંગ્રેજ વાચકને એમજ લોખવી પડાય, કારણ કે એને હકીકતો વહાલી. બાણતી વળતેય એને ચોક્કસ હકીકતો જોઈએ, જોલતી વળતેય ચોક્કસ હકીકતો તારવી ન શકે તો એને મઝા પડે નહિ. જોયું છે કે અંગ્રેજ રસોડામાં સસલાને રાંધી બને ત્યાંસુધી આપું રાખે. એ સ્વાદિષ્ટ છે એટલાજ માટે એમાં પૂરો સ્વાદ પડે નહિ, પણ સાચેસાચું એ અંગ્રેજલોજ્ય ગ્રાણી છે એવો અનુભવ કરવામાં પણ સ્વાદ પડે. બ્રિટિશ ગાણું તે માત્ર ગાણુંજ છે એમ નથી. એને ગ્રાણીવિદ્યાનો અલૌકિક ગ્રંથ પણ કહી શકાય. કોઈ તરકારીમાં પંખીના શરીર ઉપર લોટ ચઢાવીને ઢાંકી દીધું હોય તો તેના પગ કાપીને તેના ઉપર મૂકે. એટલી બધી અંગ્રેજને હકીકતની ચીવટ છે. પોતાની બાળતની કલ્પનામાં પણ

અંગ્રેજ વાચક હકીકતના આંકડા માગે; ત્યારે કદપનાને પણ સાચા જેવી કરી દેખાડવી પડે ને । માનુસ અચૂંચત જગાએ પણ સાપ જોવા ચાહા, તેને વાહી દેખાડી દેવો પડે. એ સાપ કાંડે તો પોતાની ઝોળીમાંથી, પણ દેખાડ કરે કે નીકળ્યો જોનારના જોળામાંથી. ક્રિષ્ચીંચ પણ પોતાની કદપનાને બળે સાપ કાંડે છે તો પોતાની ઝોળીમાંથી, પણ હકીકતોમાં અંતર્ધ પડેલો અંગ્રેજ વાચક લેખકની ચતુરાઈબળે જોમજ સમજે કે આ સાપના ઢગલેઢગલા એશિયાના જોળામાંથી નીકળી પડે છે.

બહારના આંકડાભરી હકીકતોની આપણા લોકને એટલી લોહપતા નથી. આપણે તો કદપનાને કદપના જાણી તેમાં પણ રસ લઈએ. એટલા માટે ચકલાચકલીની વાતો યાંત્રણીએ તોપણ તેમાં લીન થઈ જઈએ-લેખકને કંઈ છળ કરવાની કશી જરૂર નથી, કાલ્પનિકને વાસ્તવિક સત્યની દાદી-મૂછ પહેરાવવાની જરૂર નથી; પણ આપણે વિરુદ્ધ દિશામાં જઈએ છીએ. આપણે વાસ્તવિક સત્યને પણ કદપનાનો રંગ ચઢાવી તેને કાલ્પનિક કરી નાખીએ છીએ; એથી આપણને માહું લાગતું નથી. આપણે વાસ્તવિક સત્યને કદપનામાં લેળવી નાખીએ-યુરોપ કદપનાને વાસ્તવિક સત્યનાં લૂગડાં પહેરાવી દે, આપણા એ સ્વભાવદોષને કારણે આપણને બહું સુકસાન થયું છે-ત્યારે અંગ્રેજનો સ્વભાવદોષ અંગ્રેજને સુકસાન કરે નહિ ? ઢાંકયું અસત્ય ત્યાં શું ઘેર ઘેર મહાલતું નથી ? ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં બનાવટી બબરો કેમ પેસે છે એ કોઈથી ઢાંકયું નથી; ત્યાં વેપારીઓના મહેલમાં ને શેરબજારમાં શી શી બચાંકર બનાવટો થાય છે એ કોઈનું અજ્ઞપ્રયું નથી. વિલાયતના વેપારીઓ અદ્ભુત ચિત્તે અદ્ભુત રંગે અદ્ભુત અક્ષરે પોતાની જાહેરાતોમાં કેવી અતિશયોક્તિને મિશ્રયોક્તિ કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ-અને આપણે પણ સાર્વજોદ્ધું જોળવી બેચરમા થઈ એ રીત લેતા થઈએ છીએ. વિલાયતના પાલીટીકસમાં બનાવટી બજેટ તૈયાર કરવાં, પ્રશ્નના બનાવટી ઉત્તર ચોલ કાઢવા વગેરેના આરોપ

એક પક્ષ સીમા પક્ષ ઉપર મુકાયે જ આવે છે. જાંતી પાલી-
મેન્ડ અને પાલીમેન્ડરી કપડાંને ને કડી કડી તો નેની
હદ એવાંની જઇને મોઢા મોઢા કોડને જુઠા, પુચ્યા, ચામું
હુપાવનાર વગેરે શબ્દોની પુખ્તાંજલિથી વખતી લેવાય છે. એ
પ્રકારના નિંદાવાદને અતિશયોક્તિનું સિખર કહેવાય કે નહિ
એ મુદી વાત છે, પણ ઇન્કાંકનું પોલીટીકલ જુઠાણાથી
છલ્લું થઇ ગયું છે એ તો કબૂલ કરવું પડશે.

અમે તેમ હોય, પણ આ સૌ વિચાર કરતાં એટલું તો
જણાય છે જ કે, અતિશયોક્તિને અતિશયોક્તિનાંજ કપડાં
પહેરાવવાં આરાં છે, અને ચતુસર્ધને કાળીદ્રૂષી વાસ્તાવનાં
કપડાં પહેરાવી કાઠમાડથી ગંગીરરૂપે બેસાડવી એથી તો
ઉલટી આપદા થઇ પડે.

(૧૬૦૦)

૧૧-નવું વર્ષ*

આપણે હિસાબે આજે કામની કિંમત મોટી છે. ગમે તો પાસે, ગમે તો દૂર, ગમે તો દિવસે, ગમે તો સંધ્યા-કાળે, ગમે ત્યારે પણ કામ તો કરવું જ જોઈએ. શું શું કરું, ક્યાં ક્યાં જવું આપું, ક્યાં પ્રાણ સ્નાયુ ઝેર શત-હજારો આપણે ખોળીએ છીએ. યુરોપમાં પહેરેલી લગામે મરવું એ મોટા ગૌરવની વાત ગણાય છે. કાજ આકાજ, અકારણ કાજ, ગમે તે ઉપાયે જીવનના અંત સુધી ગાંઠાની પેઠે દોડાદોડી કરી મરવી જોઈએ ! એ કાજનો નયો નયારે એકે એકે અનેક બલિઓને ચઢવા માંડે, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર શાંતિ રહેવી કઠણ; ત્યારે તો, અગમ્ય હિમાલયના શિખર ઉપર જે હરણ જીવવું કરવું હતું, તે અકસ્માત ચિકારીની ગોળીએ પડે પણ ખરું. જે જીવનનું માણસ ઉપર વિદ્યાસ રાખીને મુખે વિકરે છે તેના લોહીથી જળ થઈને હવા રંગામ તો નવાઈ નહિ. વાણિયાની તોષ એક-દમ આવીને ચીનના ગણમાં અશ્રીલનો ગોળો ઉતારી પણ દે, અને આફ્રિકાનાં જંગલોથી ઢંકાયેલી કાળાથ સજ્યતાને વજ્રકંઠે ધવાઈ રહી-કકળી મરણ પામે.

અહીં આશ્રમમાં નિર્જન પ્રકૃતિની અંદર સ્તબ્ધ બેસીએ છીએ ત્યારે અંતરમાં સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે, હોવાું એ જગતનો અતિમ દેવ છે, કરવું એ નહિ. પ્રકૃતિમાં કમને તો ઉઠે નથી, પણ એ કમને પડે પાછળ રાખીને પ્રકૃતિ પાતે હોવાની મધ્યે પ્રકાશ પામે છે. પ્રકૃતિના મો

સ્થિતિ રાહી ગઈ છે. એનાથી આપણું જગ વધુ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. એથી આપણી શક્તિ નબળી પડી છે. એથી રાજ રાજ આપણી નિષ્ઠા દગલી બાય છે, આપણું સ્થિતિ જામતું બાય છે, આપણું ચિત્ત વિસ્ફોળ પામતું બાય છે અને આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવા બાય છે. પૂર્વે ભારત-વર્ષની કાર્યપ્રણાલી છેક સરકાર સરજ હતી, શાન્તિ હતી અને છતાંયે મજબૂત હતી. એમાં બિડકુલ આડંગર નહોતો, શક્તિનો ઘોરો ઉપયોગ થતો ન હતો. સતી સ્ત્રી અનાયાસે સ્વામીની ચિંતામાં ચડી ચકલી, જોડો ગણા આવતો આવતો જુદે ચડતો. આચારનું રક્ષણ કરવાને માટે અડધાણે વેકવી, સમાજનું રક્ષણ કરવાને માટે દુઃખ લોગ-વવાં અને ખર્ચનું રક્ષણ કરવાને માટે જીવ આપવો, એ કાળે સદા હતો. શાન્તિની એ શક્તિ ભારતવર્ષમાં હજીયે પણ છે, આપણે એ શક્તિને ઝોળખતા નથી એટલુંજ. દરિદ્રતાનું જે કડણ જળ, મનનો જે શાન્ત આવેશ, નિષ્ઠાની જે કઠોર શાન્તિ અને વૈશ્યની જે ઉદાર ગંભીરતા, તેને આપણા નવા શિક્ષણથી અંચળ જની ઉઠેલા જીવાનીઆ વિલાસથી કે અનાસ્થાથી કે અનાચારથી કે અનુકરણથી ભારત-વર્ષમાંથી ટાળી શક્યા નથી. સંઘર્ષ, વિશ્વાસ અને ધ્યાને કરીને આત્મામાં જોકડી થયેલી અમર શક્તિએ ભારતવર્ષના સુખકમળમાં મૂડતા, હાડરસમાં જળ, લોકઅવહારમાં કોમળતા અને સ્વધર્મ-રક્ષામાં હઠ ભાવ મૂક્યો છે. શાન્તિની આ મર્મગત મહાશક્તિને અનુભવી જોઈએ. જહુ દુર્ગતિમાં પણ અનેક સૈકાઓ સુધી પોતાની છાતીમાં સાચવી રાખીને આ આજ શક્તિએ દેશને આપણી સામે આણી મૂક્યો છે. એ જ દીનહીન, નાગી સરખી, લૂંટાયા સરખી ને મૂંગી નિષ્ઠાએ પણ જળવાન શક્તિ જાગતી રહીને સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પોતાના આશીર્વાદ દર્શાવતા, ને ભય નિવારતા હાથ ધરી રાખે—એના સામે અંગ્રેજ ખમીસ ને અંગ્રેજ દુકાન નો અસખાળ, અંગ્રેજ માસ્તરોની છટાની નકલ એ કશુંય કામ નહિ આવે. જેને આજ આપણે એવા ઇચ્છતા નથી—

તરછોડી કાઢીએ છીએ, જેને જાણી શકતા પણ નથી, અંગ્રેજ નિશાળની ધારીએ બેસીને જેનો બિચારનો પડ-
છાયો પણ દેખતાં આંખ લાલ કરી નાખીએ છીએ ને મોં
ફેરવી લઈએ છીએ, એ જ આપણો સનાતન ભારતવર્ષ. એ
આપણી વિલાયતી તાળીઓને અનુસરી નાચવા માટે સભાએ
સભાએ રખડતો ફરતો નથી; એ તો આપણી નદીઓની
ગરમ રેતીવાળા તીરે લંગોટી ભારીને એકલા તૃણાસન
ઉપર આસન વાળી મૂંગો બેઠો છે. એ બળવાન, પ્રચંડ,
દારુણ, સહનશીલ, ઉપવાસી તેના હાડપિંજર જેવા દેહની
અંદર પ્રાચીન તપોવનનું અમૃત, અશોક, અલય અને હોમ
વગેરે સામગ્રી હાથે જાળે છે, અને આજનો મોટો આડં-
બર, દોડાદોડી, તાળીઓ, લાંબાં લાંબાં વાક્યો, આપણી
પોતાની ધનાવટો જેને ભારતવર્ષમાં સૌથી સાચી ને સૌથી
મોટી માની બેઠા છીએ, એ તો સૌ પશ્ચિમસમુદ્રમાંથી ઉઠી
આવેલું પ્રીણ છે; આ સૌ એક વાવાઝોડું આવશે કે ક્યાંય
ચારે દિશાઓમાં ઉડી જશે-એનું ઠેકાણું પણ નહિ રહે.
ત્યારેજ જોઈ શકીશું કે, અચળ શક્તિ તો સંન્યાસીનાં
તેજસ્વી ચક્ષુઓમાં જાળે છે, તેની જટા તો વાયુમાં કંપે
છે. વાવાઝોડાના સૂસવાટામાં ચીપી ચીપીને જોલતાં અંગ્રેજ
બાપણો ઉડી જશે, ત્યારે સંન્યાસીના કંઠે જમણા હાથ
ઉપરના લોઢાના કડા ઉપર તેનો લોઢાનો ઢંડ પડશે, ને મેઘ-
નાદ કરતાં પણ વધારે ભયંકર નાદ ઉઠશે. ત્યારે આપણે
આ સોળતી વિનાના, એકલા વસતા ભારતવર્ષને આપણે
ઓળખીશું; જે શુદ્ધ તેને તરછોડી કાઢીશું નહિ, જે મૌન
તેના અવિશ્વાસ કરીશું નહિ, જે વિદેશની અઢળક વિલાસ-
સામગ્રીને તિરસ્કારી કાઢે તેને આપણે દરિદ્ર માની લઈશું
નહિ. હાથ જોડીને તેની સામે આવીને બેસીશું, અને વગર
બોલે ચાલે તેના પગની ધૂળ માથે ચઢાવી ચાલ્યા ચાલ્યા
થેર આવીશું ને વિચાર કરી જોઈશું.

આજ નવે વર્ષે આ એકાન્ત પ્રદેશમાં ભારતવર્ષનો
બીજો એક કાવ પણ આપણે સમજી લઈશું. એ ભારતવર્ષનો

કાન્તવાસ છે. એકાન્તવાસનો અધિકાર એ બહુ મોટો અધિ-
ર છે. એ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ મેળવાય તોપણ સાચવવો
પણ છે. આપણા પૂર્વજોએ ભારતવર્ષને એ એકાન્તવાસનું
ન કયું છે. સમાયણુ-મહાભારત જેમ આપણી ભાતીય સં-
પ્તિ છે, તેમ એકાન્તવાસ પણ આપણી ભાતીય સંપત્તિ છે.

એક અભણો પરદેશી મુસાફર પોતાના વિચિત્ર પોશા-
માં ફરવા લાગે, ત્યારે કુતૂહલે ગાંઠા થઈ જઈને લોક તેની
સાધજ દોડે, તેને પ્રશ્નો પૂછવા મંડી જાય, તેને કાયર કરી
માથે, તેના ઉપર વહેમ પણ આણે-આમ સૌ દેશમાં થાય છે,
પણ ભારતવર્ષમાં મુસાફરને કોઈ કાયર કરે નહિ, એનાથી
કોઈ કાયર થાય નહિ. ચીન દેશના સાધુ ફાઈલાન અને
લાનચાં જેમ પોતાનામાં ફરતા હોય, તેમ ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ
કરી ગયા છે. પરંતુ યુરોપમાં કદી એમ બની શકે નહિ. ધર્મની
એકતા બહારથી તો ત્યાં દેખાતી નથી. જ્યાં ભાષા, આકૃતિ,
પોશાક સૌ સ્વતંત્ર; જ્યાં કુતૂહલના નિર્ઘય પ્રહાર પગલે
પગલે પડે ત્યાં એ બધાંની વચ્ચેથી આવવું બહુ ઠંઠણ પડે.
પણ ભારતવર્ષ એકાન્તને સેવી જાણે છે, પોતાની ચારે
બાજુએ નિર્જનતાને લઈને ચાલે છે. એથી કોઈ તેના
ચરીર ઉપર આવી પડે નહિ. અભણો પરદેશી તેની પાસે
થસાઈને જઈ શકે ને તોય જગા પામે. જે લોક ચઢા દગ
બાંધીને, બીડ કરીને અને રસ્તા રોકીને બેસે છે ત્યાં થઈને
મુસાફરની લાત ઠાઈને વાગી શે બેસે, ને બાદલામાં મુસા-
ફરને લાત ખાવી પણ પડે. સૌ કોઈ એને પ્રશ્નો ઉપર
પ્રશ્નો પૂછે ને પરીક્ષામાં પાસ થઈ થઈને એક એક પગલું
આગળ ભરી શકે; પણ ભારતવર્ષમાં તો જામે ત્યાં બચે,
પણ આ પ્રકારની મુશ્કેલી નરશે નહિ. એને જગ્યાની
વાણીવાણી નથી, એની એકાન્ત કોઈ ઝૂંટવી લે નહિ.
મીક હો કે આરબ હો, ચીન હો કે જામે તે હોય;
જંગલમાં બંધે જતો હોય એમ એને કોઈ અટકાવ કરે
નહિ. વનસ્પતિનો પેઠે પોતાની ચારે કારે જગા સંખી
શકે; અહીં આવીને આશ્રય લે ને વળી છાયા પણ પામે;

જાય ત્યારે વગરખોડયે સાડ્યો જાય.

આ એકાન્તવાસનું મંડર જે સમજી શકે નહિ ભારતવર્ષને પણ સમજી શકે નહિ. અનેક સરીઓ પ્રબળ વિદેશી, ગાંડા સુવરની પેઠે ભારતવર્ષને એક છેડે ખીન્ન છેડા સુધી પોતાના કાંતથી ચીરતો ફર્યો છે, તોય ભારતવર્ષ પોતાના એકાન્તવાસને જળે અખંડ રહ્યો છે કોઈ તેનું મર્મસ્થાન ચીરી શક્યું નથી. યુદ્ધવિરોધ કરવા છતાંય ભારતવર્ષ પોતાને પોતાની અંદર સહ સ્વતંત્ર રાખી શક્યો છે—એટલા માટે હુધિયારખંધ પહેરેલા રાખવાનું એને પ્રયોજન હતું નહિ. કણું જેમ સ્વાભાવિકવચ લઈને જન્મ્યો હતો, તેમ ભારતવર્ષ પોતાનાં સ્વાભવિક કવચથી રક્ષા પામે છે. સર્વ પ્રકારના વિરોધ—વિજ્ઞાનવચ્ચે પણ તેની અટલ શાન્તિ તેની સાથે સાથે અચલ સ્વરૂપે સદાય રહે; તેથી તે ભાગી પડતો નથી, તેનો નાશ થઈ જતો નથી, કોઈ એને ગળી શકતું નથી—ઉન્મત્ત ભીડમાં પણ એ એકલો ખિરાજે છે.

યુરોપ લોગ લોગવે એકલો, પણ કામ કરે ટોળે મળી ને. ભારતવર્ષનો આચાર એથી વિપરીત જ છે; એ લોક કરે ભાગ વહેંચીને, કર્મ કરે એકલો. યુરોપની ધનસંપદા અં આરામસુખ એકલાનું, પણ તેનું દાનધ્યાન, રૂઢલ—કોલેજ ધર્મચર્યા, વણજવેપાર એ સૌ દળ ખાંધીને થાય. આપણું સુખસંપત્તિ એકલાની નહિ, આપણું દાન ધ્યાન, આપણું અધ્યાપન, આપણું કર્તવ્ય એકલાનું.

આ ભાવનો જાણી જોઈને નાશ કરવાને કરેલી પ્રતિજ્ઞા નકામી છે; એવી પ્રતિજ્ઞાથી કશું ફળ થયું નથી, થશે પણ નહિ. એટલે સુધી કે વેપારવણજની વિશાળ ધાપણ એક જગાએ જમાવી દઈ તેના વણછામાં નાના નાના ઉદ્યોગોને જોર ઠરી નિષ્ફળ કરી નાખવા એને પણ હું ઠીક માનતો નથી. ભારતવર્ષનું વણાટ માર્યું ગયું છે તે એક ધવાની જોગવાઈને અભાવે નહિ, પણ તેનાં જંત્રની ઉત્તતિને

અભાવે. યાજીને સારી દોષ અને દરેક યાજીની જો કામ કરે-તેની કમાણીમાંથી પેટ ભરે, અતોણે પેટમાંની ભૂખ-જાણ અશ્વે, તો સમાજમાં સ્વાભાવિક દરિદ્રતા અને અદે-ખાઈનું ઝેર જામવા પામે નહિ, અને માન્યેશ્વરનાં જટા-પાળાં કારખાનાં તેનો નાશ પન્નું કરી શકે નહિ. યંત્રતંત્રને અત્યંત સરળ અને સદૃશ જનાવી યોના અધિકારનાં કરવાં, એને શ્રી શુક્લ કરી દેવું એ આપણી પ્રાચીન વાવના છે. આ વાત આપણે સર્વેએ સર્વંદા મનમાં રાખવી જોઈએ.

આતંદનું જળ, ચિલ્લનું જળ, કિલકમંનું જળ એ એને એકેવારે ગુંથવી નાખી દુઃસાધ્ય કરી મૂકવાથી મંડળ-ના હાથમાં કામ જઈ પડે. તેથી કામની સામગ્રી અને ઉત્સાહ પીર પીર એવો મોટો થઈ પડે કે માણુમ તેમાં ઠંકઈ જાય. સ્પર્ધાના નિર્દય પ્રહારથી મજૂર યંત્ર કરતાં પણ હલકો થઈ જાય. બહારથી સવ્યતાનો મોટો સામગ્રી દેખીને મૂઠ જની જવાય. એને તળીએ દારુણ નરમેષ યરા સતતિવસ આવતો રહે; પણ તે છુપો રહે. પણ વિધાતાની નજરથી તે છુપો રહી શકે નહિ. વચ્ચે વચ્ચે સામાજિક ધરતીકંપ ધઈ આવે, ત્યારે તેનાં પરિણામ બહાર પડી જાય. યુરોપમાં મોટાં હજી નાના હજીને હજી નાખે. મોટો રૂપિયો નાની પાછને ધસી પાતળી કરી નાખે ને છેવટે આંખો મીંચી ગોળીની પેઠે તેને ગળી જાય.

કામના ઉદ્યોગને બેઠક વધારી મૂકી, કામને ગોઠું કરી હાથ, કામ કામમાં બધડા વધારી હાથ, અશાન્તિ અને અસંતોષનું ઝેર વલોવી કાઢવું, એ ગંધી વાતનો વિચારજ જવા દો. વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે આ સૌ કાળા ધુમાડા ઓઠતાં માયાવી કારખાનાંની અંદર ચારે ગાણુએ માણુસનું આજી તાલકુ પાછી જાય છે, તેથી તો એનો એ-કાન્તવાસનો સદૃશ અધિકાર, એકલા રહેવાની આબરૂ પણ આપી જાય છે. ના મળે સ્થાનનો અવકાશ કે ના મળે કાળનો અવકાશ કે ના મળે ધ્યાનનો અવકાશ. એમ પોતાની જાતે જ પોતે અતલી સ્થિતિમાં આવી પડવાથી, કામમાંથી જરા

વધુ કામ કરવાનું નહીં કરવું જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિ કામ કરીને, કામ
કરવાને બદલે જીવનની બાબતે જે કામ કરવામાં આવે તેને કામ
કરવાને કહે છે. જિવનનાં વિવિધ કાર્યો, જો કામ કરવાને કહે
વે, તે કામ કરવાને કહેવામાં આવે છે. તેને કહેવામાં આવે છે.

કામ કરવાનું નહીં કરવાનું તે આ કામ કરવાને કહેવામાં આવે
તેને કામ કરવા નહીં કરવાનું નહીં કરવામાં આવે તેને કામ કરવામાં આવે
જનમ, પેદા, રમવા, નામકામ, પેદાકેસ, ગિરમ, પેદાકામ
કોઈકેસી કામ કરવાનું આ કામ કરવામાં આવે તેને કામ કરવામાં આવે
કેસી કહે, કેસી કામ કરવામાં આવે તેને કામ કરવામાં આવે તેને
કે નહીં જામતને કામ કરી રીતે જોઈ શકે, એને તે કામ કરવામાં આવે
કેસી કહે, જામ રાત એના આનંદનકેસી કહેવામાં આવે તેને કામ કરવામાં આવે
ત્યારે પણ એકલી વાર માટે એ પોતાના આત્મા કે વિચાર
જામત સાથે જોઈ કેસી કામ કરવામાં આવે તેને કામ કરવામાં આવે.

ભારતવર્ષે જોવાના માધ્યમને સમાનકામમાં અને
આટોરીપાટોરીમાં જાગી હમ નાનું કરી રીતું છે, અને
કામની જાગતને પણ શરૂ થતાની હમ માણસમાણસમાં
પહેંચી રીતી છે. આથી જોઈ કરતાં, કામ કરતાં અને ધ્યાન
ધરતાં પણ મનુષ્યતાની ચર્ચા કરવાને માણસને અવકાશ મળે;
વેપારી પણ ધ્યાન દઈને કામ સાંભળી શકે, કારીગર પણ
નિરાંતે રાગ કાઢીને સમાયણ વાંચી શકે. એ અવકાશના
વિસ્તારથી મલિનતાની જાડી વરાળમાંથી ધરને, મનને સમા-
જને અનેક રીતે નિર્માણ રાખી શકાય, ગંધાતો વાયુ એક
જગાએ ભરાઈ રહેતો અટકે અને મલિનતાની જાગત દેહ
ઉપર જામી જાય ના. એકબીજા પાસેથી કાઢાકાઢી કરવાનો-
મારામારી કરવાનો જે ભયંકર દાવાનળ સળગી ઉઠે, તે આ
કારણથી ભારતવર્ષમાં શાન્ત રહે છે.

એકલા રહીને કામ કરવાનું ભારતવર્ષનું જે આ વ્રત
તે આપણે દરેક ગ્રહણ કરીએ તો આજના નવા વર્ષને
આશીર્વાદ-વરસાદ અને કલ્યાણ-વર્ષણ સફળ થશે. હળ
ગાંધવાની, પૈસા લૂંટવાની અને સંકેદપને કુલાવી મૂકવા-
ની પરવા કર્યા વિના આપણે જે જ્યાં હોય ત્યાં, પોતાના

પ્રદેશમાં, પોતાના ગામમાં, પોતાના મહેલમાં, શાન્ત ચિત્તે, ધીરજ રાખીને, સંતોષ રાખીને પુણ્યકર્મ મંગળકર્મ સાધવાનો આરંભ કરી દઈએ. આડંબરના અભાવથી શોભ ન પામતાં, ઝોછી સામગ્રીથી ન ગભરાતાં, દેશી ભાવથી ન લજવાતાં આપણી ઝુંપડીમાં રહીને, હોંચ ઉપર બેસીને, અંગવસ્ત્ર ઝોઢીને આપણા કામમાં લાગી જઈએ, ધર્મની સાથે કર્મને, કર્મની સાથે શાન્તિને ભેડી રાખીએ; વિદેશીઓ શાખાશીની તાળીઓ પાડે એટલા માટે ચાતકની પેઠે એમના હાથ તરફ તાકી ન રહીએ; તો ભારતવર્ષના અંકરના સાચા બળથી આપણે બળવાન થઈ જઈએ. બહારથી તો આપણને લાતો મળે, બાકી બળ તો ના મળે. ભતના બળ વિનાતું બીજું બળ નહિ. ભારતવર્ષ જ્યાં પોતાના બળે બળીઓ છે, તે સ્થાન શોધી કાઢી તેને કબજે કરીએ તો સહુમાત્રમાં આપણી બધી લાજ ચાલી જાય.

ભારતવર્ષે નાનામોટાને, સ્ત્રીપુરુષ સૌને મર્યાદા આપી છે, એ મર્યાદા જોટી લાલસાએ આપણી યઈ થકે નહિ. પરદેશીઓ બહારથી એને દેખી થકે નહિ. જે માણસ પોતાના પૂર્વજોના જે કર્મક્ષેત્રમાં જન્મે છે, તે કર્મક્ષેત્ર તેના માટે સરળ છે, સુલભ છે, તેમાં રહેવામાંજ તેનું ગૌરવ છે, તેમાંથી બ્રહ્મ ધનાં તેની મર્યાદા તૂટે. માણસને પારણ કરી રાખવાનો એક માત્ર ઉપાય એ મર્યાદાજ છે. પૃથ્વીમાં અવસ્થાનો એક તો રહેવાનોજ. ઉંચી અવસ્થા તો થોડા લોકોના જ ભાગ્યમાં હોય—બાકી બધા જે એવા લોકોની સાથે પોતાના ભાગ્યની સરખામણી કરી મનમાં ને મનમાં અમર્યાદા અનુભવે, તો તેઓ પોતે ઉભી કરેલી આદીનતામાં ખરેખર છુદ્ડ બની જાય. વિલાયતમાં મજૂરો તન તોડીને કામ તો કરે છે ખરા, પણ એ કામમાં મર્યાદાનો યોગ કરતા નથી; તે પોતે પોતાને દીન માનીને ખરેખરા દીન બની જાય છે. જે રીતે યુરોપમાં પંદર આઠ લોક દીનતાથી, અઢેખદંથી અને નિપૂણ પ્રયત્નથી અસ્થિર બની ગયા છે. યુરોપિયન યુગાકર પોતાના દરિદ્ર હલકા લોકોના વગરને દિસાએ આપણા દરિદ્ર

ને હલકા લોકનો વિચાર કરે ને માને કે તેમનાં દુઃખ અને અપમાન આપણામાં પણ છે. પણ એકેવારે એ વાત જોટી છે. ભારતવર્ષમાં કર્મના ભેદ છે, જ્ઞાતિના ભેદ નક્કી થયેલા છે, માટેજ તો ઉંચી જાતના લોકને નીચી જાતના લોકનું અપમાન કરવાનું કશું કારણ નથી. માટેજ પ્રાદ્વિષ્ટના છોકરાને ઘોળી કાઢા હોય છે. એકબીજા વચ્ચેની ભેદની લીટીઓ એની મેળેજ જળવાય છે. એકબીજામાં જવા-આવવાનો સંબંધ; માણસ માણસના હૃદયનો સંબંધ વગરવાંધે ચાલ્યા કરે છે; પોતાના નહિ એવી બીજી જાતના લોકના હાથપગ એથીજ ઉપત્તી જાતના લોક ભાગી નાખતા નથી. જગતમાં નાનામોટાનો ભેદ રહેવાનોજ હોય; સ્વાભાવિક રીતેજ બધેય નાનાઓની સંખ્યા વધારે ને મોટાઓની સંખ્યા ઓછી રહેવાનીજ હોય, તો તો સમાજના મોટા ભાગને અમર્યાદાની લાજમાંથી ઉગારી લેવાનો જે ઉપાય ભારતે શોધી કાઢ્યો છે, એ શ્રેષ્ઠજ છે એમ માનવું પડશે.

યુરોપમાં અમર્યાદાનો પ્રભાવ એટલે સુધી વ્યાપી ગયો છે કે ત્યાં આજે અમુક સ્ત્રીઓ સ્ત્રીરૂપે જન્મી છે તેથી પણ લાજ પામે છે. ગર્ભ ધારણ કરવો, સ્વામીની તથા સંતાનની સેવા કરવી એમાં પણ એને સંકેત લાગે છે. અમુક કામ મોટું નથી, માણસ મોટો છે; માણસાઈ સાચવીને કામ કરાય તો એમાં અપમાન નથી—ગરીબાઈમાં લાજ નથી, સેવામાં લાજ નથી, હાથે કામ કરવામાં લાજ નથી,—સૌ કામમાં સૌ અવસ્થામાં સહેજે માથું ઉંચું રાખી શકાય, એ ભાવ યુરોપમાં મળે નહિ. એજ કારણે બળીઆ કે બળહીન સૌ શ્રેષ્ઠ થવાને માટે સમાજમાં નિષ્ફળતા, અપાર વૃદ્ધા પ્રવૃત્તિઓ અને આત્મઘાતી ઉદ્યમો કર્યે જ જાય છે. ઘર વાળવું, પાણી ભરવું, ભાઈભાંડુને ને અતિથિને ખવરાવીને પછી ખાવું, એ યુરોપની આંખમાં જીલમ ને અપમાન લાગે છે. આપણે હિન્દુઓ તો એ ગૃહસ્થની ઉંચો અધિકાર છે. એમાંજ એ પુણ્ય માને છે, એમાં જ એ માન સમજે છે. સાંભળ્યું છે કે, વિદાયતમાં એવાં બધાં કામ કરવામાં જે લોક પડ્યા

છે, તેઓ ભાવનાથી પડીને જાણ થઈ ગયા છે; કારણ કે કામને હલકું માનીને તો માણસ પોતે હલકો થઈ જાય છે. આપણી લક્ષ્મીદેવી સેવાના કામમાં જોટલી વધારે લીન થાય, હલકાં કામને પુણ્યકર્મ માની લીન થાય, પ્રતાપ વિનાના સ્વામીની દેવતા માની ભક્તિ કરે, જોટલીજ એમની શ્રી-સૌંદર્ય-પવિત્રતા વધી જાય, એમને પુણ્યપ્રકાશે ચારે બાજુની પ્રગટતા પલાયન કરી જાય.

યુરોપ તો કહે છે કે, સૌ માણસોનો સૌ થવાનો અધિકાર છે, એ ભાવનામાં જ માણસનું જોરવ છે; પણ ખરી રીતે તો સૌને સૌ થવાનો અધિકાર તો જ નહિ, એ શુદ્ધ સત્ય નમ્રતા રાખીને પહેલેથી સ્વીકારી લેવામાં લાભ છે. વિનયથી માનીને સ્વીકારી લેવામાં નાનમ નથી. વહાલીના ઘરમાં લાલીનો કંઈ અધિકાર નથી, એ વાત નક્કી હોવાથી વહાલીના ઘરનો વહીવટ કરવામાં કંઈ ભાગ ન મળે તો તેથી કરીને લાલીને કંઈ નાનમ નથી. પણ કદી લાલીના માથામાં બગાડ થાય ને માની લઈએ કે વહાલીના ઘરનો વહીવટ જખરદસ્તીથી પણ ભારે કરવો જોઈએ અને જોટલા માટે એ વારંવાર બાધોડીઆં ભારે, તો પછી એના અપમાનનો અને દુઃખનો પાર રહે નહિ. આપણા દેશમાં નક્કી કરેલી સીમામાં પોતપોતાને રથાને રહી પોતાને માટે નક્કી થયેલા અધિકાર પાળવામાં જ મર્યાદા ને શાન્તિ છે, એથી પ્રસંગ મળતે પણ મોટો નાનાને દૂભવે નહિ અને નાનો મોટાને દૂભવે નહિ.

યુરોપ કહે કે એજ સંતોષ. વિજયની આકાંક્ષાનો એ અભાવજ ભતિના મૃત્યુનું કારણ છે. યુરોપીઅન સભ્યતાનું મરણ થાય ખરું, પણ આપણી સભ્યતાનો તો એ પાયોજ છે. જે લોક વહાણમાં બેસા છે, તેમને માટે જે વિધિ હોય તેના તે વિધિ જે લોક ઘરમાં બેસા હોય તેમને માટે હોય નહિ. યુરોપ એ કહે કે સર્વ સભ્યતા સરખી છે, અને એકસરખી સભ્યતાનો આદર્શ માત્ર યુરોપમાંજ છે, તો તેમનાં એ અભિમાનલ્પાં વચ્ચેનાં તાંબાની

મ. વળી, જનને હીં કમમાં મૂકીને ઉઠાડે કે હીં રા. પાડે નહિ.

એ સંતોષનાં મરતુ છે એમ માનીએ તે. અતિશય સાચાં મરતુ નહા એમ કેવડું કહેયે? નતિએ જડંધર્મ મરતુએ કમ ક્રોડું પડી જાય એ તન સાચી કિંમતી અતિ-લાલસાનો મદ વાપરતી અનેક નણમાં નણમાં અને મર્વાર કામ નથી કામ એની કોનાયી ના પડયે? પડેલા રોગથી એ મોતે મરતુ, તેા ઘીના રોગથી કમોતે મરતુ પડે. યાદ રાખજે કે, એ અનેનો માત્રા નથી ગમે વિનાશ જ યાય.

ત્યારે હવે વધારે વિચેચન કર્યા વિના એટલું માની લેવુંજ એકથે કે, સંતોષ, સંયમ, શાન્તિ, દામા-એ શ્રી ઉંચી સક્યતાનાં અંગ છે. એથી પરસ્પર અકમક ગરે નહિ, ઠેકાઠાકી થાય નહિ; તણુખા પણ ખરે નહિ અને હીરા જેવો શુદ્ધ સુંદર પ્રકાશ નીકળે. એ સુંદર પ્રકાશ કરતાં એ તણુખાની કિંમત જે લોક વધારે આંકે તે માત્ર અનાય-તાનું-ગર્જાંસ્તાનું લક્ષણ છે. ગમે તો યુરોપિયન સક્યતાની નિશાળમાં એ ગર્જાંસ્તા શીખવાય તોપણ એ તો ગર્જાંસ્તા.

આપણી પ્રકૃતિના અચલ સ્થાનમાં બેઠેલા ભારતવર્ષને આજે નવા વર્ષને દિને હું નમસ્કાર કરું છું. જોઈ છું કે કૃળલોહુપ કર્મના ભયંકર ધક્કામાંથી છૂટું રહી તે શાન્તિના ધ્યાનાસનમાં બેઠું છે. અનેક જન પથ્થરની ઘંટીમાંથી છૂટું રહી પોતાના એકાન્તવાસમાં આવી બેઠું છે, સ્પર્ધાના કંઠણ ધસારામાંથી અને ઈર્ષ્યાની મેશમાંથી છૂટું રહીને પોતાની અવિચળ મર્યાદામાં વિંટાઇ બેઠું છે. આ જ કર્મની વાસનામાંથી, માનવસંઘના પ્રહારમાંથી અને વિજયના મદ-માંથી મુક્તિ. એ મુક્તિએ જ ભારતવર્ષને બ્રહ્મને માર્ગે ભયહીન, શોકહીન, મૃત્યુહીન પરમ મુક્તિને માર્ગે ચઢાવ્યો છે. યુરોપ જેને ‘ક્રીડમ’ કહે છે એ મુક્તિ આપણી આ મુક્તિ આગળ હીણી પડી જાય છે. એ ક્રીડમ ચંચળ, દુર્બળ, ભીરુ-એ અભિમાની, નિર્દય-એ બીજની સામે આંધળું. એ ધર્મને પણ પોતાની બરોબરીમાં ગણે નહિ. સત્યને પણ

ખરીદી હઈ ગુલામ બનાવવા હું છે ! એ સામા ઉપર માત્ર પ્રદાર કરે, સામાના પ્રદારની ખીકે સત્તહદાયે પોતે બખ્તર ને હથિયાર ચણી કાંટાણું બને-આત્મરક્ષાને કારણે પોતાના પદાના લોકને પણ એક પ્રકારની ગુલામગીરીમાં ખાંધી મૂકે. એની અવગણના એ મનુષ્યત્વને હળી નાખનાર મહા-ભયંકર જંત્ર. એણે રાજ્યની 'ફ્રીડમ' કોઈ કાળે ભારતવર્ષની તપસ્થાનો અંતિમ વિષય હતોજ નહિ; કારણ કે આપણા જનસમાજ ખીજા દેશ કરતાં વાસ્તવિક રીતેજ વધારે સ્વતંત્ર હતો. આજે પણ અનેક તિરસ્કાર થતો પણ એ 'ફ્રીડમ' આપણા સમાજનું અંતિમ લક્ષ્ય બની શક્યું નહિ. ના બને એજ સારું. એ 'ફ્રીડમ' કરતાં જે ઘણું ઉચું, ઘણું વિશાળ મહત્ત્વ-જે મુક્તિ ભારતવર્ષની તપસ્થાનું ધન, એને જો આપણે આપણા સમાજમાં નોતરી લાવીએ, આપણા અંતરમાં ઉતારીએ, તો ભારતવર્ષના નાગા પગની ધૂળ વડે પૃથ્વીના ગોટા મોટા રાજમુકુટ પણ પવિત્ર બનશે.

નવા વર્ષ સંબંધેના મારા વિચારો હું અહીંજ સમાપ્ત કરું છું. આજ આપણે પુરાતનમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, કારણ કે પુરાતનજ નવીનતાનો અણખ સંકાર છે. આજે જે નવપદ્ધતિનાં ઉત્સવવર્ષ વનલક્ષ્મીએ ધારણ કર્યાં છે, એ વસ્ત્ર આજનાં નથી-જે જાડિ કવિઓએ ત્રિશુલ છંદમાં તરુણ ઉપાનાં વંદનગાન ગાયાં છે, તેઓએ પણ વનલક્ષ્મીને આ સુંવાળાં પીળાં-લીલાં વસ્ત્રોમાં સળચેલી જોઈ છે. ઉત્તરચિનીના ઉદ્યાનમાં કાલિદાસની મુન્ધ હાથે સામે વાયુએ કંપતાં ફૂલોથી ગહેદી ઉઠતી દિશાઓ ખાલસૂર્યનાં કિરણોથી અજ-હળી ઉઠી હતી. નવીનતાની અંદર પુરાતનને અનુભવે અમાપ યૌવનસમુદ્રમાં આપણું જીવન જીવન સ્નાન કરવા પામે. આજના નવા વર્ષમાં હજારો પુરાતન વર્ષોને અનુભવેજ આપણી દુર્ગંજતા, આપણી લાજ, આપણાં લાંછન, આપણા લેહ ટળશે. માગી આપણે જોઈ ફૂલપાનથી છાંડને સાજ સળ-વીએ તો આજ હોય, કાલે ના હોય; એવી નવીનતાનો નાશ થતો કોઈથી અટકાવાય નહિ. નવું બળ, નવી સુંદરતા બીજે

ક્યાંકથી માગી આણીને આપણે આપણી જાતને સાજ સજાવીએ તો એ પહોર પછી કલંકની માળા ઝળીને એ આપણા શરીરની હાંસી કરાવશે; ધીરે ધીરે એમાંથી કૂલપાન ખરી જઈને આપણે ગળે માત્ર બાંધનનો દોરોજ રહી જશે. વિદેશનો વેશ-પોશાક મરડાટ અમળાટ આપણાં ગામ ઉપર જોતજોતામાં બેડોળ બની જશે; વિદેશનું શિક્ષણ રાજનીતિ આપણા મનમાં જોતજોતામાં નિર્ણવ ને નિષ્ફળ બની જશે; કારણ કે એની પાછળ બહુ કાળનો ઇતિહાસ નથી, એ અસંગત છે, એની સાંકળ તૂટેલી છે. આજના નવા વર્ષને દિને આપણે ભારતવર્ષના ચિરપુરાતનમાંથીજ આપણી નવીનતા લઈશું-સાંજે જ્યારે વિશ્રામનો ઘંટ વાગશે ત્યારે પણ એ ખરી પડશે નહિ-ત્યારે એ નહિ કરમાયેલી માળા આશીર્વાદ આપીને આપણા પુત્રને ગળે પહેરાવીને તેને નિર્ભય ચિત્તે સરળ હૃદયે વિજયને માર્ગે મોકલી દઈશું ! જય થશે, ભારતવર્ષનો જય થશે ! જે ભારત પ્રાચીન, જે ઠાંકયું, જે મોટું, જે ઉદાર અને જે અબોલું તેનોજ જય થશે; આપણે અંગ્રેજી બોલનારા અવિશ્વાસ કરીએ છીએ, મિથ્યા વાણી બોલીએ છીએ, ફૂદકા મારીએ છીએ, આપણે વર્ષે વર્ષે “મળી મળી જઈએ સાગરલહરિ સમાના” તોય અચળ સનાતન ભારતને હાનિ થવાની નથી. ભરમચોળ્યા મુનિઓ ત્યારે વાટે મૃગચર્મ પાથરી બેઠા છે. આપણી બાધી ચંચળતા પૂરી થઈ રહેશે, આપણાં પુત્ર-કન્યાને કોટ-ફ્રાક પહેરાવી આપણે વિદાય થઈ જઈશું, તોય પણ એ ભારત આપણા પૈયોની વાટ જોતું ઉભું રહેશે, એની એમ વાટ જોયેલી નકલની નહિ જાય. એ બધા આ વૃદ્ધ સંન્યાસી સામે હાથ મેલીને ઉભા રહેશે ને બોલશે “પિતામહ, અમને મંત્ર આપો.”

તે બોલ્યોઃ ઋદ્ધિઃ ક્વંતિઃ વ્રહ્મા ।

તે બોલ્યોઃ મૂર્ધન્યે મુલે નાસ્ત્યે મુલમસ્તિ ।

તે બોલ્યોઃ આનંદઃ વ્રહ્મા વિદ્વાન્નવિમેતિ કદાચન ।

૧૨-ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ

ભારતવર્ષનો જે ઇતિહાસ આપણે વાંચીએ છીએ તે ગ્રામીણે પરીક્ષા આપીએ છીએ, એ તો માત્ર ભારતવર્ષની અંધારી રાતના જુદા સ્વપ્નની એક કથા. ક્યાંકથી ઠાંઠક આવી પડ્યા, કાપાકાપી મારામારી થઈ પડી, બાપડીકરામાં ભાઈભાઈમાં ચિંહાસન લેવા તાણાતાણી ચાલી; એક કળ જેમી બાપ તો વળી ક્યાંકથી બીજું એક કળ આવી પાડું થઈ બાપ; પઠાણ, મોગલ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ વગેરેએ મળીને સ્વપ્નને વધારે ને વધારે ગુંથવી નાખ્યું.

પણ લોહીરંગે રંગાયેલા એ સ્વપ્નપડદાની અંદર ભારતવર્ષને વીંટીને તેના ઉપર નજર નાખીએ તો સાચા ભારતવર્ષને જોઈ શકાય નહિ. ભારતવર્ષ ક્યાં ? એ પ્રશ્નનો ઠાંઠ ઉત્તર આ ઇતિહાસ આપી શકે એમ નથી. બાણે અહીં ઠાંઠ ભારતવાસીજ નથી-કેવળ જોગણે મારામારી કરી છે, કાપાકાપી કરી છે તેજ અહીં છે.

પણ તે સમયના જુદા દિવસોમાં પણ મારામારી ને કાપાકાપીજ મુખ્ય વ્યાપાર હતો એવું તો ન હતું. વંદોળી-આને દિવસે વંદોળીઓજ સાથી મોટો, એવું તો એના સખ્ત સપાટા ખાતે છતે પણ કળૂવ કરી લેવાય નહિ-તે દિવસે પણ ધૂળથી ઘેરાયેલા આકાશ નીચે મામડાંમાં ઘેરઘેર જન્મમરણને મુખદુઃખનો જે પ્રવાહ સતત ચાલ્યો બાપ છે, તે એ ધૂળે ઢંકાયેલા રહે, તોપણ માણસને મન તો વંદોળીઆ કરતાં મોટો. પણ પરદેશી સુસાદરને તો વંદોળીઓજ મોટો દેખાય. ધૂળથી એની આંખો મુકાઈ બાપ એટલુંજ નહિ પણ

એ આળોય ઢંકાઈ જાય; કારણકે એ તો ઘરની અંદર નથી. ઘરની બહાર રસ્તાની ધારે ઉભો છે એટલા માટે પરદેશીને લાગેલો ઇતિહાસ તો ધૂળનો ઇતિહાસ—એમાંથી મળે આપણને વંટોળીઆની વાતો, ઘરની અંદરની વાતો એમાંથી મળી શકે નહિ. એ ઇતિહાસ વાંચીએ ત્યારે એમ થાય કે જાણે ત્યારે ભારતવર્ષ હતો નહિ, પણ માત્ર મોગલો, પઠાણો પવનમાં ઘેરાઈને સૂકાં પાંદડાંના વાવટા ઉડાવતા ઉત્તરથી દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ચકાવે ચઢ્યા હતા.

પણ જ્યારે વિદેશ હતો, ત્યારેય દેશ તો હતો; નહિ તો એ બધા વંટોળીઆની વચ્ચે કળીર, નાનક, ચૈતન્ય, તુકારામ વગેરેને કોણે જન્મ આપ્યો ? તે વખતે માત્ર દિલ્હી ને આગ્રા હતાં એમ નથી; કાશી અને નવદ્વીપ (નદિયા) પણ હતાં. ત્યારે સાચેસાચ ભારતવર્ષમાં જે જીવનપ્રવાહ વહેતો, જે ચેષ્ટાના તરંગ ઉઠતા, જે સામાજિક ફેરફારો થતા તેની કશી ખબરો આ ઇતિહાસમાંથી મળી શકે એમ નથી.

નિશાળમાં ચાલતી ઇતિહાસની ચોપડીઓ અને બહારના એ ભારતવર્ષ સાથેજ આપણે તો સાચો જોગ છે. એ જોગનું બહુ કાળનું ઐતિહાસિક સૂત્ર ખોવાઈ જાય તો આપણું હૃદય ગભરાય. આપણે કંઈ ભારતવર્ષના માગી આણેલા દીકરા નથી. બહુ સદીઓથી આપણાં જટાબૂટ મૂળીઆં ભારતવર્ષના મર્મમાં પેસતાં આવ્યાં છે; પણ આજ વાત આપણાં બાળક બૂલી જાય એવો ઇતિહાસ કમનસીબે એમને ભણવો પડે છે, જાણે કે ભારતવર્ષમાં આપણે તો કંઈજ નથી, જે છે તે સૌ જાણે એ નવા પેઢેલાજ.

આપણા દેશ સાથેનો આપણો સંબંધ એટલો નાનો કરી નાખીએ તો આપણો ગ્રાણ કરવાનો કયાં ? એવી દશામાં તો સ્વદેશને આસને વિદેશને બેસાડતાં આપણને શંકા થાય ના, ભારતવર્ષના અગૌરવથી આપણને લાજ આવે ના. આપણે સહેજ બોલી નાખીએ કે, પૂર્વે આપણું કશુંજ હતું નહિ; અને આજે આપણા વેશપોશાક, આચારવ્યવહાર બધું પરદેશની નિશાળમાંથી આપણે શીખી લેવું જોઈશે.

જે બધા દેશ ભાખ્યાણી છે તે તો પોતાના પુરાતન
તરેયને દેશના ઇતિહાસમાંથી ચોધી કાઢવા પામે છે. નાન-
પણથી જાણકને ઇતિહાસજ તેના દેશ સાથેનું જોળખાણ
કર્તાવે. આપણા દેશમાં જરાજર જેથી ઉલટું દેશના ઇતિ-
હાસજ આપણા રવદેશને સંતાડી રાખ્યો છે. મહમુદની
ચઢાઈમાં માંડીને લોડ' કર્જનના અભિમાની દિલ્હી કરનાર
સુધીનો ઇતિહાસ જોજ આપણા દેશનો ઇતિહાસ । પછી
જે તો ભારતવર્ષ ઉપર ઉડી આવેલા વટોળીઆનો ઇતિ-
હાસ-જે આપણને આપણા દેશની કરી જોળખાણ કરાવી
ચકે નહિ, જે તો દેશની જોળખાણ ઉપર ધૂળ છાવરે,
એટલું જોજ. જે ઇતિહાસ કૃત્રિમ વોજળીનો દીવો લાવીને
જેવી જગાએ ધરે કે તેથી આપણા ઇતિહાસની સાચી
દિશાઓ ઉપર તો અંધારુંજ રહે, ને દેખાય માત્ર અંધારા-
માંથી તરી આવતાં નવાળની વિલાસયાળામાં નાચતી નત-
ડીઓનાં દીરા-મોતી; જાહચાહના દારૂના ખ્યાલામાંથી
નીકળતાં ફેલુ ને પેનથી તથા જાગરણથી ચચેલી જાહચાહ-
ની લાલજોળ આંખો. જે ઇતિહાસે ઉભા કરેલા અંધારામાં
આપણાં પ્રાચીન દેવમંદિરોનાં ચિખર ઢંકાઈ જાય ને જાહ-
ચાહે પોતાની પ્રિયતમાના પડદા ઉપર ઉછી કરેલી આરસ-
ની કબરોનાં કોતરણીવાળાં ચિખરો ગગન ચુંબતાં નજરે
પડે. જે અંધારામાં ઘોડાની ખરીઓના અવાજ, હાથીઓના
ખસાડ, હથિયારના ખડખડાટ, દ્રર સુધીના તંબુઓની
હારોનો સફેદ રંગ, કિનખાળની વાહરોનો ચળકેતો રંગ,
મરિજોના ફીલુ જેવા સફેદ પથ્થરના મંડપો, ખોળાઓની
ચોદીવાળાં ચૂપ અને લોહભર્યા અંતઃપુરો-આ સૌ વિચિત્ર
નાહ, વિચિત્ર રંગ, વિચિત્ર ભાવ. જોને શું ભારતવર્ષનો
ઇતિહાસ કહેવો ? ખરે, જે તો માત્ર પા ઘડીની ઇન્દ્રજાળ
છે. અરેખીઅન નાઈટસની કથા જેવી આ કથાએ ભારત-
વર્ષના સાચા ઇતિહાસને ઢાંડી રાખ્યો છે, ને જે કથાઓ
માત્ર આપણા વિદ્યાર્થીઓના નસીબમાં પરીક્ષાઓને માટે
જોખવાની રહી છે. પછી જ્યારે પ્રલય-રાત્રે જોગલો પડાવો

ઉપર તિરસ્કાર થાય, તો પણ, તેના સંબંધે બીજા વિષયોની તપાસ કરતાં ઘણું જડી આવે ને ખાતાં પતરાંની કિંમત થતી બંધ; તેમજ બીજી ઇતિહાસમાં પણ ભારતવર્ષને દીનહીન માનવા છતાં બીજી બાબતોએ તપાસ થાય તો એની એ દીનતા આવી બંધ. ભારતવર્ષ ઉપર એ સાચી દિશામાંથી નજર ન નાખતાં આપણે નાનપણથી જ એને હીણા માનતા આવ્યા છીએ, ને તેથી આપણે જાતેજ હીણા થઈ ગયા છીએ. અંગ્રેજનો ઊકરો જાણે કે મારા વડવા-જોએ અનેક જુદાં જુદાં છતાં છે, દેશ જિત્યા છે, વણજવેપાર ખેડ્યા છે, તેથી એ પોતે પણ રણગીરવનો, રાજ્યગીરવનો ને ધનગીરવનો અધિકારી થવાની ઇચ્છા કરે. આપણે બાળી-એ છીએ કે, આપણા વડવાઓએ નથી તો દેશ જિત્યા કે નથી તો વેપાર કર્યા; એટલુંજ શીખવાને માટે આપણે આપણા ઇતિહાસ જાણવાનો ! એમણે શું કર્યું છે, એ બાળી-એજ નહિ એટલે આપણે શું કરવાના તે પણ બાળીએ નહિ; પછી બાદી રહી પારકાની નકલ કરવાની !

અને દોષ કેવો કેને ? નાનપણથી જ આપણે જે ભણતર જે રીતે બાળીએ છીએ, એને પરિણામે ધીરે ધીરે આપણા દેશ ઉપરની મમતા ઘટતી બંધ ને છેવટે દેશથી અવળા ફરી બેસી દેશવિદ્રોહી પણ થઈ બેસીએ.

આપણા દેશના ભણેલા મુઢાં વારંવાર મૂખની પેઠે બોલી ઉઠે છે કે દેશ તને કહો છો કેને ? આપણા દેશની વિશેષ ભાવના કઈ ? તે છે પણ ક્યાં ? ને ક્યાં પણ ક્યાં ? બંધ પ્રશ્નો ક્યોં કંઈ ઉત્તર મળે નહિ; કારણ કે પ્રથમ તો એ વાત એવી સૂક્ષ્મ છે, એવી મહત્ત્વની છે કે માત્ર મુક્તિથી કંઈ સમજી શકાય નહિ. અંગ્રેજ દેશ કે ફ્રેંચ દેશ, પણ કોઈ એક બાલિ પોતાના દેશની ભાવના રાખે છે, દેશનું આત્મ મહત્ત્વના ક્યાં છે તે એક બે વાતો બોલી સમજાવી શકે નહિ; એ તો દેશમાં રહેલા પ્રાણના જેવું પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, પણ એ દેખાતી શકાય નહિ કે તકનીકી સાબિત કરી શકાય નહિ એ તો નાનપણથી જ આપણા

જ્ઞાનની અંદર, આપણા સ્નેહની અંદર, આપણી કલ્પનાની અંદર અનેક ગુપ્ત માર્ગો નાના પ્રકારે નાના આકારે ઉતરે. એ પોતાની વિચિત્ર શક્તિ વડે આપણને ગુપ્ત ભાવે ઘડે. આપણા પ્રાચીન સાથે આપણા અર્વાચીનનો વિચ્છેદ થવા દે નહિ-એની કૃપાએજ આપણે મોટા, આપણે અખંડ, એ વિચિત્ર ઉદ્યોગપરાયણ ગુપ્ત પુરાતન શક્તિ સંશયી જિજ્ઞાસુની પાસે બે ચાર વાતોમાં શી રીતે સાબીત કરી શકીએ ?

પણ ભારતવર્ષની મુખ્ય સાર્થકતા શેમાં છે, એક જ ને કાઈ પૂછે તો તેનો તો ઉત્તર છે. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ એ ઉત્તર આપી શકે એમ છે. ભારતવર્ષ પુરાતન કાળથી માત્ર એકજ સાધના સાધતું આવ્યું છે. અનેકતામાં એકતા સ્થાપવી, જુદા જુદા માર્ગોને એક લક્ષ્ય તરફ વાળવા અને બહુમાં એકનો નિઃસંશયપણે અંતરતરફે અનુભવ કરવો-બહાર જે સૌ અનેકતા અને વિરુદ્ધતા દેખાય છે, તેનો નાશ ન કરતાં એની નીચે-અંદર રહેલા ગુપ્ત જોગને સાધવો.

એ એકને પ્રત્યક્ષ કરવો ને તેને ઉંડે સુધી વિસ્તારવો એજ ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે. એના એ સ્વભાવને કારણેજ એ રાજગૌરવ પ્રત્યે બેદરકાર રહ્યો છે, કારણ કે રાજગૌરવના મૂળમાં તો વિરોધ રહેલો છે. જેઓ પારકાને સાચી રીતે પારકો માની શકે નહિ-ઉંડા અંતરમાંથી માની શકે નહિ, તેઓ રાજગૌરવને જીવનનો અંતિમ હેતુ માની શકે નહિ. પારકાને દબાવીને તેની જગાએ પોતે ચોંટી જવાનો ઉદ્ધમ એજ પોલીટીકસનો પાયો, અને પારકાની સાથે પોતાનો સ્નેહસંબંધ જોડવાનો એજ ધર્મનીતિનો અને સામાજિક ઉન્નતિનો પાયો. યુરોપિયન સભ્યતાએ જે એકતાનું શરણું લીધું છે, એ એકતાજ વિરોધજનક છે. ભારત સભ્યતાએ જે એકતાનું શરણું લીધું છે, તેથી જોગ સધાય છે. યુરોપિયન રાજકીય એકતાની અંદર જે વિરોધની ફાયર બેઠેલી છે, તેને બીજાની સામે ધરી તો થકાય, પરંતુ પોતાનામાં પણ સાચી એકતા થવા દે નહિ. તેથીજ-એ ફાયરને બળેજ-ત્યાં માણસ માણસમાં, રાજ-

પ્રજામાં, ધનવાન હરિદ્રમાં વિરોધ ને વિરાધ સદા જાગતાં રહે છે. તેઓ સૌ મળીને પોતપોતાના નહીં થયેલા અધિકાર વડે સમગ્ર સમાજને ચલાવે છે એમ નથી, તેઓ તો એકબીજાની વિરુદ્ધ ઉભા રહે, સામા પક્ષનું જળ વધી જાય નહિ એ જોતા સૌ પક્ષ સાવધાન થઈને બેસે; પણ ત્યાં સૌ મળીને ઠલાઠલી કરે, ત્યાં જળનું સમતોલ રહી શકે નહિ-ત્યાં દિવસ જતો લોકો ચોગ્યતાના પ્રમાણમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવે અને વેપારબજે ધનવાનના ધનજાંઝાર બારાઈ જાય, પણ એવા સમાજનું સમતોલ જળ તો તૂટી જાય અને એ બધા જુદા જુદા વિરોધીભાવોને તોડજોડથી એક કરી રાખવાને સરકારને કાયદા ઉપર કાયદા ધડવા પડે. બીજું પરિણામ આવેજ નહિ; કારણ કે વિરોધ જેનું બીજ, વિરોધજ તેનું ફળ. વચ્ચે જે મોટું જાડું ફૂલેલું ઢેળાય છે તે વિરોધીજમાંથી ફાલીફૂલી મોટું થયેલું જળવાન વિપવૃક્ષ.

ભારતવર્ષે લેહભાવમાં સંબંધ જાંધન જાંધવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. ત્યાં સ્વાભાવિકજ લેહભાવ છે, ત્યાં એ લેહભાવને એને પોતાને ખીલે જાંધી રાખી-સંયમમાં રાખી બીજે બધે લેહભાવ ટાળવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. જધાને એક કરવા માટે કાયદા જાંધ્યે કંઈ એકતા થાય નહિ. જે એક થઈ શકે નહિ, તેમને એક કરવાનો ઉપાય એજ કે, તેમને જુદા જુદા અધિકાર આપીને જુદા જુદા રાખવા કે જેથી વિરોધ થવાજ પામે નહિ. જુદાને કાયદો કરી જળ વડે એક કર્યા તો એક ફકાટો પાછા તે જળ વડે તૂટી જશે. અને તે ફકાટો પ્રલયકાળ સમાન. જોગસાધનાતું આ રહ્યું ભારત અસલથીજ જાણતો. ક્રેંચ વિષ્ણવ કાંડાને જોરે માનવજાતિના સમસ્ત લેહભાવને લોહી રેડીને ધોઈ નાખશે એમ છાવી ઠાકીને કહેતા; પરંતુ ફળ ઉલટુંજ આજુ છે. યુરોપમાં રાજ્યશક્તિ સામે પ્રબળશક્તિનો, ધનશક્તિ સામે જનશક્તિનો વિરોધભાવ અત્યંત જોરથી વધ્યે જાય છે. ભારતવર્ષનું પણ લક્ષ્ય તો હતું એક સૂત્રે સાંધવાનું, પણ એનો ઉપાય હતો કંઈ જુદોજ. ભારતવર્ષે સમાજની સૌ

યુરોપીયો સંનિવેશને સંનિવેશમાં પાંચે તરફ અને એક બીજાથી યુરોપીયો સમગ્રજાતિવારને એક બાબતું બનવું હતું અને એ યુરોપીયો અને એકબીજાનાં યુરોપીયો કામમાં મોટું માર્ગ કરીને પુરુ બનવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. જેવાના અધિકારની મર્યાદા તોડીને સીમાના વિરોધની સાંકળો ખાખડાવાનો પ્રતાપજ આગ્યો ન હતો. પરસ્પરના વિરોધને માર્ગે સમાજની સૌ સતિને મોટું હાથ સંધ્યામયત રચવાની ને તેમાં ધર્મકર્મ અને ધરખાર સૌ હોમી સખ કરી નાખતાં એનો અવ સાક્યો નથી. એનું લક્ષ્ય તો એ હતું કે એકતા, એક, શાન્તિ અને ક્રિયતિ સ્થાપીને તેમાંથી મુક્તિ પામવાનો અવકાશ મેળવવો.

વિઘાતાએ ભારતવર્ષમાં યુરોપીયો જાતિઓને ખેંચી આણી છે. ભારતવાસી આર્યો જે શક્તિ પામ્યા છે, તે શક્તિ વિષે વિચાર અતિ પ્રાચીન કાળથી ભારતવર્ષ કરતો આગ્યો છે. એકતા સાધનારી એ સત્યતા તે માનવજાતિની સત્યતા. એ સત્યતાનો પાયો નાખવાને માટે ભારતવર્ષે નાના પ્રકારની સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે. પારકો માનીને એણે કોઈને પાછા કાઢ્યા નથી, અનાય બોલીને એણે કોઈને બહાર કાઢ્યા નથી, અસંગત માનીને એણે કશાને હસી કાઢ્યું નથી. ભારતવર્ષે સર્વને સંઘર્ષ છે, સર્વને સ્વીકાર્યો છે. એમ બધાને એકઠા કરીને પણ આત્મરક્ષણ કરવા જતાં આ અનેક પ્રકારની સામગ્રીને વ્યવસ્થામાં, સંઘર્ષમાં રાખવાના ઉપાય લેવા ઘટે; એ બધાંની સાઠમારીમાં દાડ પાછાને છોડી મૂકેલાં પથુની પેઠે છોડી મૂકવામાં આવે અને એકબીજાની સાથે બઝાડવામાં આવે એથી કંઈ કામ ચાલે નહિ. એમને સ્વતંત્ર રાખીને પણ મૂળભાવે બાંધીને બધાને એક કર્યા; સામગ્રી ગમે ત્યાંથી આવી હશે, પણ સંઘર્ષ ભારતવર્ષનો. યુરોપ બીજાને દૂર રાખી, તેનો નાશ કરી સમાજને સલામત રાખવા ઈચ્છે; અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, કેપ કોલોની વગેરે પ્રદેશોમાં આ બાળતનો પાકો અનુભવ આપણને મળી ચૂક્યો છે. એનું કારણ

એણું છે કે, તેમના પોતાના સમાજમાં સુવ્યવસ્થિત સંયમ-સંકેત નથી-પોતાની અંદર બીજા સંપ્રદાયનાને યોગ્ય સ્થાન આપી શકતો નથી, અને જે સમાજનાં અંગ છે, એ સૌ સમાજ ઉપર જોબાસ્વરૂપ થઈ પડે છે-એવી સ્થિતિમાં બહારના લોકને એ સમાજ કેવી રીતે સ્થાન આપી શકે? પોતાનાજ જ્યાં ઉપદ્રવ ઉભો કરે, ત્યાં પારકાને પોતાનાં કરી લેવાની એમની તાકાત રહી? જે સમાજમાં નિયમ છે, એકતાનું વિધાન છે, સર્વને સ્વતંત્ર સ્થાન અને અધિકાર છે, તેજ સમાજ બીજાને પોતાનો કરી શકે. ગમે તો પારકાને કાપી, મારી, ખોદી કાઢી પોતાના સમાજનું અને સહ્યતાનું રક્ષણ કરી શકાય કે ગમે તો પારકાને પોતામાં મેળવી લઈને સુવ્યવસ્થિત સંયમથી સ્થાન કરી આપાય-આ બેમાંથી એક રસ્તો હોઈ શકે. યુરોપે પ્રથમ રસ્તો લઈને સમસ્ત વિશ્વની સાથે વિરોધ કરી મૂક્યો છે-ભારતે બીજો રસ્તો લઈને સર્વને ધીરે ધીરે પોતાના કરી લેવાના ઉપાય લીધા છે. એ પ્રમ્ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, એ ધર્મનેજ માનવ સહ્યતાનો અંતિમ આદર્શ માનવામાં આવે, તો ભારતવર્ષના રસ્તાનેજ ઉત્તમ માનવો પડશે.

પારકાને પોતાનો કરી લેવામાં જ પ્રતિભા રહેલી છે. બીજાની અંદર સમાવેશ કરી લેવાની શક્તિ અને બીજાને પોતાનો કરી લેવાની કરામત એમાં જ પ્રતિભા રહેલી છે. ભારતવર્ષમાં એ પ્રતિભા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ભારતવર્ષે વિનાસ'કાચે બીજામાં સમાવેશ કરી લીધો છે, અને ચહેલે બીજાની સામગ્રીને પોતાની કરી લીધી છે. વિદેશીઓ જેને મૂર્તિપૂજા કહે છે, તેને જોઈને ભારતવર્ષે ઈરી ગયો નથી; પોતાનાં નાક :ચઢાવી લીધાં નથી. ભારતવર્ષે પુલિન્ડ, શવર, બ્યાધ આદિ અનાર્થ જાતિઓ પાસેથી બીજાસુ સામગ્રીઓ લઈને તેની અંદર પોતાનો બાવ ઉતારી લીધો છે-તેના દ્વારા પોતાનો આધ્યાત્મિક બાવ પ્રકટ કરી લીધો છે. ભારતવર્ષે કયાનો ત્યાગ કરે નહિ, સર્વનું પ્રહમ્ કરીને તેને પોતાનું બનાવી લીધું છે.

૧૩-ધર્મવિરોધનું દૃષ્ટાન્ત

બીજી એક જગાએ મેં લખ્યું છે કે, આ દેશમાં જ્યુરી દ્વારા ન્યાય કરવાનો અધિકાર આપવાની બાબતમાં એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે કહેલું કે આ દેશના અર્ધસભ્ય લોકોને પ્રાણના માહાત્મ્યનું (સેન્ટીમેન્ટી ઓફ લાઇફનું) જ્ઞાન નથી, માટે એમને જ્યુરીનો અધિકાર આપવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

પ્રાણનું માહાત્મ્ય આપણા કરતાં અંગ્રેજ વધારે સમજે છે, એ વાત સાચી ના હોય તોપણ બધું કે આપણે સ્વીકારી લઇએ. ત્યારે એટલા માટે તો ત્યારે એ ખૂન કરે ત્યારે એનો અપરાધ આપણા કરતાં પણ મોટો. પણ આપણે જોઇએ છીએ કે, કેઈ અંગ્રેજ દેશીનું ખૂન કરે ત્યારે પણ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ અને અંગ્રેજ જ્યુરીની કચેરી-માંએ ખૂની ફાંસીની સજા ખાય નહિ. પ્રાણનું માહાત્મ્ય પોતે બહુ ઝીણી રીતે જાણે છે. એવાં પ્રમાણ વળતે ખૂની માનતો હશે કે, અંગ્રેજ તેની પાસે છે; પણ દેશી લોકોને એનાં એ પ્રમાણ તો દેખાતાં નથી.

એવા ન્યાયથી આપણને બે બાબતોથી ધા લાગે. પ્રાણ જે જવાનો તે તો બધે જ, ને તેના ઉપર માન બધે એ જુદું. એથી આપણી જાતિનું જે અપમાન થાય તેથી આપણાં બધાંનાં શરીર ઉપર ધા લાગે.

ઇંગ્લાંડમાં ઝેલો નામે એક વર્તમાનપત્ર છે અને ત્યાંના બદલોકમાં આગર પામેલું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ટાગિ ઍટકિન (પલટણનો એક ગોરો) દેશી લોકોને મારી નાખવાના ઇરાદાથી મારે નહિ, પણ માર ખાઈને દેશી

મરી જાય એને માટે ટોમિ ગિચારને થોડો ઢંડ તો થાય છેજ, ને તોય દેશી વર્તમાનપત્રો ચીત્કાર કરી મરે છે.

ટોમિ એટકિન માટે ઢરદ તો બહુ દેખાય છે, પણ 'સેન્કટીટી ગોફ લાઈફ' ક્યાં આગળ ? જે પાશવ ધાને બળે બરોળ ફાટે, એ ધાતુ બળ એ ભદ્ર વર્તમાનપત્રના આક્ષેપમાં પણ નથી શું ? પોતાની જાતના ખુની ઉપર સ્નેહદષ્ટિ રાખીને માર્યા ગએલા માણસના સગાસંબંધીના વિલાપને ક્રોધ કરી તિરસ્કારે, એથી તેઓ શું ખૂનને પોષતા નથી ?

થોડાક વખતથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે, યુરોપિયન સભ્યતામાં ધર્મનીતિનો આદર્શ સાધારણ રીતે અભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ધર્મ સમજવાની શક્તિ એ સભ્યતાના અંતઃકરણની અંદર પ્રકટેલી નથી. એટલા માટે અભ્યાસની સીમા બહાર એ આદર્શને રસ્તો જડી શકે નહિ ને અનેક વાર આડે રસ્તે માર્યો જાય.

યુરોપિયન સમાજમાં ઘેરેઘેર કાપાકાપી મારામારી થઈ શકે નહિ. એમ કરવાથી ત્યાંના સાધારણ સ્વાર્થમાં વિરોધ આવે. ઝેર દઈને કે હથિયાર મારીને ખૂન કરવાનો અભ્યાસ યુરોપમાંથી ફેટલીક સદીઓ થયાં આવ્યો ગયો છે.

પણ હથિયાર વિના—લોહી પાડ્યા વિના પણ ખૂન તો થઈ શકે, પણ અંતરમાં સ્વાભાવિક ધર્મજ્ઞાન થાય તો એવું ખૂન પણ નિંદાય અને પછી થવાનો સંભવ રહે નહિ.

એક ખાસ દષ્ટાન્ત લઈને એ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરીએ.

હેન્રી સ્ત્રેવેજ લેંડોર નામે એક પ્રખ્યાત મુસાફર હતો. ટિબેટના તીર્થસ્થાન લાસામાં જવાની એને બારે તાલાવેલી લાગેલી. બધાને એ વાતની ખબર છે કે, ટિબેટના લોકો યુરોપિયન પ્રવાસીઓ અને મિશનરીઓ ઉપર શંકાની નજરે જુએ છે. તેમના દુર્ગમ ઘાટરસ્તા વિદેશીઓ જાણતા નથી, એ હકીકત એમના રક્ષણને માટે એમના લાજની છે. એ લાજ જ્યોત્તેશ્વરીકલ સોસાઈટીના હાથમાં સોંપી દઈ નિરાંતે ઉંઘવાને તેઓ રાજ થાય નહિ, તો એમનો દોષ ઠાઠી શકાય નહિ.

પણ ખીજના વાંધા માનવા નહિ, કોઈના વાંધાને ગાંઠવું નહિ, એ તો યુરોપનો ધર્મ છે. પ્રયોજન કંઈ હોય કે ન હોય, પણ વિપત્તિ ઓળંગી જઈ બહાદુરી કર્યે. પણ યુરોપમાં એવી વાહવા બોલાય કે એવી બહાદુરી કરવાનું મન ધણાને યથા જાય. યુરોપના બહાદુર લોક દેશવિદેશમાં વિપત્તિ ઓળતાજ દૂર છે. ગમે તે ઉપાયે પણ લાસામાં યુરોપિયન પગ મુકાય તો યુરોપના સમાજમાં એની આબરૂની મજા રહે નહિ.

આથી પર્વત પરના ણરફના અને ટિબેટના લોકોના વાંધાની પરવા ન કરતાં લાસા જવું તો જોઈએજ. લેંડોર સાહેબે આલમોરાથી કુમાયુન તરફ જત્રા શરૂ કરી અને ચંદનસિંહ નામે એક હિંદુ ચાકરને સાથે લીધા.

કુમાયુન પ્રાન્તમાં ટિબેટના સીમાડા ઉપર બ્રિટિશ રાજ્યમાં ચોકા નામે એક પહાડી જાત છે. ટિબેટન લોકોના લયથી ને ત્રાસથી તેઓ કંપતા રહે છે. ટિબેટનોની પીઠમાંથી બ્રિટિશ રાજ્ય આ લોકોનું રક્ષણ કરી શકતું નથી, એવા આક્ષેપ લેંડોર સાહેબે વારંવાર કર્યા છે. એ ચોકા લોકોમાંથી જ સાહેબને કુલિ-મજૂર લેવા પડવાના હતાં. બહુ મહેનતે ત્રીસ માણસો એકઠા કરી શકાયા.

ત્યાર પછી પ્રવાસ શરૂ થયો. મજૂરો કોઈ રીતે નાસી ન જાય એ તરફ સાહેબનું મુખ્ય ધ્યાન રોકાયું. તેમને નાસી જવાને યોગ્ય કારણ પણ હતાં. લેંડોરે પોતાના પ્રવાસ-વર્ણનના પચીસમા પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે “એ મજૂર લોક જ્યારે વગર બોલેચેચાલે જાંબીરભાવે પીઠ ઉપર બોલે લઈને દયામણી રીતે હાંફતા હાંફતા ઉંચા ને ઉંચા પહાડ પર ચઢ્યા જતા હતા, ત્યારે મનમાં બીક લાગતી હતી કે એમાંથી ફેટલાક ગમે ત્યારે પણ પાછા જતા રહેશે.”

મારે પૂછવાનું એટલું જ કે એવી ચંકા જ્યારે તમારા મનમાં ધાય છે ત્યારે એ હવલાગીજોને તેમની મરજી વિરુદ્ધ ગાતના ગોમાં લાવ મારીને હાંફી જવા એને શું

રત્નો હતો. દાક્ષિના ત્રિ પાલ ઉપર અંબમતીએ અંબુ ૧૬૦
જતાં હતાં, દોઢા મુઠકે રત્નો હતો અને ઘડ તેમજ ધોળ
ને એક ટિબેટને માથે કાચ લોપું હતું. અને જે વાજાએ
પીકના માપો પોતાના પેદા જલથી નાખ્યા હતા, તેના
પોતાના બોજની પાછળ સંતોષે પેદા હતા. અમારી ૨૧૯-
૨૨૦ ને કે બપોળી હતી, તેમજ અમારાં માણસોની પણ
બધાતર દયા દેખીને મને હસતું આવ્યા વિના રહ્યું નહિ."

ત્યાર પછી એ અંબાબીઆ નાચી જવાનો પ્રયત્ન કરે
તો લેંટોરે તેમને એવી પમણી આપીને ચાન્ત કરી દીધા
કે, જે કોઈ નાચી જવાનો કે સામે મરણો પ્રયત્ન કરશે
તેને ગોળી ઉડી મારી નાખીશ.

લેંટોર ચાહેજ સહેજસાજ કારણમાં પણ ગોળી
મારવા કેવો ઉદ્દેશ્ય હાય છે, તેનું પ્રમાણ બીજે ઠેકાણે
આપ્યું છે. ટિબેટી વહીવટદારોએ લેંટોરને પોતાની હઠમાં
પેસવાની જ્યારે મના કરી, ત્યારે તેમણે પાછા ફરવાનો ડોળ
કર્યો. એક ખીલમાં ઉતરીને દૂરબીન મારી એણે તો જણાવ્યું
કે, પહોંચના ચિખર ઉપર આશરે ત્રીસેક માથાં પથ્થરની
આઠમાંથી દેખાતાં હતાં. ચાહેજ લખે છે કે: "મને જાહુ
કોથ અદ્યો. જો હવે જ હોય તો ખુદશી રીતે મારી પાછળ
કેમ આવે નહિ-ફર રહીને શામાટે પહેરો બરે ? આથી મેં
મારી આદ્યોગલ રાઈફલ લીધી ને જમીનપર સપાટ સૂતો,
પછી જે માથું સીધી સ્પષ્ટ દેખાયું તેના ઉપર નિશાન તાક્યું."

અહીં એ આથીની તો મળે છે ! છુપાવાનો લેંટોર
ચાહેજને કેટલો બધો તિરસ્કાર છે ! તે પોતે, અને તેની
સાથે એક જણ મિશનરી હિંદુ બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને, ટીબેટ
જતા હતા; મનાઈ ચતાં હિંદુસ્તાનમાં પાછા ઉતરવાનો ડોળ
કરીને છાનામાના લાસા જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા
એણે તો કંઈ નહિ, ને એમની એ ચારી ઉપર સામે છુપા-
ઈને પહેરો સરાય એ વાત લેંટોર ચાહેજને એટલી અસહ્ય
લાગી કે પોતે લાંબા ચઈને જમીન ઉપર સપાટ સૂઈ ગયા
અને એમ સામે ન દેખે એ રીતે છુપાઈને પોતાની

અને કોંગોમાં બેલિજયમનો બુદ્ધિમ વગેરે ભેદનો છીએ ત્યારે
અન્ય કોઈ ઉપર દોષનો આરોપ દેવો મુશ્કેલ લાગે છે.

x

x

x

આપણા દેશમાં ધર્મનો જે આદર્શ છે, તે હૃદયની સા-
મગ્રી છે. એને બહારની સીમાથી રોકી રખાય નહિ. આપણે
જે એક વાર “સેન્ટીટી ઓફ લાઈફ” સ્વીકારી લઈએ તો પછી
પશુપક્ષી-કીટપતંગ કશાને એની સીમાબહાર રાખીએ નહિ.
ભારતવર્ષ એક વાર માંસલક્ષી હતો, અને એને માંસનો નિષેધ
છે. માંસલક્ષી જાતિએ પોતાને સંયમમાં મૂકી એકે વારે
માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે. લાગે છે કે, જગતમાં એવું
બીજું દષ્ટાન્ત છે જ નહિ. ભારતવર્ષમાં ભેદ શકીએ છીએ
કે, ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ જે ઉપાર્જન કરે, તે દૂર
દૂરનાં સગાંસંબંધીઓ સાથે વહેંચીને ખાતાં સંકોચાય ના
સ્વાર્થનો પણ એક પ્રકારનો ન્યાય અધિકાર છે, એ વાત
આપણે અનેક પ્રકારનાં સંકટો વેઠીને પણ અને ત્યાં સુ-
દગાવી રાખી છે. આપણા દેશમાં બળ અને યુદ્ધ
ધર્મરક્ષા કરવાનું વિધાન છે-હથિયાર વિનાનાને, નાસત
શરણે આવેલા શત્રુને માટે આપણા ક્ષત્રિયોનો જે ધ-
વિહિત ધર્મ-ઠર્યો છે, તે યુરોપને તો હસવા જેવો લ-
અને તેનું એ જ માત્ર કારણ છે કે ધર્મને આપણે અ-
ધન માની આદર કરીએ છીએ. સ્વાર્થનો પ્રાકૃતિક
આપણા ધર્મને ઘડી કાઢતો નથી, પણ ધર્મનો નિયમ
સ્વાર્થને સંયમમાં રાખવાની એટલા કરે છે. એટલે
આપણે બહારના વિષયોમાં દુર્બળ હોઈએ, તેથી
આપણે બહારના શત્રુથી પરાજય પામીએ, તથાપિ
સ્વાર્થ અને સરળતા ઉપર ધર્મના આદર્શને વિચર-
પ્રયત્નને કારણે ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે કદી
નહિ-એવો પણ એક દહાડો આવશે.

૧૪-સ્વદેશી સમાજ*

આપણા દેશમાં યુદ્ધવિગ્રહ, રાજ્યરક્ષા અને ન્યાય-કાર્યે રાજા કરતા, પણ વિદ્યાદાનથી માંડીને જલદાન સુધીનું સઘળું કામ સમાજ એવી સરળતાથી કરી શકતો કે આજ સુધીમાં અનેક રાજાનાં રાજ્યો આપણા દેશ ઉપર થઈને નહીના પ્રવાહની પેઠે વહી ગયાં, તોપણ આપણા ધર્મનો નાશ કરી આપણને પણ જેવા કરી શક્યાં નહિ, સમાજનો નાશ કરી આપણને કેવળ હરિદ્ર કરી દીધા નહિ. રાજા રાજ્યમાં લકાઈનો અંત નહિ, પણ આપણા મર્મરે શબ્દે શોભતા વેલુકુંજમાં, આપણા આંખા અને આમલીના વનની છાયામાં દેવમંદિર બંધાય, અતિથિયાળા રથપાય, તળાવ ખોદાય, શુભમહાશય આંક ગોખાવે, ટોચમાંX શાસ્ત્ર લખાવવાનું બંધ થાય ના, ચંડીમંડપમાં રામાયણનો પાઠ થાય અને કીર્તનના અવાજથી ગામનાં આંગણાં ગાજે. બહારની સહાયતાની અપેક્ષા સમાજ રાખે નહિ, અને બહારના ઉપદ્રવથી હરિદ્ર થાય નહિ.

પાણીનું બહુ દુઃખ છે, એવી વાતો તો આજે આપણા દેશમાં સામાન્ય થઈ પડી છે. સૌથી વધારે શોકની વાત તો તેના મૂળકારણ સંબંધે છે. આજે સમાજનું મન સમાજની અંદર નથી, આપણું મન બહારની દિશાએ છે.

* બંધાવવાના જગત્ત નિવારણ સરકારે પોતાનો અતિ-પ્રયત્ન બંદરે કમો ત્યારે પડી આ નિબંધ લખાવે દેશે.

× પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલક્ષી પાંચાંગને બંધાવવા રોજ રહે છે.

કોઈ નહીં જે ગામની યતનસર પાસે થઈને નહીં જાય છે તે ગામની પાસેથી તે નહીં જાય જાય. તે તેનો પાતક દૂર ગાયો. જાય, તો તે યતનદુર્ગ જાય ચાલ્યું જાય, રૂમ ચાલ્યું જાય, સ્વાસ્થ્ય ચાલ્યું જાય, વ્યાપાર ચાલ્યો જાય, વાતનું જાનવર ચાલ્યું જાય, પહેલાંની સમૃદ્ધિમાં ગમેતાં વડ જાહેર થઈ પડે, તેની તુરેલી બીતોની કાર્યોમાં વડીપણા ઉભી નીકળે તે તેમાં પુત્ર-વાગ્દાનને આશરો મળે.

મનુષ્યનો ચિત્તપ્રવાહ નહીંના પ્રવાહ જેવીજ ચીજ છે. એ ચિત્તપ્રવાહથી જાંગાજાનાં છાયાશીતલ ગામ બહુ દિવસ સુધી નીરોગ અને આનંદિત રહ્યાં હતાં-આજે જાંગાજાનાં એ ગામથી જાંગાજાઓની ચિત્તધારા ખસી ગઈ છે, તેથીજ એનાં દેવાલય જીર્ણ-એનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર કોઈ નથી; એનાં જળાશયો પુરાઈ ગયાં છે-એને ફરી દુસ્સ્ત કરનાર કોઈ નથી; સમૃદ્ધ ધરો ખાલી થઈ પડ્યાં છે-ત્યાં ઉત્સવનો આનંદવનિ સંભાળતો નથી તેથીજ આજે જળદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર બહાદુર, સ્વાસ્થ્યદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર બહાદુર, વિદ્યાદાનની વ્યવસ્થા માટે પણ સરકાર બહાદુરને બારણે મોંમાં તરણું ઘાલી ફરવું પડે છે. જે ઝાડ એક વાર પોતાનાં ફૂલ પોતેજ કુટાવતું, તેને આજે આકાશમાંથી ફૂલવૃષ્ટિ થાય એ આશાએ સર્વ સૂકલી ડાળીઓ ઉંચી કરી પ્રાર્થના કરવી રહી છે. વખતે એની પ્રાર્થના મંજૂર પણ થાય, તોયે એ સૌ આકાશ-કુસુમને લીધે એનું વળવાનું શું ?

અંગ્રેજીમાં જેને 'સ્ટેટ' કહે છે તેને આપણા દેશમાં આધુનિક ભાષામાં સરકાર કહે છે. એ સરકાર પ્રાચીન ભારતમાં રાજશક્તિરૂપે હતી. પણ વિલાયતના સ્ટેટ અને આપણી રાજશક્તિ વચ્ચે ભેદ છે. વિલાયતે દેશનાં સમસ્ત કલ્યાણધર્મનો ભાર સ્ટેટના હાથમાં સોંપી દીધો છે-ભારત-વર્ષે તેમાંનો કંઈક ભાગજ સોંપ્યો છે.

જેઓ દેશના ગુરુસ્થાને હતા; જેઓ સમસ્ત દેશને

વિનાયકારે વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા દેવા આવ્યા છે; તેમને પાલન કરવાનું, તેમનો આદર કરવાનું કર્તવ્ય રાખાનું નહોતું એમ નહિ. પરંતુ માત્ર અંશભાગે, ખરી રીતે તો સામાન્ય રીતે એ કર્તવ્ય પ્રત્યેક ગૃહીનું છે. રાજા એ એ સહાયતા બંધ કરે, બેઠકમાત્ર દેશ કહી અરાજક થઇ જાય, તથાપિ સમાજની વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા એકદમ અટકી પડે નહિ. પ્રજાને માટે તળાવો રાજા ખોદાવતા નહોતા એમ નહિ, પરંતુ સમાજના ધનવાન લોક જેમ ખોદાવતા, તેમજ એ પણ ખોદાવતા. રાજા બેઠકમાર રહે તો દેશનું જળપાત્ર ખાલી થઇ જતું નહિ.

વિલાયતમાં બધા માણસો પોતાના આરામ-આમોદ અને સ્વાર્થસાધનમાં પડ્યા છે, તેઓ કર્તવ્યભારથી પીડાતા નથી, તેમનો સમસ્ત મોટો કર્તવ્યભાર રાજશક્તિને સોંપાયો છે. આપણા દેશમાં રાજશક્તિને કંઈક સોંપાયું છે ખરું, છતાં પણ પ્રજા સાધારણ પણ સામાજિક કર્તવ્યોથી બંધાએલી છે, રાજા યુદ્ધ કરવા જાય, શિકાર કરવા જાય, રાજકાર્ય કરે અથવા આમોદપ્રમોદમાં દિન ગાળે; એને માટે ધર્મ ન્યાયને જવાબદાર થયે. પણ જનસાધારણ પોતાના મંગળને માટે તેના ઉપર બિલકુલ આધાર રાખીને બેસી રહે નહિ, સમાજનું કાર્ય સમાજના પ્રત્યેક ઉપર આશ્રયપણે અને વિચિત્રરૂપે વહેંચાઇ ગયું છે.

એમ હોવાથી જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તે સમાજમાં સર્વત્ર સંચરી રહ્યો છે. આપણે પ્રત્યેક સ્વાર્થ, સંયમ અને આત્મત્યાગની વિવેચના કરી છે. આપણે પ્રત્યેક ધર્મપાલન કરવું બોધ્યું.

આથી સ્પષ્ટ સમજ શકાયે કે, જુદી જુદી સહયતાની પ્રાણશક્તિ જુદે જુદે સ્થાને રહેલી છે. પ્રજાના કલ્યાણનો ખાર જ્યાં રચાયેલો છે, ત્યાંજ દેશનું મર્મસ્થાન છે. એ સ્થાને ધા કરવાથી દેશનો પ્રાણ સંકટમાં આવી પડે. વિલાયતમાં જો રાજશક્તિ નાશ પામે તો સમસ્ત દેશ નાશ

કોઈ નથી જે ગામનું સરકાર પાસે પહોંચી જાય છે તે ગામની ખામશી જે નથી પડતી કાંઈ. તે જેમો રાજકીય સ્વામીને જાય, તે જે ગામનું ગામ સારું જાય. જે ગામનું ગામ, સરકારના માધ્યમ જાય. આપણે જાણીએ છીએ, ગામનું ગામનું કાંઈ જાય. પરંતુ આની હાલતમાં ગામનું ગામ પાંચે બાજુ રહે. તેની તુરંત જાણેલી કુશિમાં નકારીપણા કમી નીચે તે તેમાં પુરક-નાણે જાયે જાયે મળે.

મનુષ્યનો વિત્તપ્રવાહ નથીના પ્રવાહ જેવીજ સીજ છે. એ વિત્તપ્રવાહથી જંગમનાં છતાંયોગ્ય ગામ બહુ કિંમત સુધી નીરોગ અને આનંદિત રહ્યાં હતાં-ગાજો જો જાણતાં એ ગામોથી જંગમનીઓની વિત્તપ્રવાહ પાસે ગઈ છે, તેથીજ એનાં કેવળજ અર્જુ-એનો અર્જુબાર કરનાર કોઈ નથી; એનાં જગાસયો પુરક ગયાં છે-એને ફરી ફર-સ્ત કરનાર કોઈ નથી; સમૃદ્ધ થશે આવી થઈ પડ્યાં છે-ત્યાં ઉત્પન્નના આનંદનિ સાંભળતો નથી તેથીજ આજે જગદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર જહાડુર, સ્વાસ્થ્યદાનની વ્યવસ્થા કરનાર સરકાર જહાડુર, વિદ્યાદાનની વ્યવસ્થા માટે પણ સરકાર જહાડુરને જાણે મોંમાં તરણુ ઘાલી ફરણુ પડે છે. જે આઠ એક વાર પોતાનાં કૂલ પોતેજ કુટાવતું, તેને આજે આકાશમાંથી કૂલટ્ટિ થાય એ આશાએ સર્વ સૂકલી ડાળીઓ ઉંચી કરી પ્રાર્થના કરવી રહી છે. વખતે એની પ્રાર્થના મંજૂર પણ થાય, તોયે એ સૌ આકાશ-કુસુમને લીધે એનું વળવાનું થું ?

અંગ્રેજીમાં જેને 'સ્ટેટ' કહે છે તેને આપણા દેશમાં આધુનિક ભાષામાં સરકાર કહે છે. એ સરકાર પ્રાચીન ભારતમાં રાજશક્તિરૂપે હતી. પણ વિલાયતના સ્ટેટ અને આપણી રાજશક્તિ વચ્ચે ભેદ છે. વિલાયતે દેશનાં સમસ્ત કલ્યાણધર્મનો ભાર સ્ટેટના હાથમાં સોંપી દીધો છે-ભારત- તેમાંનો કંઈક ભાગજ સોંપ્યો છે.

જેઓ દેશના ગુરુસ્થાને હતા; જેઓ સમસ્ત દેશને

વિનાયકારે વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા દેતા આવ્યા છે; તેમને પાલન કરવાનું, તેમનો આદર કરવાનું કર્તવ્ય રાજાનું નહોતું એમ નહિ. પરંતુ માત્ર અંશભાગે, ખરી રીતે તો સામાન્ય રીતે એ કર્તવ્ય પ્રત્યેક ગૃહીનું છે. રાજા જો એ સહાયતા બંધ કરે, અકસ્માત્ દેશ કહી અરાજક થઇ જાય, તથાપિ સમાજની વિદ્યાશિક્ષા, ધર્મશિક્ષા એકદમ અટકી પડે નહિ. પ્રભુને માટે તળાવો રાજા ખોદાવતા નહોતા એમ નહિ, પરંતુ સમાજના ધનવાન લોક જેમ ખોદાવતા, તેમજ એ પણ ખોદાવતા. રાજા બેઠરકાર રહે તો દેશનું જળપાત્ર ખાલી થઇ જતું નહિ.

વિદ્યાવતમાં બધા માણસો પોતાના આરામ-આમોદ અને સ્વાર્થસાધનમાં પડ્યા છે, તેઓ કર્તવ્યભારથી પીડાતા નથી, તેમનો સમસ્ત મોટો કર્તવ્યભાર રાજશક્તિને સોંપાયો છે. આપણા દેશમાં રાજશક્તિને કંઈક સોંપાયું છે ખરું, છતાં પણ પ્રભુ સાધારણ પણ સામાજિક કર્તવ્યોથી બંધાએલી છે. રાજા યુદ્ધ કરવા જાય, ચિકાર કરવા જાય, રાજકાર્ય કરે અથવા આમોદપ્રમોદમાં દિન ગાળે; એને માટે ધર્મન્યાયને જવાબદાર થયો. પણ જનસાધારણ પોતાના મંગળને માટે તેના ઉપર બિલકુલ આધાર રાખીને બેસી રહે નહિ, સમાજનું કાર્ય સમાજના પ્રત્યેક ઉપર આશ્રયપણે અને વિચિત્રરૂપે વહેંચાઇ ગયું છે.

એમ હોવાથી જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તે સમાજમાં સર્વત્ર સંચરી રહ્યો છે. આપણે પ્રત્યેકે સ્વાર્થ, સંયમ અને અત્મત્યાગની વિવેચના કરી છે. આપણે પ્રત્યેકે ધર્મપાલન કરવું જોઈએ.

આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાયે કે, જુદી જુદી સ્વતંત્રતાની પ્રાજ્ઞશક્તિ જુદે જુદે સ્થાને રહેલી છે. પ્રભુના કૃપાસુનો ભાર જ્યાં રમપાયેલો છે, ત્યાંજ દેશનું મર્મસ્થાન છે. એ સ્થાને ધા કરવાથી દેશનો પ્રજ્ઞ સંકટમાં આવી પડે. વિદ્યાવતમાં જો રાજશક્તિ નાશ પામે તો સમસ્ત દેશ નાશ

પામે, એટલાજ માટે યુરોપમાં પોલીટીકસ એ બહુ અગત્યનો વિષય ગણાય છે. આપણા દેશમાં સમાજ એ પાંગળો થઈ પડે, તોજ દેશ એ પ્રમાણે સંકટમાં આવી પડે. આજ કારણે આટલા દિવસ સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટે આપણે પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરતા નહિ, પણ સામાજિક સ્વાધીનતા ખૂબ યત્નથી બચાવતા આવ્યા છીએ. ત્યાં દરિદ્રને ભિક્ષાદાનથી માંડીને પ્રજાજનને ધર્મશિક્ષાદાન સુધીનું સમસ્ત કામ વિલાયતમાં સ્ટેટ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ આપણા દેશમાં પ્રજાજનની ધર્મવ્યવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે, એટલા માટે અંગ્રેજ સ્ટેટને બચાવે તોજ બચે અને આપણે ધર્મવ્યવસ્થાને બચાવીએ તોજ બચીએ.

ઇંગ્લાંડમાં સ્વાભાવિક રીતેજ સ્ટેટને જાગતું રાખવામાં લોક સહાય મંડયા રહે. આજે આપણે અંગ્રેજની પાઠશાળામાં ભણીને નક્કી કર્યું છે કે, જ્યારે ત્યારે સરકારને આરખોસી સાવધાન કરવી એજ જનસમાજનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આપણે એ જાણ્યું નહિ કે, પારકાના શરીરને રોજરોજ બ્લીસ્ટર લગાડવાથી પોતાના વ્યાધિની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી.

આપણને તર્ક કરવા સારા લાગે છે, તેથી અત્યારે પણ આ તર્ક ઉઠવો અસંભવિત નથી કે, જનસમાજનો કર્મભાર જનસમાજના સર્વાંગમાં સંચારી રાખવો સારો કે એને વિશેષભાવે સરકાર નામની અમુક એક જગાએ મૂકી દેવો સારો ? માફ કરેલું એમ છે કે, આ તર્ક વિદ્યાલયની ડીબેટીંગ સોસાયટીમાં થઈ શકે, પણ અત્યારે તો આ તર્ક આપણા ઠોઠ કામમાં આવે નહિ.

કારણ કે એ વાત આપણે સમજવીજ જોઈશે કે, વિલાયતના રાજ્યનું સ્ટેટ આખા સમાજની સપાટીની ઉપરજ અળાંડરૂપે સ્થપાયેલું છે, એ ત્યાંના સ્વાભાવિક નિયમે સ્થપાયું છે; માત્ર તર્કથી એ મળી શકે નહિ, અત્યંત સાફ હોય તોપણ મળી શકે નહિ.

આપણા દેશમાં સરકાર બહાદુર એટલે સમાજમાંનો

કેાઇ નહિ, સરકાર સમાજની બહારની વસ્તુ છે. તેથી કરીને જે કંઇ વિષયની તેની પાસે જેટલે અંશે આશા રાખીએ, તે બહલ સ્વાધીનતા એટલે અંશે જોવી પડે. જે કર્મ સમાજ સરકાર પાસે કરાવી લે, તે કર્મ સંબંધે તે પોતાને અકર્મણ્ય બનાવી દે, અને એ અકર્મણ્યતા આપણા દેશની સ્વશાપસિદ્ધ વસ્તુ નહોતી. આપણે જુદી જુદી જાતિ-ઓની જુદા જુદા રાજ્યોની સ્વાધીનતા સ્વીકાર કરતાં આંખા છીએ, પણ સમાજ આજ સુધી પોતાનાં સમસ્ત કાર્યો પોતેજ કરતો આંખ્યો છે; નાના મોટા કેાઇ કામમાં બહારના બીજા કેાઇને હાથ નાખવા દેતો નહિ. આથી રાજ-દક્ષમી કદી દેશવટો પામે તોપણ સમાજલક્ષમી ઘેરજ રહી શકે.

આજે આપણે સમાજનાં સમસ્ત કર્તવ્ય એકેએકે સમાજ બહારના સ્ટેટને આપણી મેળે હાથે ઉઠાવી ઉઠાવીને સોંપવા તૈયાર થઇ ગયા છીએ. આજ સુધી હિંદુ-સમાજની અંદર રહી નવા નવા સંપ્રદાયોએ પોતાની અંદર અનેક પ્રકારના આચારવિચાર પ્રવર્તાવ્યા છે, હિંદુસમાજ એમનો તિરસ્કાર કરતો નથી, આજથી બધું અંગ્રેજને કાયદે બંધાઇ ગયું છે, દરેક ફેરફાર પોતાને અહિંદી કહી પોઠા-રવા તૈયાર થઇ ગયો છે. એથી જણાઇ આવે છે કે, આપણાં મર્મસ્થાન-જે મર્મસ્થાને આપણા પોતાના અંતે મધ્યે જતન કરીને આજ સુધી સાચવી રાખતા આંખ્યા છીએ એજ આપણું અંતરતમ મર્મસ્થાન ઉઘાડું થઇ પડ્યું છે, અચક્ષ્ણ થઇ પડ્યું છે. એજ સંકટ છે, બાકી પાણીનું સંકટ એ કંઈ સંકટ નથી.

પૂર્વે જેઓ બાહ્યાલ્લના દરબારમાં માન પામતા હતા, નવાબો જેમની સલાહ અને સહાયતાની અપેક્ષા કરતા હતા, તેઓ એ રાજપ્રસાદને યથેષ્ટ માનતા નહિ-રાજપ્રસાદ કરતાં સમાજપ્રસાદને તેઓ ઉંચો માનતા. તેઓ સંમાનને માટે પોતાના સમાજ તરફ દૃષ્ટિ કરતા. રાજરાજે-પરની રાજધાની દિલ્હી તેમને જે સંમાન આપી શકતી નહિ, એ ઉપદ્રવના સંમાનને માટે તેમને પોતાના અખ્યાવ

જન્મગામની સુવર્ણીને બારણું આવીને કેમ? રૂંધું પડતું દેશના સામાન્ય લોક પણ કહે કે જો મદદાગર છે, એ ઉપાધિ તેમને કિસાને સરકારનો વીધેતો સત્તામંદારાજન ઉપાધિ કરતાં પણ મોટી હતી. જન્મભૂમિનું સંમાન તેઓ અંતરથી સમજતા હતા-સજ્જાનીનું સાધારણ, સજ્જાનાં ગૌરવ એમના ચિત્તને પોતાના ગામથી અલેકી શકતું નહિ. એથી દેશનાં ગામમાં એ કેમ પાછીતું દુઃખ ન હતું અને મનુષ્યત્વના રક્ષણની સમસ્ત વ્યવસ્થા ગામેગામ સર્વથા થઈ શકતી.

દેશના લોક ધન્યવાદ આપે, એથી આજ આપણને સુખ નથી; માટે દેશની દિશામાં આપણી ચોટાની સ્વાભાવિક ગતિ નથી.

આજે સરકાર પાસે લીખા માગીએ છીએ કે તેને તાકીદ કરીએ છીએ. આજે દેશના જલકષ્ટ નિવારણને માટે સરકાર લોકને મદદ દે છે-સ્વાભાવિક મદદ તો સૌ અંધ થઈ ગઈ છે. દેશના લોકની પાસે ખ્યાતિ, એ પણ એમને રહે ના. આપણું હૃદય ગોરાની પાસે ગુલામી ખત વડે લખી આપ્યું છે. આપણી રુચિ સાહેબની દુકાને વેચાઈ ગઈ છે.

મારા કહેવાનો બાવાર્થ સમજવામાં બૂલ થવાનો સંભવ છે. હું એમ કહેતો જ નથી કે, આપણે આપણા ગામની માટીમાં વીંટાઈ પડી રહેવું, અને વિદ્યા અને ધનની પ્રાપ્તિને માટે ખડાર જવાનું કંઈ પ્રયોજનજ નથી. આકર્ષણ કરી અંગાળી જાતિને જે ખડાર તાણે છે તેમની કૃતરતા સ્વીકારવીજ પડશે. એથી અંગાળીની સમસ્ત શક્તિ પ્રકટ થઈ જાય છે અને અંગાળીનું કમંક્ષેત્ર વ્યાપક બની તેનું ચિત્ત વિશાળ બને છે.

પણ એજ ક્ષણે અંગાળીને નિત્ય સ્મરણ કરવાની જરૂર છે કે, ઘર અને ખડારનો જે સ્વાભાવિક સંબંધ છે, તેને એકે વારે ઉલટપાલટ કરી શકાય નહિ; ખડાર પ્રાપ્ત કરવું પડશે તે ઘેર સંચય કરવાને માટેજ. ખડાર શક્તિ

વપરાશે તો જ હૃદયને પોતાના ઘરમાં રાખી શકાશે. શિક્ષણ લઈશું બહાર, તેનો પ્રયોગ કરીશું ઘેર. પણ આજકાલ તો આપણે

“ ઘરને ક્યું” બહાર, બહારને ક્યું” ઘર;
પરને કર્યા પોતે, પોતાને કર્યા પર.”

આપણાં જુદાં જુદાં કામમાં એથી ઠેવી અસંગતિ થાય છે તેનું એક દષ્ટાન્ત તો આપણી પ્રાંતિક પરિપક્વ છે. એ પરિપક્વ દેશને સલાહ આપવા એકઠી થાય છે, પણ એની ભાષા વિદેશી હોય છે. અંગ્રેજી ભણેલાને જ આપણે લોક માનીએ છીએ. સાધારણ લોકસમાજનાં અંતર આપણાં અંતર સાથે એક કરી શકીએ નહિ, ત્યાં સુધી આપણે કંઈ જ કરતા નથી એ વાત આપણા મનમાં વસતી નથી. લોક-સમાજ સાથે આપણે જુદાઈ કરી બેઠા છીએ. સમસ્ત કથા-વાર્તામાં આપણે એને દૂર ઉભા રાખ્યા છે. વિદ્યાવતના હૃદયને આકર્ષવા માટે છળબળ અને કૌશલના સાજ સરંજામની કશી ખાદી રાખતા નથી, પણ દેશનું હૃદય વિદ્યાવતના હૃદય કરતાં વધારે કિંમતી છે ને તેને માટે સાધના કરવી આવશ્યક છે; એ વાત આપણા મનમાં વસતી નથી.

રાજકીય સાધનાનું અંતિમ ઉદ્દેશ્ય દેશના હૃદયને એક કરવાનું જ છે. પણ દેશની ભાષા છોડી, દેશની પ્રથા છોડી, કેવળ માત્ર વિદેશીનું હૃદય આકર્ષવા માટેના બહુ-વિધ પ્રયત્નોને મહા ઉપકારી રાજકીય શિક્ષણ માનવું એ આપણા હૃતલાભ્ય દેશમાં સામાન્ય કથા છે.

દેશના હૃદયને એક કરવું એ જ એ અંતિમ લાભ માનીએ, તો સાધારણ કામકાજમાં જે સમસ્ત હિલચાલને આપણે અતિ આવશ્યક માની બેઠા છીએ તે સઘળીને દૂર કરી દઈને ખરેખરી રીતે દેશની પાસે જવાના કયા કયા રસ્તા ચિરદિન ઉઘાડા પડ્યા છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરવી પડશે વિચાર કરો કે, આપણે ખરેખરી રીતેજ દેશનો વિચાર કરવાનું કામ પ્રાંતિક પરિપક્વને સોપત તો આપણે શું

કરત ? ત્યારે તો આપણે તેને વિલાયતી ઢંગની ન બનાવતાં દેશી પદ્ધતિનો મેળો ભરત. ત્યાં ગાન અને આમોદ-પ્રમોદ કરતા દૂરદૂરાન્તરથી દેશના લોક એકત્ર થાત; ત્યાં વેપારની અને ખેતીની દેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન થાત; ત્યાં ભલા ભલા કથાકારો, કીર્તનકારો લાભ આપત અને પામત. ત્યાં બહુઈ જ્ઞાનસ વગેરેની સહાયતાથી લોક-સમાજને સ્વાસ્થ્ય વગેરેનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ રીતે આપી શકાત અને આપણે જે કંઈ કહેવાનું હોય, જે કંઈ સુખદુઃખની વાતો હોય તે તે ભલેભૂંડે એકઠા મળી આપણી સરળ દેશી ભાષામાં કરી શકત.

આપણા દેશ મોટે ભાગે ગામડાંમાં વસ્યો છે, એ ગામડાંને જ્યારે જ્યારે પોતાની નાડીઓમાં બહારના લોહીનો અનુભવ કરવાનું મન થઈ આવે, ત્યારે મેળા એ એનો મુખ્ય ઉપાય છે. એ મેળાજ આપણા દેશમાં બહારનું ઘેર લાવવાનું મુખ્ય સાધન છે. એ ઉત્સવમાં ગામડાં પોતાનો ત્રુટીઓ ભૂલી જાય. અને પોતાનું હૃદય જોલી દાન કરવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું એ મુખ્ય સ્થાન છે. જેમ આકાશના જળથી જળાશય ભરવાનો સમય વર્ષાઋતુ છે, તેમજ વિશ્વને ભાવે ગામડાનું હૃદય ભરી દેવાનો યોગ્ય અવસર મેળો છે.

એવા મેળા આપણા દેશમાં અત્યંત સ્વાભાવિક છે. સભાના હેતુથી લોકને જોલાવો તો શંકાશીલ થઈને એ આવશે, એમનાં મન ખુલતાં બહુ વાર લાગશે; પણ મેળામાં લોક એકઠા થાય એ તો મન જોલીનેજ આવે. આથી મેળામાંજ લોકનાં મન મેળવવાના પ્રસંગ મળે. ગામમાં પાકી પાકી કામઘંઘો બંધ થાય ત્યારેજ તેમની પાસે બેસવાનો પ્રસંગ મળે.

આપણા દેશમાં એવો જિલ્લો નથી કે જ્યાં ઘુઢે ઘુઢે સ્થળે વર્ષમાં ઘુઢે ઘુઢે પર્વે મેળો ન ભરાતો હોય. પ્રથમ એવા મેળાની તાલિકા અને વિવરણનો સંગ્રહ કરવો

એ આપણું કર્તવ્ય છે. ત્યારપછી એ સમસ્યા મેળાને દેશના લોકોની સાથે યથાર્થ રીતે પરિચિત થવાના હેતુથી વ્યવસ્થા કરવી.

દરેક જિલ્લાના બદ્ધ શિક્ષિત લોક પોતાના જિલ્લાના મેળાઓને એ નવે ભાવે જાગ્રત કરે, નવે પ્રાણ સંજીવ કરો કે, પોતાનું હૃદય એમાં સંચારી કે, એ સર્વ મેળામાં જો હિંદુમુસલમાન વચ્ચે સફળતા સ્થપાય, કોઈ પણ પ્રકારે નિઃશ્વર શબ્દોય વિષય હાખડ થવા ન હોયને વિદ્યાલય, સ્કૂલ, જળાશય, એના ધાટ, ગોચર વગેરે જિલ્લાની જરૂરી-આતો પૂરી પાડવાના વિચાર ચાલે, તો યોગ્ય સમયમાં સ્વદેશને સચેત કરી દેવાય.

મને વિશ્વાસ છે કે, ફરી ફરીને આપણા દેશનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં મેળા કરવાને એક મંડળ તૈયાર થાય અને તેઓ નૂતન નૂતન જાત્રા (ધાર્મિક નાટકો, સામલોકીય પદ્ધતિ ઉપર) દ્વીતીય કથા વગેરે રચી, સાથે બાયોસ્કોપ, બહુધા જ્ઞાનસના દેખાવો, વ્યાયામ બહુના જેવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરે તેના ખર્ચને માટે તો ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી. જો તેઓ એકંદરે પ્રત્યેક મેળાને માટે જમીનદારને પાકનો કંઈ અંશ આપવા અને દુકાનદારને તેના વેચાણના નફાનો કંઈક અંશ આપવા પ્રાર્થના કરે તો એ અંશ મેળવવાનો અધિકાર મળી શકે અને એ સુવ્યવસ્થાથી મેળાને લાભકર બનાવી શકાય. એ લાભમાંથી બધી વ્યવસ્થાનો ખર્ચ ઉઠાવી શકાય અને ખર્ચ કરતાં જાણી વધે તે દેશના કાર્યમાં વાપરી શકાય તો એ મેળાના લોક સાથે દેશના હૃદયનો સંબંધ ગાઢ બની ઉઠે. લોકો દેશને અનેક રીતે જાણી શકે અને તેમના દ્વારા દેશનાં કેટકેટલાંક કાર્ય થઈ શકે એ તો વર્ણવતાં પાર આવે નહિ.

આપણા દેશમાં ચિરકાળથી આનંદ-ઉત્સવ દ્વારા લોકોને સાહિત્યરસ અને ધર્મશિક્ષણ દેવાયું છે. આજ અનેક કારણે જમીનદારો માટે જાગે નગરમાં વસવા બંધ છે.

જેઓ રાજદ્વારે બિશ્વાવૃત્તિ કરવી એજ દેશનાં મુખ્ય મંગલ વ્યાપાર છે એમ માનતા નથી, તેમને અન્ય પદ્ધતિવાળા 'પેસીમિસ્ટ' એટલે આશાહીન મંડળના માને છે--અર્થાત રાજની પાસે કંઈ આશા નથી એમ માની આપણે નિરાશા માનીએ છીએ, તેટલી નિરાશા અમૂલક છે એમ તેઓ માને છે.

હું સ્પષ્ટ કરીને કહું છું કે, રાજ આપણને વચ્ચે વચ્ચે દંડા મારી તેને ખારણેથી હાંધી મૂકે છે એમ જાણીને પોતાના ઉપરજ નિર્ભર રહેવું વધારે સારું છે. કદીજ એવી દુર્લભ દ્રાક્ષ પામવાની હૃતભાગ્ય શિયાળની આશાનો આશ્રય હું તો ન કરું. હું તો એજ કહું છું કે, પરાયાની કૃપાબિશ્વાસ એજ યથાર્થ "પેસિમિસ્ટ" (આશાહીન) હીનત્વ લક્ષણ. મોંમાં તરણું લઈશું નહિ તો આપણી ગતિ નથી, એ ચબક હું કદી ઉચ્ચારીશ નહિ. મને સ્વદેશમાં વિશ્વાસ છે, આત્મશક્તિમાં સન્માન છે. હું નિશ્ચય જાણું છું કે, ઉપાય ગમે તે હો, પણ આપણે પોતામાં સ્વદેશીય સ્વભાવની એકતા પ્રાપ્ત કરીને આજે જે સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક બન્યા છીએ, તેની શીત જો પારકાની પરિવર્તનશીલ પ્રસન્નતા ઉપરજ ચલાવ, જો એ વિશેષભાવે ભારતવર્ષના પોતાના ઉપર ન હોય, તો તે ફરી ફરી વ્યર્થ થઈ જશે, તેથી ભારતવર્ષના યથાર્થ માર્ગ કયો છે તે માટે આપણે ચારે બાજુ તપાસ કરવી જોઈશે.

માણસની સાથે માણસનો આત્મીય સંબંધ સ્થાપવો એ ચિરકાલથી ભારતવર્ષની મુખ્ય ઘેટા દત્તી, ફર આત્મીયની સંગે પણ સંબંધ રાખવો જોઈશે, અંતાન ઉંમરમાં આવે તોપણ એ સંબંધ ચિથિલ થશે નહિ, ગામના લોકોની સાથે પણ વળું અને અવસ્થાનો વિચાર કર્યા વિના યથાયોગ્ય આત્મીય સંબંધ રાખવો જોઈશે; ગુરુ-પુરોહિત, અતિથિ-ભિક્ષુક કે જમીનદાર-ગ્રામજન સર્વની સાથે યથાયોગ્ય સંબંધ બંધાઈ રહ્યો છે એ માત્ર ચારાવિદિત નૈતિક સંબંધ નથી, એ તો હૃદયનો સંબંધ છે. એમાંના કોઈ પિતૃસ્થાને, કોઈ પુત્રસ્થાને, કોઈ જાતૃસ્થાને ને કોઈ મિત્રસ્થાને છે.

આ સંબંધે બીજું એક આધુનિક દૃષ્ટાન્ત આપું. હું રાજશાહી અને ઠાકાની પ્રાંતિક પરિપક્વતા ગણે. હો, એ પરિપક્વતા કામ હું અતિ મહત્ત્વનું માનું છું એમાં તો સંદેહ નહિ. પણ આશ્ચર્ય તો એ બેયું કે, તેમાં સાચા કામ કરતાં અતિથિસત્કારની ધામધૂમ વધારે હતી. જાણે વરરાબની જાન ગઈ હોય તેમ આહાર-વિહાર અને આમોહ-પ્રમોહને માટે જોડલો ગયો ઉપદ્રવ, કે આમત્રણ કરનારનો દમ નીકળી જાય. જો એ કહી દે કે, તમે સૌ સ્વદેશનું કામ કરવા આવ્યા છો, મારે માટે કંઈ આવ્યા નથી; ત્યારે આવું વિવિધ પ્રકારનું રહેવાનું, વિવિધ પ્રકારનું સૂચા બેસવાનું; સોડાલેમોનેડ, ગાડીઘોડા-આ બધું ખર્ચ અમારે માથે કેમ ? જો એ એવું કહી દે તો કંઈજ અન્યાય નહિ. પણ કામનું પ્રયોજન દેખાડી ખસીજ બધું એ આપણી જાતના લોકનું કામ નહિ. આપણે શિક્ષણના માર્ગો ભયંકર કામગીરી થઈ બેસીએ તો એ આમત્રણ કરનારને કામ કરતાં આતિથ્યમાં વધારે ધ્યાન આપવું પડવાનું. આપણે કામને પણ દૃઢ્યના સંબંધથી દૂર કરવા ઇચ્છતા નથી. ખરી રીતે તો એ પરિપક્વતા આતિથ્યથી જેટલું આપણું મન આકર્ષાતું હતું, તેટલું કાર્યવિભાગથી આકર્ષાતું નહોતું. પરિપક્વ પોતાના વિલાયતી બ્યાપારમાંથી એ દેશી દૃઢ્યને એકે વારે ખાતલ કરી શકી નહિ. આમત્રણ કરનાર અતિથિ-જોને અતિથિભાવે આત્મીય ભાવે માન આપવું એ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. તેમનો પરિચય, ખર્ચ, કદ વગેરે જેટલું બધું હતું એ તો જે ત્યાં હતા તેજ જાણે. કોંગ્રેસમાં પણ આતિથ્યનો જે અંશ છે, એ અંશ ભારતવર્ષીય છે, અને એજ અંશ દેશમાં ખરું કામ કરે-જે અંશ કામનો તે તો માત્ર ત્રણ દિવસનો, બાકી તો આખા વર્ષમાં તેનો તો યાજ્ઞેય સંભગાય નહિ.

અતિથિસેવાની જાણના વિશેષરૂપે ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે, તેનું અદ્રશીલન પ્રબળરૂપે ચાલુ રહે તો દેશમાં અતિ આનંદના કારણરૂપે થઈ પડે જે અતિથ્ય સંસ્કૃતિ થાય છે,

તેથીયે વધારે પરિનુસિ માટે પ્રાચીનકાળમાં ચોટા મોટા યજ્ઞ
 ચતા-આજ તો બહુ દિવસથી એ લુપ્ત થઈ ગયા છે. પણ
 ભારતવર્ષ એ બૂલી ગયો નથી, માટેજ દેશના કામને કાચે
 સંઘ બસાયો, અને એ ભારતલક્ષ્મીએ પોતાની અગ્નિવદ્ધ
 પુરાતન અતિથિશાળાનું ઠાર ખોલી દીધું, પોતાના યજ્ઞ-
 ભંડારની વચ્ચે પોતાનું હમેશનું આગન ચક્રુ કયું. એમ
 કરીને ઠાંગેસ-પરિપક્વમાં-જ્યાં વિભાવતી તરેહની વજ્રતા
 થાય છે અને ફડાફડ ફડાફડ તાળિયો પડે છે ત્યાં પણ-
 એ ઘોર સભાઓમાં પણ-આપણી જે માતા સ્મિતમુખે
 પોતાના ઘરની સામગ્રી, પોતાને હાથે બનાવેલું મિષ્ટાન્ન
 પોતાને હાથે સર્વેને પીરસી ખવરાવી ચાલી જાય, પછી ત્યાં
 શું થાય છે એની તો એ પરવા પણ ન કરે. માના મુખ
 ઉપર કંઈક હાસ્ય ફૂટે-જે એ જાણે કે પુરાતન યજ્ઞની પેઠે
 આ આધુનિક યજ્ઞમાં માત્ર ભણેલાગણેલાજ નથી આવ્યા,
 માત્ર ઘડિયાળધારી લોકજ નથી આવ્યા, પરંતુ બોલાવ્યા અણ-
 બોલાવ્યા પામરથી માંડીને સર્વ પ્રકારના લોક અગ્નિજ્વલે
 એકઠા થયા છે; તો એ અવસ્થામાં સંખ્યાનું લોભ્ય ઓછું થાય,
 આડંબર પણ ઓછો થાય, પરંતુ-આનંદમંગળ અને માતાને
 આશીર્વાદે ખીજી સૌ કામકાજ પણ પરિપૂર્ણ થઈ જાય.

ગમે તેમ હોય, પણ એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ભારત-
 વર્ષ કામ કરવા બેસે તોય માનવસંબંધનું માધુર્ય બૂલી શકે
 નહિ, એ સંબંધની સમસ્ત જવાબદારી સ્વીકારી લે.

આપણે એ સમસ્ત-મોટે ભાગે અનાવશ્યક-જવાબ-
 દારી સહેજે સ્વીકારી છે, માટેજ ભારતવર્ષમાં ઘેર ઘેર,
 ઉચનીચના, ગૃહસ્થ-અતિથિના ગાઢા સંબંધની વ્યવસ્થા
 સ્થપાઈ છે. એટલાજ માટે ટોલ (ગુરુને ઘેર ચાલતી
 શાળા), પાઠશાળા, જલાશય, અતિથિશાળા, દેવાલય, અપંગ-
 પાલન વગેરે માટે કોઈ દિવસ કોઈને વિચારવું પડતું નથી.

આજ જે એ સામાજિક સંબંધ છૂટી જાય, જે
 અન્નદાન, જલદાન, આશ્રયદાન, સ્વાસ્થ્યદાન, વિદ્યાદાન વગેરે

સામાજિક કલ્યાણ હિત સમાજમાંથી ટૂટી જકાર પડી રહે, તો એકેવારે અંધારું નહિ ધઈ જાય ?

ધર અને જામનો છુદ્ધ સંબંધ જોગની પ્રત્યેકને વિશ્વ સાથે યોગ હઈ અનુભવ કરાવવાને માટે હિન્દુ ધર્મે માર્ગ બતાવ્યો છે. હિન્દુ ધર્મ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રતિદિન પંચમુક્ત દ્વારા દેવતા, ઋષિ, પિતૃપુરુષ, સમસ્ત મનુષ્ય અને પશુપક્ષી સાથે યોજાતો મંગળ સંબંધ યાદ કરાવ્યા કરે છે. એ ધર્મ જો યથાર્થ રીતે પાળવામાં આવે, તો વ્યક્તિ-મત બાવે પ્રત્યેકને માટે અને સાધારણતાવે વિશ્વને માટે મંગળકર બની ઊઠે.

એ ઉચ્ચ ભાવથી આપણા સમાજમાં પ્રત્યેકની સાથે સમસ્ત દેશનો નૈતિક સંબંધ બાંધવો શું અસંભવિત છે ? પ્રતિદિન સ્વદેશને સ્મરી હરેક જણ એક પૈસો, એથી યે જોણું એક મૂઠી કે અધીં મૂઠી જોખા, સ્વદેશબલિસ્વરૂપે દાન ના કરી શકે ? હિન્દુ ધર્મ શું આપણામાંથી પ્રત્યેકને આ આપણા દેવતાના વિહારસ્થળ, પ્રાચીન ઋષિના તપસ્થાના આશ્રમ, પિતૃપિતામહની માતૃભૂમિ, ભારતભૂમિની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધે ભક્તિને બંધને બાંધી શકશે નહિ ? સ્વદેશની સાથે આપણો મંગળસંબંધ-એ શું આપણામાંથી પ્રત્યેકને વ્યક્તિગત ધરે નહિ ? આપણે શું સ્વદેશનાં જલદાન, વિદ્યાદાન વગેરે મંગળ કર્મો પારકાના હાથમાં સોંપી હઈ દેશમાંથી આપણી શ્રેષ્ઠા, ચિંતા અને હૃદયને એકેવારે વિચ્છિન્ન કરી હઈશું ? સરકાર આજે બંગાળ દેશને જલકદ નિવારણ માટે પચાસ હજાર રૂપિયા આપે છે અને ધારો કે આપણી હિંદુસ્થાનના પ્રચંડ બળે પચાસ લાખ આખ્યા ને જલકદ એકેવારે નિવારણ; તો ય કળ શું ? કળ એ ઘરું કે સહાયતા અને કલ્યાણને સૂત્રે દેશનું જે હૃદય આજ સમાજમાં રહી ઠામ કરતું હતું અને તૃપ્તિ પામતું હતું, તે આજે વિદેશીના હાથમાં સમર્પણ કરાયું. જ્યાંથી સમસ્ત દેશ ઉપકાર પામશે ત્યાંજ એ યોજાતું સમસ્ત હૃદય દોરશે. સ્વાભાવિક રીતે જ દેશે દેશનું દ્રવ્ય અનેક માળે અનેક

આવી સિદ્ધિમાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નોને અમુક માર્ગે આકર્ષણ કરી લેવા માટે એક કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. આપણા સમાજમાં કોઈ પણ મંડળ એ કેન્દ્રનાં સ્થળ ઉપર અધિકાર હોવાનું નથી. આપણા દેશનાં અનેક મંડળ શરૂઆતના ઉત્સાહના ધક્કાને બળે જોકે અનેક કૂલ કૂટાવે છે, પણ છતાંયે તેને ફળ આણી શકતાં નથી. એનાં ઘણાં કારણો છે, પણ એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, આપણાં મંડળોની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના મંડળના ઐક્યનું હદભાવે રક્ષણ કરી શકતી નથી-શિથિલ જવાબદારી પ્રત્યેકને ખરોથી પસી પડે છે ને આશ્રય પામવાનું સ્થાન એને જરૂર નથી.

આપણો સમાજ હવે એ પ્રકારે ચાલશે નહિ. કારણ કે બહારથી જે ઉચત શક્તિ દરરોજ સમાજને પોતાનો કરતી જાય છે, તે શક્તિ ઐક્યબદ્ધ હોય છે; એણે આપણી શાળાઓથી માંડીને હોમિયની દુકાન અને બજાર સુધી પોતાનો અધિકાર જમાવી પોતાનું જ આધિપત્ય સ્થૂલ સૂક્ષ્મ આકારે સ્થાયી થીયું છે. એની વિરુદ્ધ સમાજની આત્મરક્ષા કરવી હોય તો અત્યંત નિશ્ચિતભાવે એ સમાજને પોતાને ઉલ્લો કરવો પડશે. એમ કરવાનો એક ઉપાય છે-એક વ્યક્તિને અધિપતિત્વ સમર્પવું, સમાજના પ્રત્યેકને એજ એકમાં પ્રત્યક્ષ કરવું, તેના સંપૂર્ણ શાસનનું વહન કરવામાં અપમાન ન માનતાં સ્વાધીનતાનું અંગ સમજવું.

એ સમાજપતિ કદી સારો હોય, કદી નરસો પણ હોય; પણ સમાજ એ વ્યવસ્થા રહે, તો એકદરે કોઈ પણ વ્યક્તિ સમાજનું સ્થાયી અનિષ્ટ કરી શકે નહિ. વગેરે, એમ અધિપતિને અભિપ્રેક્ષ એ સમાજને વ્યવસ્થા સ્થાપના સદંત્ર ઉપાય છે. સમાજ અમુક એક સ્થાનમાં પોતાનું ઐક્ય પ્રત્યક્ષભાવે પ્રાપ્ત કરે તો એની શક્તિ અગ્રેય બની જાય.

એની નીચે દેશના જિલ્લા જિલ્લા અમુક અંશમાં જિલ્લા જિલ્લા નામક રોલ્લય સમાજના સમસ્ત અજીવ-મૈત્ર્યન, મંત્રાગમ-સાધન અને વ્યવસ્થારક્ષણ તેના કરે અને

સમાજમાં આપણે જવાબદારી લેવી.

પહેલાં કહ્યું છે કે, સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરેલ અભિપ્રાય અનુસાર પહેલાંમાં પછી કંઈક સ્વદેશને માટે અર્પણ કરી શકે. એ સિવાય વિવાદાદિ શુભ કિસ્સા પ્રત્યેક વાર એમ માનના ધર્માદામાં આપે છે, તેમ તેને સ્વદેશી સમાજમાં પણ કંઈક આપવું જારે ન પડે. અમુક સ્થળે એનો સંપર્ક કરવાથી પછી દ્રવ્યનો અભાવ ડાગશે નહિ. આપણા દેશમાં ઈન્છાપૂર્વક આપેલાં દાનથી મોટાં મોટાં મકાન બંધાયેલાં છે, એ દેશમાં સમાજ શું ઈન્છાપૂર્વક પોતાનું આશ્રયસ્થાન પોતે રચી શકે નહિ ? વિશેષ કરીને આત્મિક, જાતીય, સ્વાસ્થ્યકી, વિદ્યાકી દેશનું સૌભાગ્ય થાય, તો ફલસતા કહી નકામી નહિ થાય.

બેશક, અત્યારે હું જાંગાણાની સામે દૃષ્ટિ રાખીને બોલું છું. જાંગાણામાં અધિનાયક સ્થાપીને આપણી સામાજિક સ્વાધીનતાને બે આપણે ઉજાડવળ અને સ્થાયી કરી શકીએ, તો ભારતવર્ષના અન્ય વિભાગો પણ આપણું અનુકરણ કરશે. અને એમ ભારતવર્ષનો પ્રત્યેક પ્રદેશ બે પોતાની અંદર એક પ્રાપ્ત કરી શકે, તો પરસ્પરની સાથે સહયોગિતા કરવી એ પ્રત્યેકને માટે અત્યંત સહજ થાય. એક વાર એકનો નિયમ એક સ્થાને પ્રવેશ પામી સ્થપાય તો પછી તે સર્વત્ર વ્યાપે, પણ જુદા જુદા સ્થાને જુદા જુદા ઢગ કરાય તો એક થાય ના.

આત્મશક્તિ એક વિશેષ સ્થાને સંચિત કરવી, એ વિશેષસ્થાનનું ભાન થવું, એ વિશેષસ્થાનમાંથી સર્વત્ર પ્રયોગ કરવાની વ્યવસ્થા થવી એ આપણે માટે કેટલું જરૂરનું થઈ પડ્યું છે, તે કંઈક આલોચના કર્યાથીજ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે. સરકારે પોતાના કામની સરળતાને માટે કે પછી ગમે તે કારણને માટે, જાંગાણાના બે ભાગ કરી નાખ્યા છે. આપણે ભય પામીએ છીએ કે એથી જાંગાણા દુર્ગાળ થઈ જશે. એ ભય પ્રકટ કરીને આપણે રો-ફ્રન્ટ કરી મૂકી.

છે; પણ જો એ રો-ફૂટ નિષ્કળ બન્યો તો શું બધું પતી ગયું ? દેશને ખંડિત કરી નાખે તો અગંગા યવાનો જે સંભવ છે, તેને દૂર કરવાને માટે દેશમાં ક્યાંય કશીય વ્યવસ્થા થશે નહિ. વ્યાધિનું બીજા બહારથી આવીને શરીરમાં ન બરાય એ તો ચાહે છે, પણ કદી બરાઈ પેહું તો લાત મારી તેને કાઢી નાખવાની, ફરી સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ શું નથી ? એ શક્તિ જો આપણે સમાજમાં સુદૃઢ સુરુપ કરી દઈએ, તો બહારથી કોઈ બંગાળાને નિર્ણય કરી શકે નહિ. સમસ્ત વાતે આરોગ્ય આપણું, એક્યને આકર્ષી રાખણું, મૂંઝવેનું સચેતન કરી દેણું એ તો એનું કર્તવ્ય છે. આજકાલ વિદેશી રાજપુરુષ સત્કર્મના ઇનામરૂપે આપણને ઉપાધિ આપે છે, પણ સત્કર્મને માટે સાધુવાદ અને આશીર્વાદ આપણે સ્વદેશ પાસેથી જ પામીએ, તો જ સાચો ધન્યવાદ છે. સ્વદેશ ધન્યવાદ આપે એવી શક્તિ આપણે આપણા સમાજમાં જો સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપીએ નહિ, તો હમેશની પેઠે એ સાર્થકતાથી આપણે વંચિત રહીશું. આપણા દેશમાં ક્યારે ક્યારે સામાન્ય કારણે હિન્દુ-મુસલમાનમાં વિરોધ ઉઠે છે, એ વિરોધ મટાડી દઈ બંને પક્ષમાં પ્રીતિશાન્તિ સ્થપાય બંને પક્ષ પોતપોતાના અધિકાર નિયમિત કરી દે, એણું વિશેષ કર્તવ્ય સમાજના કોઈ પણ સ્થાને જો ના થાય, તો સમાજ પારેવારે ક્ષતવિક્ષત થઈ ઉત્તરોત્તર દુર્ગંજ થતો જાય.

પોતાની શક્તિમાં અવિશ્વાસ કરતા નહિ. નહીં બાણજો કે, સમય આબે છે; નહીં બાણજો કે ભારતવર્ષમાં એકેય બાંધવાનો ધર્મ હમેશને માટે રહેલો છે. નાના પ્રકારની પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છતાં, ભારતવર્ષ બરાબર પોતાની વ્યવસ્થા કરી શક્યું છે; તેથી જ આજે દેશ પામ્યું છે. એ ભારતવર્ષ ઉપર મને વિશ્વાસ છે, એ ભારત વર્ષ આજ આ કણે ધીરે ધીરે નૂતનકાળની સાથે પોતાના પુરાણના આદ્યને અંકરૂપે ગાંઠતું આબું છે. આપણે પ્રત્યેક સજ્જાનલાયે તેમાં હાથ દઈએ-જદ થઈને મા વિદ્રોહને બચે તેમાં જરૂરે વિરોધતા ન કરીએ !

ખાંડોને એક દરી હઇ એમને સૂત્ર ગણ્યા છે. એ સ્વેચ્છા આંગળી કરીને દેખાડી દેતું તે કાગ છે, પણ એ સમસ્ત દેખીતા વિદ્યેયોનો વચ્ચે પણ દકમને રહ્યું છે એ તો આપણે સ્પષ્ટભાવે જોઈ શકીએ છીએ.

ત્યાર પછી ભારતવર્ષને મુસલમાન પ્રજાઓનો સંબંધ થયો, આ સંબંધનો યમાજ ઉપર કચીજ છાપ પડી નહોતી, એમ કહી શકાય નહિ. તે વારે હિન્દુ સમાજમાં પર-સંબંધમાં જોડાવાની પ્રક્રિયા ચર્ચા આવી રહી હતી. હિન્દુ-મુસલમાન યમાજનું એવું સંયોગસ્થળ રચાયું હતું કે જ્યાં ખાંડે સમાજની સીમારેખા બગી જાય; નાનકપંથી, કળીર-પંથી અને નીચિના વર્ગનો વેખુવસમાજ આ સીમારેખા-નાં દ્વાનત છે. આપણા દેશમાં આધારણ વેલોમાં જુદે જુદે રથાને ધર્મ અને આચારની તોરજોઃ ચાલે છે, શિક્ષિત લોક તેની કંઈ ખબર રાખતા નથી. જો જોવી જોવી ખબર રાખે તો જોઈ શકે કે, આજે પણ અંદર અંદર પરસ્પર-જોડાવાની સ્થૂળ પ્રક્રિયા ખંધ નથી.

આજે જીએ એક પ્રબળ વિદેશી ધર્મ આચારવ્યવહાર અને શિક્ષાદીક્ષા લઈને આવી ઉભો છે. એમ પૃથ્વીના ચાર પ્રધાન ધર્મને આશ્રયે ઉભેલા ચાર મહાસમાજ છે. હિંદુ, ખ્રીસ્ત, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી. આ સૌ ભારતવર્ષ-માં આવી મળ્યા છે. વિદ્યાતાએ મહાન્ સમાજસંગેહનને માટે બધે ભારતવર્ષમાં જ એક મહાન રાસાયનિક પ્રયોગ-શાળા ખોલી છે.

અહીં મારે એક વાતનો સ્વીકાર કરવો પડે છે કે, જોડવિકાસને સમયે સમાજમાં એવું મિશ્રણ અને ઉદ્ધવ-પાયલ થઈ ગઈ હતી કે પાછળના હિન્દુ સમાજમાં એક પ્રકારનું બચતું લક્ષણ રહી ગયું હતું. નવીનતા અને પરિ-વર્તનમાત્ર તરફ સમાજની નસેનસમાં ચંકા પેસી ગઈ. એવા ચિરસ્થાયી બચતી અવસ્થામાં સમાજ આગળ ચાલી શકે નહિ. બહારના વિરોધ સામે જય મેળવવાનું તેને અસાધ્ય

અર્થ પડ્યું. જે સમાજ માટે અસ્તવર્ગને માટેજ પોતાની સમસ્ત શક્તિના પ્રયોગ કરે, તે સમાજ નોકરોનેટલી બધા સમા પછી કરી શકે નહિ. જ્યારે માટે અસ્તવર્ગ પણ સર્વેજીને યોગ્ય, અને સાથે સાથે જાળવવા પડતું પણ જોઈએ; નહિ તો એ પાંગળો બની જતી શકે તો ખરો, પણ સાંકડી જગામાં બંધાયું પડે-એતું નામ એક પ્રકારે છાનમુન્યુ.

જોડ વિષય પછીનો હિંદુ સમાજ, પોતાની પાસે હતું તેનું પ્રાણપણે રક્ષા કરવાને માટે, પારકાના સંબંધથી સર્વ રીતે દૂર રહેવાને માટે, પોતે જગમાં પુરાયો. આથી ભારતવર્ષ પોતાનું મહત્ત્વપદ ગુમાવી બેઠો. એક સમયે ભારતવર્ષ પણ પૃથ્વીમાં ગુરુપદે હતો; ધર્મમાં, વિજ્ઞાનમાં અને દર્શનમાં ભારતવર્ષના ચિત્તપ્રાકસની સીમા ન હતી; એજ ચિત્ત, સર્વ દિશાએ દુર્ગમ દૂર દેશપ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ પાડતા પોતાની પોતાની શક્તિ પ્રેરતું. એમ ભારતવર્ષે ગુરુનું જે પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે પદથી એ આજે ભ્રષ્ટ થઈ પડ્યો છે; આજે એને શિષ્યત્વ સ્વીકારવું પડ્યું છે. એનું કારણ એ કે, આપણામાં લાય પેસી ગયો છે. સમુદ્રયાત્રા આજે બાબુના લાયથી આપણે બંધ કરી દીધી છે. શું જલસમુદ્ર કે શું જ્ઞાનસમુદ્ર! આપણે હતા વિશ્વના તે પેસી ગયા ગામડામાં. સંચય અને રક્ષા કરવાને માટે સમાજમાં જે ભીરુ સ્ત્રીશક્તિ છે, એજ શક્તિએ કૌતૂહલપર, પરીક્ષાપ્રિય, સાધનશીલ પુરુષશક્તિને હરાવી તેના ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. તેથી આપણે જ્ઞાનરાજ્યમાં પણ દબ સંસ્કારબદ્ધ સ્ત્રીશક્તિને વશ થઈ પડ્યા છીએ. જ્ઞાનના વાણિજ્યમાં ભારતવર્ષે જે કંઈ આરંભ્યું હતું, જે સદાસર્વદા વધીફૂલીને જગતના ઐશ્વર્યને વિસ્તારી મૂકતું હતું, તે આજ અંતઃપુરના અલંકારના રૂપમાં પેસી પોતાને સુરક્ષિત માને છે; એ આજ વધતું નથી, જે જોવાઈ જાય છે એ જોવાઈજ જાય છે.

વસ્તુતઃ આપણું એ ગુરુપદ જોવાયું છે. રાજ્ય-શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ તો આપણા દેશે કદી પરમસંપત્તિ

માનીજ નહોતી-એ શક્તિએ આપણા દેશના સર્વ લોકના હૃદયમાં વાસ કર્યોજ નહોતો-તેના અભાવથી આપણા દેશને એટલી બધી ઉણપ લાગતી નહોતી; પ્રાદ્યષ્ટતનો અધિકાર, જ્ઞાનનો અધિકાર, ધર્મનો અધિકાર, તપસ્યાનો અધિકાર એજ આપણા સમાજના પ્રાણનો યથાર્થ આધાર હતો. જ્યારથી તપસ્યાને હડસેલી મૂઠી આવ્યારે તેનું સ્થાન લીધું-જ્યારથી પોતાની ઐતિહાસિક મર્યાદા બૂલી આપણા દેશમાં પ્રાદ્યષ્ટ ચિવાચના સર્વેએ પોતાને સુદ્ર-અર્થાત્ અનાય માની લીધા,-સમાજને તપસ્યાનું નવું નવું ફળ, નવું નવું ઐશ્વર્ય આપવાનો ભાર જે પ્રાદ્યષ્ટ ઉપર હતો, તેજ પ્રાદ્યષ્ટ જ્યારે પોતાનું યથાર્થ માહાત્મ્ય બૂલી સમાજના હરવાળ ઉપર આવી ઉભા ને માત્ર ચોક્કી કરવાનો ભાર મહલુ કર્યો-ત્યારથી આપણે ખીમને પણ કંઈ હર્ષ શકતા નથી; આપણું જે કંઈ હતું, તેને પણ નકાસું કરી દીધું, બગાડી દીધું.

નહો બહુવું કે, પ્રત્યેક જાતિ વિશ્વમાનવનું અંગ છે. વિશ્વમાનવને દાન કરવાથી, સહાયતા આપવાથી શી સામગ્રી ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, એનો ઉત્તર સારી રીતે આપવામાંજ જાતિની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. જ્યારથી એ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રાણુશક્તિ કોઈ જાતિની નાશ પામે, ત્યારથીજ પદ્માઘાતના અંગની પેઠે એ જાતિ વિશ્વમાનવના અંગમાં ભારરૂપ યજ્ઞ પડે; કેવળ દહી રહેવામાં તો ગોરવ નથી.

ભારતવર્ષ રાજ્યને માટે ભારતમારી કરે નહિ, વાણિજ્યને માટે ઝુંટાઝુંટી કરે નહિ. જે ટિબેટ-ચીન-બાલાન યુરોપને ભયે સમસ્ત બારીબારણાં બંધ કરવા તૈયાર છે, તેજ ટિબેટ-ચીન-બાલાન ભારતવર્ષને ગુરુ માની આહર-પૂર્વક તેને પોતાના ઘરમાં જવા આમંત્રણ આપતા હતા. ભારતવર્ષે પોતાની સેનાથી અને વાણિજ્યદ્રવ્યથી સમસ્ત પૃથ્વીનાં હાડમાસ તોડી નાખ્યાં નથી, એ તો સર્વત્ર શાન્તિ, શાન્તવના અને ધર્મવ્યવસ્થા સ્થાપન કરી માનવ-

સમાજની ભક્તિને પાત્ર થયું છે. એમ જે ગૌરવ એણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે તપસ્યા દ્વારા કર્યું છે અને એ ગૌરવ-રાજ્ય ચક્રવર્તીપણા કરતાં પણ મોટું છે.

એ ગૌરવ ગુમાવી બેસી જ્યારે આપણે ગાંસડાં-પોટલાં બાંધી ભયભીત ચિત્તે ખૂણામાં આવી ભરાયા, એજ સમયે અંગ્રેજને આવવાનું પ્રયોજન થયું. અંગ્રેજને પ્રબળ આઘાતો કરી પલાયન કરનાર આ ભીરુ સમાજનાં કુદ્ર આવરણ અનેક સ્થાનેથી તૂટી ગયાં છે. જાહારના ભયથી ભાગી જેમ જેમ દૂર ગયા, તેમ તેમ એ ભય હો-હો કરીને ગરદન ઉપર આવીને તૂટી પડ્યો-એને ઠેલી કાઢવાની ઠેલી શક્તિ હોય ! એ ઉત્પાતથી આપણે કિદ્દો તૂટી પડ્યો, અને એમાંથી બે વસ્તુ આપણને સ્પષ્ટ થઈ. આપણી કેવી આશ્ચર્યશક્તિ હતી તે આપણને સ્પષ્ટ થઈ અને આપણે કેવા આશ્ચર્ય રીતે અશક્ત થઈ પડ્યા છીએ તે પણ સ્પષ્ટ થતાં વાર લાગી નહિ.

આજ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યા છીએ કે, ઘરમાં અંગ ઢાંકીને બેસી રહો આત્મરક્ષા કરી શકાય નહિ. પોતામાં રહેલી શક્તિને સર્વ રીતે જાગ્રત કરવી, ચલાવવી એજ આત્મરક્ષાનો સાચો ઉપાય છે; એજ વિધાતાનો નિયમ. અંગ્રેજ ત્યાં સુધી આપણા ચિત્તને અભિભૂત કરશેજ, જ્યાંસુધી આપણું ચિત્ત જડત્વ ત્યજી તેના પોતાના ઉદ્દેશમાં કામે નહિ મંડે. ખૂણે બેસી કેવળ ‘ ગયું ગયું ’ બોલીને હાહાકાર કરી મરવાથી કંઈ ફળ થનાર નથી. સર્વ વિષયમાં અંગ્રેજનું અનુકરણ કરી કપટવેશ ધારણ કરી બચવાની ચેષ્ટા કરવી તે તો પોતાનેજ છળવાની વાત છે. આપણે અસક્ત અંગ્રેજ થઈ શકવાના નથી, નકલી અંગ્રેજ થયે આપણે અંગ્રેજને હડાવી શકવાના નથી.

આપણી બુદ્ધિ, આપણું હૃદય, આપણી રુચિ પ્રતિ-દિન પાણીને મૂલ્યે વેચાય છે, તે અટકાવી દેવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. આપણે પોતે જ છીએ, તેજ સજ્જાન બાવે,

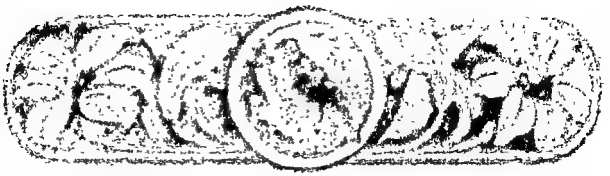
સળગાવે, સચક્રાવે, સંપૂર્ણાવે જતો ડાગું.

આપણી જે શક્તિ જાંધાઈ ગઈ છે, તે વિદેશી વિરોધના આપાતેજ ખુલ્લો થયો; કારણ કે આજ પૃથિવીમાં એનું કામ પડ્યું છે. આપણા દેશના તાપનો તપસ્યા દ્વારા જે શક્તિ સંચય કરી ગયા છે એ મદામૂલ્ય છે, વિધાતા એને નિષ્ફળ કર્યો નહિ. એટલા માટે સમય આવતાં તેણે નિશ્ચય ભારતને કઠિન દુઃખ હાલને લગત કર્યું છે.

બહુમાં ઐક્યપ્રાપ્તિ, વિચિત્રમાં ઐક્યસ્થાપન, એ તો ભારતવર્ષનો અંતરનો ધર્મ છે. ભારતવર્ષ પાશ્વર્યને વિરોધ માને નહિ—પરને શત્રુ હોવાની કલ્પના કરે નહિ. એટલાજ માટે ત્યાગ ન કરી, વિનાશ ન કરી, એક વિરાટ વ્યવસ્થામાં સર્વને સ્થાન આપે. એથીજ એ સર્વ અભિપ્રાયોનો સ્વીકાર કરે; સ્વસ્થાનમાં રહી, સર્વના માહાત્મ્યને નિહાળી શકે.

ભારતવર્ષમાં આ ચુલ્લુ હોવાથી, કોઈ સમાજને આપણે વિરોધી માની કરી શકીએ નહિ. પ્રત્યેક નવા નવા સંઘાતથી—નવા નવા સંઘર્ષથી આપણે તો આપણા વિસ્તારનીજ આશા રાખી શકીએ. હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ભારતવર્ષના ક્ષેત્રમાં પરસ્પર લડી મર્યો નહિ, અહીં તો એકતા શોધી લેશે. એ એકતા અહિંદુ થશે નહિ, એ વિશેષભાવે હિંદુ થશે. તેનાં અંગ પ્રત્યંગ ગમે તેટલાં દેશ-વિદેશનાં હોય, પણ તેનો પ્રાણ—તેનો આત્મા ભારતવર્ષનો થશે.

ભારતવર્ષના વિધાતાએ આપેલા યોગનું જો આપણે સ્મરણ કરીએ, તો આપણું લક્ષ્ય સ્થિર થાય, લગ્નના દ્વર થાય; ભારતવર્ષની અંદર જે એક મૃત્યુહીન શક્તિ છે, તેની ભાળ જાહે. આપણે મનમાં રાખવુંજ જોઈએ કે, યુરોપના જ્ઞાનવિજ્ઞાનને અનંત કાળ સુધી આપણે માત્ર શિષ્યની પેઠે ગ્રહણ કરીએ એમ નહિ, પણ ભારતવર્ષની સરસ્વતી જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સમસ્ત ફલને અને લેહને એક ચતદલ પદમાં વિહસિત કરી મૂકશે, તેની ખાંડતા દૂર કરશે. ઐક્ય સાધવું એજ ભારતવર્ષની પ્રવિભાનું મુખ્ય કાર્ય છે. ભારત-

૧૬-પરિશિષ્ટ

કર્ણે જ્યારે તેના સહજ કવચનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેનું મૃત્યુ થયું; ગાંડીવ ઉપાડવાની અનુભવી શક્તિ ગઈ ત્યારે તે સામાન્ય હસ્યુને-કાળાને હાથે પરાજય પામ્યો. જોથી જાણી શકાશે કે, સર્વની શક્તિ એક સ્થાને નથી-કોઈ દેશ પોતાનાં અગ્રશસ્ત્રમાં પોતાનું બળ ભરી શકે, કોઈ દેશ પોતાના સર્વાંગમાં શક્તિકવચ ધારણ કરી જય પ્રાપ્ત કરે.

યુરોપનું જે સ્થળે બળ, તે સ્થળે આપણું બળ ન હોય. યુરોપ પોતાની આત્મરક્ષાને માટે જે સ્થાને ઉદ્યમ-પ્રયોગ કરે, તે સ્થાને આપણી આત્મરક્ષાને માટે ઉદ્યમ-પ્રયોગ કરવો વૃથા છે. યુરોપની શક્તિનો ભંડાર સ્ટેટ-અર્ધાત્ સરકાર છે. જો સ્ટેટે દેશનાં સમસ્ત હિતકર કાર્યોનો ભાર ગ્રહણ કર્યો છે. સ્ટેટજ્ઞ ભિક્ષાદાન કરે, સ્ટેટજ્ઞ વિદ્યાદાન કરે, ધર્મરક્ષાનો ભાર પણ સ્ટેટ ઉપર; તેથી સ્ટેટના શાસનને સર્વ પ્રકારે સળગ, કમિંદ અને સચેતન કરી રાખવું, તેને અંદરની વિકળતાથી અને બહારના હુમલાથી બચાવવું, એજ યુરોપીય સભ્યતાની પ્રાણરક્ષાનો ઉપાય છે.

આપણા દેશની કલ્યાણશક્તિ સમાજની અંદર જ છે. એ શક્તિ ધર્મરૂપે આપણા સમાજમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે. એટલાજ માટે આજસુધી ધર્મને, સમાજને બચાવવો એજ આત્મરક્ષાનો એકમાત્ર ઉપાય ભારતવર્ષ માનતું હતું; રાજત્વ તરફ નહિ, પણ સમાજ તરફ એટલા માટે તેની દૃષ્ટિ હતી; એટલાજ માટે સમાજની સ્વાધીનતા એજ યથાર્થ ભાવે ભારતવર્ષની સ્વાધીનતા હતી. કારણકે મંગળ કરવાની

સ્વાધીનતા, ધર્મરક્ષાની સ્વાધીનતા એજ સ્વાધીનતા છે.

આજમુધી નાના પ્રકારનાં વિધ્નોમાં એ સ્વાધીનતા અખંડ હતી. પણ આજ આપણે અચેતનભાવે, મૂડભાવે પાલકાના હાથમાં પ્રતિદિન સોંપતા જઈએ છીએ. અંગ્રેજને આપણું રાજ્ય જોઈતું હતું, તે એને મળ્યું છે; આપણે હાથે કરીને વિનામૂલ્યે સોંપી દીધું છે.

એનું એક પ્રમાણ જુઓ. અંગ્રેજના કાયદાએ આપણી સમાજરક્ષાનો ભાર લીધો છે. ગમે તો એ યથાર્થ-ભાવે રક્ષા કરે, પણ એવી ખુશી થયે પાલવચે નહિ. પૂર્વે સમાજ વિદ્રોહીસમાજ પાસેથી હંડ પામી અંતે સમાજની સાથે નિકાલ કરી લેતો, અને અંદર અંદર સમન્વિત થઈ જતો. તેનું ફળ એ થતું કે, જે કોઈ સામાજિક પ્રમાણી જુદા ચાલે, તે જુદા સંપ્રદાયરૂપે સમાજના કોઈ વિશેષ રથાને આશ્રય લે. એમ કહી શકાય નહિ કે, હિંદુસમાજમાં આચારવિચારમાં કોઈ વિવિધતા નથી. વિવિધતા તો છેજ, પણ એ વિવિધતા સામાજિક વ્યવસ્થાની ઢોરીએ બંધાઈ પરસ્પરને આઘાત કરે ના.

આજ એવું થવાની તેની શક્તિ ગઈ છે. કોઈ અંશે કોઈ ફળ જુદું થઈ ગયું કે તે હિંદુસમાજમાંથી કપાઈ ગયું. પૂર્વે એમ કપાઈ જવું, એ ભયસ્વરૂપ મનાતું; કારણ કે તે સમયે સમાજ એવો ચળળ હતો કે સમાજનો અનાદર કરી ફર થવું એ સહજ નહોતું. તેથી જે ફળ કોઈ કારણથી જુદાઈ કરે તે ઉદ્ભવભાવે સમાજની બહાર નીકળી જાય ના. સમાજ પણ પોતાની શક્તિ સંબંધે નિઃસંશય હતો, તેથી અંતે ઉદાર થઈ જુદા સંપ્રદાયવાળાને યથાયોગ્યભાવે પોતાના અંગમાં જોડી દેતો.

આજ તો જે ફળ કંઈક જુદું ચાલે, તેનો સમાજ ત્યાગ કરે છે. કારણ કે કોણ હિંદુ, કોણ અહિંદુ તેનો નિર્ણય કરવાનો ભાર અંગ્રેજના કાયદાએ લીધો છે અને સમન્વિતી કરવાનો ભાર અંગ્રેજના હાથમાં નથી, સમાજના હાથમાં ય

નથી. એનું કારણ એ છે, જુદા યવાને કારણે કોઈને કાન નુકસાન નથી—અંગ્રેજના રથેલા રાત્રે જ કાનડાનો આશ્રય લેવામાં વિશેષ માધ નથી. આથી આજ હિંદુસમાજ કેવળ માત્ર ત્યાગ કરી ચકે. માત્ર ત્યાગ કરવાની શક્તિ ગળરક્ષાનો—પ્રાણરક્ષાનો ઉપાય નથી.

હાંત આવે છે, ત્યારે જાળક વેદનાથી વ્યાકુળ થાય છે; પણ ત્યારે તે આવી રહે, ત્યારે મોં એજ હાંતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે. હાંત આવતાં થયેલી વેદનાને યાદ કરી એ સૌ હાંતને વિદાય દેવાની શરીર તૈયારી કરે, તો કહીશું કે એની સ્થિતિ ચારી નથી, શરીર શક્તિહીન થયું છે.

એ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારે નવી સમૃદ્ધિને પોતાની કરી લેવાની શક્તિ સમાજમાં જિલકુલ ન રહે, તેનો ત્યાગ કરીને નિરુપાયભાવે એસી રહે એ સમાજ જીવંતો હોવાનું લક્ષણ નથી. વળી તેનો ત્યાગ કરવાને માટે અંગ્રેજના કાયદાની સહાયતા લેવી એ તો સામાજિક આત્મહત્યાનો ઉપાય.

જ્યાં સમાજ પોતાના ટુકડા કંદે ને એ ટુકડા બહાર ફેંકી દે, ત્યાં એ પોતાને જ નાનો કરી દે, એટલુંજ નહિ પણ ઘરની સામેજ એક વિરોધી દળ ઉભું કરે. ધીરેધીરે જેમજેમ એ વિરોધી પક્ષ મોટો થતો જાય છે, તેમ તેમ હિંદુસમાજ તેમનાથી ઘેરાતો જાય છે. કેવળ ખોવાનુંજ હોય, તો તો નક્કી આમ દુશ્ચિન્તાનું કારણ છે. પ્રાચીનકાળે આપણી આ દશા નહોતી. આપણે ખોતા નહોતા. આપણે વ્યવસ્થાબદ્ધ સમસ્તની રક્ષા કરતા હતા, એજ આપણું વિશેષત્વ—એજ આપણું બળ હતું.

માત્ર એટલુંજ નહિ, કોઈ કોઈ સામાજિક પ્રથાને અનિષ્ઠકર માનીને, આપણે અંગ્રેજના કાયદાને ઘુસાડી દીધો છે, એ કોઈથી અજાણ્યું નથી. જે દિવસે પરિવારનાં સંતાનોની વ્યવસ્થા કરવા પોલીસને બોલાવવી પડે, તે દિવસે પરિવારરક્ષાની ચેષ્ટા કેવી ? તે દિવસે તો વનવાસ જ લલો.

સુસલમાન સમાજ આપણી શેરીમાં જ છે અને ખ્રિસ્તી સમાજ આપણા સમાજની ભીંત ઉપર જળના ઘોઘની પેઠે

ધરતી આવે છે. માત્રીન શાસ્ત્રકારોના સમયમાં એ પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો ન હતો; જો થયો હોત, તો હિંદુસમાજની સાથે એ સર્વ પરસમાજનો અધિકાર પણ નક્કી કરત-એવું કરત કે જેથી પરસ્પર વિરોધ થાય નહિ. આજ વાતવાતમાં છુદા છુદા પક્ષો વચ્ચે જે દંડ જાગે છે, એ દંડ જ આ અશાન્તિ, અવ્યવસ્થા અને દુર્ગંજતાનું કારણ છે.

ત્યાં એ દંડ જહાર સ્પષ્ટભાવે નીકળી આવતું નથી, ત્યાં અંદર ધુમાડ છે. આ ક્ષયરોગ તે સામાન્ય રોગ નથી. આમ સમાજ બીજાનો સાથેનો પોતાનો સંબંધ નક્કી કરવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરતો નથી; પોતાનો ક્ષયરોગ નિવારવા પણ કંઈ પ્રયત્ન કરતો નથી. જોની મેળે થાય છે એમ યથા હે છે; ત્યારે રોગ વધી જાય છે ને દુઃખ ઉભરાઈ આવે છે, ત્યારે માથે હાથ દઈ વિલાપ કરે છે; પણ આજ સુધી હલેસુ' ફેંકી દઈ વિલાપ કરીને પ્રવાહને કોઈ અટકાવી શક્યું નથી; રોગનું ઔષધ વિલાપ ન હોય.

વિદેશી શિક્ષણે, વિદેશી સહયતાએ આપણા મનને, આપણી ખુદિને જો આમ હરાવી લીધી ન હોત, તો આપણી સ્વાધીનતા એમ સહજે નાશ ન પામી જાત.

ભારે રોગથી બ્યારે રોગીનું મસ્તક બ્યાકુળ થાય, ત્યારે વેધને ભય લાગે. એનું કારણ કે, શરીરમાંના રોગને ચઢી વાગતા અટકાવવા માટેની વ્યવસ્થા તે મસ્તક જ કરી શકે. એ જો હારી ગયું તો વેધને જે મુખ્ય સહાયતા મળવાની તે ચાલી જાય.

પ્રમળ અને વિચિત્ર શક્તિશાળી યુરોપીય સહયતાએ આપણા મનને જહુ સહેજે હરી લીધું છે. એ મનજ સમાજનું મસ્તક છે; વિદેશી પ્રભાવને હાથે એ હારી જાય તો સમાજ પોતાની રક્ષા કરી શકે શી રીતે ?

એમ વિદેશી શિક્ષાની પાસે સમાજનો શિક્ષિત વર્ગ પોતાના હૃદય-મનને હારી બેઠો છે; તેથીજ કોઈ જોને ગાળે છે, કોઈ જોની હાંસી કરે છે; પણ એ શાન્તભાવે વિચાર નથી કરતો કે આનું કારણ શું ?

વેધો કહે છે કે, શરીર જ્યારે સખળ અને સક્રિય હોય, ત્યારે રોગના હુમલાને ઠેલી શકાય; નિદ્રિત અવસ્થામાં મેલેરિયા, શરદી, ખાંસી વગેરે ચઢી વાગે.

વિલાયતી પ્રભાવને રોગની સાથે સરખાવ્યો એટલા માટે ક્ષમા માગું છું. પોતપોતાને સ્થાને સૌ દીપે, અસ્થાને પડેલી સારી વસ્તુ પણ ઉત્પાત કરે. આંખનું કાજળ કપાળે લગાડીએ તો લાજ આવે. મારી ઉપમાનું આ તાત્પર્ય છે.

ગમે તેમ, પણ આપણું ચિત્ત જો સર્વ વિષયમાં સતેજ, સક્રિય હોત તો આજે વિલાયત આપણા એ ચિત્તને વિદ્વેષ કરી શકત નહિ.

હુભાંગ્યે જ્યારે અંગ્રેજ તેનું કળખળ, તેનું વિજ્ઞાન-દર્શન લઈને આપણે ખારણે આવી ઉભો, ત્યારે આપણું ચિત્ત એષ્ટાદીન હતું. જે તપસ્યાને પ્રભાવે ભારતવર્ષ જગતને શુરુપદે જઈ બેઠો હતો, તે તપસ્યા ત્યારે ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. આપણે ત્યારે કેવળ વચ્ચે વચ્ચે પોથીએને તડકે સૂકવતા હતા ને પાછી વીંટીને પેટીમાં મૂકતા હતા. આપણે કશું ચ કરતા નહોતા. આપણા ગૌરવનો દિવસ તો ગહું દૂર પાછળ ક્ષિતિજમાં છાયાની પેઠે માત્ર દેખાતો હતો. પાસેની નદીને સામે તટ પણ એ પાછળની પર્વતમાળા કરતાં મોટો ને સત્યરૂપે દેખાતો હતો.

ગમે તેમ, પણ આપણું મન જ્યારે નિશ્ચેદ-નિષ્ક્રિય હતું, તે સમયે એક સચેદ શક્તિ, સૂઝા જેઠની ઉપર અપાઠનાં વાહણાં આવી તૂટી પડે એમ, અકસ્માત્ ત્યારે દિશાએથી પોતાની વજ્રવિદ્યુત, વાયુવેગ અને જલવર્ષણ લઈ તૂટી પડી. આથી આપણું મન હારી ન જાય તો કરે શું ?

ખચવાનો ઉપાય આપણી પોતાની શક્તિને ગળે સ્વર્ રીતે ઝગત કરવો જોઈશે. આપણા પૂર્વપુરુષોની સંપત્તિ આપણે બેઠા બેઠા કુંડી ખાઈએ છીએ એમાં કંઈ આપણું ગૌરવ નથી; આપણું એ ઐશ્વર્યને વધારીએ છીએ, એમ જ્યારે સમાજમાં સર્વત્ર જ્ઞાન થશે, ત્યારે જ પોતાના ઉપર અધઃ અદ્ધા પેદા થશે ને આપણા મોહ તૂટશે.

આપણે ઠીકે ઠીકે કે, સમાજ તો છેજ, એ તો આપ-
ણ પૂર્વપુરુષો બાંધી મથા છે; આપણે તો કરવાનું કંઈજ નથી.

અહીંજ આપણું અધઃપતન છે. અહીં જ વર્તમાન
યુરોપીય સભ્યતાએ વર્તમાન હિંદુસભ્યતાને જિતી લીધી છે.

યુરોપમાં 'નિશન' એ સર્વ સત્ય છે. પ્રાચીન સાથે
નિશનના અર્વાચીનનો માત્ર જડ સંબંધ છે એવું નથી. પૂર્વ,
પુરુષોએ પ્રાણ આપી કામ કર્યું છે અને વર્તમાન પુરુષ
આંખ મીંચી માત્ર લોગવે છે એવું નથી. પ્રાચીન-અર્વાચીન
વચ્ચે નિરંતર ચિત્તનો સંબંધ છે-અખંડ કર્મપ્રવાહ આદ્યો
આવે છે. એક અંશ પ્રવાહિત, બીજો જકાઇ ગયેલો; એક
અંશ બળતો, બીજો જુઠાયેલો, એવું નથી. એમ હોય તો
સંબંધ તૂટી જાય, લવનની સાથે મૃત્યુ બળે.

આજસની ભક્તિથી તો સધાય ના-ઉલટું દ્રર થવાય.
અંગ્રેજ ને પહેરે, ને ખાય, ને ખાલે, ને કરે, એ સૌ સાદ-
એ અંધભાવે માની લેવાની આપણી ભક્તિ આપણને અંધ
અનુકરણ કરવા પ્રેરે, અસલ અંગ્રેજથી આપણને દ્રર કરી દે.
કારણ કે અંગ્રેજ એમ નિરુદ્ધમ અનુકરણ કરનાર નથી, અંગ્રે-
જ સ્વતંત્ર વિચાર અને ચેષ્ટાને બળે તો મોટો થયો છે. પારકા-
એ આપેલી વસ્તુનો આવશ્યકભાવે લોગ કર્યો. કંઈ અંગ્રેજ
મંઈ જવાય નહિ, અંગ્રેજ સાજમાં સભાયે સાચું અંગ્રેજ-
પણું આપણે માટે દુર્લભ છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પિતામહ મોટા થયા હતા, તે
કેવળ આપણા પ્રપિતામહના બોળામાં નિશ્ચલભાવે સૂતાથી
નહિ. તેમણે ધ્યાન કર્યું છે, વિચાર કર્યો છે, પરીક્ષા કરી
છે, દેવદાર કર્યો છે; તેમની ચિત્તવૃત્તિ સચેદ હતી. આથી
તેઓ મોટા થયા છે. આપણું ચિત્ત એ તેમના એ ચિત્તની
અંધે ચેષ્ટા પામે નહિ, માત્ર તેમનાં કર્યોં કાર્યો સાથે
અપણા જડ સંબંધજ રહે તો તે સાચું એકંદ્ર નથી. પિતા-
મહાની સાર્થ પુત્રના લવનનો ચોગ છે-તેમનું મૃત્યુ થતાં
પણ લવનક્રિયા પુત્રના દેહમાં એકંદ્ર ચીતે કામ કરે.
પરંતુ અપણા પૂર્વપુરુષોની માનની શક્તિ ને લાવે કામ

ઉપર સ્ત્રીમતેલ દેરવીને ખપી વિચિત્રતા વિવિધતા ડમાવીને સપાટ બનાવી દેતું. વિદાયતા પારકાનો વિનાશ કરવામાંજ- પારકાને દૂર કરવામાંજ આત્મપરદાનો ઉપાય માને છે. ભારત- વર્ષ પારકાને પોતાનું કરવામાંજ આત્મસાચકતા માને છે. જે વિચિત્રને એક કરવું, બીજાને પોતાનું કરવું એ એકાકાર નહિ, પરંતુ પરસ્પરતા અધિકાર સ્થાપનાવે નહીં કરી દેવાની વ્યવસ્થા છે. જે વાત શું આપણા પોતાના દેશમાં પણ કોણ વગાડીને કહેવી પડે? આજ જે વિચિત્રમાં એકવ ક્યાપી નહિ શકીએ, પારકાને પોતાના કરી નહિ શકીએ, આપણે જે પગનો અવાજ સાંભળતાંજ-અતિયિ અભ્યાગતના કેમ- તાંજ હાં-હાં શબ્દે લાકડી લઈ મારવા દોડીશું, તો તો જાણવું કે, પાપને ફળે આપણા સમાજની લક્ષ્મી આપણને છોડી આવી તો ગર્થ છેજ, ને આ લક્ષ્મીવિહીન અસ્થિત ઘરને આજ કેવળ મારામારી કરીનેજ બચાવવું પડશે. એના ગૃહદેવતા-જેણે હસતે મુખે સર્વને જોલાવી આણી સર્વને પ્રસાદનો ભાગ આપી વિના કોલાહલે વિના ઉપદ્રવે એને બચાવ્યું હતું તે-હવે ક્યારે આજ્યા જવું એજ વિચારશે.

પ્રશ્ન ઉઠયો છે કે મેં નવી નવી જાત્રા, કથા વગેરે વાતોનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે, એવી નવી વાતોનું તાત્પર્ય શું? પુરાતન ખસ નથી કે ?

રામાયણના કવિએ રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, સત્યપાલન, બ્રાતૃપ્રેમ, દાંપત્યપ્રેમ, ભક્તવાત્સલ્ય વગેરે અનેક ગુણોનાં ગાન કરી યુદ્ધકાંડ સુધીના છ કાંડમાં એ મહાકાવ્ય પૂરું કર્યું તોપણ તેમાં 'નવો' ઉત્તરકાંડ ઉમેરાયો. તેમના વ્ય- ક્તિગત અને પારિવારિક ગુણોનું ચથેઠ વર્ણન થયું નહોતું, જનસમાજ પ્રતિ તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠાને કઠિનભાવે પ્રથમ વર્ણ- વેલા સમસ્ત ગુણોની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને તેમના ચરિત- ગાનને શોભાવી મૂક્યું.

આપણી જાત્રા-કથામાં અનેક શિક્ષણ છે. એ શિક્ષણ આપણે ત્યજી શકીએ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેને નવું સ્વરૂપ આપી નવું કર્તવ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈશે. દેવતા,

આધુ, પિત્રા, ગુરુ, બાઈ, ને કંઈ વગેરે પાસે આજુનું શું કરાવ્યું છે, એમને માટે ક્યાંકથી જેના આગે ચકાવે તે રીતીથી; આથે આથે જનનમાજ પ્રતિ, દેશ પ્રતિ આજુનું શું કરાવ્યું છે તે પણ આપણું નવું રૂપે જાતું થયો, એ વ. ૩માં કોઈ મક્કને કંઈ ચંદાનું કારણ છે ખરું ?

ગીતે પ્રથમ ઉદાહરણ છે કે, અનુદય રાતું હું સમજેલ કરું કે નહિ ? એ કરું છું, તેા વિદ્યુદયમીનન આમાર પાવનની વિગિ પાળી ચકાવ કે નહિ ?

પૃથ્વીમાં જન્મ મદલ કરી પૃથ્વીના પરિવર્તથી ફર રહેવું એને હું ધર્મ માનતો નથી. તેમજ વર્તમાન પ્રસંગે એ સૌ પાતોને પ્રધાનપદ આપણું એ પણ હું યોગ્ય મનતો નથી. કારણ કે હું એમ કહેતો નથી કે, મારા મત પ્રમાણેજ સમાજનું સંગઠન કરવું. મારું એમ કહેવું છે કે, આત્મરક્ષાને માટે સમાજને જગાડવો પડ્યો, કરૂંત્વ મદલ કરવું પડ્યો. સમાજ જે કોઈ ઉપાયે એ કરૂંત્વ પાળી શકે, તે સૌ ઉપાયના પ્રત્યે સમાજે ચોતેજ જોવવા એમ છે. એ પ્રત્યેનો વિચાર કેવે સમયે કેવે રૂપે કરવો પડ્યો, તે સૌ હું ગણતરી શકું નહિ. આથી પ્રસંગાનુસાર હું જે જે ચાર વાતો જોડ્યો છું, એને ગહુ સૂક્ષ્મભાવે ચીંધવી એ મિથ્યા છે. સૂત્રેંડા એવેરીને જગાડીને જ્યારે હું કહું કે “ બાઈ, તમારી હીરા-મોતીની કુઠાન ચંબાળો,” ત્યારે એવું મારા એ સાદનો શું એવો ઉત્તર દેવો જોઈએ કે “ કંઠલુ જનાવવાની રીતમાં તમારો અમારો મત એક નથી, માટે તમારી વાત સાંભળવા જેવી નથી ? ” તમારું કંઠલુ જેન ખુશી પડે એમ ધડો, એને માટે વખતે તમારે ને અમારે ચિરદિન વાદ પ્રતિવાદ થયો; પણ પ્રથમ પાણી છાંટી અંખ ધોઈ નાખો, તમારું મણિમાણિક્યનું ધન સાચવો, કાકુનો કોલાહલ સંભળાય છે, અને તમે વિનાશજીવે વિના એતને બારણું વાસી પડ્યા છો, ત્યારે તમારી બીંતમાં તો સુરંગ જોડવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫)

૧૨-મજ્જિમાના મર્યાદા

મજ્જિમાની ઉપર અંગ્રેજના ભરખા વાજવાથી મુખ્ય મતભેદ એ થયું કે, મજ્જિમાની બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાણેલા એ એક પક્ષ, અંગ્રેજની પ્રવૃત્તિ ન એક સેવા મંડળમાંથી કિંમત વિનાથી મેલેજ માલ્યા કરે, ત્યાં જે મતમાં વિચરે કે, દેશના જે માન કરી નાહું તેમ એક દેશની સામે દેશને સંબંધ નથી આવે, વાવેલન પહેલ કરે, તીર તીર બાજર ઉપર કરે, જાત-આવકનો માન સુધી ક્યાં વિદ્યો એને આવે નહિ. નેમણીન દેશમાં વિદેશી સમનું સામન એમ મોઝનું સામન થઈ પડે, નિમજ્જિમા એ મંત્રણ કેતુથી ભારતવાસીમાં પ્રિટિશ સામન સ્થાપનું છે.

જમતના ઇતિહાસમાં સર્વેજ નેઈ સાકાય છે કે, એક પક્ષને દખાવી સગી બીજા પક્ષનું જાતું બહુ સાંખા વખત સુધી કરી શકાય નહિ. ધર્મ સામંજસ્ય-મેળ ઉપર સ્થપાયે છે ને એ સામંજસ્ય નાશ પામ્યે ધર્મ પશ્ચ નાશ પામે; અને

ધર્મ ણ્વ દત્તો દન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

ભારતસામ્રાજ્યથી તો અંગ્રેજ બળવાન થયો છે, પણ ભારતને જો અંગ્રેજ બળદીન કરવાની ચેષ્ટા કરે તો એ એક પક્ષની સુવિધા ડોઇ રીતે બહુ સાંખો કાળ સ્થાયી રહી શકશે નહિ. તે પોતાનો વિનાશ પોતાની મેળેજ કરી દેશે. નિરસ્ત્ર, નિઃસત્વ, નિરત્ર ભારતની દુર્બળતા જ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો વિનાશ કરી દેશે.

પણ સમ્પ્રતીતિને ઉદાર હૃદયે જોવાની શક્તિ બહુ થોડા લોકમાં હોય છે. ખાસ કરીને એ ચારે

હોય છે, ત્યારે જોવાની શક્તિ એથી જે ઓછી થઈ જાય છે. ભારતવર્ષને અનંત કાળ સુધી અમારી મિટકત કરી રાખીશું, એવી રાષ્ટ્રનીતિ અને આ અસ્વાભાવિક સંકલ્પ કોઈ અત્યંત લોભભાવે કરે તો ભારતવર્ષને અનાદિ કાળ રાખી મૂકવાનો ઉપાય પણ એ જરૂર ચોજે. ચિરકાળ રાખી શકવો સંભવ નથી. એ તો જગતના નિયમવિરુદ્ધ છે—ફળે વૃક્ષને છોડવું જ જોઈએ—ચિરદિન બાંધી રાખવાનું આયોજન કરતાં, ખરેખરી રીતે જેટલા દિવસ રાખી શકવાનો સંભવ હોય તેમાં પણ ઓછા થાય.

આધીન દેશને દુર્બળ કરવો, તેને કુસંપથી છિન્નભિન્ન કરવો, દેશના કોઈ પણ સ્થાનમાં શક્તિનો સંચય થવા ન દેવો, સમસ્ત શક્તિને ચોતાના શાસનબળે નિર્ણય કરી રાખવી એ રાષ્ટ્રનીતિ વિશેષભાવે કયા સમયની ? જે સમયે વડંઝવડાં, શેલી, ક્રીટચ, ટેનિસન, પ્રાઉનિંગ ચાલ્યા ગયા ને ક્રિપલિંગ થયો ઠવિ; જે સમયે કાર્લાઈલ, રસ્કિન, મેચ્યુ આર્નોલ્ડ નહોતા, એકમાત્ર મોર્લિંગે માથે અરણ્યરોહનનો ભાર આવી પડ્યો હતો; જે સમયે ગ્લેડસ્ટનની વજીગંભીર વાણી નીરવ થઈ ગઈ ને ચેમ્બર્લેનની વાણીચંચળતાથી સમસ્ત ઇંગ્લેન્ડ ઉન્મત્ત બની ગયું હતું; જે સાહિત્યના ફળવનમાં હવે એ જીવનમોહન ફૂલ ફૂટતું નહોતું—એકમાત્ર પોલીટિકલના બાવળીઆ અસંભવ તેજે પ્રકાશતા હતા; જે સમયે પીરિતને માટે, દુર્બળને માટે, દુર્બાવ્યને માટે દેશની કરુણા ઉછળી આવતી નહિ, બૂખ્યો ચાલીવાદ સ્વાર્થ-ભાગ વિસ્તારવામાંજ મહત્ત્વ માનતું હતું; જે સમયે વીર્યનું સ્થાન વાણિજ્યે પચાવી પાડ્યું હતું અને ધર્મનું સ્થાન સ્વાર્થેશિકતાએ પચાવી પાડ્યું હતું એ સમયની એ રાષ્ટ્રનીતિ.

પરંતુ આ સમયને આપણે દુઃસમય કહેવો કે નહિ તેનો સંપૂર્ણ આધાર આપણા ચોતાના ઉપર છે. સત્યનો પરિચય દુઃખની વેળાએ જ સારી રીતે થાય, એ સત્યના પરિચય વિના કોઈ જાતિનો કોઈ કાળે ઉદ્ધાર નથી. જે પેલે કરવાનું હોય, તે અરજ્યોથી ન થાય; જેને માટે

સામગ્રી પછી સ્વાસ્થ્ય-જવાબ કરે; એક પણ બીજા પક્ષને હરાવે ત્યારે કાજ સમુપે માની રાજી થાય; તેથી આપણા મનમાંથી એ વિચારણું નથી કે, અહીં પણ કાજ સરનાનો એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

પણ ઉપાય એકજ હોઈ શકે નહિ. ત્યાં તો એ પણ છે-એકજ જાંબનાં ડાળાં જમણાં એ અંગ છે. તેમની બંનેની શક્તિનો આધાર એકજ છે. આપણે મું એ પ્રમાણે એકજ હીએ ? ત્યાં સરકારજ શક્તિની પ્રતિષ્ઠા છે, ત્યાંજ મું આપણી શક્તિની પ્રતિષ્ઠા છે ? તેઓ જે ડાળ હલાવે તો ફળ પડે, તેજ ડાળ આપણે હલાવીએ તો તેવાંજ ફળ આપણને મળે ? ઉત્તર આપણી વખત પોથી ખોલ્યો ના. એ સંબંધે મિલે મું કહ્યું છે કે રપેન્સરે મું કહ્યું છે, કે શેલીએ મું કહ્યું છે તે જાણ્યાથી આપણને પાઈમાર પણ લાભ નથી. પ્રત્યક્ષ ચાર સમસ્ત દેશમાં ખુદકું પડ્યું છે.

સંરૂપમાં બોલીએ, તો કર્તા કારવતાનું એ કામ છે ને આપણે કર્તા કારવતા નથી. તાર્કિક ચક્રને બોલી શકાય કે “એ શી વાત ! આપણે કરોડો રૂપિયા સરકારને આપી-એ છીએ અને એ રૂપિયા ઉપર તો સરકારનો આખો આધાર છે, તો આપણું ધાયું કેમ ન ધાય ? આપણે એ રૂપિયાનો હિસાબ માગી વધ્યું.” ગાય નંદનંદને એ વાર દૂધ આપે, અને એ દૂધ ખાઈ નંદનંદન રાતોચોળ થાય, ત્યારે ગાય ચિંગડાં હલાવીને નંદનંદનની પાસે દૂધનો હિસાબ કેમ ન માગી લે ? કેમ નથી માગતી એ તો ગાયનો અંતરાત્મા બલે કે તેનો અંતર્યામી બલે.

સીધી વાત તો એ છે કે, અવસ્થાબેદના ઉપાય પણ જુદા જુદા હોય છે. ધારો કે, ફ્રાન્સની પાસે કંઈ જાળત અંગ્રેજને મતલબ છે, તો અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ પ્રેસીડેન્ટને તકમાં નિરુત્તર કરી નાખવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરે નહિ, તેમજ તેને ધર્મનો ઉપદેશ પણ કરે નહિ. ફ્રેન્ચ રાજકર્તાઓનાં મન મેળવવા તેઓ અનેક પ્રકારે કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરે છે અને એટલાજ માટે અંગ્રેજનો કુશળ રાજદૂત ફ્રાન્સમાં રહે

છે. સાંભળ્યું છે કે, એક વાર જર્મની અને ઇંગ્લાંડ મિત્ર હતાં. ત્યારે હયુકની ઉપાધિનાળા અંગ્રેજ હૃતે ભોજનસભામાં ઉભા થઈ જર્મન કેચરના હાથમાં હાથ મિલાવ્યાં ને તેના ઉપર રૂમાલ ઢાંક્યો, અને એથી કાજ સિદ્ધ થયું હતું. એવો પણ એક દિન હતો કે જ્યારે મોગલ સભામાં ને નવાબના દરબારમાં અંગ્રેજને બહુ ખુશામત, બહુ અર્થવ્યય, બહુ શુભ કૌશલ કરવું પડતું હતું. એ દિવસે એમની પેટની લ્હાય બહુ પ્રસન્નમુખે એમને કેવી રીતે પેટમાંજ રાખવી પડતી, એનો તો હિસાબ નથી. પારકાની પાસેથી મતલબ કઢાવવી હોય ત્યારે એ જરૂરનું છે.

વળી, આપણા જેવી નિરુપાય જાતિને જો પ્રબળ પક્ષ પાસેથી કોઈ સુયોગ મેળવવો હોય તો શું કંઈ હિલચાલ વડે સફળ થઈ શકાય? જે દ્વંધમાં માખણ છે, તે દ્વંધમાં આન્દોલન કરીએ તો માખણ તરી આવે; પણ માખણનું દ્વંધ રહ્યું ગોવાળને ઘેર, અને આપણે રોજરોજ ઘરના પાણીમાં આન્દોલન કરીએ. એથી તે શું માખણ નીકળવાનું હતું? જે પુસ્તકપંથી છે, એ તો છાતી કુલાવીને બોલશે કે અમારે સુયોગ જોઈતો નથી, અમારે જોઈએ ન્યાય અધિકાર. ભલે, એ વાત તો સારી છે. ધારો કે, તમારી મિલકત અમુક મુહતને માટે ગીરો છે, તે છોડાવવી હોય તો ગીરો રાખનારનું ગન પતવવું જોઈશે. સરકાર કોઈ એક લોઢાની કળ નથી, એની પાછળ તો રક્તમાંસનાં માણસો છે, તેઓ જોછેવત્તે અંશે પડરિપુને વશ છે. તેઓ રાગદ્વેષને હાથ દઈ એકેવારે જીવન્મુક્ત થઈને તો આ દેશમાં આવ્યા નથી. તેઓ અન્યાય કરતા હોય ત્યારે હાથ પકડીને દેખાડી દેવો એ અન્યાય ટાળવાનો સુંદર ઉપાય છે એવું તો કોઈ કહેશે નહિ.

પણ આપણી શી વ્યવસ્થા, શું ઉદ્દેશ્ય અને શો ઉપાય, એ આપણે સ્પષ્ટ રીતે વિચારી જોતા નથી. યુદ્ધમાં જેમ જય પ્રાપ્ત કરવો એજ મુખ્ય લક્ષ્ય, એમ રાજ્યનીતિમાં ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ એજ મુખ્ય લક્ષ્ય છે, એ આપણે જો કે

મેંએ બોલીએ હીએ, તથાચિ મનમાં એનો અમલ કરના નથી. માનીએ હીએ કે, શાન્તગીતિનું આપણું ક્ષેત્ર ચાળા-બાગદોની ટીંગેટી'જ કડળ છે, સરકર જનું કે પ્રતિપત્તી વિદ્યાર્થીઓ હોય અને આપણે જવાન હઈ શક્યા એટલે બસ છતી મયા એમ માનીએ હીએ. યાત્રમાં ચિચિન્દા અતિ સુંદર હોવા છતાં રોગી મરે, આપણા શાન્તગીતિના ક્ષેત્રમાં પણ આપણો બહુ સુંદર હોવા છતાં કામ કયળે છે એનાં હપ્તાન્ત રોજરોજ એમએ હીએ.

હું મારા પોતાના સંબંધમાં પણ એક વાત કબૂલ કરવા ઇચ્છું છું. કર્તા કારવતાએ આપણા પ્રતિ કયે દિવસે કેવી વ્યવસ્થા કરી એ સંબંધે હું પોતે અત્યંત ક્ષુબ્ધ થઈ જતો નથી. હું બાલું છું કે, મેં નેટલી વાર ગાળે એટલી બધીય વાર વજ્ર પડ્યે એવા બાયથી અસ્થિર જાની જવાથી કંઈ લાભ નથી. પ્રથમ તો વજ્ર પડે પણ ખરું, ન પણ પડે; બીજું ત્યાં વજ્ર પડવાતુંજ છે, ત્યાં આપણી ગતિવિધિ નથી, પ્રતિવાદ કે પ્રાર્થના ત્યાં પહોંચનાર નથી; ત્રીજું વજ્રપાતના હાથમાંથી બચવાનો કદી ઉપાય હોય, તો તે ઉપાય હોય કંઈ વજ્રને સામે જવાળ દેવામાં નહિ, પણ વિજ્ઞાનને અતુકૂળ એલા કરવામાંજ છે; બ્યાંથી વીજળી પડે, ત્યાંથી સાથે સાથે વજ્રનિવારણને ગાટે ત્રાંચાપાટો કંઈ એની પોતાની ઉતરી આવે ના, એ તો શાન્તભાવે વિચાર-પૂર્વક આપણે પોતેજ તૈયાર કરવો એમશે.

પ્રાકૃતિક નિયમ ઉપર ક્રોધ કથે પાલવે ના. સનાતન ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મારી પાંખ બાળી નાખવી ઉચિત નથી એમ બોલીને કદી પતંગ એ આગમાં ઝપટ દે તોપણ એની પાંખ તો બળે. એ સ્થળે ધર્મની વાતો ગોળવામાં સમય ગાળવાને બદલે આગને દ્વરથીજ નમસ્કાર કરવા એ એનું કર્તવ્ય હોય. અંગ્રેજ તો આપણા ઉપર સત્ક્રમ કરશે. આપણુ-ને સંપૂર્ણ રીતે તાણે રાખવાની એલા કરશે. ત્યાં પોતાની યાસન-સાંકળ ચિધિલ થવાની લેશમાત્ર ચંકા હશે, ત્યાં

તો કહું છું કે, જો તો નિયમ જેવું થઈ ગયું છે અને એ સ્વાભાવિક છે. અને જો પણ સમજિકે ઉંડે, જે મહત્ત્વ અનિશ્ચય દેવ છે તેની મનની વેદનાને, તેનો પ્રાણનાયક સતિને સ્વતંત્ર રીતે જોવાનો, ધ્યાન આપીને જોવાની શક્તિ ઉપસ્થાપનામાં ચોખ્ખું પરિમાણમાં દોષ થકે નહિ. જે આપણે કિસાએ મોડું, તે તેમને તુચ્છ જ ઢાળે. આપણી શાખા, આપણું સાહિત્ય, આપણા જંગમના ભાગવિભાગો, આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ, આપણી આ સામાન્ય મુનિ-વર્સિટી, જે બધાને માટે લયની ભાવનાથી અસ્થિર થઈ દેશમાં ગમે એટલી સ્ત્રીઓથીયે કરી મૂકીએ છીએ, ગમે એટલું આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, પણ એટલું એટલું કઈ મનમાનતું કૃષ્ણ કેમ મળતું નથી? કારણ કે આપણે મૂલી જઈએ છીએ કે, અંગ્રેજ આપણી ઉપર છે, આપણી અંદર નથી, તે જે સ્થાને ઉભો છે, તે સ્થાને આપણે જો પહોંચી શકીએ, તો આપણે દેખી શકીએ કે આપણે કેટલે દૂર પડ્યા છીએ, આપણે કેટલા નાના દેખાઈએ છીએ.

આપણે એટલા નાના દેખાઈએ છીએ, માટે તો કઈન સાહેબ-જાણે સહજ વાત હોય એમ જોડ્યા હતા કે, તમે પોતાને શાહીવાદી તંત્રની અંદર એકાકાર થવામાં કેમ ગૌરવ માની શકતા નથી? સર્વનાથ! આપણા પ્રત્યે આ તે કેવો બ્યવહાર! એકેવારે જાણે પ્રજુયવાર્તા સંભળાવે છે! જો ઓસ્ટ્રેલિયા ને કેનેડા-જેમને અંગ્રેજ શાહીવાદના આલિંગનમાં લેઈ લેવા સહાય છે, ને તેથી જ જેમના સચનગૃહની બારીઓ નીચે ઉભો રહી જો અંગ્રેજ પ્રજુયસંગીત ગાઈ તેનો નાહ આઠાશસરમાં બરી કાઢે છે, જેમને માટે બૂખતરસ વેળીને પોતાની રાટલી પણ મોંઘી કરવા સજી થાય છે-તે ઓસ્ટ્રેલિયા ને કેનેડા સાથે આપણી તુલના! એવી મોટી મોટી વાતો કરતાં મોટા લોકને લાજ ના આવે, પણ આપણે તો લાજે મરી જઈએ! ઓસ્ટ્રેલિયા આપણને મારી કાઢે, નાતાલ આપણને કલંકિત

કરે, ઘેર સ્વદેશમાં પણ અધિકારીઓ આપણને મૂર્ખ બનાવે; ને એવી સ્થિતિમાં શાહીવાદી વાસર ઘરમાં (લક્ષ પછી વરવહુ પ્રથમ રાત્રિ જે ઘરમાં ગાળે છે તેમાં) જવા આપણને શા માટે નિમંત્રણ મળે છે ! કર્ઝન સાહેબ આપણા સુખદુઃખના સીમાડાથી બહુ દૂર બેઝીને વિચારે છે કે એ તો બહુ ક્ષુદ્ર છે, ત્યારે શા માટે શાહીવાદમાં એકેવારે મળી જવા રાજી નથી, પોતાની આટલીસરખી સ્વતંત્રતા માટે, આટલાશા ક્ષતિલાભ માટે આટલો બધો હાહાકાર કેમ કરી રહ્યા છે ? એક દૃષ્ટાન્ત લો. એક યજ્ઞ થાય છે, બંધુ-બાન્ધવને નિમંત્રણ થયાં છે, ત્યાં એક બકરાને પણ આદરસહિત નિમંત્રણ કરવાને માટે હાથમાં માળા સિંદૂર લઈને લોક આવે અને એ આદરવ્યવહાર બોધને બકરો સંકોચ પામી પાછો હઠે, ત્યારે યજ્ઞમાન તેને કહે: 'શુ' આશ્ચર્ય ! આવા મોટા યજ્ઞમાં યોગ દેવામાં તને આપત્તિ શી ! હાય ! યજ્ઞમાં બીજા યોગ દે અને પોતે પણ યોગ દે, એ બે વચ્ચે શો ભેદ છે, તે એક પળવાર પણ તે બકરો ભૂલી શકે ? યજ્ઞમાં આત્મવિસર્જન દેવા સિવાય બીજો કોઈ અધિકાર એને નથી. પણ બકરાની એ વેદના યજ્ઞકર્તા શી રીતે સમજી શકે ? એ તો સમજે કે બકરો તો ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે. શાહીવાદી તંત્ર નિર્દોષ ટિપ્પેટમાં લડાઈ કરવા જાય, આપણો અધિકાર એ લડાઈને માટે ખર્ચની ભેગવાઈ કરી આપવાનો; સોમાલીલેંડમાં ખંડ થાય તેનું નિવારણ કરવા જાય, ત્યાં આપણો અધિકાર જીવ આપવાનો; ગરમ દેશોમાં ફસલ પેદા કરવા જાય ત્યાં આપણો અધિકાર સસ્તા મજૂરની ભેગવાઈ કરી આપવાનો ! મોટાનાના મળીને યજ્ઞ કરવાનો આ નિયમ.

પરંતુ એથી ઉતાવળા થઈ જવાની જરૂર નથી. સશક્તનો અને અશક્તનો હિસાબ જ્યારે એકજ ચોપડામાં રખાય, ત્યારે જમા બાબુના આંકડા અને ઉધારના આંકડાનો ભાગ એજ પદ્ધતિએ ફાળવાય—અને જે સ્વાભાવિક છે, તેની ઉપર આંખ રાતી કરવી કે આંખમાંથી આંસુ પાડવાં

તથા છે. સ્વભાવને સ્વીકારી લઈએ તો કામ થઈ શકે. વિચારી જુઓ કે, આપણે ત્યારે અંગ્રેજને કહીએ છીએ કે “તમે સાધારણ મનુષ્યસ્વભાવને ઝોળાંગી બાંધો છો, તમે-સ્વભાવના સ્વાર્થને કારણે ભારતવર્ષના મંગળનું કાજ અવગણો છો” ત્યારે અંગ્રેજ જો જવાબ દે કે “હા, તમારા મુખધીનો પર્મોપદેશ અમે પછી સંભળીશું; પ્રથમ તો તમને અમારે કહેવાનું કે સાધારણ મનુષ્યસ્વભાવની જે નીચી કોટિમાં અમે છીએ, એ કોટિમાં તમે આવો. તેની ઉપર ચઢવાનું કારણ નથી-સ્વભાવના સ્વાર્થને તમારો પોતાનો સ્વાર્થ માનો. સ્વભાવની ઉત્તતિમાં પ્રાણ ન અપી” શકો તો ગમે તો આરામ અર્પો, દ્રવ્ય અર્પો, કંઈ પણ અર્પો ! તમારા દેશને માટે અમેજ બધું કરીએ અને તમે કંઈજ ના કરો ?” જો પ્રશ્નનો કંઈ ઉત્તર છે ? વસ્તુતઃ આપણે કોણ શું અર્પીએ છીએ ? કોણ શું કરીએ છીએ ? હજુ કયાં વિના પણ દેશની ખબરજ રાખીએ, તોપણ આજસ રાખ્યે બને નહિ. દેશનો ઇતિહાસ અંગ્રેજ રચે અને આપણે તેનો તરજુમો કરીએ; ભાષાતત્ત્વનો ઉદ્ધાર અંગ્રેજ કરે, આપણે તેને ગોખી લઈએ; ધરની પાસે શું છે, તે જાણવા હંદરને પૂછ્યા વિના આપણી ગતિ નથી. ત્યાર પછી દેશની ખેતીનો વિષય લો કે વાણિજ્યનો વિષય લો, કે ભૂતત્ત્વ લો કે માનવતત્ત્વ લો, પણ આપણા પોતાના પ્રયત્નથી આપણે કશુંય કશું નથી. સ્વદેશ પ્રતિ એમ એકેવારે ઉત્સુકતાહીન હોવા છતાં આપણા દેશ પ્રતિનું કર્તવ્ય પાળવા વિદેશીને આપણે ઉચ્ચી કર્તવ્ય નીતિનો ઉપદેશ આપતાં અચકાતા નથી. એવો ઉપદેશ કોઈ દિવસ કંઈ કામ લાગી શકે નહિ. કારણ કે જે માણસ કામ કરે તે અધિકારી છે; અને જે માણસ કામ કરતો નથી પણ માત્ર વાતો કરે છે, તે અધિકારી નથી, એ જે માણસ વચ્ચે કદી સાચી રીતે લેવડદેવડ લોઈ ચકતી નથી. એક બાબુએ પૈસા અને બીજી બાબુએ માત્ર ચોકબૂક. એવે રથએ ખાલી ચોક વટાવવા સંભવિત નથી. શિક્ષાસ્વરૂપે એકાદ વાર

જેમીયું કે, ઉતરને દક્ષિણ માની ચાલીયું તો ઝીંકે દિવસ પાછા આવવુંજ પડ્યો; એમ ઠોકર ખાઈને યીજવું પડે.

વળી હું તો નક્કી બાલું છું કે, સર્વનીજ ગેરી કયા છે એમ નથી. આપણામાં કોવા અનેક ઉત્સાહી યુવક છે કે તેઓ દેશને માટે માત્ર જોણી બળના નથી, ત્યાગ કરવાને માટે પણ તૈયાર છે. પણ શું કરવું, ક્યાં જવું, શું દેવું, કોને આપવું, તેનું એમને કામ ઠેકાણું જડતું નથી. વેરાતું ફેંકવામાં માત્ર નાશજ થાય. દેશને ચલાવવાની એક શક્તિ જો ક્યાંય પ્રાયશ્ચ આકારે હોય, તો જોઓ મનનશીલ છે તેમનું મન, જોઓ ચલાશીલ છે તેમની ચેષ્ટા, જોઓ દાનશીલ છે તેમનું દાન એક પ્રકાંડ લક્ષ્ય પામી ચકે. આપણી વિદ્યાશિક્ષા, આપણું સાહિત્યાનુશીલન, આપણી શિસ્તચર્યા, આપણાં નાના પ્રકારનાં મંગલ અનુષ્ઠાન સહેજે તેનો આશ્રય લે ને જો એક્યની ચારે બાજુએ દેશ ઉલો રહીને એક અદ્ભુત વ્યાપાર ચાલી રહે.

મારા મનમાં શંકા નથી કે, આપણને જહારથી જેટલી લાતો વારંવાર પડે છે, તે કેવળ એક્યના આશ્રયને જાત કરવાને માટેજ; અરજીઓ કરીને જેટલા નિરાશ થઈએ છીએ, તે માત્ર આપણને જો એક્યના આશ્રયની દિશામાં ફેરવવાને માટેજ; આપણા દેશમાં મોં સામે તાકી રહેનારા કર્મહીન સમાલોચકોનો સ્વાભાવિક નિરુપાય નિરાનંદ રોજ-રોજ દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે કેવળ જો એક્યના આશ્રયની-જો શક્તિના કેન્દ્રની શોધને માટેજ; જો બધું કોઈ વિશેષ કાયદો રહ કરાવવાને માટે કે કોઈ અમુક અંગની બળતરા નિવારવાને માટે નહિ.

દેશની અંદર જો શક્તિ સ્થપાય, ત્યારે તેની આગળ આપણી પ્રાર્થના સંભળાય; ત્યારે આપણે જો યુક્તિઓનો પ્રયોગ કરીએ તેને કાર્યનું અંગ ગણી શકાય. તે શક્તિનાં પગમાં આપણે હાથ દેવો જોઈએ, અગ્રય દેવો જોઈએ, સામર્થ્ય દેવું જોઈએ; આપણી ખુદિ, આપણી ત્યાગપરતા, આપણું વીર્ય, આપણી પ્રકૃતિની અંદર જે કંઈ ગંભીર-જે

કંઈ મોટું છે, તે જગાડવાનું, આકર્ષવાનું, યોજવાનું એ એક ક્ષેત્ર બનશે; એને આપણું ઐશ્વર્ય ઈર્ષ્યું, અને તેની પાસેથી આપણે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીશું.

ત્યાંથીજ આપણા દેશની વિદ્યાશિક્ષાની, સ્વાસ્થ્યરક્ષાની, વાણિજ્યવિસ્તારની ચેષ્ટાઓ થાય, તો આજ એક વિધન માટે, કાલે એક વાત માટે જ્યારે ત્યારે ઉતાવળા ઉતાવળા બે આર વક્તાઓને બોલાવી લાવીને ટાઉનહોલની સભાઓમાં દોડાદોડી કરી મરવું પડે નહિ. આ રહી રહીને ચમકી ઉઠવું પડે, પછી ચીસો પાડવી પડે અને પછી સ્તબ્ધ થઈને ઉભા રહેવું પડે એ તો હસવા જેવો બેલ થઈ પડે છે; આપણી પોતાની પાસે અને સામાની પાસે પણ એમાં આપણી ગંભીરતા સચવાતી નથી. આ પ્રહસનમાંથી રક્ષા પામવાનો એકજ ઉપાય છે—પોતાનું કામ પોતે સંભાળી લેવું.

એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, સરકાર સાથે આપણે કશો સંબંધ રાખવા ઈચ્છતા નથી. આ જે ક્રોધ, આ જે અભિમાન—આ તો સમાનકક્ષામાં ઉભેલાને શોભે; પ્રણયનું સંગીતજ શોભા પામે. હું તો ખીજી પણ ઉલટી વાત કહું છું. હું કહું છું કે, સરકાર સાથે આપણો ભદ્ર-રૂપ સંબંધ સ્થાપવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. ભદ્રસંબંધ-માત્રમાં એક પ્રકારની સ્વાધીનતા છે. જે સંબંધ આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છાની કંઈ અપેક્ષાજ રાખે નહિ, એ તો દાસ-ત્વનો સંબંધ. એ છણુતો છણુતો છેવટે તૂટી જાય; પણ સ્વાધીન લેવડ-દેવડનો સંબંધ ધીરે ધીરે ઘાડો થતો જાય.

આપણે અનેક કલ્પનાઓ કરીએ છીએ ને કહીએ છીએ કે, આપણને જે કંઈ જોઈએ છે, તે બધું જ સરકાર આપે, તો પછી આપણી પ્રીતિનો ને સંતોષનો પાર રહે નહિ. એ વાત ટેવળ પાયા વગરની છે. એક પક્ષ માત્ર આપે, બીજો પક્ષ માત્ર લે—એનો અંત કયાં ? ઘી હોખ્યે આગ કદી બુઝાયજ નહિ, એ તો શાઓ પણ કહે છે. એવો દાતા-ક્ષિપ્તકને સંબંધ જેટલો વધે, તેટલો દાનશીલતા ઉપર આધાર વધે; અને અસંતોષનું પરિમાણ તો આકાશ સુધી

વધી જાય. જ્યાં 'મેળવણું' આપણી શક્તિ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ હાતાની ઉદારતા ઉપર આધાર રાખે છે, ત્યાં જેમ આપણે પક્ષે અમંગળ છે, તેમ હાતાને પક્ષે ઠઠણ છે.

પણ ત્યાં લેવડદેવડનો સંબંધ-દાનપ્રતિદાનનો સંબંધ છે ત્યાં બંનેનું મંગળ છે. ત્યાં હાવાનું પરિમાણ પણ સ્વાભાવીજ ન્યાય થઈ ઉઠે અને સર્વ વાતો લેવડદેવડમાંજ સમાય. દેશમાં એવી ભદ્ર અવસ્થા થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે; સમાજમાં દેશના મંગળસાધનની વીંતના પાયામાં સ્વાધીન શક્તિને ગોઠવવી. એક કર્તૃશક્તિની સાથે બીજી કર્તૃશક્તિઓનો સંબંધ શોભે ને સ્થાયી થાય એજ આનંદ અને સમાનનો જંગલ છે. ઈશ્વર સાથે સંબંધ જોડવા જતાં પોતાને જડ પદાર્થ કરી દીધે ચાલે નહિ. પોતે પણ એક સ્થાને ઈશ્વર થવું પડે.

માટેજ મેં કહ્યું છે કે, સરકાર પાસેથી આપણા દેશને જેટલું લેવાનું, તે ઉપર સુધી હઈ શકાયે. જો આપણે દેશને જેટલું લેવાનું, તેટલું ઠેક સુધી હઈ શકીશું તો જે પરિમાણમાં હઈશું, તેજ પરિમાણમાં લેવાનો સંબંધ દઢ થયે.

એવી પણ ચંકા ઉઠી શકે કે, આપણા દેશનું કામ કરવા જતાં ઠેકી પ્રબળ પક્ષ વિખ્ત નાખે તો ? જ્યાં બે પક્ષ છે, અને બન્ને પક્ષના સ્વાર્થ જ્યાં સમાન નથી ત્યાં ઠેકી વિખ્ત નહયે જ નહિ, એવું તો બની શકે નહિ. પણ એટલા માટે હાથ પહોળા કરી નાખ્યે પાલવે નહિ. જે પ્રત્યે બંધાવર કામ કરવાજ હંગે છે તેના માર્ગમાં ઉપર સુધી વિખો નાખવાં અશક્ય છે. સ્વાયત્તચાલનનું દર્શાવ લો. આપણે માથે હાથ હઈ દોહએ છીએ કે રિપને આપણને સ્વાયત્તચાલન આપ્યું, તે પાછું અધિકારીઓએ ઝૂંટવી લીધું. પિંકે આપું દેવું ! એક જણને હઈ શકે, બીજે એક જણ તે ઝૂંટવી હઈ શકે તે દેવું નથી બદલતું ! એને સ્વાયત્તચાલન નામ આપ્યું માટે શું સ્વાયત્તચાલન સર્જે નયું ?

સ્વાયત્તચાલનનો અધિકાર તે આપણા પર અનન્ય

પડ્યો છે. એને કોઈ જૂંટવી લેતું પણ નથી ને કદી જૂંટવી લેવાય પણ નહિ. આપણા ગામની-ગામડાની શિક્ષા, સ્વાસ્થ્ય, વાટઘાટની ઉન્નતિ, એ સૌ આપણે પોતે કરી શકીએ. જે ઇચ્છા કરીએ, જે એક થઈએ તો એ માટે સરકારની ચપરાશ છાતીએ બાંધવાની કશી દરકાર નથી. પણ ઇચ્છાજ ને થાય નહિ, જે એક થવાયજ નહિ; તો ચુલામાં ગયું એ સ્વાયત્તશાસન ! તો દોરી-લોટા જેવો બીજો કોઈ બંધુ નથી !

પરંપરાથી સાંભળ્યું છે કે, આપણા દેશના કોઈ એક રાજાને એક ઉંચા અધિકારીએ બંધુભાવે કહ્યું કે, સરકારને સૂચના કરી આપને ઉંચી પદવી દેવડાવીશ; તેજસ્વી રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે, અમલ આપનો છે, આપ લોક જોઈએ તો મને રાજા કહો, જોઈએ તો બાપુ કહો; ગમે તે નામે બોલાવો, પણ મને એવી ઉપાધિ આપશે નહિ. જે આજ ઇચ્છા થયે દાન કરી શકે તે કાલ ઇચ્છા થયે હુરણ કરી શકે. મારી પ્રજા મને મહારાજાધિરાજ કહી બોલાવે છે, એ મારી ઉપાધિ કોઈ લઈ શકે નહિ; તેમ આપણે ગમે તે બોલીએ, પણ અમલ સરકારનો. આપણને એવા સ્વાયત્તશાસનનું કામ નથી. જે જેટલી પળમાં આપે, તે તેટલી પળમાં જૂંટવી લે. જે સ્વાયત્તશાસન આપણું છે, દેશનું મંગળ કરવાનો જે અધિકાર વિધાતાએ આપણા હાથમાં મૂક્યો છે, તેનોજ અંગીકાર આપણે મોહમુક્તચિત્તે, નિષ્ઠા સાથે કરી શકીએ; રિપનનો જય થાઓ ને કર્જન ઘણું જીવો !

હું ફરીથી કહું છું કે, દેશની વિદ્યાશિક્ષાનો ભાર આપણે ગ્રહણ કરવોજ જોઈશે. કોઈ સંશય કરશે કે, શિક્ષાનો ભાર તો આપણે લઈએ, પણ કામ આપે છે કોણ ? કામ તો આપણેજ આપવું પડશે. એક મોટું સ્વદેશી કર્મક્ષેત્ર આપણા અધિકારનું ન થાય તો આપણે હમેશાં દુર્બળ રહેવાના, કોઈ પણ યુક્તિથી આપણે આ નિર્જીવ દુર્બળતાથી બચી શકવાના નહિ. જે આપણને કામ આપશે, તેજ આપણે કર્તા થશે, બીજું બની શકેજ નહિ; જે કર્તા થશે તે આપણી વ્યવસ્થા કરતી વખતે પોતાનો સ્વાર્થ વિસ-

રહે નહિ, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે જ મારું પ્રવલ્ન આપણે એવું એક સ્વદેશી કાર્યકર તૈયાર કરી દેવું એમણે કે જ્યાં સ્વદેશી વિદ્યાર્થીઓમાં બહેનના શિક્ષકો, વૈજ્ઞાનિકો અને એનાં સ્વદેશી બીજાં કાર્યોનો અવધામાં એવલ્યે આપણે અગ્રણ્ય કરી શકીએ કે, આપણને કામ શીખવાને માટે અને કામ દેખાડવાને માટે અવકાશ જ ન હોય તો મનુષ્ય બની શકી એ નહિ. પણ એ અવકાશ પારકાની મારફત કરી પણ સંતોષજનક રૂપે મળી શકે નહિ, એનાં પ્રમાણ મળવામાં હવે બાકી રહી નથી.

હું બાંધું છું કે, પણ એમ કહેશે કે મેં વાત બહુ કહી ચંભળાવી દીધી છે, મારાથી પણ એ વાતની ના પાડી શકાતી નથી. પ્રશ્ન સફળ નથી અને સફળ હોત તો વિચાર પણ ન આવત. એ કોઇ દરખાસ્તના કામગીરી નોકા બનાવી સાત સમુદ્ર પાર સાત રાજના ધનમાલેકનો વ્યાપાર ચલાવવાનો પ્રસ્તાવ કરે, ત્યારે તે દરખાસ્ત ગમે તેની પાસેથી સાંભળવા જેવી હોય, તોપણ એ કામગીરી નોકાના વાણિજ્યમાં કોઇને પણ તેવું ધન ખર્ચવાની સલાહ આપુ નહિ. બંધ બંધવો કહી છે, માટે ત્યાં હજી બંધી નહીને ખસી જવાની પ્રાર્થના કરવી એને "કોન્સ્ટીટ્યુશનલ એજીટેશન"નું નામ આપી શકાય. કામ તો બહુ સફળ છે, પણ ઉપાય એવો સફળ નથી. આપણે સસ્તામાં મોટું કામ કરવાની ચતુરાઈ પ્રદર્શ કરીએ પણ એ સસ્તે ઉપાયે વારંવાર કામ વાગીને જ્યારે પૂજપાણી ઘઈ જાય, ત્યારે પારકાને માથે હોય આરોપી સંતોષ પામીએ. એથી તૃપ્તિ તો થાય પણ કાજ થાય ના.

પોતાના પ્રસંગમાં બધી જવાબદારી હલકી કરી નાખવી ને પારકાના પ્રસંગમાં એને ભારે કરી દેવી, એ કર્તવ્યનીતિનું વિધાન નહિ. આપણા પ્રતિનાં અંગ્રેજોનાં આચરણનો જ્યારે વિચાર કરીએ, ત્યારે સમસ્ત વિદ્યોત્તમો અને મનુષ્યપ્રકૃતિની સ્વભાવિક દુર્બળતાની આલોચના કરીને આપણી આશાઓના આંકડા જેમ અને તેમ બોલા મૂકવા ભેદ છે. પણ આપણા પોતાના કર્તવ્યનું વિવેચન કરવા બેસ-

તે સમયે તેમણે ઉચ્ચ જાતનાં લેખણો, પોતાની માન-
સંપત્તિનું કાળું નિધિ એકઠું અને પોતાને હમમ નહિ
આપતી જોઈને, પોતાની યશસ્વિ મનઃકલ્પને કારણે પોતાના
આદર્શને દુર્લભ કરી નાખતાને તત્કાળ નહિ કરતો તેમણે.
એટલા માટેજ હું 'ઉદ્ધુ' પુ' કે. અંગેજના કોઈ કોઈ ગાયક
ફણિક ઉચ્ચેરફણના ઉત્તમમાં ઉત્તમનીમા મનુ' મહાજ કે,
પણ એ સહજ માગે એવનો માગે તરી. જવાબ દેવાની,
નિરુત્તર કરી દેવાની પ્રવૃત્તિ આપણને મધ્યમ' ઉત્તમથી,
અશ્વત્થાથી અષ્ટ કરી દેશે. એવ ત્યારે કેવે મરાઈ મુખમાં
કરના તેવાર મર્મ ખાય, ત્યારે પોતાનું સર્વનાય કરતાં પાછ
હડે નહિ. આપણે જો એ પ્રમાણે તાપીને ગરમ પાક્યો-
ના કુંદાડાથી કોપાતુર થઈ જવાની ચેષ્ટા કરીએ, તો ફળ-
લાભનું લક્ષ્ય ચૂકીએ ને માન કોષની પરિવૃત્તિ પામીએ.
સારી રીતે ગંભીર બાને દેશના સ્થાયી મંગળ તરફ ધ્યાન
રાખીએ તો હુદ્ર પ્રવૃત્તિના હાયમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.
પોતાને કુદ્ધ અને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં રાખીએ તો સર્વ
વ્યાપારનું પરિણામજ્ઞાન આડ્યું જાય-નાની વાતને મોટી
કરી દેવાય-દરેક તુરંતને પકડી અસંગત અયોગ્ય આચાર
વડે પોતાનું ગાંભીય' નષ્ટ કરી દઈએ. એવી અંચળતાથી
દુર્બળતાની જ વૃદ્ધિ થાય-એને શક્તિનો પ્રયોગ કહેવો એ
અશક્તિનું પ્રમાણ છે.

એ સર્વ ક્ષુદ્રતામાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરી દેશપ્રીતિની
ઉપર જ દેશના મંગળની સ્થાપના કરવી જોઈશે-સ્વભાવની
દુર્બળતા ઉપર નહિ, પારકા પ્રત્યેના દ્વેષ ઉપર નહિ અને
પારકા પ્રત્યેના અંધ આધાર ઉપર પણ નહિ. એ આધાર
અને એ દ્વેષ દેખતે પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે, પણ ખરી
રીતે એ એક જાડની બે ડાળીઓ છે. એ બન્ને આપણી
લગ્નકર અશક્તિ અને જડત્વનાં પરિણામ છે. પારકાના
ઉપર દાવો રાખવો એ અમારું ભાથું છે એમ માનીએ તો
એ દાવામાં નિષ્ફળ થતાં આપણો વિદ્વેષ ઉત્તેજિત થાય.
એ ઉત્તેજિત થઈ ગયેલી વૃત્તિને આપણે સ્વદેશહિતૈષિતા

ગણી કાઢીએ છીએ. આપણી દુર્બળતાને મોટું નામ આપી આપણે કેવળ સાંત્વન લઈએ છીએ. જોટલું જ નહિ, પણ ગર્વ મानीએ છીએ.

એ વાત વિચારી જુઓ કે, માતાને તેનાં સંતાનની સેવાથી દ્રર કરી, એ કાર્યનો ભાર જો બીજા લોક લઈ લે તો માતાને એ અસહ્ય થઈ પડે. એનું કારણ કે સંતાન પ્રતિનો અદ્વિતિય રહેલું જ તેની સંતાનસેવાનું આશ્રયસ્થાન, દેશહિતેષિતાનું યથાર્થ લક્ષણ, દેશનું હિતકર્મ આગ્રહપૂર્વક પોતાના હાથમાં લેવાના પ્રયત્ન કરવા એ જ છે. દેશની સેવા વિદેશીની પાસે કરાવવાની ચતુરાઈ એ યથાર્થ પ્રીતિનું લક્ષણ નથી; એને યથાર્થ બુદ્ધિનું પણ લક્ષણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એવી એકાધી કેાઈ પ્રકારે સફળ થઈ શકાય નહિ.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫)

૧૭-દેશી રાજા

દેશવિદેશના લોક કહે છે કે, ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ પાછળ પડી ગયા છે. જગતની ઉત્તતિના માર્ગમાં પાછળ પડી જવું એ સાફ નથી, એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે; પણ આગળ ચાલવાના બધા ઉપાયોથી મંગળજ થાય છે એવું પણ નથી. પોતાની શક્તિ વડેજ આગળ ચાલવું એનું નામ ખરી રીતે આગળ ચાલવું-એથી કદી ધીમું ચલાય તોય એ સાફ. બીજા માણસની કેડે કે પીઠે ચઢી ચાલવાનું નામ ચાલવું નથી; એમાં કંઈ ગૌરવ નથી. કારણ કે ચાલવાની શક્તિ આવે એજ સાચો લાભ છે, ખાલી આગળ જવામાં કંઈજ લાભ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે જે કંઈ આગળ ચાલ્યા છીએ, એથી આપણું કેટલું દળદર પ્રીટ્યું છે? એમનો રાજવહીવટ, રક્ષણ અને વિધિવ્યવસ્થા ભલેને ગમે એટલાં સારાં હોય, તો પણ ખરી રીતે એ આપણાં નથી. માણસ ભૂલ, તુટી, ક્ષતિ અને કલેશ વચ્ચે થઈને જ પૂર્ણતાને રસ્તે ચઢી શકે છે; પણ આપણને ભૂલ કરવા દેવાની ધીરજ બ્રિટિશ રાજ્યને નથી. એ કારણે એ આપણને શિક્ષા આપી શકે છે, શિક્ષા આપી શકતું નથી. તેમની પાસે જે બધું છે તેનાં ફળ આપવાને એ તૈયાર છે, પણ તેના બીજને હાથ અડાડવા દેતા નથી. વિચારી લો કે, કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીના કમીશનરો નગરનું કામ કરવાને સ્વાધીનતા પામ્યા પછી ચોગ્ય કુશળતા દેખાડી શક્યા નહિ, એ અપરાધથી અધીરા થઈને અંગ્રેજો તેમની સ્વાધીનતા ઝૂંટવી લીધી. વળતે એમ પણ

હયે કે, આજે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના કામ પહેલાંના કરતાં આજે પણ આવતું હયે, પણ એવી રીતે સાફ ચલાવવું એ જ સૌથી આજે એમ માની ચકાવું નથી. એના કરતાં તો આપણી શક્તિ વડે કંઈક ખરાબ ચલાવીએ તે પણ આપણે માટે તો સાફ છે. આપણે રહ્યા ગરીબ લોક અને તેમાં પણ પછાત વિષયોમાં તો અચક્ત. આપણા દેશમાં બધાવવાનું કામ પનીસાની વિલાયતના વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સરખામણીમાં કંઈ નથી, એમ માનીને એ કામમાં દેશી જનોને ફાળો દઈ રાખી એ પોતાને જોરે કેમ્પ્રીજ-એક્સકર્ડની નકલો મૂતિ અહીં ખડી કરી દે, તો એથી આપણું વખતે કંઈક બહુ ચતુર થાય; પણ આપણે ગરીબને ચોખ્ખા વિદ્યાલય આપણે પોતે જ સ્થાપી શકીએ, તો જ એ આપણી સાચી અંપત્તિ. જે સાફ આપણું પોતાનું સાફ નથી, તેને આપણું માની લેવું એ જ માણસનું મોટું સંકટ. થોડા દિવસ ઉપર એક જાંગળી કેમ્પ્રીજે એલફ્રેડે દેશી રાજ પ્રત્યે પુષ્કળ તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો ત્યારે ચોખ્ખી રીતે લાગ્યું કે, બ્રિટિશ રાજ્યની જે સૌ સુવ્યવસ્થા તે જાણે પોતાની જ સુવ્યવસ્થા હોય એમ એ માનતો હોવો જોઈએ. એ એના મનમાં તે વખતે આવ્યું હોત કે, હું તો માત્ર ભારવાહી છું; જત્રી હોય જત્ર માંહેનું એક ચક્રમાત્ર, તો દેશી રાજ પ્રત્યે એમ અભિમાનથી તે તિરસ્કાર દેખાડત નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે કંઈ આપણે પામીએ છીએ તે આપણું ન હોય એ હકીકતને સાચી રીતે સમજી લેવી આપણે માટે બહુ કઠણ ચર્ષ પડી છે. એ કારણે આપણે રાજ પાસેથી નવા નવા અધિકાર માગ્યા જઈએ છીએ, પણ બૂલી જઈએ છીએ કે અધિકાર મેળવવા અને અધિકારી થવું એ જે એક વાત નથી.

દેશી રાજ્યની બૂલ, ત્રુટી, મંદ ગતિ એ સૌની વચ્ચે પણ આપણને આગ્રાસનની વાત એટલી છે કે, એમાં જે કંઈ લાભ છે, તે સાચી રીતે આપણે લાભ છે. એ લાભ ખીનની ખાંધે સ્વદવાનો લાભ નહિ, પણ આપણે પોતાને પગે ચાલવાનો

સા. જી. એટલા માટે જાણવું જોઈએ તો આ નાના પ્રિય-
 રાજ્ય તરફ ઉત્સુક નજરે જોયા વિના ચાલવું નથી. એટલા
 માટે જ ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થામાં જે સૌ ખામીઓ ને
 નિમ્નો નજરે પડે છે તે જોઈને આપણા કમલ ખંગળાવું
 દુર્ભાગ્ય માનું છું. એટલા માટે જ ત્યાંના રાજવંશીવટનાં કંઈ
 અવ્યવસ્થા કે વ્યવસ્થાની કોઈ ખામી જોઈ છું ત્યારે તે
 ઉપર અભિમાન વડે દીક્રા કરવાનું સાહસ નથી થતું-ઉઠકું
 માત્ર માત્રું શરમને લીધે નથી પડે છે. એટલા માટે જ જે
 બહુવામાં આવે કે, તુરંત સ્વાયંપરાયણ પોતાના સામાન્ય
 કામને ખાતર, તરત મળી જતી સરળતાને ખાતર, રાજાની
 મંદિરની તને દીક્રા કરી નાખના પાછી પાની કરતો નથી,
 ત્યારે એ અપરાધને કુદ્ર રાજ્યની એક કુદ્ર ઘટના ગણી
 કાઢવાનું સાહસ થતું નથી. દેશી રાજ્યની આવા પ્રકારની
 લાજને જે પોતાનું ગૌરવ માની લઈએ નહિ તો દેશ સંબંધે
 આપણે ભૂલ કરી બેઠા છીએ એમ માનવું પડે.

પહેલાં કહી ગયો છું કે, ભારતની પ્રકૃતિને વીર્ય ધૃષ્ટ
 સમજ કરી શકીએ તો જ આપણે સાચી રીતે ઉન્નતિની આશા
 રાખી શકીએ. બ્રિટિશ રાજ્ય ઈચ્છા કરે તોપણ આપણને એ
 વિષયમાં મદદ કરી શકે નહિ. તેઓ તો પોતાના મહિમાને જ
 મહિમા માને છે; તેથી સારી બુદ્ધિએ કરીને આપણને જે
 કેળવણી આપે છે, તેથી એ આપણે તો સ્વદેશની અવગણના
 કરતા થયા છીએ. આપણામાં જેઓ દેશભક્ત ગણાય છે તે
 માંના કેટલાય આમ દેશની અવગણના કરનારા છે. એમ જેઓ
 ભારતની અંતરમાંથી અવગણના કરે છે, તેઓ તો ભારતને
 વિલાયત બનાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા છે. સારે નસીબે
 તેમની અસંભવ આશા કદી સફળ થવાની નથી.

આપણાં દેશી રાજ્યો પાછળ પડી ગયાં હોય કે ગમે
 તેમ હોય, પણ ત્યાંજ આપણે સ્વદેશને સાચી રીતે જોઈ શકી-
 એ એમ છે. નકલબગાડનું કોગળીઉં ત્યાં નહિ પેસે એવી
 આપણે આશા રાખીએ છીએ. બ્રિટિશ રાજ્ય આપણી
 ઉન્નતિ આડે તોપણ એ ઉન્નતિ બ્રિટિશ ટંકશાળની આડે.

એવી સ્થિતિમાં કમળની ઉત્પત્તિ કરવાની રીત ગુલામની ઉત્પત્તિ કરવા માટે અજમાવવામાં આવે. પણ દેશી રાજ્ય તો રવાનાવિક નિયમ વડેજ ઉત્પત્તિ મેળવવાના ઉપાય ચોજે એ આપણી કામના હોય.

એનું કારણ એવું નથી કે, ભારતીય સભ્યતાજ એ સભ્યતામાં ઘેષ છે. યુરોપની સભ્યતાએ માનવભૂતિને જે સંપત્તિ આપી છે તેની કિંમત મોટી છે, એ બાબતમાં શંકા કરવી એ તો પૂછતા છે.

આથી યુરોપિયન સભ્યતાને હુલ્લી ગણી છોડી દેવી જોઈએ એમ નું કહેતો નથી; પણ એ આપણે માટે અસ્વાભાવિક છે, અસાધ્ય છે એમ માનીનેજ સ્પર્દેથી આદર્શ તરફ આપણે મન લગાડવું જોઈએ-એ આદર્શની તુલના કરીને વિવાદ કરવાનું આપણને કારણ નથી. એમ કહેવાની પણ જરૂર છે કે, માણસને બંને આદર્શની જરૂર છે.

તે દિવસ અહીંના ઠોઠું ચારા માણસે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, સરકાર આટું રૂઢવની ગેલેરીમાંથી વિલાયતી છબિઓ વેચી નાખી તે શું સારું થયું છે ?

મેં એનો ઉત્તર આપ્યો હતો કે, સારુંજ થયું છે. એનું કારણ એ નહિ કે વિલાયતી ચિત્રકલા એ સારી સામગ્રી નથી, પણ એ ચિત્રકલાને એમ જલદી મેળવી લીધે આવે નહિ. આપણા દેશમાં એ ચિત્રકલાનો સાચો આદર્શ લાવવો ક્યાંથી ? આપણા દેશની એકાદ લખનોરી કુમરી તથા " હિલિમિલિ પનિયા " સાંભળીને એ ઠોઠું વિલાયતી અંગ્રેજ ભારતની સંગીતવિદ્યા શીખી લેવાનું મન કરે, તો એના ભાઈઓએ એને તરત વારવો જોઈએ. વિલાયતી બજારમાંથી ફેંકી દીધેલી થોડીક સસ્તી અને તેની સાથે એકાદ બે સારી છબિઓ આંખ સામે સમજાઈ કેઈ આપણે ચિત્રવિદ્યાનો સાચો આદર્શ શીખી શકીશું ? એ ઉપાયથી આપણે ગમે એટલું શીખીએ, તોપણ એમાં કેટલી ખામી તે બાણી લેવાનો ઉપાય આપણા દેશમાં તો છે નહિ. જ્યાં એક વસ્તુની નથી શરૂઆત કે નથી છેડો, માત્ર વચમાંના થોડા આંટા

હેખાય છે, ત્યાં એ વસ્તુના માહિતગાર થવાનું કામ બહુ ભયંકર. એવી અધુરી વિદ્યાર્થી આપણી દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ જાય. પારકા દેશનું ભણું તો શીખી શકાય નહિ અને આપણા દેશનું ભણું શીખવાની શક્તિયે આલી જાય.

આટલું સ્ફૂલ્ભમાં ભરાવો તો થયો છે, પણ આપણા દેશમાં શિલ્પકળાનો આદર્શ શો એ આપણે જાણતા નથી. જો શીખવાથી એ સમજી શકાતો હોત તો સાચી શક્તિ પામવાનો ઉપાય થાત. કારણ કે એ આદર્શ તો આપણા દેશમાંજ છે—એક વાર જો નજર ખુલી જાય, તો એ આદર્શ આપણે આખા દેશમાં—થાળીમાં, લોટામાં, વાડકીમાં, ટોપલામાં, ઝુંપડીમાં, મંદિરમાં, મઠમાં, કપડામાં, કપડાની ડોરમાં, જણસોમાં, જણસોના ઘાટમાં, ઘરમાં, ઘરની લીંતો ઉપર જુદે જુદે આકારે, જુદે જુદે સ્વરૂપે અને સમગ્ર મૂર્તિરૂપે જોઈ શકીએ, એના તરફ આપણે ચિત્ત દઈને પ્રયત્ન કરીએ તો પૂર્વજની સંપત્તિ સંભાળી તેની કિંમત કરાવી શકીએ.

એટલા માટે આપણા ભણવાના દિવસોમાં વિદ્યાર્થી ચિત્રોનો મોહ જોર કરીને પણ ભાગી નાખવો સારો છે; નહિ તો પોતાના દેશમાં શું છે, એ જોવાનું મન પણ નહિ થાય. જે ઘન ઘરની પેટીમાં પડ્યું છે, તે માત્ર અવગણનાને કારણે જ લૂંટાઈ જશે.

આપણે જોયું છે કે, જાપાનનો એક પ્રખ્યાત ચિત્ર-રસજ્ઞ પંડિત આપણા દેશની કેટલીક આંતરી ખાદેલી લૂગડા ઉપરની છબિઓ જોઈને છક થઈ ગયો ને તેમાંથી એક છબિ ખરીદ કરીને સાથે લઈ ગયો. જાપાનમાંના અનેક ગુણુજ લોકોએ એ છબિ માટે મોટી મોટી રકમો આપવાની માગણી કરી, પણ તેણે વેચી નહિ.

આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે, યુરોપના અનેક રસજ્ઞ લોક આપણી ખુણાખોચરાની દુકાનોમાં પેસીને મેલી ફાટી ગયેલી છબિઓને ખરીદી મોટી ભિડકતની પેઠે સંઘરીને સ્વદેશ લઈ જાય છે. એ બધાં ચિત્રો જોઈને આપણી આટલું સ્ફૂલ્ભના વિદ્યાર્થીઓ તો નાક ચઢાવે એનું કારણ શું ?

કારણ એટલું જ છે, તેઓ કેટલીયે સાચી રીતે શીખ્યા છે, તેઓ તો વિદેશની અભ્યાસી રીતનાં વિચારના સૌંદર્યને બરાબર રીતે જાણી શકે છે—એમનામાં એક પ્રકારની શિક્ષાદૃષ્ટિ બની બાક છે. પણ તેઓ માત્ર નકલ કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ નકલ બદલ કશું પણ જોઈ શકતા નથી.

આપણે જો પોતાના દેશની શિક્ષકશક્તિને સમગ્ર બાવે સાચે બાવે જોતાં શીખત, તો આપણામાંજે શિક્ષકદૃષ્ટિ, શિક્ષક-જ્ઞાન આવત. જોની મદદે શિક્ષક સુંદરતાના દિવ્ય ધામનાં બારણાં ઉઘડી જાય. પણ વિદેશી શિક્ષકના અધુરા બહુતરથી આપણે જો શીખ્યા નથી તે શીખી લીધું' માની લઈએ છીએ, જે પાઠશાળા કબજામાં ચામચું ગયું છે તેને પોતાની સંપત્તિ માની અભિમાન કરીએ છીએ.

‘પિથેર લોટિ’ નામ ધારણ કરી એક પ્રખ્યાત ફ્રેંચ મુસાફર ભારતમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો. તે આપણા દેશના રાજમહેલોમાં વિલાયતી અસબાબની ભરતી ચઢેલી જોઈને બહુ નિરાશ થઈ ગયો હતો. તે સમજી ગયો હતો કે, વિલાયતી અસબાબની ખીબ પ્રકારની સામગ્રીથી ઘર સજાવીને આપણા દેશના મોટા મોટા રાજાઓ પોતાના અજ્ઞાનને કારણે ને શિક્ષાને અજાણે ગૌરવ માને છે. ખરી રીતે વિલાયતી સામગ્રીને જોળખવાનું શીખાય વિલાયતમાં. ત્યાં શિક્ષકજ્ઞા સજીવ, ત્યાં શિક્ષકો રોજ રોજ નવી નવી કળા પેદા કરે, ત્યાં શિક્ષકશક્તિનો કાળપરંપરાથી ઇતિહાસ છે, ત્યાંના શુદ્ધીજન પ્રત્યેક કળાની સાથેની દેશ-કાળ-માત્રની સંગત બાંધે; આપણે એમાંનું કશુંયે જાણ્યા વિના માત્ર હાથ-માં પેસાતી કાચળી લઈને મૂર્ખા દુકાનદારની મદદે આંધળા થઈને ત્યાંથી વચલા વાંધાની જાણ સ્વીકારી મંજાવી ઘરમાં ઢગ મારીએ છીએ—એના સંબંધમાં વિચાર કરવાની તો આપણામાં તાકાત નથી.

એ બધી અસબાબની દુકાનો જો લોડ કર્જન જોર કરીને બંધ કરી ચક્રો દોલ, તો જાજ મારીને આપણે સ્વદેશી સામગ્રીનો મર્યાદા પાળી શક્યા હોત—ત્યારે તો

વેચાણુ' નામ છે. આ 'જાતાં' પણ કેઈ એવું જાણીતું નથી. એમને હવે વિદેશો વિચાર થતા. ત્યારે તો વેચાણુનાં જગ્યાં વેચાણુ તે જરૂર વિકાસની અવસરોની દુકાન જેવું જાણ નહિ, એના માલિકના મનમાં જે 'પાંચ' વેચાણુ શિલ્પનું જાત હોય તે પણ બહાર પડત. આપણને એ સ્થિતિમાં શિલ્પન મળત ને હાથ ચાલે. એ સ્થિતિમાં આપણી અંદર બહાર, આપણા ઋણપાત્ર-ભાસ્કર્યમાં, આપણા ધરની ગીતો ઉપર, આપણા સૌદામાં આપણે સંદેશનાં ડર્યાં કરી શકતા.

કમનસીબે જાણ દેશોમાં બીજા વર્ગના લોક સંસ્કાર વિનાના હોય છે. સાધારણ અંગ્રેજમાં પણ શિલ્પનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી તેઓ સ્વદેશી સંસ્કારને જાણે આંધળા જેવે છે. તેઓ આપણી પાસે તેમની નકલ કરાવવા ઇચ્છે છે. આપણા દિવાનખાનામાં તેમની દુકાનની સામગ્રી બુલે ત્યારે જ એમને ટાલક વળે, ત્યારે જો માની શકે કે આપણે એમની ફરમાયશના તૈયાર થયેલા સકય પદાર્થ ગ્રાહ્ય છીએ. એમની અશિક્ષિત રુચિને અનુસરીને આપણે આપણા દેશના પ્રાચીન શિલ્પસૌંદર્યના સુલભ અને સામાન્ય અનુકરણનો માર્ગ છોડી દઈએ છીએ. આ દેશના શિલ્પીઓ વિદેશી ટકાની લાલચે વિદેશી રીતની અદ્ભુત નકલ કરવા માંડી પડી અશ્વલ શુભાવી બેઠા છે.

જેમ શિલ્પમાં, તેમજ સૌ જાણતમાં આપણે વિદેશી પદ્ધતિને જ એકમાત્ર પદ્ધતિ માની બેઠા છીએ. કેવળ બહારની જાણતમાં નહિ, પણ આપણા મનમાં, આપણા હૃદયમાં પણ જો ઝેર ઉતર્યું છે. દેશને માટે આના જેવી વિપદ બીજી કોઈ હોઈ શકે નહિ.

આ મહાવિપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવાને માટે આપણે માત્ર આપણાં દેશી રાજ્યો તરફ તાકી બેઠા છીએ. એ વાત હું કહેતો નથી કે, વિદેશી સામગ્રી આપણે લઈશું નહિ, લેવી તો પડશે જ; પણ સ્વદેશીને આધારે લઈશું. પારકાં વસ્તુ ખરીદતાં આપણાં પોતાનાં કારખાનાંને લાગી નાખીશું

નહિ. એકલવ્યની પેઠે ધનુર્વિદ્યાની શુરુદક્ષિણામાં આપણા જમણા હાથનો અંગુઠો કાપી આપીશું નહિ. એ વાત મનમાં રાખવી જ જોઈએ કે, પોતાની પ્રકૃતિની અવગણના કરતાં માણસ દુર્બળ થઈ જાય. વાઘનો જોરાકે બેશક જ બળદાયક છે, છતાં પણ હાથી જો એ જોરાકનો લોભ કરે તો જરૂર મરે. આપણે લોભને કારણે પ્રકૃતિની સાથે આવી સેળસેળ ન કરીએ તો સારું; પણ આપણે તો આપણા ધર્મ-કાર્યમાં, આચારવિચારમાં એવું જ કર્યા જમણે છીએ ને તેથી આપણો કાયડો રોજ ને રોજ વધારે ને વધારે શું ચવાતો જાય છે—આપણે કેવળ નિષ્કુળ થતા જમણે છીએ, ભારે દુઃખનો ધર્મ નથી, સામગ્રીની વિરલતા અને જીવનભ્રમણની સરળતા એ જ આપણા દેશનો ધર્મ છે; ત્યાં જ આપણું બળ છે, ત્યાં જ આપણો પ્રાણ છે, ત્યાં જ આપણી પ્રતિભા છે. આપણા ચંદ્રીમંડપમાંથી વિલાયતી દુકાનોની મોટી જાળોને ઝાડુ મારી નહિ ઠાલીએ તો જે ચ જાણુથી મરીશું—વિલાયતી કારખાનાં અહીં ચાલી શકશે નહિ, ચંદ્રીમંડપ પણ મંડપને ચોખ્ખું રહેશે નહિ.

આપણે કમનસીબે એ કારખાનાંનો મૂળમુખાલાયો વાથુ સંબંધવશમાં પેસી ગયો છે, સહેજચાજને વિના કારણે શું ચવી નાખ્યું છે, પરને પરદેશ બનાવી મૂક્યું છે. જેઓ અંગ્રેજને હાથે માણસ બન્યા છે, તેઓ તો સ્વપ્ને પણ સમજી શકે નહિ કે, અંગ્રેજની સામગ્રી ઠી લેવી જ પડે, તો ચ પોતાની કરી ન શકાય તો તેથી તુકસાન જ થાય. અને આપણી કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ કે, તેને છે એમ જ ન રાખવી, પણ આપણી પ્રકૃતિને અનુકૂળ બનાવી લેવી. અનાજ પેટમાં જમીને અનાજ જ રહે તો તેથી પુષ્ટિ મળવી તો ઘેર અર્ધ, પણ ઉલટો રોજ થાય. અનાજ જો પોતાનું રૂપ બદલી નાખીને શરીરની પ્રકૃતિને અનુકૂળ બની હાડ, માંસ અને લોહીના રૂપ ધારણ કરે તથા જે પચી શકે તેવું ન હોય તે નીકળી જાય તો જ આપણા પ્રાણ બચે.

વિદેશી સત્તાની જગતે આપણી કારણપૂર્વકે તે સુધી પહોં
 જઈ 'વિદેશ' મુજબ સરકાર છેડી દે, જાણના કલેવરનો સાથે
 એકસરૂપ થઈ જાય, ત્યારે જ તે આપણને કામ કરી
 શકે—આપણી તે વિદેશી રૂપમાં સાચું કંઈ નહીં આપણ
 ને કામ કરે નહિ, વિદેશની સરકારનો પાળ્યો-પોળ્યો
 યુગ એ વાત કેવળ રીતે લમણ શકે નહિ. મુદ્દિ કરવા તરફ
 તેની નજર નથી, તેની નજર માત્ર બોલો વધારવા તરફ
 જ છે. આથી જ આપણાં દેશી રાજ્યો વિદેશી, અસંગત
 અને ધીનજરૂરી મોટી જંગલમાં પોતાની શક્તિ વિનાશરૂપે
 ભુટ્ટી કરી નાખે છે. વિદેશી બોલો જો એમ સહેજે કમ
 શકાય, જો એ બોલો સમાન જ રહેા ન હોય, રાજ્યને જો
 એક આક્રિતસ્વરૂપ બનાવી દેવાને માટે આટલો પરસેવો
 પાડવામાં ના આવ્યો હોય, જે સચ્ચ હૃદયપિંડની નાદી
 સાથે સંબંધે જોડાયલું હતું તેને સંચાની નળી સાથે
 જોડી દેવામાં ના આવ્યું હોય, તો આપણને હુણ માનવાનું
 કશું કારણ ન હતું. આપણા દેશનાં મોટાં રાજ્ય તે કાર-
 કુનેને હાથે ચાલતાં મોટાં કારખાનાં ન હોય, નિર્દોષ નિર્વિ-
 કાર ઓર્ગન ન હોય, તેનાં સંબંધી અંગ લોઢાનાં ન હોય—એ
 તો જે હૃદયતંતુ, રાજ્યવદમી, પગપગ કર્મના સુકા કામમાં
 રસ સંચારે, કંઠણને કોમળ કરે, તુચ્છને સુંદર કરી શોભાવે,
 લેવડદેવડના કારભારમાં કડ્યાણ મૂકી તેને ઉજળો બનાવે,
 અને ભૂલચૂકને ક્ષમાનાં આંસુજળે ધોઈ નાખે. આપણાં નશીબ
 એવાં ભુંડાં ન નીવડે કે દેશી રાજ્યો વિદેશી આક્રિસોના
 બીજામાં ઢાળીને પોતાને સંચા બનાવી દે. એ સૌ સ્થાનો-
 માં આપણે સ્વદેશલક્ષ્મીનાં દૂધલીનાં સ્તનોવાળી માતાનો
 સ્પર્શ કરી શકીએ એટલી જ આપણી કામના છે. દેશની
 ભાષા, દેશનું સાહિત્ય, દેશનું શિક્ષ, દેશની રુચિ, દેશની
 કાન્તિ—આ સ્થાનોમાં માની કેડની પેઠે આશ્રય પામે અને
 દેશની શક્તિ મેઘમુક્ત પૂર્ણચન્દ્રની પેઠે અતિ સહજ
 અતિ સુંદરભાવે પ્રકાશ પામે એજ આપણી કામના છે.

૧૮-શાહીવાદ

વિશ્વયતને શાહીવાદનો નરો ચઢ્યો છે. ત્યાંના અનેક લોક તાબાના દેશને તથા સંસ્થાનોને ભેડી ખાંધી ઉપસર્ગ બનાવી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યને લગાડી દેવાની ચિંતામાં પડ્યા છે. વિશ્વામિત્રે નવી સૃષ્ટિ સર્જવાનો ઉદ્યોગ માંડ્યો હતો; સ્વર્ગની સાથે હરીફાઈ માંડીને એક રાજાએ સ્તંભ ઉભો કરવાની ચેષ્ટા કર્યાની કથા બાઈબલમાં આવે છે; ખુદ રાવણ-ને માટે પણ એમજ કહેવાય છે.

એવા એવા મનોરથ ધરતીના તળીઆ ઉપર અનેક માર અનેક લોકના મનમાં પેદા થયેલા આપણે જાણ્યા છે. એ મનોરથો પાર તો પડે ના, પણ પૂજાલેગા વાળતા પહેલાં જગતમાં કંઈ ને કંઈ તોફાન મચાવ્યા વિના પણ રહે નહિ.

અંગ્રેજોના દેશમાં પણ આવા મનોરથનાં મોળાં લેાડ' કર્જનના મનમાં ઉછળી રહ્યાં છે, તે એમના તે દિવસના આપણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જોયું છે કે ઠાંઈ ઠાંઈ વર્તમાનપત્ર કહી કહી એ વિષય સંબંધે ઉત્સાહમાં આવી જાય છે ને કહે છે કે વાત તો સારી છે, ભારતવર્ષને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હાબલ થવાનો અધિકાર આપો ને ?

એમ વાત પકડી લીધાથી અધિકાર મળે નહિ.-અરે, છાપામાં પ્રિન્ટાઈ બરેલા લેખો લખ્યે પણ ડુંગળનો હક્ક સચવાય નહિ. આથી જ્યારે જોઈએ છીએ કે, આપણા ઉપર-વાળાને એ તો શાહીવાદનું જૂઠું વજન્યું છે, ત્યારે તો મનમાં કશી આશા રહેતી નથી.

તમે કહેશો કે, તમને આટલી બધી બીક લાગે છે

દેખી દેખતાં ૬ વખતે તાલુકા છે તેઓ તે મુશ્કેલીમાંથી
જે જે રૂઠાં પડે, પણ તારાં લોકો તમારું કુંડું ચડે તે જી
તારે લેમ છે, ત્યારે બધા ચે.

સહુએ કરી શકે નહિ. કારણ કે કાનર કરે તેવા ક્યા-
ધમં એકવારે યોગ્યે કડનું છે. કુંડો સારમ પણ આવે. પણ
જો કે ઇ નોટી તાલુકાં ચોડું હોય એવે, ત્યારે નિર્ધાર પણ
આવરી શકે ને અન્યાય પણ સહુએ કરી શકે.

જંતુને હુખ કેતાં અનેક લોકોનો જીવ હુખાય. હુખ
કેવાતું નામ દેસ્વી એને શિકાર કહેવામાં આવે ત્યારે તે
મારેલાં પશુપંખીની ચાલી કરવામાં આવડે અતિમાન કરે.
વિના કારણે જે પંખીની પાંખ તોડી નાખે તે એક શિકાર-
રીતી નિર્ધાર ગણાય; પણ એમ કહેવાથી પશીતું કંઈ ભડું
ધાય નહિ. એ બિચારને તો એ નિર્ધાર લોક કરતાં પણ
શિકારી હજારગણા લયંકર.

જેમને શાહીવાદનું ભૂત લાગ્યું છે, તેઓ તો હુર્ખ
જાતિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટાળવા માટે અને અધિકાર ઝુંટાવી
લેવા પણ જરૂર નિર્ધાર થઈ શકે. પૃથ્વીમાં આમ તો ઘણી
ચે વાર જાન્યું છે. ફ્રિન્લેન્ડ, પોલેન્ડને પોતાના જાડા શરીર-
માં ગળી ઉતારી જવા રૂશિયાએ કેટલું જોર કર્યું છે, તે સૌ
કોઈ જાણે છે. પોતાના તાળાના જુઠાજુઠા દેશની વિવિધ
સ્થિતિ જળરદસ્તીથી તોડી નાખી એક કરી દેવાને શાહી-
વાદને નામે એક સ્વાર્થસાધનાની બહુ જરૂર છે એવું જો
રૂશિયાએ માન્યું ન હોત તો એ આટલે સુધી કદી કરત નહિ.
એ સ્વાર્થને રૂશિયાએ પોલેન્ડ-ફ્રિન્લેન્ડનો સ્વાર્થ માન્યો.

લૉર્ડ કર્ઝન પણ એમજ બોલે છે કે, જાતિની વાતો
બૂલી જાઓ, સામ્રાજ્યના સ્વાર્થને તમારો સ્વાર્થ માની લો.

કોઈ જાળીઆ માણસને આ વાત સાંભળીને ખીક લાગે
નહિ, એને ખીક લાગવાનું કારણ પણ નથી; કારણકે માત્ર
વાતોથી એ લોળવાય એમ નથી, એ તો આનાપાછનો હિસાબ
ગણીને પોતાનો સ્વાર્થ તપાસે. મતલબ કે, એને પોતાના

દશમાં જે સ્થળે જતાં પાંચાનો દસમો પગ થોડો સળો ન છે. કા-
ચ, તેા ઝેનું મન મગતી લેવાય નહિ. તેથી ધેને ઉકાળે મધ
પણ લેવાયું પડે. ને તેઉ પગ લેવાયું પડે. તેના દર્શા વિના
ચાલે નહિ.

ઉંઘાંડનાં સંસ્થાનો મોજ આ વાતનું દેખાતું મહેનત
 હવે મમ તલસ્તુ હવેમત્તવ એવા એવા અનેક મંત્રો સંસ્થા-
 નોના કાનમાં એ કુંડો બધા છે, પણ માત્ર મંત્રથી એ કંઈ
 સોજવાઈ બધા એવાં નથી. એ તો રૂપિયા-આના-પાઈના વિ-
 શાળ જાણી જુએ છે.

હતભાગીયા જે આપણે તેનો વારો આપે ત્યારે તો
કેઈ મનની પણ જરૂર પડતી નથી, ને રૂપિયા આના પાઈ-
ની તો વાતવત રીંછી !

આપણો ચારો આવે ત્યારે તો એજ વિચારવાનું કે, ભક્તિનો પ્રથમ વિચારો ત્યારે તો લેણુદિ આવે, શાહીવાદનો વિચાર કરો ત્યારે એવી ખુદિ વિપરીત કહેવાય. આથી એવી લેણુદિનાં જે ચો કારણ હોય એને ઉખાડી નાખવાં જ જણાં.

ત્યારે એ કારણ ઉઘાડવા માટે એ પણ કરવું જોઈએ કે, દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જે એક પ્રકારની એકતા જામવા માંડી છે તેને જામવા દેવી નહિ. એ એકતાને તૂટી-ફૂટીને ટુકડા થઈ જાય તો પછી દેશને કળાજે કરવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે નહિ.

ભારતવર્ષ જેવા આવડા મોટા દેશને એક કરી દેવા માં મોટું ગૌરવ છે. એને બાધી એધને તોડી નાખવાથી અંગ્રેજના જેવી અભિમાની બતિનેજ લાજ લાગે.

પણ સાહીબાદના મંત્રથી જો લાજ દૂર થઈ જાય. પ્રિ-
ટિશ સામ્રાજ્યમાં મળી જવાથી બારતવર્ષને જો લાભજ છે,
તો જો મહાહિતુને કારણે ધંટીમાં હળીને જોનો લોટ કરવો
જોજ મનુષ્યત્વ !

ભારતવર્ષના ઠોણ પ્રાન્તમાં તેની ચોતાની શક્તિને એકઠી થવા ન દેવી એ તો અંગ્રેજ સભ્ય નીતિને હિસાબે જરૂર હાજર લાગે; યજ્ઞ એ શાદીવાદનો મંત્ર બાણીને એ કામ

કરવામાં આવે તો મનુષ્યને લાગતી લાજ ભુંસાઇ જાય તે રાજનીતિને માથે ગૌરવનું છોગું ઉગે.

પોતાનું ઉપરીપણું નિર્ભયતાએ ચલાવી શકાય એટલા માટે એક મહાદેશના અસંખ્ય લોકને હથિયાર વિનાના બનાવી દઇ તેમને પૃથ્વીના જનસમાજમાં કાયમના બિચારા બાપડા બનાવી મૂકવા એ કેવડો મોટો અધર્મ, કેટલી મોટી નિર્ભયતા એ કહી બતાવવાનું કારણ નથી; પણ એ અધર્મની ગ્લાનિમાંથી પોતાને બચાવવા માટે એક મોટા શબ્દની સાથે લીધી એટલે પત્યું !

સેસિલ હોડગને પણ શાહીવાદનો વાયુ લાગ્યો હતો; એટલા માટે દક્ષિણ આફ્રિકાના બેર લોકની સ્વાધીનતા લૂંટી લેવાને માટે એના પક્ષના લોકે કેવો આગ્રહ કર્યો હતો એ સૌ કોઇ જાણે છે.

માણસ માણસના વહેવારમાં જેને આપણે ચેરી કહીએ, જુઠાણું કહીએ, જેને પ્રપંચ, ખૂન, લૂંટ કહીએ તેને 'વાદ' પ્રત્યય લગાડીને શુદ્ધ કરી નાખ્યો એટલે ગૌરવ-શાળી થઇ પડે; આના દાખલા વિલાયતના ઇતિહાસમાં અમરપદ પામી ગયેલા ઢગલેઢગલા લોકના આચારમાંથી પુરા પાડી શકાય એમ છે.

એટલાજ માટે કારભારીઓના મોંમાંથી શાહીવાદના શબ્દનો આભાસ માત્ર નીકળતાં આપણો જીવ કંપી ઉઠે છે. એવડા મોટા રથના પૈડા નીચે આપણું હૈયું પીસી નાખવામાં આવે, ત્યારે 'ધર્મનું' નામ દીધે કોઈ આપણી વાત સાંભળે નહિ. કારણ કે એક બાબત કામ કયળી જતું હોય, એવી વેળાએ પોતાના વહેવારમાં ધર્મની દખલ થવા ન દે.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં પ્રણાળ આથેનિયનો જ્યારે દુર્ગંજ મેલિયાનોના બેટોને અન્યાયથી, નિર્ભયતાથી ખુંચાવી લેવા તૈયાર થયા હતા, ત્યારે બંને પક્ષ વચ્ચે કેવો વાદવિવાદ થયો હતો, તેના નમુનો ગ્રીક ઇતિહાસક યુક્રી દીદીસ આપી ગયો છે. તેના થોડાક ભાગનો વાવાર્ય આ નીચે ઉતાર્યો છે તે પરથી વાચક સમજી શકશે કે, શાહીવાદનો વાયુરોગ યુરોપમાં

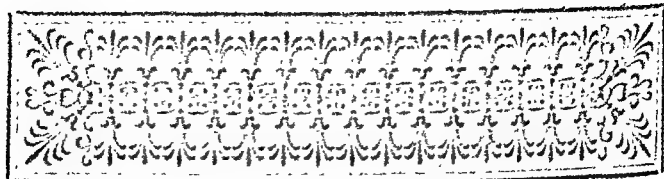
કેટલો જૂનો છે, અને પોલીટીકસના જે પાયા ઉપર યુરોપ-ની સભ્યતા ચઢ્યા છે, તેમાં કેટલી ભયંકર નિર્ઘયતા છુપાઈ બેઠી છે:-

એથેનિયન્સ—“પરંતુ અમારે અને તમારે, આપણે જે વિચાર ધરાવતા હોઈએ તે સત્યપણે વ્યંજિત કરવા જોઈએ, તેમજ શક્ય હોય તેટલુંજ ધ્યેય ધરાવવું જોઈએ. કારણ કે આપણુ જાતે સમાનપણે જાણીએ છીએ કે માનુષી બાબતોની ચર્ચામાં, જ્યાં જરૂરિયાતનું ફળાણ એકસરખું હોય છે ત્યાંજ માત્ર ન્યાયનો પ્રશ્ન આવી ઉભો રહે છે. અને તેમાં પણ જે બજાણી હોય છે તેઓ શક્ય જોટલું બધું મેળવવા મથે છે અને નિર્જાણને તે આપવુંજ પડે છે. x x x હવે આપણને સમજાવશે કે આપણે આપણા સામ્રાજ્યના હિતને અર્થે આ બધું કરીએ છીએ. અને આપણે જે કહેવાતું છે તે જોજ કે અમે માત્ર તમારા શહેરને રક્ષિત રાખવા માગીએ છીએ. કારણ કે જોઈએમાં જોઈ મહેનતે અમે તમને અમારા બતાવવા માગીએ છીએ અને તમારો નાશ ન થાય તે આપણા બંનેના લક્ષ્યને માટેજ છે.”

મેલિયાનો—“અમારા સ્વામી યવામાં કહાય તમારું હિત હશે, પરંતુ અમે તમારા શુભામ બનીએ તે સી રીતે બને ?”

એથેનિયન્સ—“આથી તમોને એ લાભ થશે કે અમને તાબે થવાથી તમારાં અનિષ્ટો દૂર થશે અને તમારા રક્ષણ માટે અમે સંપત્તિવાન થઈશું.”

૧૯-રાજમર્તિ

એક હતો રાજપુત્ર. રાજ્યના પ્રધાનોના જેટલા પુત્ર તે બધા તેની ચારે બાજુ વાડ કરી તેમાં તેને ઘેરી ઉભા-કોઇની શક્તિ નહિ કે એમાં છીડું શોધી પેસી શકે. તોય વખતે છીડું રહી ગયું હોય તે સાચવવા કોટવાળનો પુત્ર એની ચોકી કરતો ઉભો-એને સિરપાવ મળ્યો. ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી પુષ્કળ દારૂખાતું ફેડી રાજપુત્ર વહાણે ચઢી ચાલ્યો થયો-એને મારી વાર્તા પૂરી થઈ ગઈ.

છે શું ? આ તો માત્ર વાતજ. રાજ્ય અને રાજ્યપુત્રનો આ બહુ મોંઘો સંબંધ જેટલો દૂર, જેટલો ઓછો, જેટલો નિર્થક બની શકે એટલો બન્યો. સમસ્ત દેશ ફરી ફરીને, દેશને જેટલો ઓછો ઓળખી શકાય-દેશની સાથે જેટલો ઓછો યોગ કરી શકાય, તેટલો બહુ બહુ ખર્ચ કરીને, બહુ બહુ ચતુરાર્થ વાપરીને, બહુ બહુ ડાળ કરીને કરી લીધો.

ખેશક, રાજકારભારીઓ એમાં કંઈક પોલીસી, કંઈક પ્રયોજન માને છે-નહિ તો આટલું નકામું ખર્ચ કરે કેમ ? વાતમાં આવે છે કે, રાજપુત્ર કોઈ ઉંઘતી રાજકન્યાને જગાડવા સાત સમુદ્ર તેર નદીઓ ઓળંગીને ગયો હતો. આપણો રાજપુત્ર પણ, લાગે છે કે, ઉંઘતી રાજભક્તિને જગાડવાને મુસાફરીએ નીકળ્યો હશે, પણ એમાંથી શી સોનાની કોડી કાઢી ?

અનેક ઘટનાથી સાફ જણાય છે કે, આપણા રાજકારભારીઓને સોનાની કોડી કરતાં લોઢાની કોડી વહાલી લાગે છે ! પોતાના પ્રતાપનો આડંબર પ્રચંડ વીજળીની પેઠે ઘડીએ ઘડીએ આપણી આંખ સામે તો ઝગઝગાવે છે.

તેથી આપણી આંખ અંબાઈ જાય, હૃદય પણ કંપી જાય, પણ રાજપ્રજામાં કંઈ અંતરનું જંધન થાય નહિ-ઉલટો લેદશાવ. વધી જાય.

ભારતવર્ષનું નસીબ એથી બીજું હોઈ શકે નહિ. કારણ કે અહીંના રાજ્યાસન ઉપર જે બેસે છે તે તો ચાર દિવસના આંદરણા જેવા. અને અહીંની રાજસત્તા એવી ભેરાવર છે કે ખુદ ભારતસમ્રાટની પણ એવી નથી. ખરી રીતે ઇંગ્લાંડમાં તો રાજ્ય કરવાનો ભેગ ફેાઈનેય નથી; કારણ કે ત્યાં પ્રજા સ્વતંત્ર છે. ભારતવર્ષ તાબાનો મુલક છે, જે એમને મુળાઈને કાંઠે પગ મૂકતાંજ સમજાઈ જાય છે. તેથી આ દેશમાં અધિકારનો ઢંઢ, શક્તિનો મહ કબજો રાખવો એ નળાળા મનના માણસને માટે કઠણ છે.

યુનિયાઈ રાજાં તો રાજકીય નથે ઢંગી પડે નહિ. રાજાને માટે એવો નથો ઝેર જેવો છે. ભારતવર્ષમાં જે પણ રાજ્ય કરવા આવે છે, તેમાંના મોટા ભાગને આ નથાનો અભ્યાસ નથી. તેમના દેશમાં અને આ દેશમાં બહુ ફેર છે. જેઓની કિંમત ત્યાં કુટી બદામની નથી હોતી, તે અહીં આવીને એક પગમાં મોટાભા થઈ જાય છે. એવી દશામાં નથાને ભેરે આ નવી મળેલી સત્તાને સો કરતાં વહાલી ગણે છે-કિંમતી ગણે છે.

પ્રેમનો માર્ગ એ તો નમ્રતાનો માર્ગ. સામાન્ય લોકના હૃદયમાં પેસવું હોય તો તેમના ખારણાના માપ પ્રમાણે માથું નીચું નમાવીને પેસવું પડે. પોતાના પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠાને માટે જે માણસ નવા જાદીએ અદેશ નવાળની પેઠે હથેલાં પગથી માયા સુધી અમકેલો રહે તે માણસનામાં એવી નમ્રતા અશક્ય છે.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજનું રાજ્ય જે માત્ર જવા આવવાનુંજ રાજ્ય ન હોત, આ દેશનાં કાયમના રહીને તેઓ પણ રાજ્યનો તાપ સહેતા હોત, તો તો જરૂર તેઓ આપણી સાથે હૃદયનો જોગ જોડવા પ્રયત્ન કરત. પરંતુ આજ તો તેઓ ઇંગ્લાંડ નાને અભ્યાસ મુલકમાંથી ચેતક દિવસને માટે આવે છે, તેથી જૂલો ચક્રા નથી કે અને તો રાજાના

કારભારી. અને એ પેલો દંભ હંમેશાં ચક્રચક્રતો રાખવાને તેઓ દરેક બાબતમાં રાતદહાડો આપણને છેટા ને છેટા રાખ્યા કરે છે અને માત્ર પ્રતાપને જોરે આપણને નીચા રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. આપણી ઇચ્છા-અનિચ્છા તેમની રાજનીતિને અડતી નથી, એ વાત કબૂલવા તેઓ ના પાડે છે. એટલે સુધી કે કોઈ બાબતમાં આપણને વેદના થાય ને રડી ઉઠીએ ત્યારે તેને પણ આપણી ઉદ્ધતાઈ કહે છે.

વર ગમે એટલો કઠણ હોય છતાં પણ વહુની સાથે મળવા ઇચ્છે, એટલુંજ નહિ પણ મનમાં ને મનમાં તેનું હૃદય મેળવવા પણ ઇચ્છે. હૃદય મેળવી લેવાનો સાચો રસ્તો લે નહિ તો તેનું અછકડ અભિમાન વચ્ચે નડે. જો એને વહેમ પડે કે સ્ત્રી તેની સત્તા તો સહન કરે છે, પણ આહતી નથી; તો વધારે કઠોર બનતો જાય છે. પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આ સાચો માર્ગ નથી, એ તો સૌ કોઈ જાણે છે.

એમ ભારતવર્ષના અંગ્રેજ રાજાઓ પણ આપણી પાસેથી રાજભક્તિનો દાવો છોડી શકતા નથી. પણ ભક્તિનો સંબંધ એ તો હૃદયનો સંબંધ-એ સંબંધ દેવા આપવાથી થાય-એ કંઈ સંચાનો સંબંધ નથી. એ સંબંધ બાંધવા જતાં જ પાસે આવવું પડે, કંઈ જબરદસ્તીથી બને નહિ. પરંતુ આ તો પાસે પણ આવવું નથી, હૃદય પણ દેવું નથી ને રાજભક્તિ જોઈએ છે. પછી ભક્તિના સંબંધમાં કંઈ વહેમ પડે, ત્યારે ગુરખાને બોલાવે, ફટકા ચેડકાવે ને જેલમાં નાખી રાજભક્તિ કરાવવાનો ઉપાય શોધે.

અંગ્રેજ રાજ્ય ચલાવતાં ચલાવતાં કઢી કઢી રાજભક્તિને માટે આતુર થઈ જાય છે. કર્ઝનના અમલમાં એનો એક નમુનો મળી આવ્યો હતો.

સ્વાભાવિક યુનિયાઈ ન હોવાથી લોર્ડ કર્ઝન કારભારના નશામાં ચક્રચૂર બની ગયો હતો, એનો સાફ અનુભવ થઈ ગયો છે. ગાદી છોડવી તો એને જરા પણ ગમતી નહોતી. એ રાજકીય આડંબરમાંથી છૂટ્યા પછી એનો અંતરાત્મા

પ્રભારીથી ગાંધી બનેલા માધુષની જેકે અમલ જે અવરજામાં એ છે એ એ આપણે બસબસ અનુભવોએ તો આપણને પણ એ બિચારાની હયાત આવે. એને અધિકારની એવી લોભ-પના લાગી હતી કે ભારતવર્ષના ધીમ કોઈ અધિકારીએ એવી દેખાડી લાગવી નથી. એ લાટ સાહેબે ભારતવર્ષના જૂના કાળના બાદશાહના જેવો દરબાર ભરવાનો સંકલ્પ બને ક્યો બાળી એકને દરબારનું ધ્યાન દિટી કરાવ્યું.

પણ એ બાદશાહો તો સમજતા કે, દરબાર સત્તા દેખાડવા માટે નથી, દરબાર તો રાજા સાથે પ્રજાના આનંદ-મિજાનો ઉત્સવ છે. તે હકાટે માત્ર રાજા પોતાના પ્રતાપથી પ્રજાને મૂક નહોતો કરી મૂકતો, પણ એ પ્રતાપ વડે પ્રજાને પાસે બોલાવતો હતો. એ દિવસ તો હયા કરવાનો, કાન કરવાનો, કારભારને સુંદર બનાવવાનો શુભ અવસર હતો.

પણ પશ્ચિમના તાબા નવાબ તો દિલ્હીના જૂના ઇતિ-હાસને બાબુ રાખીને અને સોદાગરની કંજુસાઈ વડે કાન-ઉ-દારવાને કાપીકૂપીને કેવળ પ્રતાપને ચકચકતો કરી આગળ ધરે છે. એથી કંઈ અંગ્રેજનો રાજવેશવ આપણી સાથે મોટો દેખાતો નથી. એથી દરબારનો હેતુ પૂરેપૂરી રીતે રહ ગયો છે. એ દરબારના અસહ્ય તાપથી દેશનાં હૃદય પીડાયાં છે ખરાં; બાકી આકર્ષાયાં તો લેશમાત્ર નથી. આટલા જઘા ખોટા ખર્ચ-નું કંઈ ફળ રહી બાક તો એ અપમાનની યાદગીરી સોનાની સળીનું કાજ, લોહાની સળી સારવા બાક તે અફળ તો બાક જ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું ફળ આવે.

આ વખતે રાજપુતને ભારતવર્ષમાં આપ્યો. રાજનીતિ-ને હિસાબે તો આ યુક્તિ અતિ ઉત્તમ છે. કારણ કે ભારતવર્ષ-નું હૃદય સાધારણ રીતે બહુ કાળથી રાજવંશી તરફ આકર્ષાય છે. એટલા માટે દિલ્હી દરબારમાં ડયુક ઝોફ કૅનોટ હાજર હોવા છતાં કર્જન દરબારને તખ્તે સહયો તેથી સમસ્ત ભારત-વાસીઓને નવાઈ લાગી. એવે ઠેકાણે ડયુકને હાજર રહેવું એજ ફીક નહોતું. ખરેખર, લોકોએ માની લીધું હતું કે,

કર્મને આકાંક્ષર દેખાડવાને માટેજ જાણી જોડને યુક્ત આદર કેળવવાને રચનામાં રાજ્યર રાજ્યોડને. આપણે વિચારવી કાયદો તો જાણતા નથી, પણ રચનાર વસ્તુ જ જ્યારે પૂર્વ દેશની છે, ત્યારે તો એ હેતુએ જરૂરતા રચનામાં ઉઘાડી રીતે રાજવંશનું આપમાન કરવું એ તો રાજનીતિ પ્રમાણે પણ ઘટતું નથી.

જાને તેમ હો, પણ રાજમંત્રિ ઉપજાવવાને માટે એક વાર રાજપુત્રને સમસ્ત દેશમાં ફેરવવા એ કીક થઈ પડ્યો, એની સલાહ પહોંચાં થઈ હોવી જોઈએ. પણ ભારતવર્ષના અંગેજ તો હૃદયનો કારભાર કદી થે કરતા નથી, તેઓ તો આ દેશને કદી હૃદય આપતા પણ નથી, દેશનું હૃદય ક્યાં છે તેની પણ ખબર રાખતા નથી. એમણે તો રાજપુત્રનું ભારતવર્ષમાં આવવું જેટલું જોઈએ સફળ થાય એ પ્રમાણે કથું. આને રાજપુત્ર ભારતવર્ષની ધરતી છોડી વડાણે ચઢી ચાલતો થયો છે ને આપણા મનને યાય છે કે, એક સ્વપ્ન ઉડી ગયું—જાણે નાનાં છોકરાંની રાજપુત્રની વાત પૂરી થઈ. કથું ય થયું ના, મનમાં રાખવા જેવું કથું ય રહ્યું ના, જેવું હતું તેવું પાછું ખની ગયું.

ભારતવર્ષ પ્રકૃતિથી જ રાજભક્ત છે, એ વાત સાચી. હિંદુ ભારતવર્ષની રાજભક્તિમાં કંઈક વિશેષત્વ છે. હિંદુઓ રાજને દેવતુલ્ય માને, રાજભક્તિને ધર્મસ્વરૂપ માને; પશ્ચિમના લોક એ વાતનો મર્મ જાણે ના. તેઓ તો એમ જ સમજે કે ખળીઆની સામે શિર નમાવવું એ તો આપણો દીનહીન સ્વભાવ જ છે.

સંસારના સંખંધો દૈવ સંખંધ છે, એમ હિંદુઓ માને છે. હિંદુઓને હિંસાએ કથું ય અકસ્માત નથી; કારણ કે તેઓ સમજે છે કે આપણી સામે જે આ વિચિત્ર જુદી જુદી લીલાઓ દેખાય છે તે સૌની મૂળશક્તિ એક જ છે. હિંદુને હિંસાએ આ માત્ર દાર્શનિક તત્ત્વજ નથી, પણ ધર્મ છે; એ માત્ર પોથીમાંનાં રીંગણાં નથી, અને કોલેજોમાં શીખવાની પુસ્તકખાણ નથી—એ તો જ્ઞાનની સાથે સાથે હૃદયમાં

ઉતારવાનું અને ત્યાંથી જીવનનાં વ્યવહારમાં ઉતારવાનું તરવ છે. આપણે પિતામાતાને દેવ માનીએ છીએ, સ્વામીને દેવતા માનીએ છીએ, તેમજ સતી સીને લક્ષ્મી માનીએ છીએ. ગુરુજનની પૂજા કરીને ધર્મને સંતોષીએ છીએ. એનું કારણ એ કે, જે કોઈ પણ સંબંધમાંથી આપણે મંગળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે સઘળા સંબંધોની અંદર આપણે આદિમંગળશક્તિને જોઈએ છીએ. આ સર્વ સંબંધો છીને દૂર દૂર સ્વર્ગમાં મંગળમયની સ્થાપના કરી તેની પૂજા કરવી એ ભારતવર્ષનો ધર્મ નથી. પિતામાતાને ક્યારે આપણે દેવ કહીએ, ત્યારે આપણે ખોટી રીતે એમ માની નથી લેતા કે, તેઓ વિશ્વજીવનના ઈશ્વર છે અથવા તેમનામાં અઘોષિત શક્તિ છે. તેઓ મનુષ્ય છે એ તો આપણે ખરેખરાતજ સ્વીકારીએ છીએ, તોપણ એ ય ખરેખરાતજ માનીએ છીએ કે, જેઓ પિતામાતાસ્વરૂપે આપણું કલ્યાણ કરે છે, તેઓ જગતના પિતામાતાના પ્રતિનિધિરૂપે આપણી સાથે સંબંધ રાખે છે. ઈંદ્ર, અંદ્ર, અગ્નિ અને વાયુને વેદમાં જે દેવતા માન્યા છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. શક્તિમાનની શક્તિમાં ભારતવર્ષ સદા સત્તાનો અનુભવ કરે છે, એ જ કારણે વિશ્વના જુદા જુદા હેતુમાં જુદે જુદે પ્રકારે ભક્તિએ નમ્ર જની ભારતવર્ષ પૂજા કરી રહ્યા છે. જગત આપણી સાથે સર્વદા દેવશક્તિથી સજીવ રેખાય છે.

આપણે દીનતાથી પ્રભાવની પૂજા કરીએ છીએ, એ વાત કેવળ ખોટી છે. બધાય બાળે છે કે, ભારતવર્ષ ગાયની પૂજા કરે છે. ગાય પણ છે એમ એ બાળતા નથી એવું તો નથી. માણસ બળીઓ છે ને ગાય બિચારી છે, એ પણ એ બાળે છે. આમ છતાં ભારતવર્ષમાં ગાયની પાસેથી અનેક પ્રકારે લાભ પામે છે, એ લાભ માણસ પણ પાસેથી પોતાના બળ વડે લઈ શકે છે, પણ ભારતવર્ષમાં એ ઉદ્વેગન નથી. સર્વ મંગળનું મૂળ જે દેવ તેની દૂપાને પ્રજ્ઞાન કરીને સર્વની સાથે સ્નેહસંબંધ બેટીએ તેજ બની શકાય. કારોનર તેના બોલરને નવરકાર કરે, ચોદી તેની તલવારને નમ-

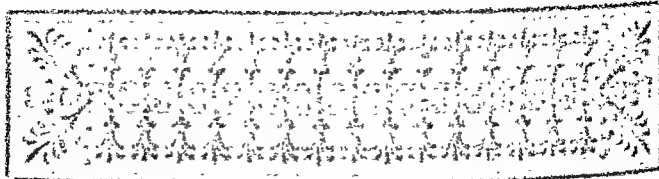

કેટલી પીડા પામે છે, ક્યારે ક્યારે કેટલા કેટલા નિમિત્તના મૂકે છે, એ એનું સંગર્ષોમી વિનય પોતું કે જે રજૂ નહોતું. જેઓ માત્ર મુશ્કેલી છે, જેમની નજર દુઃખને દિવસે કે રાત્રીએ ઓટેલી દેશ છે, જેઓ જૂનને દુઃખને આ કાચે જાણેને આવી પડ્યા છે, જેઓ જમરે ખડેને રાજકારનાના કાંચની કળ દેશના બાપ છે, જેમની સાથે અપરજોડા જતા પણ્ય આમાલિક સંબંધ નથી-રાજદેશ બદલના એવા હેતુનો હુદયના સંબંધ વિનાનો અંદાશીય વહીવટ રાજદિવસ ઉપાડ્યે પડે એ કેટલો અચલા છે, તે તો આત્મવશ બને. રાજ-બંધિતની ઠીસા પામેલું બારતવનું અંતઃકરણથી નમ્રતાએ પ્રાર્થના કરે છે કે, બારત ઉપર ફેરવે છે જમરનું! આ નાના નાના રાજ્ય, રાજ્ય રાજ્યના રાજ્ય, અનેક રાજ્ય હવે અમારાથી સંબંધ થતા નથી; અમને તો એક રાજ્ય આપ! એવો રાજ્ય આપ કે જે એમ બોલે કે બારતવનું મારું રાજ્ય; પાણિયાનું નહિ, ખાણવાળાનું નહિ, આકરનું નહિ, લેકે-શાયરનું નહિ; પરંતુ બારતવનું જેનો અંતરથી અનુભવ કરી શકે કે આ અમારો રાજ્ય. હેલીકે રાજ્ય નહિ, કુલર રાજ્ય નહિ, વર્તમાનપત્રનો તંત્રી રાજ્ય નહિ. રાજપુત ભલે આવે, બારતને રાજતખતે બેસે; એમ માય તો સ્વાભાવિક રીતે બારતવનું એમને હિસાબે મુખ્ય થયે અને ઇંગ્લાંડ બોલુ થયે. એમાંજ બારતવનું મંગળ છે ને ઇંગ્લાંડને લાભ છે. કારણ કે માણસ ઉપર કળ વડે રાજ્ય કરીશું, એની સાથે હુદયનો સંબંધ, સમાજનો સંબંધ રાખીશું નહિ, એ અપમાન ધર્મ-રાજ કદાપિ લાંબો વખત સહી શકે નહિ-એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક નથી-એ સ્થિતિ વિશ્વવિધિને પીડા સમાન છે. હુદયનો આ ભયંકર દુકાળ સારા રાજવહીવટથી કહો કે શાન્તિથી કહો, પણ કશાયથી પૂરી શકાય નહિ. આવી વાતો સાંભળીને કાયદો રાતોપીળો થઈ જાય, પોલીસ પણ ઉંચીનીચી થઈ જાય; પણ જે બૂખ્યું સત્ય ત્રીસ કરોડ પ્રજાના મમ્મમાં હાહાકાર કરી ઉઠે છે, તેનો બળ ઉગ્રછેદ કરી શકે એવા વહીવટનો ઉપાય કોઈ પણ માનવીના હાથમાં નથી, કોઈ

જેવા છે-તને વખતે સહજ પીડા કરશે, પણ તને હીણો
કરી શકશે નહિ. જ્યાં પ્રેમનો સંબંધ ત્યાંજ માયું નમાવ્યે
ગૌરવ-ત્યાં એ સંબંધ નથી, ત્યાં ગમે તે યાય તોપણ
અંતઃકરણને મુક્ત રાખજે, સીધું રાખજે, દીનતાનો સ્વીકાર
કરતો ના, બિશ્વાવૃત્તિનો ત્યાગ કરજે, નિજ ઉપર અચલ
શ્રદ્ધા રાખજે; કારણ કે જગતમાં તારું નહીં પ્રયોગન છે-
એટલા માટે તો આટઆટલું દુઃખ પડ્યે પણ તારો નાશ
નથી થયો. આટલે દહાડે બીજાઓનું બહારનું અનુકરણ
કરીને ઐતિહાસિક કારસ કરવાને માટે આટલા દિવસસુધી
તું બચ્યો છે એવું કદાપિ નથી. તું જે બનશે, જે કરશે
એનો નમુનો બીજા દેશના ઇતિહાસમાં નથી-તું તારે સ્થાને
વિશ્વભુવનમાં સૌ કરતાં મોટો છે. હે મારા સ્વદેશ ! મહા-
સમુદ્રથી વીંટાઇ મહાપર્વત સુધી તારું આસન વિસ્તરેલું
છે. એ આસન સામે હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ-સૌ
લોક વિધાતાના નોતર્યા આવીને બહું દિવસથી વાટ જોઈ
ઉભા છે. તારા એ આસન ઉપર ફરીને તું આવી બેસશે, ત્યારે
તું નહીં માનું છું કે, તારે મંત્રે શું જ્ઞાનના કે શું કર્મના
કે શું ધર્મના બધા વિરોધો ટળી જશે, તારા પગ આગળ
આજના રાજકીયપણાનું વિશ્વદેવી એરી અભિમાન નથી
પડશે. તું અંચળ થતો ના, મુગ્ધ થતો ના, ભય પામતો ના;
તું આત્માને વિદિ-પોતાને ઓળખ અને ઉત્તિષ્ઠિત જાગ્રત
શાન્ત્ય ચરાધિવોધત । ધુરત્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગમ
પથસ્તાત્ કવયો વદન્તિ ॥ ઉક, બ્રહ્મ, શ્રેષ્ઠને પામીને જ્ઞાની
બન; જે સાચો માર્ગ છે તે તો છરાની ધાર જેવો વીરજ
છે, ઓળંગવો સહેલો નથી, એમ જ્ઞાનીજન કહી ગયા છે.

(૧૯૦૬)

૨૦-વહુમુલ્કી રાજવહીવટ

જૂના કાળની માથે આજના કાળની સરખામણી કરવી ઠીક નથી. જૂનો કાળ જ્યારે આજે હાજર નથી, ત્યારે એકતરફી ઇન્સાફમાં જેમ બને છે તેમ બનવાનો સંભવ છે, એટલે કે ન્યાયાધીશના મિત્રાઈમાં આવે તો કદી જૂનો કાળ જિતે, કદી આજનો કાળ પાણુ જિતે. પણ એવા ઇન્સાફ ઉપર બરોસો મૂકી શકાય નહિ.

આપણે માટે મોગલોનો અમલ સુખજનક હતો કે આજનો, એ વાતનો ઇન્સાફ થોડા ઘણા બડા પોતાના સાક્ષી-પુરાવા લઈને આપી શકાય નહિ. નાની મોટી અનેક વાતો ઉપર માણસના સુખદુઃખનો આધાર છે-એ સૌ વાતોનો હા-ના, હા-ના કરીને છેડો લાવી શકાય નહિ. વળી જે કાળ ચાલ્યો ગયો છે, તે તો પોતાના અનેક સાક્ષીપુરાવા પોતાની સાથે જ લેતો ગયો છે.

આમ છતાં જૂના નવા કાળ વચ્ચે બીજા નાનામોટા લેદ તો અનેક છે, પણ તે સૌને માથે એક મોટો લેદ છે. જેમ એ લેદ બીજા સૌ લેદ કરતાં મોટો છે, તેમ એ લેદનાં ફળા-ફળ પણ બીજાં સૌ કરતાં મોટાં છે. આ નાના નિબંધમાં એનું વિવરણ આપણે ટુંકામાં કરીશું.

પહેલાં બારતવર્ષના સિંહાસન ઉપર એક બાદશાહ બેસતો, ત્યાર પછી એક કંપની બેઠી, ત્યાર પછી આખી એક પ્રજા બેઠી. આગળ હતો એક, હવે થયા અનેક, એ વાત એવી ચોખ્ખી છે કે એનાં પ્રમાણની કશી જરૂર નથી.

જ્યારે બાદશાહ હતા, ત્યારે તે બાણુતા કે સમસ્ત

સાતવણે આજે છે, આજે જન્મના મહા જયંતિ છે કે, જન
સાવણે સમાજે. આજેના છે-એકે રાજકુટુંબના જન્મ, સમ
સમાજના જન્મના મહા જાતવણે જો પેલ દેવ મહા મહા છે.

પૂજા પ્રાંગણ છે કે, બા.દશ દને. જુલમ ભદ્રુ કરી જઈ
આજે જુલમ નાથી, પણ બે.એ છે. કાચી પીઠે મહાવત
મેશીને વાચે વાચે તેને આંડુય આરે તે કાચીને આરે કાચે
નહિ. પણ મહાવતને બહારે બીજી બે.એ કાચીને પીઠે
પર બહારીને બે.એ પડે, ત્યારે કાચે મહાવતના આંડુયનો
માર આચે પડે નથી એમ માર્ગને બે કાચી થાય ના.

એક દેવની પૂજાને માટે માનમાં ફૂલ મચ્છરવાનાં
હોય, ત્યારે ફૂલનો કબજો કરી ચકાવ, જે ફૂલ ચીમનારને
મહેનત પડે એ તો દેખીતું જ છે. પણ તેથીયે કરોડ દેવતા-
ને એક એક આપું ફૂલ નહિ, પણ ફૂલની એક એક પાંખડી
જ ચકાવવાની હોય ત્યારે દેખાય તો નાની, પણ કામ
કંઈ સહેલું પડે નહિ. અને જે એક એક પાંખડી એક
જગાએ એકઠી કરવી કઠણ થઈ પડે ત્યારે બીજા કોઈને હોય
દેવા કરતાં પોતાના નસીબને હોય દેવાનું મન થાય.

આપણે અહીં કોઈને કોઈ દેવાની વાતો કરતા નથી. મોગલ કરતાં અત્યારનો રાજકર્તા ચારે કે નહિ તે જાખત-નો વિચાર કરવાથી કંઈ ખાસ લાભ તો નથી. તો પણ રિયલિ જરાબર જાણી હોય તો અનેક નકામી આચારો ને નકામા પ્રયત્નમાંથી બચીએ તે પણ એક લાભ તો ખરો.

ધારો કે, આપણે આદેશ કરી મરીએ છીએ કે, દેશની માટી માટી નોકરીઓ ગોરાઓના નસીબે જઈ પડી છે એનો ઉપાય શો ? આપણે ધારીએ છીએ કે, વિલાયત જઈને ઘેર ઘેર આપણાં દુઃખ સહતા કરીએ તો આપણી સફળતા થાય.

પણ યાદ રાખવું જોઈશે કે, જેની વિરુદ્ધ આપણે ફરિયાદ કરવાની છે તેનેજ ખારણે ફરિયાદ કરવા જઈએ છીએ.

બાદશાહના અમલમાં આપણે વહીવટ ચલાવતા, સેનાપતિ ચલાવતા, દેશનું કારભાર કરતા. આજે એ વાત આપણા નસીબ-

માંથી છટકી ગઇ છે એનું કારણ શું ? બીજાં ઉવાસં બાંધે કારણ તો જવા દો, પણ એક મોટું કારણ છે તેજ સુએ ને ! ઇંગ્લાંડ બધા અગ્રિજોનું પેટ ભરી શકે નહિ, એટલા માટે ભારતવર્ષમાં તેમને માટે અન્નદાન જોડવું જોઇએ. એક એક પ્રજાને ખવરાવવાનો ભાર અનેક અંશે આપણા ઉપર પડ્યો છે, તેથી આપણે તેમનાં જુદી જુદી રીતનાં ભાણાંમાં એક દે બીજે રૂપે ખાવાનું નાખવું પડે છે.

જો એડવર્ડ રાજા સાચીજ રીતે આપણા દિલ્હીના ત્રિંકાસન પર રાજા થવાને બેઠા હોત, તો તેમની પાસે જઈને આપણે કહી શકત દે હજુર ! અન્નના મોટા મોટા ડોળીયા પરદેશીઓના ભાણામાં જઈ પડે તો તમારું રાજ્ય કેમ ટકશે ?

ત્યારે રાજા બોલત દે હાન્તો, મારા રાજ્યમાંથી મારા લોગ માટે હું જે લઉં, તે તો થોભે; પણ એટલા માટે ચોતરફનાં ભૂત એકઠાં થઈ ભાણાં માંડી બેસી જાય એ કેમ થાશે ?

તે વારે તેઓ અમારું રાજ્ય છે એમ માની આપણું હુખ જોતા અને બીજાના હાથને તરછોંડી કાઢતા. પણ આજ તો દરેક અંગ્રેજ ભારતવર્ષને પોતાનું રાજ્ય માને છે. એ રાજ્યમાં તેમના લોગમાં કંઈ ઉણપ આવે તો એકઠા મળીને એવો ડોલાહલ મચાવી દે દે તેમના ત્વડેશીઓ કાયદામાં કશો ફેરફાર કરી શકે નહિ.

આ આપણા લાખો મુખવાળા રાજાના મુખમાં કોળી-આમાંથી ભાગ પડાવવો હોય તો દરબારમાં જવું નકાલું છે, એ સહજ વિચાર કરતાં સમજી શકાય એમ છે.

સીધી વાત—એક આખી પ્રજા પોતાના દેશમાં બેસી બીજા દેશ ઉપર રાજ્ય કરે એવો દાખલો ઇતિહાસમાં આજ સુધી કદાપિ બન્યો નથી. રાજા ખૂબ ચારો હોય તોપણ આવી નિયતિમાં બોલે ઉપાડવો દેશને બહુ ભારે વધ પડે. ખાસ કરીને પારકા દેશનો ને સાથે સાથે મોઢા રૂપે પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ જે દેશને એકસાથે સંભાળવો પડતો હોય, એના જેવો બીજો અજાગીઓ દેશ કોઈ

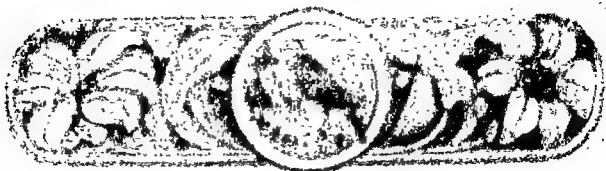

નહિ. જે દેશનું સુરક્ષાકર્મ જુગિન્દુ પાતાની બહાર જોવાય
લાય, તે દેશ ઉભો રહી શકે શી રીતે ? કૂટ-ચોરી દેશમાં-
થી બંધ પણ થઈ લાય, અઢાલતોમાં ન્યાય પણ ચારો મળી
શકે; પણ બોલે-ધટે શી રીતે ?

ત્યારે કોંગ્રેસે બે કંઈ પ્રાર્થના કરવી હોય તો આજ
કરે કે બેઘએ તો એકવડના છોકરાને, બેઘએ તો લોડ
કર્જનને કે લોડ દીચનરને, બેઘએ તો 'ઈંગ્લીશમેન'ના કે
'પાયોનિયર'ના તંત્રીને, ચારા ખોટા કે ગમે તેવા એકાદ
અંગ્રેજને લાવીને અમારો કરી દિલ્હીને સિંહાસને બેસાડો.
એમનો ગમે એટલો ખોટો રસાલો હશે; તોપણ એક રાજને
એક દેશ પાળી શકે; આખી પ્રજા જ્યાં રાજ હોય એ
રાજ પાળવો કઠણ.

(૧૯૦૬)

૨૧-રસ્તાં ને રસ્તાનું માથું

પાણીમાં જે દરરોજ જળ નાખે, તેની જળમાં માછડાં આવે. એક દિન જળ નાખતાં થડો આવ્યો. ઘડાનું મોં ઉઘાડ્યું કે તરતજ ધુમાડાના ગોઠેગોઠારૂપે એક રાક્ષસ નીકળી આવ્યો. આવી વાત અરેબીઅન નાઝદસમાં આવે છે.

આપણા દેશનાં છાપાંની જળમાં અનેક ખળદો રોજ રોજ પકડાઈ આવે છે, પણ તે દિવસે જળમાં જેમ થડો આવ્યો હતો એવો ત્રાસજનક યનાવ છાપાંની જળમાં પકડાઈ આવશે કે કેમ એવી આશા કદી રખાય નહિ.

છેક ઘરના બારણાજ પાસે આવો યનાવ આંખ મીચતામાં બની જાય; ત્યારે સમસ્ત દેશના લોકોનાં મન ઉંચાં નીચાં થઈ જાય, અને એટલી બધી ચંચળ દશામાં બોલવા ચાલવામાં ફેર પડી ગયા વગર રહે નહિ. પાણીમાં જ્યારે મોજાં ઉઠે, ત્યારે પડછાયો બેડોળ થઈ જાય એમાં કોને દોષ દેવો ! અત્યંત લયલીત અને ચિંતાતુર દશામાં આપણા બોલવા-વિચારવામાં સહજે ભૂલો થાય, પણ ખરાબર એજ વખતે અચળ અને ચોખ્ખા સત્યની સૌથી વધારે જરૂર છે. સાદા દિવસોમાં અસત્ય અને અર્ધસત્ય આપણને માત્ર નુકસાનજ કરે, પણ સંકટના સમયમાં તો એના જેવો બીજો કોઈ શત્રુ નહિ.

આથી ભગવાન કરે ને આજ આપણે ભયથી, ક્રોધથી, હુઃખથી નબળા મનના થઈ જઈ, પોતાને ભૂલી જઈ પોતાને કે બીજાને ભુલાવવાને માટે ફેકટના શબ્દોની ધૂળ ઉડાવી આપણી આસપાસના મેલા આકાશને વધારે મેલું કરી નાખવા-

નીબૂલના કરી બેઠીએ. તીવ્ર વાક્યોથી ચંચળતા વધારવાના, બધ વટે ચત્યને કોઈ રીતે દબાવી દેવાના પ્રયત્નો થયે; માટે આજ હૃદયનો આવેશ દેખાડવાની લાલચાને દબાવી રાખી શાન્તબાવે એ હાલના બનાવો સંબંધે વિચાર કરીશું નહિ, ચત્યને બહાર કાઢી તેનો પ્રચાર કરીશું નહિ, તો આપણાં વિવેચનો માત્ર બ્યર્થ જશે; એટલુંજ નહિ પણ એમાંથી પરિણામ પણ શુંડું આવશે.

આપણે નળજા, એટલે આ સંકટના સમયમાં બેહુદ આતુર થઈ જઈ દોડી આવી મોટેથી ખૂંચી પાડવાનું મન થઈ લાય કે “અમે તો એમાંના નહિ; એ તો માત્ર અમુક લોકનુંજ કામ છે, એ અન્યાય અમુક લોકનોજ છે; અમે તો પહેલીથીજ કહેતા આવ્યા છીએ કે, એ બધું કંઈ સારું નથી; અમે તો લાલુતા હતા કે આનું જનશે.”

કોઈ ખરાબ પ્રસંગ બને ત્યારે આવી નહિ ચોલતી ઉત્કંઠાથી પારકાના સૂરમાં સૂર મેળવવો અને પોતાની મુખુદ્ધિ માટે અભિમાન લેવું એમાં તો આપણી નિર્જાળતાજ તરી આવે છે, અને એટલા માટે આપણે ધરમાણું ધટે છે. વળી આપણે બળીઆની સત્તા તળે છીએ એટલા માટે રાજપુરુષ રાગ કરે, ત્યારે બીજાને ગાળો દઈ પોતે સારા માણસોના ટોળામાં પેસી જવાની તજવીજ કરવી તેથી તો આપણામાં એક પ્રકારની અધમતા આવે; માટે આવી સ્થિતિમાં હઠમાં રહીને ઉત્સાહ દેખાડવો એમાંજ માલ છે, હઠ છાંટવામાં માલ નહિ.

વળી જેમણે અપરાધ કર્યો છે, જેઓ પકડાઈ ગયા છે, નિર્દય રાજદંડ જેમના ઉપર ચઢી બેઠો છે, તેમના ઉપર વિચાર કર્યો વિના તીખા થઈ ઉઠવું ને કહી નાખવું કે એ લોક શુંડા છે; એ તો માત્ર બાયલાનેજ શોભે. તેમનો ન્યાય જેમના હાથમાં છે તેઓ સ્વતંત્ર કરતાં દયા-મમતાને કારણે પાશુ વાળી જુએ એવા નથી. આપણે આગળ પડીને એમના સૂરમાં સૂર મેળવીએ તો આપણા બીકલું સ્વભાવની નિર્દયતાજ ઉઘાડી પડે. બનાવો ગમે એટલા

કોપબળી હોય તો પાત્રુ ગતરાઈને અભિપ્રાય આપી દેવા કે
શા માટે જોગણી નથી? સમગ્ર દેશના માથા પરના
આકાશમાં ભયંકર વાદળો વેરાઈનેમાં કાટકા આવે છે તે
જગતને ગાળી ભટક કરી નાખે એવી વીજળી પણ આવી
આવીને ખીવરાવે છે. એવે વખતે એ વીજળીની સામે દોડા-
દોડ કરી મૂકવી એ તો ભયંકર છે.

અમુક માણસો પોતાને ગમે તેટલા દુરદર્શી માનતા
હશે, પણ એટલું તો આપણે કબૂલ કરી દેવું પડશે કે,
સ્થિતિ આટલે સુધી આવી પહોંચશે એ તો દેશમાં ભાગ્યેજ
કંઈએ કદ્યું હશે. બુદ્ધિ તો થોડે વણે અંશે આપણા સોમાં
છે, પણ ચાર છટકી ગયા પછી જે બુદ્ધિ આવે, તે બુદ્ધિ
ત્યાર પહેલાં હતીજ એમ તો કહી શકાય નહિ.

બેશક, બનાવ જ્યારે બન્યો છેજ ત્યારે તો સૌ કોઈને
સહજે બોલતાં આવડે કે, આવું બનશે એ તો અમે જાણ-
તાજ હતા. અને આવે પ્રસંગે આપણામાં જેઓ સ્વભાવ-
થીજ કંઈક વધારે અચળ છે તેમને સહજે ઠપકો પણ દેતાં
આવડે કે, તમે આટલી દોડાદોડી ન કરી હોત તો ઠીક થાત.

આપણે હિંદુ, વળી બંગાળી. શબ્દોમાં ગમે એટલા
લાંબા પહોળા થઈએ છીએ, પણ કામમાં એટલા આગળ
ચાલતા નથી, એ બાબત તો દેશવિદેશમાં આપણે માથે કલંક
છે. એટલા માટે તો આપણે બાથુ લોક અંગ્રેજની ગાળો
ખાઈ લાતો ખાઈ પાછા આવીએ છીએ. બંગાળીના ગમે
તેવા ભયંકર શબ્દોમાં પણ ભય નથી, એ વાતની તો આપણા
શત્રુ-મિત્રને સૌને પાછી ખાતરી છે! એટલે સુધી કે બોલા-
ચાલીમાં આપણે ગમે તેટલો ક્રોધ કરીએ, અને ગમે
એટલું કપાળ ચઢાવીએ, તે દેખીને કદી પોતાના અને કદી
પારકા ક્રોધ કરે, ને બીજા લોક તો આપણી છઠ્ઠાપંચી ઉડા-
વવામાં ખાંડી રાખે નહિ. સાચીજ વાત છે કે, છાપાંમાં કે
સભાઓમાં જ્યારે અનંત ક્રોધના એવા શબ્દો છૂટે છે
ત્યારે ખાસ કરીને શરમ આવે છે કે, જે જાતિ સાહસિક
જતાં કામ કરવા પાછી ભાગે છે તે જાતિ આવાં વાક્યોથી તો

માત્ર પોતાની નજાઈજ ખુણી કરી મૂકે છે. સાચી વાત તો એ છે કે, જંગાળી જાતિ જીવતાનું કંઈક કપાળમાં લઈને બહુ દિવસથી નીચી ટોકે આવે છે; ત્યારે ન્યાય-અન્યાય, ઇશ્વર-અનિશ્ચય વગેરેનો વિચાર એક ખાત્રુ મૂકીએ તો આ કંઈક આવે પોવાય છે એ વિચારીને જંગાળીને આનંદ યયા વિના રહે નહિ.

એટલા માટે એ વાત સાચીજ છે કે, જંગાળના મનની જ્વાળા જ્વલતોતામાં જે પ્રકારે અમિરૂપે પ્રકટી નીકળી છે, એ જોઈને આપણા દેશનો કે બીજા દેશનો કોઈ જાની પુરુષ તો એમ અનુમાન ન કરે કે, આમ બનવાનુંજ હતું. આજ આપણા આ અકસ્માત્ બુદ્ધિવિકાસને દિવસે, આપણને ઠીક લાગતા લોકને આગળ ધરી તેમની ગાદેડી-અતને માટે તેમને જવાબદાર કરી મૂકવા એ કોઈ રીતે ન્યાય-સંગત નથી. હું પણ આ ગરબડના દિવસોમાં કોઈની પણ ગામે ફરિયાદ કરવા પ્રયત્ન તો નથી; પરંતુ સાચી શું બન્યું અને તેનું કળાકળ શું થયું એ જાણતનો શુદ્ધ વિચાર કરીને તેમાંથી આપણે આપણો ઠીક રસ્તો કાઢી લેવો જોઈએ. એમ કરતાં જો કોઈ એક કે અનેક પુરુષોની સાથે મારો મતલબ દેખાય તો હયા કરીને તેઓ એટલો તો ખ્યાલ રાખશે જ કે, મારી બુદ્ધિનો ઢોપ હોવાનો સંભવ હશે, મારી હિંમતનો ઢોપ હોવાનો સંભવ હશે; પણ સ્વદેશહિતની ખામીને કારણે કે સ્વદેશહિતેથી વીરુદ્ધ જવાને કારણે હું મારા વિચારમાં ભૂલ કરું છું, એ વાત કદાપિ સત્ય નથી. એટલા માટે મારા અભિપ્રાય તેઓ બધે મહંજુ ન કરે, તોપણ ધીરજ તથા ધૃતિ રાખીને તેઓ વિચારશે તો ખરાજ એવી મને આશા છે.

જંગાળમાં યોગક વખતથી જે બનાવો બનતા આવ્યા છે, એ બનાવોમાં આપણા કયા જંગાળીનો કેટલો હાથ છે એ જાણતનો ત્રીજો વિચાર ન કરીએ, તો આટલું તો નક્કી કહી શકાય કે, આપણે દરેકે જે જાણતમાં કાયા વડે, મન વડે કે વાક્ય વડે કંઈ ને કંઈ જાગ આપ્યો છે. આથી મનની

બળતરા એક સાંકડા ઠામમાં ઘેરાઈ રહે નહિ, પ્રકૃતિભેદથી
ઓછે વસ્તે અંશે આપણે સૌએ જે બળતરા અનુભવી છે ને
બહાર કાઢી છે, તે જે તેના ઠામમાંથી ઉભરાઈ બહાર નીકળી
પડે અને તેને પરિણામે શુભ વિપ્લવની આવી અફ્સુત
તૈયારીઓ થાય, તો તેની જવાબદારી ને દુઃખ બંગાળીમાં
સ્વીકારવું જોઈએ. તાવ જ્યારે આખા શરીરમાં પેઠા હોય છે
ત્યારે વળતે કપાળ કરતાં હાથ ઠંડા હોય, પણ મોત આવી-
ને હાથ પકડે ત્યારે હાથ પોતે સાધુ થઈને બેસે ને કપાળને-
જ સર્વનાશનું કારણ ઠરાવી ફરિયાદ કરે; એથી પોતે કંઈ
નિર્દોષ ઠરી જાય નહિ. આપણે શું કરીએ, શું કરી શકીએ-
એ ન સૂઝે ત્યારે આપણા મનની આગ ધુંધવાઈ ઉઠે; એ
આગ સ્વભાવધર્મને લીધે લીલાં લાકડાંમાં ધુણીના ગોટા
ઉઠાવે, અને સૂકાં લાકડાંમાંથી ભડકા કાઢે એવે સમયે ઘરમાં
પડેલું ઘાસતેલ ડળાની સત્તા સહન ન કરવાથી તોડીને ભયં-
કર કામ કરી બેસે.

એ તો ગમે તે થયું, કાર્યકારણના પરસ્પર યોગથી
પરસ્પરની વ્યાપ્તિ ગમે તેવી રીતે બની, પણ એ બધા તર્ક
છોડીને અગ્નિ જ્યારે ભભૂડીજ ઉઠ્યો છે, ત્યારે તેને હોલ-
વવાની તજવીજ પ્રથમ કરવી એમાં તો કોઈનો પણ મત-
ભેદ ચાલશે નહિ.

વળી કારણ દેશમાંથી હર થયું નથી; લોકનાં મન
ઉશ્કેરાઈ ગયાં છે, અને એટલાં તીવ્ર રીતે ઉશ્કેરાઈ ગયાં
છે કે જે સૌ ભયંકર બનાવો આપણને અસંભવિત લાગતા
તે પણ બનવા લાગ્યા છે. વિરોધબુદ્ધિ એટલી ઉંડી અને
એટલા વિસ્તારમાં વ્યાપી ગઈ છે કે, કારભારીઓ તેને
ઠામઠામથી બળ વડે કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ એનો પાર
આવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એથી તો એને બળવાન
અને પ્રચંડ કરી મૂકે.

આજને ચંકટસમયે રાજપુરુષોએ શું કરવું જોઈએ,
એ બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ, તો તેઓ તે ઉપર
શ્રદ્ધા રાખીને સાંભળશે એવા જરાંગો નથી. તેમની દંડ-

જાણે આપણે જેમીને તેમને રાજકીય કડાપણું શિક્ષણ
પાપવાનું હિત થતું નથી. આપણે કહેવાની વાત તો જુની
ને તે સાંસદીને માની શ્રેણીમાં આવશે કે, આપણે ખીકના
સાચા બોલીએ છીએ. પણ સત્ય જનું, તોય સત્ય; એને
મોઢું માનીએ તો પણ તે સત્યજ. એ વાત આ છે: શક્તિસ્ય
મૂળં ક્ષમા। સાથે ખીલ પણ વાત છે: રક્ષા બળવાનનું માત્ર
મૂળજ ન હો એમ નથી. અમુક પ્રસંગે બળવાનનું પ્રદાન
પણ ક્ષમાજ છે. પણ જ્યારે આપણે બળવાનના કળમાં નથી,
ત્યારે આ સાત્ત્વિક ઉપદેશનું વધારે વિવેચન કરવામાં
આપણી શોભા પણ નહિ.

રાગ તો બંને પક્ષને લાગુ પડ્યો છે અને બંને પક્ષમાં
પરસ્પરને જાણવા સમજવાનો સંબંધ છેક આલેયો ગયો છે.
એક બાબતે પ્રબલી વેદનાની અવગણના કરીને સત્તાએ પ્ર-
ચંદ્ર પધારણ કર્યું છે; ત્યારે ખીલ બાબતે દુર્ગંજ, પોતાના
નિરાશ મનોરથ સફળ કરવાનો કયો રસ્તો ન રહેતાં, ધીરે
ધીરે મરણને રસ્તે આલે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં નિકાલ કંઈ
સહેલો નથી. કારણ કે બે પક્ષના બધામાં એક પક્ષ તરફ
ઉભા રહીને જ વિચાર કરવાનું આપણા હાથમાં છે. જાતે
હલેશું પકડી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરીશું—માછી મદદ
કરશે તો ઠીક છે, અને નહિ કરે તોપણ જાતે પ્રયત્ન કરવો—
જ બેઠશે, કારણ કે જ્યારે હુબબ બેઠા હોઈએ ત્યારે ખીલને
માણો દઈ સંતોષ પકડવાથી ઉદ્ધાર થાય નહિ.

આવે દુઃખને હલાકે સત્યને ચૂપચાપ દાખી રાખીએ
તો પ્રલયક્ષેત્રમાં બેઠા છતાં ઓકરાંની રમત કરવા જેવું
થાય. આપણે જણાવી દેવા તૈયાર થઈ ગયા છીએ કે,
આ બધાં કામ તો છે—ચાર વઠેલા ઓકરાઓનાં મગજના
વિકારનું પરિણામ છે. પરંતુ હું તો માનું છું કે, એ પ્રકાર-
ના ખાલી આન્યાસનથી કયો લાભ થવાનો નથી. ઓછી પ્રથમ
તો એમ ગમે તે પ્રકારે બોલવાથી આપણે સરકારને એની
રાજનીતિમાંથી રજા માત્ર પણ પાછી વાળી શકીશું નહિ. ખીલું
દેશની આજકાલની અવસ્થામાં ક્યાં શું બને છે તે નક્કી

અનુભવે જોએ એમ બોલવું જાય છે તે. આમ જ
સાબિત થઈ જાય છે. તેથી વિપરીત નજર કર્યું કરીને
પણ આપણે કામ તો કરવું જ એવું. જ્યાંયકરી લીધા વિના
માત્ર કુર્ગાં કુર્ગાં-પૂર્ગાં પૂર્ગાં માટેના એવું સંકટ આવી
રીને ફરવાનું નહિ. આજ તો આપણું જ બોલવું એવું.

આજે દેશના કોકોને વિના કપડે દેશના કિતને કામને
માફ માફ કહેવું મોઢ્યો કે. સરકારનો સમજાવીવડ ગમે
તે રસ્તે જતો હોય. અને ભારતવર્ષમાંના અમેરિકાના આપણા
તરફના વહેવારથી આપણાં મન ગમે એટલાં વડોવાતાં હોય,
તો પણ આપણી જાતને ભૂલી જવી એ આત્મવાત છે; એમાંથી
જયમાનો માર્ગ નથી.

આ સ્થિતિમાં સરકારને ધર્મનાં વાક્યો શાસ્ત્રમાંથી
કાઢી બતાવવાં, એ પણ મિથ્યા છે. કારણ કે રાજનીતિ-
માં ધર્મનીતિને સ્થાન છે એમ જે માણસ જાહેર કરે
તેની કોઈ મશ્કરી કરે ને કહે કે, ગમે તો એને વસ્તુસ્થિતિ-
નું ભાન નથી કે ગમે તો એને નીતિનો વાયુ લાગ્યો
છે. જરૂર પડ્યે બળીઓ પક્ષ માને કે કામની આડમાં
ધર્મને લાવવો એ તો કામ બગાડવા બરાબર છે, અને એના
દાખલા તો પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં પાને પાને મળી આવશે;
એમ છતાં પણ જરૂર પડ્યે નબળાને ધર્મ માનવાનો ઉપ-
દેશ દેવાય, તો એ ઉશ્કેરાઈને કહી દેશે કે ના, એ તો
તમે ધર્મને નામે ભય બતાવો છો.

થોડા વખત અગાઉ જે બોર વિગ્રહ થઈ ગયો છે તેમાં
ધર્મબુદ્ધિને અનુસરીનેજ વિજયલક્ષ્મીએ જીતનારને માળા
નથી પહેરાવી, એમ કોઈ કોઈ ધર્મથી ડરનારા અંગ્રેજોજ
કહેવા લાગ્યા છે. યુદ્ધના સમયમાં શત્રુઓને બીવરાવવા અને
કાયર કરવા માટે તેમનાં ગામગામડાં ભાંગી નાખવાં, ઘર-
બાર બાળી મૂકવાં, બાવાપીવાનું લૂંટી લઈ વગરન્યાયે
અનેક નિરપરાધ નરનારીને નિરાધાર કરી મૂકવાં-એ બધું
યુદ્ધનું અંગ ગણાય છે. લશ્કરી કાયદાનો અર્થજ એવો છે
કે, જરૂરને પ્રસંગે ન્યાયબુદ્ધિને મોડું વિદ્ય માનીને તેને દેશ-

પાર કરી દેવી અને વેર લેવાની માણસની પ્રકૃતિને મોકળી કરી દઇ પોતાનું પ્રયોજન સાધવામાં પશુવૃત્તિ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો. યુનિટિવ પાલીકા મૂંઝીને સમસ્ત નિરાધાર લોક ઉપર બળ કરીને જાર લાદવાનું વિવેક વિનાનું જંગલી-પત્તું પત્તું એનુંજ છે. એ બધા ઉપરથી જે એમ સાળિત કરવામાં આવે છે. કે, રાજકાલમાં ચોખ્ખા ન્યાયધર્મથી સ્વાર્થ સાધી શકાતો નથી.

યુરોપની એ અવિશ્વાસી રાજનીતિએ આજ સમસ્ત પૃથ્વીની ધર્મખુદ્ધિમાં ઝેર લેગવી દીધું છે. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે અમુક પ્રસંગે અમુક કારણે કોઇ પરાધીન જાતિ અત્યાનંદ પોતાની આધીનતાની બયાનક મૂર્તિને જોઇ શેમે શેમે દુઃખી થઇ ઉઠે અને ઠેર ઠેર અપમાન પામી પોતાને નિરાધાર ઢેખી તપી ઉઠે, ત્યારે તેમાંનું એક દળ અધીરું બની જાય, છુપા માર્ગ લે, ધર્મખુદ્ધિ સામે ધર્મખુદ્ધિ પણ ખોઇ બેસે, ન કરવાનું કરી બેસે; તે વખતે દેશના હિલચાલ કરનારા ને ભાષણ કરનારા ઉપર બધી જોખમદારી ઢાળી પાડવી, એ અયોગ્યજ ગણાય.

એવે સમયે જે લોકોએ, દેશહિત સાધવાને માટે 'માત્ર છુપા રસ્તા જ ખુલ્લા રસ્તા છે' એમ માની લીધું હોય, એવા લોકોને ગાળો બાંડવાથી કંઇ ફળ ન આવે; તેમને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા જતાં તો તેઓ મસ્કરીમાં ઉડાવવાના. આ યુગમાં જ્યારે રાજનીતિ સામે ધર્મ જિત્યારે લાચાર થઇને ખુલ્લી રીતે બેસી પડ્યો છે, ત્યારે તો એવી સ્થિતિમાં ધર્મનાથનું જે દુઃખ તે સૌ લોકને જુદે જુદે રૂપે જોગવવું પડ્યું જ; રાજા કે પ્રબલ, પ્રજા કે દુર્જાંગ, ધની કે ધનની ઠોઠ પણ એમાંથી છટી શક્યો નહિ. રાજા પણ સ્વાર્થ સાધવા પ્રબલને અનીતિથી ધા કર્યો ને પ્રબલ પણ સ્વાર્થ સાધવાને રાજાને અનીતિથી ધા કરવાના પ્રયત્ન કર્યો, અને જે ત્રીજા વર્ગના લોક આ બધી ગદમથલમાં ગીધી રીતે વણાયા નથી, તેમને પણ અનીતિએ ઘસાતા બે પશુમાંથી દેવતા ખરશે તેથી દાઝવું પડ્યું. આમ સંઘટમાં આવી પડેલા

લોક જ્યારે ખરી રીતે જોઈ શકશે કે અધર્મને પગાર આપીને રાખવાથી એ કંઈ એક પક્ષની ગુલામીગીરીએ બાંધ્યો પડ્યો રહેશે નહિ; એ તો પેઠો એટલે જન્મે પક્ષના પૈસા વારાફરતી ખાઈ જઈ જન્મે પક્ષને વારાફરતી પીડા આપ્યા કરશે, ત્યારે એની સહાયતા ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જશે ને દુઃખમાં આવી પડેલા જાને પક્ષો એકઠા મળીને તેને હાંકી કાઢશે. એ રીતેજ ધર્મરાજ હારુણ યુદ્ધમાંથી ધર્મને વિજયી બનાવી બચાવી લે છે. અને એ કામ પૂરું નહિ થાય ત્યાંસુધી સંદેહની સામે સંદેહના, દ્વેષની સામે દ્વેષના, કપટનીતિની સામે કપટનીતિના સંગ્રામમાં માનવસમાજ બળતોજ રહેશે.

ત્યારે, અત્યારે દેશના તપી ગયેલા લોકને કશી પણ વાત કહેવી હોય, તો પ્રયોજનની દિશાએજ ઉભા રહીને કહેવી જોઈશે. તેમને એ વાત ધરાબર સમજાવવી જોઈશે કે, પ્રયોજન ગમે એટલું ભારે હશે તો પણ સીધા રસ્તે જવાથીજ કામ સરશે. કોઈ દુકે રસ્તે પતાવી દેવા જતાં એ રસ્તો ભુંડો હોવાથી ઠોકર ખાઈ જોસશે, ને કામ સમૂળું કથળી જશે. આપણી ઉતાવળને કારણે જગતમાં માર્ગ પણ પોતાને દુકે કરી દે નહિ, સમય પણ પાસે આવી જાય નહિ અને ઉતાવળે આંખા પાકે નહિ.

દેશનું હિતવિધાન કેવડું મોટું છે, એની અગણિત શાખાઓ કેટલા કેટલા વિસ્તારે વિસ્તરી છે એ વાત આપણે પ્રસંગને વશ થઈ જઈ ભૂલવાની નથી. ભારતવર્ષ જેવા અનેક રંગી ને વિરોધે ભરેલા દેશમાં તો આ કોયડો વળી વધારે ગુંચવણભર્યો હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. ભગવાને આપણા ઉપર એવડો મોટો કર્મનો ભાર મૂક્યો છે. આપણે એવડા મોટા ગુંચવાયેલા જાણની લાખો ગાંઠો છોડવાનો આદેશ લઈને અવતર્યા છીએ કે તેનું માહાત્મ્ય ભૂલી જઈને ક્ષણવાર પણ આપણે ગુંચળ થવું ન થયે. આદિકાળથી જગતમાં જેટલી જેટલી મોટી શક્તિઓના પ્રવાહ વહી નીકળ્યા છે, એ સૌ ભારતવર્ષમાં આવી મળ્યા છે. ઇતિહાસ રચાતા પૂર્વેના કાળમાં કોઈ મૂઠ કારણથી ધકકેલાયત્તી આવે નાતિ, પર્વતની

યુદ્ધમાં બરાબ રહેલી નદીની ધાર અકસ્માત્ છૂટે તેમ,
વિશ્વની યાત્રાએ જવા બહાર નીકળી પડી અને નેનાંની એક
ધાખા વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતી કરતી આખીને જે દિવસે
ભારતવર્ષની અરબુયણાયામાં યજ્ઞનો અગ્નિ પ્રજાગ્ની ત્રેહી,
તેજ દિવસથી આય-અનાયનાં ઇનિન્દ્રાએ જે વિદ્યાગ માન
આપાં યજ્ઞ કયાં છે, તે પૂરાં થતા પહેલાંજ શું આજ
અટલી પડશે ? એને શું વિધાતા હોકરાંનાં રમવાનાં રેતીનાં
પરની પેઠે અકસ્માત્ ભાગી નાખશે ? ત્યારપછી આજ
ભારતવર્ષમાંથી છૂટેલા બોદ્ધ ધર્મના મિલનમંત્રે, કરુણા-
ની સર્વો ગંભીર મેધની પેઠે ગાળા ઉડી, એશિયાના પૂર્વ-
ગર મુખીના સમસ્ત મંગોલિયન લોકોને જગાવી મૂક્યા,
ને પ્રસદેશથી ગાંડીને દરદર બાપાન મુખીના જુદી જુદી
પામાં જુદા જુદા લોકોના લોકને ધર્મ-સંજ્ઞાએ ભારત-
ની સાથે જોડ્યા; ભારતક્ષેત્રમાં એજ મહાશક્તિનો અવ્યુ-
ત્થ શું કેવળ ભારતને જ માટે વગરપરિણામ આપ્યે સમાપ્ત
ઈ જશે ? ત્યાર પછી એશિયાને પશ્ચિમમાં ડેવળગની
રણાએ માનવીની બીજ એક મહાશક્તિ ઉદયમાંથી બગી
હીને, એકતાનો મંત્ર-લઘુ હારુણ વેગે પૃથ્વીના પટ ઉપર
તરી વળી, એ શક્તિ વિધાતાએ ભારતમાં માત્ર બોલાવી
બાણી છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને અહીં કાયમનું ઘર
કરી આપ્યું છે. આપણા ઇતિહાસમાં શું આ માત્ર આક-
સ્મિક ઉત્પાતજ છે ? એમાં શું કયા નિત્ય સત્યનું લક્ષણ-
જ નથી ? ત્યાર પછી યુરોપના મહાક્ષેત્રમાંની માનવશક્તિ
પ્રાણને બળે, વિજ્ઞાનને કીતુહલે, ધનની વાસનાએ ત્યારે
ધરમાંથી બહાર નીકળી પડી ને વિશ્વને માર્ગે આવી, ત્યારે
એની પણ એક પ્રજાજ ધારા ભારતમાં આવી અને વિધાતા-
ના વિધિએ એણે આપણને લાત મારી જગાડી દીધા. બોદ્ધ-
ધર્મનું પૂર ઓસરી ગયા પછી દેશમાં જુદા જુદા ધર્મ-
ની ઠાંટાની વાટો ઠીંટાઈ દેશના દુકડે દુકડા યજ્ઞ ગયા
હતા, તેવે અવસરે સંકરાચાર્યે આ સર્વ દુકડાઓને એક
કરવાના સ્વમર્થ પ્રયત્ન કર્યો અને વળી ફરી ભારતવર્ષનું

વટે એકનો-બ્રહ્મનો, જ્ઞાને-પ્રેમે-કર્મે સમસ્ત અનેકનામાં અને સમસ્ત વિરોધમાં પણ સ્વીકાર કરી, માનવીની અતિ ઘણી સાંકડી કર્મશાળામાં પણ મુદ્રિતની ઉદાર નિર્મળ જ્યોતિને સ્વગમની રાખે-ઇતિહાસના આરંભથી માંડીને ભારત આપણને એજ આજ્ઞા આપતું 'આખું' છે. કાળો, એરો, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પૂર્વ પશ્ચિમ કોઈ આપણી વિરોધ નહિ-ભારતના પુણ્યક્ષેત્રમાં સર્વ વિરોધ એક યથ જવા માટે હજારો વર્ષ લગી કઠોર સાધના કરશે, એટલા માટે તો બહુ પ્રાચીન કાળે અહીંનાં તપોવનમાં એકતું તત્ત્વ ઉપનિષદે સ્વરૂપ જ્ઞાન સાથે એવી આદ્યર્થ રીતે ઉપદેશ્યું છે કે તેની જુદી જુદી દિશાએથી જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરતાં પણ પાર પામી શકાય નહિ.

માટેજ હું સૂચવું છું કે, ખીલ દેશના લોકનો થોટોક ઇતિહાસ જોઈને એમ માની લેવું નહિ કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં કંઈ નથી; તેમાં જે ઉત્પાત ને વિરોધ દેખાય છે તેથી નિરાશ થઈને અંધભાવે ન કરવાનું કરી બેસવાનું કંઈ પણ કારણ નથી; નહીં માનજો કે, એ માર્ગે આપણે સફળ થઈ શકીશું નહિ. વિધાતાની ઇચ્છા સાથે પોતાની ઇચ્છાનો યોગ કરવો એજ સફળતાનો સાચો ઉપાય છે, વિધાતાની સામે જાંઠ ઉઠાવવાથી એ સફળ સફળતાની લાલચ દેખાડી અંતે આપણને વિક્ષણતાના ઉંડા ખાડામાં નાખશે.

માનવીની સમસ્ત મહાશક્તિઓ વટે જે ભારતવર્ષ ધીરે ધીરે આમ વિરાટમૂર્તિ ધારણ કરી શક્યો છે, સમસ્ત આઘાત, અપમાન, સમસ્ત વેદના સહન કરતે કરતે આ પરમ પ્રકાશને રસ્તે ચાલ્યો છે, તે ભારતની મહાસાધનાની અંદર પોતાની અચળ શક્તિને જોરે સમસ્ત શોભ, અર્ધ્ય અને અહંકારને ડુબાવી દઈ ભારતવિધાતાના પગ આગળ તેની પૂલની આમંત્રીરૂપે પોતાના નિર્મળ જીવનને કાળુ અપીલ દેશે ? ભારતને જ્યાંનારા આપણા પુરોહિતો ક્યાં ? તેઓ અને ત્યાં હશે, પરંતુ એ વાત નહીં

માનજો કે, તેઓ ચંચળ નથી, તેઓ ઉન્મત્ત નથી, તેઓ કર્મહીન અભિમાનલયાં વાક્યો વડે દેશના લોકને ઉશ્કેરી મૂકી ગાંડા નહિ બનાવી દે; નક્કી જાણજો કે, એમનામાં બુદ્ધિ છે, હૃદય છે, અસાધારણ કર્મનિષ્ઠા પણ છે; તેમનામાં જ્ઞાનની ગંભીર શાન્તિ તથા ધૈર્ય અને સાથે સાથે ઇચ્છા-શક્તિનો પ્રબળ વેગ તથા કાર્યકુશળતા પણ છે.

પણ જ્યારે જોઈએ છીએ કે, અમુક બનાવથી ઉશ્કેરાઈ જઈને, પ્રાસંગિક વિરોધથી ગભરાઈને, દેશનું હિત કરવું જોઈએ એમ ધારીને દેશના અનેક લોક પળભાવમાં ઉંચે શ્વાસે દોડવા મંડી જાય, ત્યારે માનવું પડે છે કે તેઓ હૃદયની લાગણીનેજ માત્ર સાધન માની વન-વગડાને રસ્તે દોડવા બહાર પડ્યા છે. દેશના વિશાળ અને દૂર દૂર સુધી વિસ્તરતા મંગળને શાન્તલાવે સત્યલાવે વિચાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. હૃદયમાં અતિ ઘણી આલસી વેદનાનોજ તેઓ અનુભવ કરે છે અને વેર લેવાની વૃત્તિ મનમાં એટલી બધી ઉંડી રાખે છે, કે પોતાની જાતને વશ રાખવાની શક્તિ ન હોવાને કારણે સમગ્ર હિતને ઘા કરી દે એવો સંભવ છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ વિચારપૂર્વક કરવો એ કઠણ વાત છે. સર્વ દેશના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ મોટો બનાવ મૂર્તિરૂપે ખડો થાય, ત્યારે અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે, પ્રચંડ ઘા અને આંદોલનને બળેજ એ મૂર્તિ પેદા થયેલી. રાષ્ટ્રમાં કે સમાજમાં વિપત્તિનો બોલે અનેક દિવસથી ધીરે ધીરે છાનો છાનો એકઠો થઈ ઢગલો થાય, પછી ફાટીને એકદમ બહાર પડે ને વિખલવ થાય એ સમયે દેશમાં જે અનુકૂળ સામગ્રી તૈયાર હોય, પહેલેથી જ લંડારમાં જ્ઞાન અને શક્તિની સામગ્રી વગરકોલાહલે ભરી રાખી હોય, તો એ વિખલવના ભયંકર ઘાને રૂઝાવી દઈ દેશ પોતાના નવતર જીવનને નવીન સમતા આપી આગળ ચાલે. દેશની અંદરની એ છાનીમાની સંઘરી રાખેલી સામગ્રી જોયા જાણ્યા વિનાજ આપણે માની લઈએ છીએ

કે, વિપ્લવથી દેશ નરજીવન પામ્યો; માની લઈએ છીએ કે, વિપ્લવજ મંગળનું મૂળ કારણ છે-વિપ્લવજ મંગળનો મુખ્ય ઉપાય છે.

ઇતિહાસનો એમ બહારથીજ અભ્યાસ કરીને આપણે માની બેસવાના કે, જે દેશના મર્મસ્થાનમાં પેદા કરવાની શક્તિ નબળી પડી ગઈ છે, તે પ્રલયના ધાને કદીજ ઝૂકાવી શકે નહિ. બાંધવાની-ચણવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જેનામાં હવલી છે, તેના હવનધર્મને, તેની સરજવાની શક્તિને એજ નાશ કરવાની શક્તિ લાત મારીને જગાડે. એમ નવી સંધિને નવા બળ વડે ઉભી કરવી એજ પ્રલયનો મહિમા છે; નહિ તો માત્ર ભાગ્યું, વગરવિચારે વિપ્લવ જગાડવો, એ કોઈ રીતે કલ્યાણજનક થઈ શકે નહિ.

શદમાં વેગવાળો પવન ભરાય તો વહાણ આગસ ખંખેરી સરસર ચાલ્યું જાય, ત્યારે નહીં જાણીએ કે બીજું કશું તો નહિ, પણ તળીએ કાણું તો નથીજ. કદાચ હશે તો વહાણના મુધારે ગમે તો રાત્રે કે ગમે તો દિવસે બેચીને એની મેળે પૂરી દીધું છે. પણ જે હજી વહાણને ધક્કો મારતાંજ તળીઆનું એક પાટીઉં બીજા પાટીઆ સાથે અથડાઈને હાંત કાઢે, તેના શદમાં વેગવાળો પવન શું વિનાશનું કારણ નથી? આપણા દેશમાં એક જરા સરખો ધક્કો લાગતાં હિંદુ મુસલમાન સાથે અને ઉંચી વણું નીચી વણું સાથે શું અથડાઈ પડતી નથી? અંદરજ બધારે આમ કાણાંની પરંપરા છે, ત્યારે પવન કાપીને, મોલ્લ-ધી બચીને સ્વરાજ્યને ગંદરે પહોંચવા માટે ઉશ્કેરણી ઉપરથી ગાંડછામાં ફૂદી પડવું એ તે કંઈ ઉપાય છે?

બહારથી દેશ જ્યારે અપમાન પામે છે, આપણા હક લેવાની ઇચ્છા કરતાં પણ, 'તમે તો નાલાયક છો' એવો અપવાદ જ્યારે રાજકારભારીઓ તરફથી મળ્યા કરે છે, ત્યારે આપણા દેશની કયી દુર્બળતા કે કયી ઝુટી માનવી એ પણ, વિચારવું આપણે માટે કહણ થઈ પડે છે. ત્યારે

આમજી અપમાન કરાવે જ પાંચની સામે કવચ મળે તે
 મોં મળું સામીએ ડોંચે એમજી નહીં પણ અપમાન
 ઉપર કવચ મળતું નહીં તો પુણ્ય લખાવે તો વિચાર કરવો
 જેમકી પણ સુદિ મોડે મેલેથી હોય. આપણે અપ-
 માનને મોજ નથી, એ આપણા પડપડમાં નાવિત કરી
 દેવાને માટે આપણે એકદમ અતીસા બની ઉડીએ છીએ.
 આપણે ખતું કરી મારીએ છીએ, આપણે તરે રીતે તૈયાર
 છીએ, માત્ર બહારના દમગુલીજ આપણે કપાડે રદા
 છીએ એવી વાતો ઉંચું મળું કરીને બોલી મેલી રહેતા
 નથી, પણ એવે વિચારે કામ કરવાને પણ આપણું અપ-
 માનિત હૃદય આકુળઆકુળ થઈ ઉઠે છે. વિત્તની આવી
 અત્યંત ઉશ્કેરાયલી સ્થિતિમાં ઇતિહાસ બહુનાં આપણે
 મૂઝા ખાઈ જઈએ છીએ. મનમાં માની લઈએ છીએ કે, જે
 સર્વ પરાધીન દેશ સ્વાધીન બન્યા છે તે સૌએ વિષ્ણવ
 કયો છે, અને તેથી સ્વાધીન બન્યા છે. એ સ્વાધીનતા
 હાથ કરવાને અને ત્યાર પછી હાથ રાખવાને માટે બીજા
 કોઈ શુભની જરૂર છે કે નહિ, તે આપણે કાળજી રાખીને
 બહુતા નથી; અથવા ઉતાવળે ઉતાવળે માની લઈએ છીએ
 કે, એ સૌ શુભ આપણામાં છે અથવા તો જરૂર પડતાં
 એ શુભ કોઈ ને કોઈ રીતે જોગવી લઈશું.

એ રીતે માણસનું મન જ્યારે અપમાનથી હુલાઈને
 પોતાનું ગૌરવ સાળિત કરવાને તૈયાર થઈ જાય, બધી
 કઠણ મુશ્કેલીઓને ગણકાર્યા વિનાજ ગાંડાની પેઠે અસાધ્ય
 સાધનાએ આત્મહત્યા કરવાનો ઉદ્યોગ કરે, ત્યારે એના
 જેવી મર્મલેદી કરુણાજનક સ્થિતિ જગતમાં બીજી કયી!
 એ પ્રકારના ઉદ્યોગથી તો આપણે જરૂર નિષ્ફળ થવાના,
 એમ છતાં પણ એને હસી કઢાય એમ નથી. એની મધ્યે
 માનવપ્રકૃતિનો જે પરમ દુઃખકર ઉત્સાહ રહેલો છે, તે
 પૃથ્વીના સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં અનેક કારણે અનેક
 અસંલવ આશાએ અસાધ્ય સાધને વારંવાર બળતા પત-
 ગીઆની પેઠે આંધળો થઈ બળીને ભસ્મ થઈ જવા માટેજ

કોધના આવેશમાં તપસ્યા ઉપર વિશ્વાસ પડે નહિ; એને નકામી ગણી કાઢે, પોતાના કાજમાં અંતરાયરૂપ માનીને ધૂતકારી કાઢે, ઉત્પાત કરીને એ તપસાધનાને હલાવી નાખે ને તેને વિફળ કરી નાખવાના પ્રયત્ન કરે. ફળને પાકવા દેવા જે ધીરજ જોઈએ તેને એ આળસ માને, ઝડપ દઈને કાચા ફળને તોડી પાડવામાં જ પુરુષાર્થ માને, એ તો માને કે માળી ખિચારો ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડે છે, કારણકે ઉપર ચઢીને ફળ તોડી લેવા જેટલું એનામાં સાહસ નથી, ખિચારો નખજો છે; એવી સ્થિતિમાં એ માળી ઉપર રાગ કરે ને પાણી રેડવાના કામને નકામું ગણે કે આળસ ગણે. ઉશ્કેરાયેલી દશામાં માણસ પોતાની સ્થિતિને જ જગતમાં સૌથી વધારે સાચી માને, જ્યાં એ સ્થિતિ ન હોય ત્યાં એને કરી સાર્થકતા દેખાય નહિ.

પણ ચીણુગારીમાં ને દીવામાં જે ફેર છે, તેવો જ ઉશ્કેરાયેલી દશામાં ને શક્તિમાં ફેર છે. ચક્રમક પછાડવાથી જે ચીણુગારી પેદા થાય તેથી કંઈ ઘરમાંથી અંધારું જાય નહિ. તેની સામગ્રી જેમ નાની, તેમ તેનું ફળ પણ નાનું. દીવો કરવો હોય તો કોડીઉં લાવવું પડે, ૩ લાવી દીવેટ કરવી પડે, તેમાં તેલ પૂરવું પડે અને દીવાસળી ઘસી દીવો કરવો પડે. જોઈતું ખર્ચ કરીએ ને જોઈતી મહેનત કરીએ, ત્યારે દીવો થાય ને ઘરને અજવાળાય. દીવાને માટે આટલી બધી સામગ્રી તૈયાર કરીએ નહિ, માત્ર ચક્રમકના પથરા ઠોકાઠોક કરવા માટે દોડાદોડ કરી મૂકીએ, તણખા છૂટયે કામ સિદ્ધ થયું માની આનંદે ગાંડાતુર થઈ જઈએ, એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે નક્કી માનવું પડે કે, એથી કંઈ ઘરમાં દીવો સળગવાનો નથી, પણ વખતે આખું ઘર સળગી ઉઠવાનો સંભવ છે.

પણ શક્તિને સસ્તે મૂલ્યે ખરીદવા માટે માણસ ઉશ્કેરાઈ જાય. એને ખબર નથી કે, માલ એવો મળે ખરો, પણ એ એવો તો તકલાદી છે, કે ફરી ફરીને ખરીદે તેનો પાર આવવાનો નથી ને મૂલ્ય આપી આપીને થાકી જવાશે;

પરિણામે એ તકલાદી માલ જાહુ મોંધો પડી જશે. એના કરતાં પહેલેથી મોંધો પણ ટકાઉ માલ વધારે મૂલ્ય આપીને પણ ખરીદો હોત તો જાહુ લાભ થાત.

આપણા દેશમાં પણ દેશની હિતસાધનાબુદ્ધિને નામે મોંધો દુર્લભ માલ સહજ ઉરકેરણીથી સ્ત્રી-પુરુષ, બાળ-વૃદ્ધની માથે જથ્થાબંધ ભેર્યો, ત્યારે આપણા જેવી કંગાલ જાતિને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યારે તો આપણા મનને ચંકા કરવાનું થ સૂઝતું નહિ કે સારી ચીજ આટલી સસ્તી મળવી સહેલી નથી, એવા વરાળીઆ કેવને ચંત્રમાં બાંધી કામે લગાડીએ નહિ, તો એથી કામ સરે નહિ—આકાશમાં ઉડી જાય. વાદઘાટના લોક, અમે યુદ્ધ કરવા તૈયાર છીએ, એમ બોલતા ગાંડાની પેઠે આમતેમ ઢોઢે, તે વેળાએ એમને એકઠા કરી કબાયત કરી યુદ્ધની તાલીમ આપી હોય, વખત આવતાં યુદ્ધે ચઢીશું એમ બોલી આશ્વાસન આપ્યું હોય, તો સાચેસાચ લડાઈ આવતાં એ સૌ જનમાલ ખુશીથી આપવા તૈયાર થાય; એવી વ્યવસ્થા ના કરી હોય તો તાનમાં ને તાનમાં જાલરની દુકાનો લૂંટી, વાળિયાનાં માથાં ફેંડી તૃપ્ત થાય ને રાત પડે એટલે ઘેર જઈ સૂઈ જાય.

અમુક વાત એવી છે કે, દારૂડીઓ જેમ પોતામાં ને પોતાની મંડળીમાં માત્ર નશોજ વધારવા ચલાય, તેવો જ ઉરકેરણીનો નશો ચઢતો આપણે આજ ભેઈએ છીએ. ત્યારે તે નશો વધારી મૂકવાને આપણે ઢોડાઢોડ કરી મૂકીએ છીએ, કોઈના વાળ્યા પાછા વળતા નથી. વગી આ નશાની અંતર છે એ વાત દારૂડીઓ કબૂલે નહિ તેમ આપણે પણ કબૂલતા નથી. માત્ર આની લઈએ છીએ કે, એ જાવનાનો પ્રવાહ છે ને એની તો બેચક જરૂર છે. પણ એમને ખબર નથી કે, ભેઈલી જરૂરી થશે એટલે રીશીનો પારો વગર ઉછાળ્યે એની ત્રેજે ઉંચો ચઢ્યો. દેશનું કામ કરીએ એમ કહેતા કહેતા જેઓ રાતદહારો દોલદોલ કરી મૂકે છે એ દુર્લભ નજરના લોક છે, એમને લાંબો વિચાર નથી—ને ખેંચી

ભાવનાએ દેશને ગાંઠા કરી મૂકે છે. આપણે આજ આમ સમસ્ત દેશને આ મંત્ર આપીને બૈરવીચકમાં બેસાડી દીધા છે.

પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ મૂતલે ।

ઉત્થાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મો ન વિદ્યતે ॥

ધર્મ નહિ, કર્મ નહિ, કરી યોજના નહિ; માત્ર ભાવના ઉઠાળા ને મત્તપણાની મૂર્તિ !

અનેકને ઇસારા કરી બોલાવ્યા, અનેકને સાદ કરી બોલાવ્યા, લોકોનાં ટોળાં જોઈને આનંદ થયો, આશા પડી પણ કાર્યના ક્ષેત્રમાં એવું કશું બીજું વધાયું નહિ કે ઉપડી આવેલી શક્તિને માટે કશું સાર્થક જેવું ઉગી નીકળે. માત્ર ઉત્સાહજ આવવાથી કંઈ કામ થાય નહિ, કારણ કે કામ તો આપ્યું નહિ. ભૂળ ઉઘડી હોય તે વેળાએ ખાવાનું ન મળે તો રોગ થાય. મનમાં માન્યું કે ઉત્સાહથી માણસ નિર્ભય બને, એથી કાર્યક્ષેત્રમાં આવતાં વિદ્વોને ઓળંગી શકે; પણ એમ થેકડા મારી મારીને વિદ્વો ઓળંગવાના ઉત્સાહથીજ કંઈ સૌ કામ થઈ જાય નહિ. ખુદ્ધિ સ્થિર રાખીને વિચાર કરવાની શક્તિ અને કામની યોજના કરવાની શક્તિ એજ વધારે ઉપયોગની છે. બેશક, ઠાઠડીઓ હાથમાં તલવાર લઈને ખૂન તો કરી શકે, પણ ઠરીને ચુદ્ધ કરી શકે નહિ. ચુદ્ધમાં કશો ઉન્માદ જ હોતો નથી, એમ તો નથી, પણ એ ઉન્માદને ઠંડું મગજ વશ રાખી ચલાવે છે. એવી ઠંડા મગજવાળા દૂરદર્શી કર્મોત્સાહી પ્રભુને આજે આ ઉશ્કેરણીના દિવસોમાં દેશ શોધે છે, બોલાવે છે; પણ દેશના દુર્ભાગ્યને કારણે એનો સાદ એવા વીરને પહોંચતો નથી. આપણા તરફ જે દોડી આવ્યા છે તે તો મધના પાત્રમાં માત્ર મધ જ રેડયા જાય છે, એંજનમાંથી વરાળ છૂટયા જાય છે. જ્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, એ એંજનને માટે રસ્તો સીધો કરીને પાટા બેસાડવાની ગોઠવણ કરીએ, ત્યારે આપણે ઉત્તર દહ દેવાના કે, એ રગડો કામ કરવા માટે માથું દુખાડવાની જરૂર નથી—એ તો વખત આવ્યે એની મેળે થઈ રહેશે, મજૂરનું કામ મજૂર કરી

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

નહિ માય એ જાન દુકલે જ રહેતો નથી. કેવડે
શક્તિને જગાડી ઉઠાડવા માટે જ્યારે કોઈને જરૂર હતી,
પણ શક્તિને જગાડી પેલી કરી, કેમકે કરી, ત્યારે જમો
કરવું મું? કામ કરાવવાનું નહિ, માત્ર આંતરજ રહવાનું.
હંસા છવને કામ કરાવવા જેટલા ખરબી જરૂર હોય, તેથી
વધારે આપવાથી તેની કામ કરવાની શક્તિ ઉતરી નામ
પામે. જે સો કાવાં કામમાં પીરજ અને જાંવની જરૂર છે
એ કામમાં દાડવીઆને સ્વિ ધાય નહિ, એમાં તેની શક્તિ
આલે નહિ. એને તો દોડાદોડી ત્રમે ને કામને નામે એ
કામનું સત્યાનાથ વાળી દે. એની સ્વિ જ એવી છે. પાતાના
નથાના પેનમાં આ જે ઉત્પાત મવાથી મૂકે અને એ દેશ-
હિતનું નામ આપે અને ઉચ્ચ આદે ઉરકેરત્તી કયા કરે.
હૃદયના આવેશને માત્ર આંતરમાંજ જાંપી રૂંપી રાખીએ
ને જોઈતું કામ આપી જહાર નીકળવાનો માર્ગ આપીએ
નહિ, તો એ આવેશ સડીને ઝેર ધાય-તેની તડામી ચંચ-
ળતા આપણી નાડીમાં બેરહી ઉછળે અને આપણી કમ-
સલાને નૃત્યસભા કરી મૂકે.

ઉધમાંથી ઉઠી પોતાની અંચળ શક્તિ સાચી છે એમ અનુભવવા માટે ઉત્સાહના બળની આપણને જરૂર હતી. મનમાં નક્કી કરી લીધું હતું કે, જન્માન્તરની સુધૃતિ અને જન્મકાળના શુભ મંડસ્વરૂપ આપણા કર્મહીન હાથ અંગ્રેજ સામે ભેટીએ એટલે એ આપણાં સૌ કામ પોતેજ આપણને કરી આપશે. વિધાતાએ આ વગર મહેનતે આપેલા ઐલાખ્યને કદી પણે લાગતા ને કદી તેની સાથે ઝગડો કરી વખત ગુમાવતા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે સા લોક ઍફ્રિકામાં બંધ, ત્યારે આપણે ધરમાં જઈને નિરાંતે ઉંઘ

ભાવનાએ દેશને ગાંઠા કરી મૂકે છે. આપણે આજ સુધી
સમસ્ત દેશને આ ગાંઠ આપીને વિસ્તૃતકર્યા પેનારી દીકરો

પોત્તા પોત્તા પુનઃ પોત્તા આવવવાતિ મૂકે છે.

જાણ્ય જ પુનઃ પોત્તા પુનઃજન્મો ન જિજ્ઞેષે.

ધર્મ નહિ, કર્મ નહિ, કરી યેવના નહિ. આજ
ભાવના ઉઠાયા ને મત્તપણાની મૂર્તિ !

અનેકને હંસારા કરી બોલાવ્યા, અનેકને સહ કરી
બોલાવ્યા, હોંઠાનાં હોળાં જોડેને આનાંદ પ્રેમા. આજ આ
મહુ કાર્યના પ્રેમનાં ભેદું કરી બીજા મહુ મહુ દે દેશને
આનેકી આંકેને આંકે કરી નાંકે નેમુ કરી નેમુ.
આજ ઉન્નાદજ આનંદાર્ય હંકે કામ આજ નહિ. હંકે દે
કામ તે આનંદુ નહિ. જુગ ઉપડી દિવ્ય ને પ્રેમાએ આજ ન
ન મળે તે. રોગ આજ. મનમાં આનંદુ દે ઉન્નાદુ
આજના નિર્ભય અને એથી કાર્યોત્તમનાં આજનાં વિન્ન
આજની સહે, મહુ મેન દેહક. આની આંકેને જોડે
આજનાં આજનાં ઉન્નાદુએ હંકે સો કામ આજ નહિ.
જુદિ સિંહર આજને વિવાર હંકવાની આજ અને. આજને
આજનાં આજનાં આજને આજને ઉપડવાની છે. ઉપડ
હંકેને. આજનાં આજનાં હંકેને આજ તે હંકે સહે, હંકે
આજને હંકે કરી. આજે નહિ. હંકેનાં આજ ઉન્નાદ જ હંકે
આજ, આજ તે. આજ. મહુ આ ઉન્નાદને હંકુ આજ આ
આજે આજને છે. આજે હંકે આજનાં આજનાં હંકેને
આજી પ્રહરે. આજે આ ઉન્નાદનાં વિવેચનાં હંકે હંકે
છે. આજને છે મહુ હંકેને હંકેને આજે આજે આજે
હંકેને. આજે આજ. આજે આજે હંકે આજે આજે છે

આજનાં આજ આજ આજ આજ છે, આજ
આજ આજ છે આજે આજે છે છે, આ
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે
આજે આજે આજે આજે આજે આજે આજે

લેશે-આપણે તો નાયક, એટલે એ જીનમાં ચઢી બેસવાના. આજ સુધી જે શાન્ત થઈને બેઠી રહ્યા હતા તે પણ આજ ઉડીને પ્રશ્ન કરે છે કે, ત્યારે શું બંગાળાની સમસ્ત પ્રજામાં આં જે ઉત્સાહ આવી ગયો છે તેનું કશું સાદું કૃત્ય નહિ થાય ?

નહિ થાય એ વાત હું કદી જ કહેતો નથી. ઉપલી શક્તિને જગાડી ઉઠાડવા માટે આજ ઉત્સાહની જરૂર હતી, પણ શક્તિને જગાડી બેઠી કરી, ઉભી કરી; ત્યાર પછી કરવું શું ? કામ કરાવવાનું નહિ, માત્ર ગાંડાંજ કઢાવવાનાં ! કંડા જીવને કામ કરાવવા જેટલા મદની જરૂર હોય, તેથી વધારે આપવાથી તેની કામ કરવાની શક્તિ ઉલટી નાશ પામે. જે સૌ કાયાં કામમાં ધીરજ અને ખંતની જરૂર છે એ કામમાં દારૂડીઆને રુચિ થાય નહિ, એમાં એની શક્તિ ચાલે નહિ. એને તો દોડાદોડી ગમે ને કામને નામે એ કામનું સત્યાનાથ વાળી દે. એની રુચિ જ એવી છે. પોતાના નશાના પેનમાં આ જે ઉત્પાત મધ્યાવી મૂકે એને એ દેશ-હિતનું નામ આપે અને ઉંચે સાહે ઉરકેરણી કર્યાં કરે. હૃદયના આવેશને માત્ર અંતરમાંજ ગાંધી રૂંધી રાખીએ ને જોઈતું કામ આપી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આપીએ નહિ, તો એ આવેશ સહીને ઝેર ધાવ-તેની નકામી વ્યથાળતા આપણી નાદીમાં બેરમી ઉછળે અને આપણી કમ-સજાને નૃત્યગણા કરી મૂકે.

ઉંઘમાંથી ઉડી પોતાની વ્યથા શક્તિ સાચી છે એમ અનુભવવા માટે ઉત્સાહના બળની આપણને જરૂર હતી. મનમાં નહીં કરી લીધું હતું કે, જન્માન્તરની સુકૃતિ અને જન્મકાળના શુભ ચંદસ્વરૂપ આપણા કર્મહીન હોય અંગેજી સાને જોડીએ એટલે એ આપણાં સૌ કામ પોતેજ આપણને કરી આપશે. વિધાતાએ આ વગર મહેનતે આપેલા શ્રેષ્ઠાન્વને કદી પણે કામગીર ને કરી તેની ત્રાસે ગમડો કરી વખત ગુમાવતા. એમ કરતાં કરતાં ત્યારે આ દોષ અંદરમાં જાય, ત્યારે આપણે ધરનાં જઈને નિરાતે ઉંપ

[illegible][illegible]

એટલે આપણે માની લીધું કે, પ્રપત્ન નહિ કરીને ના-
પણ ફળ એની મેળે આવીજ નવશે; હજીયે માનીએ એવું
કે ફળ મેળવવાના લાંગા માગીને, મહિનત વગાવવાને
કારણે આપણે હુડો કરી શકીએ. સ્વમાનસ્યમાં આકાશ-
ના તારા હાથમાં ડર્ધ જોના હતા, જન્યત વ્યવસ્થામાં પણ
એ માતને ખુટી શકતા નથી. ગણિતનો ઉત્સાહ એટલો
ખથો આપણામાં વધી ગયો છે, કે બહુજ જરૂરનો વિલંબ
પણ આપણાની મહત્તન ડર્ધ શકતો નથી-નકામો લાગે છે.
બહારથી પુરાણી રીનતા એની એજ કાવમ છે, અંદરથી
નવા નાગેલા ઉત્સાહને જોરે માયું ઉંચું ડર્ધ ગયું છે, એ
એનો જોગ કરવો કેવી રીતે? ધીરે ધીરે? રીતે રીતે?
એની વચ્ચેની ઉંડી બળોડ ઉપર પથ્થરનો પૂલ બાંધીને?
પણ અભિમાન વિલંબ ખમે નહિ, મત્તતા બોલે ‘મને
સીડીની જરૂર નથી, હું તો એમજ ઉડવાની; પ્રસંગ પકડી-
ને તો સૌ કોઈ સાધના સાધી શકે, પણ અસાધ્ય સાધન
વડે હું જગતને ચમકાવી મૂકું’ એજ કલ્પના મારા હૃદય-
માં રમી રહી છે.’ પણ જાણવું જોઈએ કે, પ્રેમ જ્યારે
જાગે ત્યારે તે શરૂઆતથીજ કામ કરવા ઇચ્છે છે; એ નાના
મોટા કશાની ગણના કરે નહિ, કશું કામ પાછળ બાકી
રહી જશે એવી શંકા પણ કરે નહિ, પ્રેમ પોતાને સાર્થક
કરવા ચહાય, એ પોતાને સાબિત કરવા ઉતાવળો થાય
નહિ. પણ અપમાનની લપડાક બાધે માત્ર જે અભિમાન
જાગી ઉઠે, એ તો છાતી ફૂલાવી બોલે કે બસ, હું તો
ચાલવાનું નહિ, હું તો થેકડા મારતું જવાનું. એટલે કે સૌ
જગતના લોકને જે કરવું પડે, તે કરવાની એને જરૂર

લાગે નહિ, ધીરજ એને નકામી લાગે, ખંત નકામી લાગે; દૂરને બિન્દુએ જવા માટે ત્યાં પહોંચવાના ઉપાય લેવા પણ એને તો નકામી લાગે. ગદ્ય કાલે જેમ પારકાની શક્તિ પર આંધળા થઈ રહેતા, તેમ પોતાની શક્તિ ઉપર આંધળા થઈને આજે દૂરતા ભેદએ છીએ. તે વળતે પણ કામ કરવું સૂઝતું નહોતું, આજે પણ કામ કરવું સૂઝતું નથી. એક વાતમાં આવે છે કે, 'જ્યાંસુધી જાપ જીવતો હતો ત્યાં સુધી દીકરાને ખેતરમાં જવું સૂઝતું નહિ. જાપ ખેતી કરતો ને તેઓ મજાથી ખાતા. જાપ મરી ગયો ત્યારે ખેતરમાં તો ગયા, પણ ખેતી કરવા નહિ, જાપે સંતાડેલું ધન ખોદી કાઢવાને ગયા. સાચેસાચું ધન તો હાડકાં નમાવીને ખેતી કરવામાં છે, એ શીખતાં જાહુ દહાડા ફાકેટ ગીકળી ગયા. ધન કોઈ અશ્ણુત ઉપાયે હાટેલું જડવાનું નથી. સમસ્ત સંસારના લોક જેમ મહેનત કરીને ધન મેળવે છે ને ભોગવે છે, તેમ આપણે પણ કરવું પડશે, એ વાત બે આપણે સહજે નહિ શીખી લઈએ તો ધા ને દુઃખ રોજ રોજ વધ્યાજ જશે, અને ખોટે માર્ગે જેમ જેમ આગળ ધસીશું, તેમ તેમ પાછા વળવાનો રસ્તો લાંબો અને કઠણ થઈ પડશે.

અધીરાઈથી કે અજ્ઞાનથી સ્વાભાવિક રસ્તા ઉપર અવિચાર લાવીને, કોઈ અણુધટતો રસ્તો જોળી કાઢવાની ઉતાવળ કરી મૂકે તો માણસની ધર્મશુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય. ત્યારે સર્વ સાધનને સાધન માની લેવાનું, સર્વ ઉપાયને ઉપાય માની લેવાનું મન થાય. નાનાં નાનાં છોકરાંને પણ પોતાની વાતો ચોખ્ખી રીતે બોલી દેતાં મનને આંચકો લાગે નહિ. મહાભારતમાંના સોમક રાજાની પેઠે અવળે ઉપાયે પણ સિદ્ધિલાભ કરવાની લાલચે આપણે અતિ સુકુમાર બાળકોને પણ યજ્ઞના કુંડમાં હોમી બેઠા છીએ. આ અવિચારી નિષ્કુરતાનું પાપ ચિત્રગુપ્તની નજરથી ઢાંક્યું રહે તેમ નથી. એનું પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ થઈ ગયું છે, બાળકો ઉપરની વેદનાથી આખા દેશનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું છે, હજી કોણ બાણે કેટલું ય દુઃખ વેઠવું પડશે.

હુઃખ સહન કરવું એટલું કઠણ નથી, પણ હુઃખદિ-
ને કળજે રાખવી બહુ કઠણ છે. અન્યાયને, મારકાડને
એક વાર જો કર્મસાધનાની મદદે બોલાવી તો પછી અંતઃ-
કરણને બગડતું બચાવવાની સર્વ શક્તિ ચાલી જાય. ન્યાય-
ધર્મનું મધ્યબિંદુ એક વાર છોડ્યું એટલેજ બુદ્ધિ તો નાઠી;
પછી કામ થઈ શકે નહિ અને પછી તો વિશ્વવ્યાપી ધર્મ-
વ્યવસ્થાની સાથે આપણા શ્રેષ્ઠ જીવનનો યોગ કરવાને માટે
બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે.

આવી દશા આપણા દેશમાં થોડા દિવસથી થતી આવે
છે, એ આપણે નમ્ર હૃદયે અતિશય હુઃખની સાથે કબૂલ
કરવું પડશે. આ વિવેચન કરવું સાક્રં નથી લાગતું, પણ
તેટલા માટે છાનામાના બેસી રહી એ સ્થિતિ છુપાવી રાખવી,
અથવા અતિશયોક્તિથી તેને ઢાંકી રાખવી એ પણ ઇષ્ટ નથી;
કારણ કે એથી તો દહાડેદહાડે સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય.

બનતા સુધી પરદેશી માલ ન વાપરવો, દેશી
કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું અને તેની ખૂબ પ્રયત્ન કરીને
ઉન્નતિ કરવી એના વિરુદ્ધ હું બોલું છું એવી કોઈએ શંકા
કરવાનું કારણ નથી. બહુ દિવસ પહેલાં મેં લખ્યું હતું કે-

“નિજ હસ્તે શાક અન્ન તુલે દાઓ પાતે, તાઈ જેનો રૂચે;
મોટા વસ્ત્ર ખુને દાઓ ચદિ નિજ હાતે, તાઈ લગજ ધુચે.-X

તે વખતે તો લૉડ કઝન ઉપર રાગ કરવાનું આપ-
ણને કંઈ કારણ ન હતું, અને બહુ પહેલાં જ્યારે સ્વદેશી
લંડાર સ્થાપીને દેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવાના મેં પ્રયત્ન
કંઈ હતા, ત્યારે તો મારે લોકમતની વિરુદ્ધ ઉભું રહેવું
પડ્યું હતું.

પણ, પરદેશી વસ્તુને બદલે દેશમાં દેશી વસ્તુનો
પ્રચાર કરવાનું કામ ગમે એટલું મહત્ત્વનું હોય, તોપણ

---

x પોતાને હાથે શાક ને અન્ન લાવીને યાળામાં પીરસીએ તો
જ આવાની રુચિ જાગે, ને જાડાં વસ્ત્ર પોતાને હાથે વણી લઈએ તોજ
લાગ ટળે.

એનું અમથન કરવાને લેશમાત્ર અન્યાય કરવો એ મતને હું કદાપિ માની શકતો નથી. વિતંબની, વિરુદ્ધતાથી કરવાનું નથી; એથી તો ભીંત પાકી થયે અને ધાર્યાં ફળ આવશે. દિવાળીને દફાડે પગવારમાં સુંદર કેરી બનાવી આપે અને આત્મામન આપી કહે કે, એના રોકડા પૈસા આપવાની જરૂર નથી, એવી ઈર્ષ્યાના કોઇ રીતે મારી નથી. પણ હાય ! મનમાં બળે ખીક લાગે છે કે, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પરદેશની મિલો એ જાંધ કરી ચકીશું નહિ, તો અચળ નિષ્ણાથી આપણું કામ કરવાની આપણામાં શક્તિ રહેશે નહિ ! એટલા માટે કોઇ રીતે હાથે હાથે ભાગલાનું વેર લેવા હોડતાં માર્ગ-કુમાર્ગનો વિચાર છોડી દઇએ છીએ. આરે દિશાએથી કાન ચીરી નાખે એવા કોલાહલથી ભરી જઇ, પોતાના ઉપર અવિશ્વાસ કરી, પોતાના સ્વભાવ ઉપર અમદ્ધા આણી, શુભ બુદ્ધિનો તિરસ્કાર કરી ઉતાવળે ઉતાવળે લાલ લણી લેવા હોડીએ છીએ, અને પરિણામે લાંબા વખત સુધી નાશનાં ગાડાં ભરી લાવીએ છીએ. મંગળને દળાવી મંગળ પમાયે, સ્વાધીનતાના મૂળમાં ધા કચોથી સ્વાધીનતા લેવાયે એ કદી બની શકે એમ નથી, એવું, વિચારવાની તો કદી ઇચ્છા પણ થતી નથી !

આપણામાંથી ઘણાય પૂરી રીતે બળજતા નથી અને કેટલાક ભવિષ્ય છતાં કબૂલ કરતા નથી કે, બહિષ્કારની બાબતમાં અનેક ઠેકાણે દેશના લોક ઉપર દેશનાજ લોકે શુભમ કયો છે. જેને હું સારું માનું તે દહાન્તથી કે ઉપ-દેશથી ખીલત બધાને એ સારું મનાવવાની એ ધીરજ રહે નહિ, ખીલતા અધિકારમાં બળથી હાથ નાખવો એ વાતને અન્યાય માનવાનો અભ્યાસ એ દેશમાંથી ઉઠી જાય, તો પછી અસંયમને કોઈ સીમામાં બાંધી રાખવો કઠણ પડે. કર્તવ્યને નામે એ અકર્તવ્યનું બળ વધી પડે તો ભેતભેતમાં આખો દેશ અસ્વાભાવિક બની જાય. એટલાજ માટે સ્વાધીનતા મેળવવાને નામે ખરેખર સ્વાધીનતાધર્મની વિરુદ્ધ જાંડ ઉઠ્યું છે, દેશના મતભેદને-
ભા. ૨૪

ક્રિયાવિરોધને કારણે પ્રગતી પ્રગતી એકાગ્ર રહી નહોતી
ગતી કુમતિ પણ મળે છે. હું જે હું ને ગતીને કરુંજ
એકઠો, હું જે પ્રાપ્ત ને ગતીને પ્રાપ્તુંજ એકઠો. એમ
માનીને દેશના અભિમાનમાં. કચ્છમાં અને અમદાવાદમાં જે
લેદ છે તેને અગાઉકારે અગાઉ મુખને તમા પ્રતા એનેજ
આપણે જાતીય એકતા માની શીતું છે. આપણે સમાજ
વિરુદ્ધ મતવાળાને પીડા કરે છે, છાપામાં અને સેવી માળા
લાંડે છે, એટલુંજ નહિ પણ માર મારીને કેટલાંક કાવતરો
ભય દેખાડે છે. તમે નહીં માનજો ને મને તો ગતી જે
વધારે બગર છે કે, એવા નનામા કાગળો આપણા દેશના
અનેક લોકને વારંવાર મળે છે, અને દેશના પ્રવીણ માણસો
પણ એ અપમાનમાંથી બળી ગયા નથી. અનેક મહા-
પુરુષોએ જગતમાં સામા પદની વચમાં જઈને પોતાના
મતનો પ્રચાર કરતાં પ્રાણ શુદ્ધાં આપ્યા છે. આપણે પણ
આપણો મત પ્રચારવાને બહાર નીકળ્યા છીએ; પણ એ
સૌ સારાં દષ્ટાન્તરને બાબુ પર મૂકી* કાળા પડાડને જ શુરુ
માની બેઠા છીએ.

પહેલાં જે કહી ગયો છું કે, જેમનામાં ચણવાની
શક્તિ નથી, તેઓને માટે ભાગવું એ આપઘાત સમાન
છે. હું પ્રશ્ન કરું છું કે, આપણા દેશમાં બાંધવાની એ શક્તિ
ક્યાં આગળ છે? કઈ સ્વજનશક્તિ આપણામાં અંદરથી
કામ કરીને આપણને એક સૂત્રે બાંધી રાખે એમ છે?
લેદનાં લક્ષણ તો ત્યારે બાબુએ છે! પોતાનામાં જ ત્યારે
લેદભાવ બળવાન હોય ત્યારે કોઈ રીતે આપણે પોતાનું
કામ કરવા ઉભા થઈ શકીએ નહિ. એમ જો આપણું કામ
આપણાથી થાય નહિ ત્યારે તો બીજા આપણા ઉપર
કારભાર કરેજ. એ સ્થિતિની તો કોઈ રીતે ના પાડી
શકાય નહિ. અનેક લોક એમ માને છે કે, પરાધીનતાનો
રોગ અંદરનો નથી; માથું અંદરથી ફાટતું નથી, પણ
સરકાર માથાની ઉપર બોળરૂપ છે, તેથી માથું ફાટે

* સંસારનાં બધા પ્રકારનાં બંધનો સામે યુદ્ધ મચાવનાર વ્યક્તિ.

છે. ગમે તેમ કરીને માથા ઉપરથી એ બોલે ફેંકી દીધો એટલે માથું હલકું થઈ જાયે. પણ એ વાત સહજ નથી ! સરકાર કંઈ આપણી પરાધીનતા નથી, એ તો આપણી પરાધીનતાનું માત્ર પ્રમાણ છે.

પણ એનાં ગંભીર કારણો વિચારવા જેટલો પણ અવકાશ આપણાં મનમાં આવકાલ નથી. ભારતવર્ષની આટલી જાતિઓના ભેદ હોવા છતાં શી રીતે એક જાતિ જાનીને સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય ? એ પ્રશ્ન ત્યારે ઉઠે, ત્યારે આપણામાંના જે ઉતાવળીઆ તે તો એમજ કહીને વાતનો નિકાલ કરી દે કે, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં પણ અનેક જાતિઓ તો છે અને ત્યાં શું સ્વરાજ્યને વાંધો આવે છે ?

એવાં પ્રમાણ આપીને આપણે આપણી જાતને બુદ્ધાવી શકીએ, પણ વિધાતાની આંખમાં પૂજા નાખી શકીશું નહિ. અરી રીતે તો અનેક જાતિઓ હોવા છતાં સ્વરાજ્ય ચાલી શકે કે કેમ, એ અસલ પ્રશ્ન નથી. ભેદ તો અનેક જાતના હોઈ શકે. જે કુટુંબમાં દશ માણસ હોય તે કુટુંબમાં પણ દશ મન હોય છે. પણ અસલ પ્રશ્ન એ છે કે, એવા ભેદમાં પણ એકત્યનું તત્ત્વ શમ કરી શકે કે નહિ ? સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં અનેક જાતિઓ હોવા છતાં એક જાતી શકે, તો તે ઉપરથી ત્રમજનું ભેદનું કે, એ ભેદ ઉપર થઈને પણ એકતા કરી શકાય. ત્યાંના ત્રમાજમાં એવો એકતાનો ઠાળ ધમ છે. આપણા દેશમાં પણ ભેદ તો છે જ, પણ એવા એક ધમ ન હોવાથી ભાષા, જાતિ, ધર્મ, ત્રમાજ અને લોકાચારના ભેદ જુદી જુદી રીતે મોટા થઈ પડ્યા છે અને આ મહાદેશને નાના નાના કુકડા કરી છિન્નિષ્ઠ કરી નાખ્યો છે.

તેથી એવાં પ્રમાણ આપીને નિરાંત બેઝી રહેવામાં લાલ નથી. આંખો નીચીને એમ બોલ્યે કંઈ ધર્મ માંજળમે નહિ કે, આપણું સૌ હીક થઈ ગયું છે, ને હવે માત્ર અંધ-જને કાઢી શકીએ તો જ નાગી, પલ્લવી, મલ્હાર, મહાન્વી, હિન્દુ, મુસલમાન એકઠા મળીને એકનને એકપણ એક-સ્વાયે સ્વાધીન બની શકે.

આજ ભારતમાં મોટું પાપું કામ દેવીને લેવા માટે ચિત્ત ચોક્કસ રાખીને પાપું કરવાનું છે, અંદરનું નથી. ભારતમાંની મુઠી મુઠી જાતિઓમાંનું આ એક જ એવનધર્મને કારણે બંધાનું નથી—પરજાતિના સમજના બહારના બંધનથી આજે બંધાયેલી છે.

સરખા પદાર્થ ચંદ્રબાવે એકડા રહી રહીને પણ કાંઈ વાર મળી જાય છે. એક જાતના જાડની ડાળીનાં બીજ જાડના જાડની ડાળીની કલમ કાઢી શકાય, પણ જ્યાંડુની એ જ ડાળીઓ મળી એક થઈ જાય નહિ. ત્યાંડુની એના ઉપરના પાટા છોડી શકાય નહિ. એટલે, પાટા એ કંઈ જાડનું અંગ નથી, એટલા માટે જો એટલા સારા હોય તો પણ જાડને પીડા તો જરૂર જણાયે, પણ જ્યારે મુઠી જાડનાં જો જાડને એક કરી તેમનાં શરીરના અંદરના ભાગને બાંધ્યા જ, ત્યારે તો એને એક થયા વિના બીજે માર્ગ નહિ. જરૂર કરતાં બાંધણુ વધારે છે એ વાત ખરી પણ હોય, પણ એમાંથી છૂટવાનો એક જ ઉપાય—નવી આવેલી ડાળીની રેખાઓમાં મૂળ આડે પોતાના અંતરનો રસ રેડવો, પૂરો યોગ કરીને તેને પોતાની કરી લેવી, ત્યારે ઉપરનું બંધન છૂટી જાય. એ વાત નહીં છે કે, એવી રીતે કલમ કરતાં જ આપણો માળી આપણી રેખાઓ કાપી નાખશે. અંગ્રેજી રાજ્ય નામે બહારના પાટા સ્વીકારી લઈને, અને ત્યાર પછી જડલાવે નહિ પણ અંદરથી સેવા કરીને, સ્નેહ કરીને સર્વ કૃત્રિમ પડદાને ખસેડી નાખી નાડીના બંધનથી ભારતવર્ષને એક કરી લેવો પડશે. અનેક કાર્યો એકઠા થઈને કરવાને માટે ભૌગોલિક ભૂમિને સ્વદેશરૂપે પોતાને હાથે તૈયાર કરવો પડશે અને વીખેરાઈ પડેલી અનેક જાતિઓને પોતાને હાથે સ્વજાતિરૂપે બનાવી લેવી પડશે.

વળી કોઈ કોઈ એવું પણ બોલતા સાંભળ્યા છે કે પાશ્ચાત્યો ઉપરનો સર્વ લોકનો સર્વસાધારણ દ્રેષ જ આપણને એક કરી શકશે. પૂર્વની પરજાતિ પ્રત્યેની પાશ્ચાત્યોની સ્વાભાવિક બેદરકારીથી અને ઉદ્વેગથી ભારતના નાના

મોટા સો લોક બળી ઉઠ્યા છે. દિવસ જતા જાય છે, તેમ તેમ વેદનાનો અણીઆળો કાંટો ઉડો ને ઉડો આપણું હૃદયમાં પેસતો જાય છે. એમ રોજ ને રોજ ઉડો ધાજ બધા ભારતને એક કરવાનું કામ કરી રહ્યો છે; માટે એ દેવ-નેજ આપણી એકતાને માટે કામે લેવો.”

આ વાત સાચી જ હોય, તો દેવનું કારણ જ્યારે આલ્યું જશે, અંગ્રેજ આ દેશમાંથી આલ્યો જશે, ત્યારે તો એ એકતાની ઢોરી પળમાત્રમાં તૂટી જશે. તે વખતે દેવનું ખીણું કારણ આપણે ક્યાં ખોળવા જઈશું ? ત્યારે તો એ કારણ શોધવા દૂર જવાશે નહિ, ખહાર જવાશે નહિ; અને પરિણામે લોહીતરસી દેવબુદ્ધિને કારણે એક-ખીલ ઉપર છરી લઈને દોડવું ભેઈશે.

“આટલા દિવસ તો ગમે તેમ આલ્યા, પણ હવે તો કંઈક આકે ધશેજ, માટે અત્યારે તો આજ રીતે આલો.” એવી એવી વાતો જે કરે છે, તે એ વાત બૂલી જાય છે કે, દેશ એમની એકલાની પૂંછ નથી; રાગદેવને ઇચ્છા-અનિચ્છા લઈને એ લોકો આસ્થા જશે તોપણ દેશ તો અહીં રહી જશે. દૂરથી જેમ સોંપેલા ધનનો ઉપયોગ રીત-સરના ઉપાયો છોડીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ કરી શકે નહિ, તેમ બહુ કાળનું બહુ લોકનું મંગળ અમુક પ્રમંગળા ફાલને વશ થઈ આંખો મીંચીને હુંફી બુદ્ધિએ શકમંદ સ્થિતિમાં ફેંદી દેવાનો અધિકાર આપણા-માંથી કોઈને નથી. સ્વદેશને ભવિષ્યમાં જેથી લાભ થઈ પણ થઈ એવું ટીકું ચંકારપદ કામ આજની ઉરકેરણીને ખાતરજ કરી નાખવું એ કદાપિ કોઈનું કર્તવ્ય હોઈ શકે નહિ. કર્મનું ફળ તે કંઈ આપણે એકલાને સોગવવાનું નથી, એમાંથી એ દુઃખ યાય તો તે અનેકને સોગવવું પડે.

માટે જ વારંવાર કહ્યું છે ને વારંવાર કહીય કે, વેર-બુદ્ધિને રાજદિવસ માત્ર બહારની બાજુએ બાજતી રાખવાને માટે ઉરકેરણીની આજમાં પાનપાની સંપરેલી બધી યાપણને દોની દો ના; ખીલની આંખેથી જમર ચલાવેલું

મેં કૃપાથી ક્રોધ નિવરણ કરીને પાપનાં પાત્રો પાછાં
 જેમ મુક્તિ પામે ત્યારે હું કેવો મજાદે મુક્તિ કેવળ હું
 પડે. તેમ કેમનો મર્મ નિર્મલ્ય મર્મ કેવળનાં પાત્રો કેવળ
 આપે, મર્મ પ્રકરણ મર્મનાં પાત્રો પાછાં કરેમને મર્મ
 પ્રકરણે પાંખી રો. કરેમને મર્મ પાત્રોથી મર્મનાં
 એકલે મુખી વિચારી રો કે કેવળનાં પાત્રો પાંખી
 સુમલમાન વિચારી-મો મુક્તિ મર્મનાં પાત્રો પાંખી
 કામને મેલવો એક પાત્ર. એવી મર્મનાં પાત્રો પાંખી
 મર્મનાં કરે. આપણે કામનાં પાંખી મર્મનાં. આપણે
 મરી વરી આંતરનાં પ્રવરણ કરે. પણ તેમાં જ કો
 ફાલી મારે નહિ-આપણે જરૂર વિચારી જવાના. પાંખી
 સામે પાંખી પેડે પાંખી માયું આપણે નહિ, પણ
 વિચાર કરીને પીરેપીરે મેં આપણી જડને વિચારી પડે,
 એટલું જ નહિ પણ કામનાં વિચારી વાળનાં કેશમાં
 હમેશને માટે મર્મની સડીયું આપણાં જનુએને માટે
 કામ કરવાના સો મર્મ એકેએકે ઉપાદા કરી હજી.

આજ આ જે કેદનાનામાં કોઈની સાંકળોનો જળ-
 કાર સાંકળાય છે, દંડવાળા પુરુષોનાં પગમાંથી કંચતા
 રસ્તા ગાછ ઉડે છે, એના ઉપર પણ જલુ ક્યાન આપતા
 નહિ. જે કાન માંડીને સાંકળશે તો કામના મહાસંગીતમાં
 આ અવાજ તો ક્યાંય વિલીન થઈ જશે ! કેટલા જુગની
 કેટલી ઉથલપાથલ, કેટલી પીડના કેટલા છેઠ, આ દેશના
 દરવાજામાં થઈને કેટલા કેટલા રાજપ્રતાપના પ્રવેશ ને
 વિદાય-એ સૌમાં થઈને ભારતવર્ષ પોતાની પરિપૂર્ણતાને
 માર્ગે આલ્યું જાય છે. તેમાં આજના એક નાનકડા
 દિવસનો નાનકડો ઇતિહાસ એની સાથે મળી જાય છે ને
 કંઈ કાળ પછી તે ક્યાંય ઉતરી ગયો છે એ દેખાશે પણ
 નહિ ! પામશે નહિ, ક્રોધ કરશે નહિ; ભારતવર્ષનો જે
 પરમ મહિમા સમસ્ત દુઃખના થા ખમતે ખમતે પણ
 વિશ્વકવિના સજનઆનંદને વહેતો વહેતો પ્રકટ થઈ ઉઠે
 છે તેની અખંડ મૂર્તિ ભક્તસાધકના શાન્ત ધ્યાનનેત્રમાં

અનુભવી યકીનું. ચારે બાજુના કોલાહલ અને ગભરાટની વચ્ચે સાધનાને સાચે માગે સ્થિર રાખીશું. નક્કી માનીશું કે, આ ભારતવર્ષમાં જુગજુગાન્તરના માનવવૃદ્ધ્યની સમસ્ત કામનાઓનો પ્રવાહ એકઠો થયો છે—અહીં જ જ્ઞાનની સાચે જ્ઞાન વચ્ચો કરશે, જાતિની સાચે જાતિ મળશે. અહીં વિચિત્રતાનો ગુંથવાડો ધાય છે, લેહ અત્યંત બળવાન છે, વિરોધ સખત છે—આટલો લેહ, આટલી વેદના, આટલી મારામારી આટલા બધા દિવસો સુધી સહન કરીને કોઈ દેશ બચી શકે નહિ. પણ કોઈ મહામિલનનો હેતુ જ આ સમસ્ત વિરોધભાવને ધારણ કરી રહ્યો છે, એકબીજાનો ધા થવા છતાં પણ કોઈનો નાશ થવા દેતો નથી. આ જે સમસ્ત વિચિત્ર પ્રકારની જુદી જુદી સામગ્રી દેશદેશાન્તરથી ને કાળ-કાળાન્તરથી આવી એકઠી થઈ છે, તેને આપણી નબળી શક્તિ વડે ધક્કેલી પાડવા જતાં આપણે પોતેજ પડી જઈશું અને એને તો કશું પણ કરી શકીશું નહિ. બાણ છું કે, બહારથી થતો અન્યાય અને અપમાન આપણી એવી પ્રકૃતિને ઉશ્કેરી મૂકે છે કે જે ધા કરી જાણે, જે ધીરજ રાખી જાણે નહિ, જે પોતાનો નાશ થવા છતાં પણ પોતાનો પ્રયત્ન સફળ થયો માને. પણ એ અભિમાનના ગાંડ-પણને ટાળવા માટે આપણા અંતઃકરણમાં ગંભીર આત્મ-ગૌરવ ગ્રહણ કરવાની ઉંડી શક્તિ ભારતવર્ષ શું આપણને આપશે નહિ ? જેઓ પાસે આવીને આપણને ઓળખવા ઇચ્છતા નથી, જેઓ દૂરથી આપણે તિરસ્કાર કરે છે એ સઘળા વચ્ચે ફૂલેલાં ફણજીવી વર્તમાનપત્રોની—પેલા વિલાયતના ટાઇમ્સના અથવા આ દેશના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની વાણીમાત્રના—અંકુશ ખાઈ આપણે આંધળા ધંધને વિરોધને માગે દોડીશું ! એના કરતાં તો બીજી સાચી અમર વાણી આપણા પિતા પૂર્વજોના પવિત્ર મુખ-માંથી શું નીકળી નથી ? જે વાણી દૂરનાને પાસે લેવાનું બોલે, જે વાણી પારકાને પોતાનાં કરવા બોલાવે, એ સર્વ શાન્ત ગંભીર સનાતન કહવાણુવાણી આજે શું હારી

જશે ? ભારતવર્ષમાં આપણે મળીશું ને મિલાવીશું; આપણે એ કંઠણ સાધના આધીશું, જેથી શત્રુમિત્રનો ભેદ ટળે. પવિત્રતાને તેજે, ક્ષમાને વીર્યે, ન હારી પડે એવી પ્રેમની શક્તિએ સંપૂર્ણ એવું જે સર્વથી ઉંચું સત્ય છે તેને આપણે કદાપિ અસાધ્ય માનીશું નહિ, તેને નક્કી મંગળ-હારી માની માથે ચઢાવીશું. દુઃખવેદનાને કંઠણ માર્ગે ચાલી આજે ઉદાર આનંદિત મનમાંથી સમસ્ત દ્રોહભાવ દૂર કરીશું, જાણ્યે અજાણ્યે વિશ્વનો માનવી આ ભારતક્ષેત્રમાં મનુષ્યત્વનું જે અતિ આશ્ચર્યજનક મંદિર જુદા જુદા ધર્મ, જુદાં જુદાં શાસ્ત્ર અને જુદી જુદી જાતિ એા વડે બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે, તે સાધનામાં આપણે જોગ દઈ મદદ કરીશું, આપણાં અંતરની સર્વ શક્તિ એ શક્તિમાં મેળવીને એ મંદિર બાંધવામાં ભાગ આપીશું, એમ જો કરી શકીશું; જો જ્ઞાને, પ્રેમે ને કર્મે ભારતવર્ષના આ હેતુમાં સમસ્ત પ્રાણ દઈ કામે લાગી શકીશું તોજ મોહમુક્ત પવિત્ર દ્વિષ્ટી સ્વદેશના ઇતિહાસમાં આ એક નિત્યસત્યને જોઈ શકીશું. ઋષિજન કહે છે કે:-

સ સેતુર્વિધૃતિ રેપામ્ લોકાનામ્ ।

તસ્ય હ વા ઇતસ્ય બ્રહ્મણો નામ સત્યમ્ । (૧૯૦૬)

૨૨-કોહાડો

એ 'રસ્તો અને રસ્તાનું બાધુ' નામનાં નિબંધમાં આપણું કર્તવ્ય અને તે સાધવાની રીત ઉપર વિવેચન કર્યું છે. એમાં ખલાયેલા વિચારો સાથે જ્યાં મળતા આવશે એવી તો હું આશા ધારી ચકતો નથી.

આ શુ અને તેને માટે ચારો ઉપાય એા તે બાળ-તોના નકોનો કોઈ દેશમાં હજી પણ નિષ્ણત થયો નથી. મામુલના ઇતિહાસમાં એ વર્ગની બહુ ઘોલી રેડાયું છે, જાણી તે એક મામુલની દનાઈ માત્ર તો બીજી મામુલની નવા રૂપમાં ફરી નીકળે.

આપણા દેશમાં દેશદિગ વિષેના મનમંડ માત્ર નાકે નાકે. ડાખાના, ડાખાનાના કે તબાએમાં ઘણાં કરે છે, મનાઇની પેઠે માત્ર ધુલાવે છે, આત્મી પેઠે બનુદી રાંધે નથી.

પણ આજે આપણા દેશમાં એકબીજાના મનવિરોધને દેશના દિગ્દિગ વારં વારે દેશને પ્રવાસ ધનો એવા-એ એ છે. એને માત્ર કાળકાંકારના કારણે માન્ય કોને નથી આજે એવની વારં વારે મનને વિરોધ છે તેનાના ઉદભવ કો કોના દેશમાં આવે તો તે બધાના માન્યને હુ કોના કરી કહ્યું નથી આ તબાએમાં કરી કાત કે કાત પણે માન્યને માન્ય તહેવે પડકારે નકો. એ તબાએમાં કાત કહ્યું છે એવા કોના પડકારે નકો.

આજે તહેવે માત્ર માત્ર. તહે એવા કાત કે, પણ એવની વારં વારે માન્ય કોના કોના દેશમાં માન્ય છે.

તેમના અંતરમાં દેશનું હિન આપવાની વિચ્છા છે એવી આપણી શ્રદ્ધા નાશ પામવાને કશું કારણ મળે નહિ, ત્યાં સુધી આપણે પરસ્પર શું કહેવાનું છે તે ચોખ્ખી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. પહેલેથી જ સગ કરી બેસીએ, અથવા વિરોધી બુદ્ધિ લઈ બેસીએ ને વહેમ કાઢીએ તો વખતે પોતાની જ બુદ્ધિને છેતરવા જેવું થઈ જાય. ચોછી-વત્તી બુદ્ધિને કારણે જ મતભેદ થાય એવું તો કંઈ હમેશાં બનતું નથી. ઘણે ભાગે તો પ્રકૃતિકેરથી મતભેદ પડે છે, તેથી મતભેદને સહન કરવાથી પોતાની બુદ્ધિનું અપમાન થાય છે એ વાત કદાપિ સાચી નથી.

આટલું વિવેચન કરીને હવે ‘ રસ્તો અને રસ્તાનું ભાથું ’ એ નિબંધે જે વિવેચન ઉભું કર્યું છે એ બાબત વળી વિશેષ લખું છું.

સંસારમાં વસ્તુસ્થિતિ સાથે આપણે કદી જોગ રાખવો પડે છે, કદી તેની સાથે લડાઈ કરવી પડે છે. આંધળા થઈને ચાલવાથી કે ચતુરાઈ કરવાથી વસ્તુસ્થિતિને આપણાથી ચોળંગી શકાય નહિ; એવી રીતે તો નાનામાં નાનું કામ પણ આપણે કરી શકીએ નહિ.

એટલા માટે દેશહિતના સંકલ્પ સંબંધે જ્યારે આપણે તર્ક કરવા બેસીએ, ત્યારે એ તર્કની મોટી વાત તો એજ કે, સંકલ્પ ગમે એટલો મોટો હોય અને ગમે એટલો સારો હોય તોપણ વસ્તુસ્થિતિ સાથે એને મેળ છે કે નહિ એ તપાસી જોવું જોઈએ. ચેક ઉપર કેટલા રૂપિયાનો આંકડો છે તે જોઈને રાજ થવાનું નથી, પણ કયા શેઠનો ચેક છે એ તપાસવાની જરૂર છે.

સંકટને સમયે જ્યારે કોઈને સલાહ આપવાની હોય, ત્યારે છેક સાધારણ જ હોય એવી સલાહ આપવાથી ચાલે નહિ. કોઈ માણસ ખાલી વાસણ સામે માથે હાથ મૂકીને બેઠો હોય ને શું ખાવું ને કેમ કરી પેટ ભરવું એ ચિંતાથી ઘેરાઈ પડ્યો હોય, ત્યારે એને એવી સલાહ આપ્યે એનું

હિત ન થાય કે, સારી રીતે ખાધેપીધે બૂખતરમ મટે. એવી સલાહને માટે અત્યાર મુઘી એ કપાળ આવીને જોડી રહ્યો ન હતો. સાચી ચિંતાનો જે વિષય છે, તેને ઓળંગીને ગમે એટલી મોટી વાતો કરીએ તોપણ એ સૌ તે વખતે તો નકામી છે.

ભારતવર્ષ સંજો પછુ મુખ્ય જરૂર યેની છે એ વાતનો વિચાર કરતાં, જે આપણે તેને આજે યેની ખામી છે અને ખરી સ્થિતિ શી છે એ હકીકત ઢળાવી રાખીને ખૂબ મોટી મોટી વાતો બોલી જોડીએ ત્યારે જેના ખાતામાં એકમાં સીલકળ ન હોય તેનો લાખ રૂપિયાનો એક લેવા જેવી છે; લેણદાર છાતી ઉપર આવી બેઠો હોય તેને કાઢવાને માટે આવે એક ચાલાકીથી વાપરી શકાય ખરો, પણ પરિણામે એથી લેણદારને કે દેણદારને કોઈને પણ કશો ફાયદો થાય નહિ.

‘રસ્તો અને રસ્તાનું ભાથું’ એ નિબંધમાં જે આવી ગફલત કરી દેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તકનીકોટમાં માફી પામવાની ઇચ્છા હું રાખતો નથી. સાચી વાતને છુપાવીને અથવા નકારીને આગળ ધરી અમુક ભાવ સંજો નકામા તર્ક કયાં હોય તો સર્વની આંખે એના દુકડા કરી નાખવા સારા છે. કારણ કે ભાવ જે તેની વાસ્તવિક સ્થિતિથી તૂટીને જુદો ઉભો રહે તો હાડગાંભની પેઠે એ માણસને કર્મહીણો ને અંદેહશીલ બનાવી મૂકે.

પણ અમુક અવસ્થામાં શું ખરેખર વાસ્તવિક છે એનો નિકાલ લાવવો એ સહજ નથી. એટલાજ માટે ઘણી વખત માણસ માની લે કે જે આંખ સામે દેખાય છે તેજ સૌથી વધારે વાસ્તવિક વસ્તુ છે. ખરેખર તો, માનવસ્વભાવની નીચેના પડમાં જે ઠંધ છે તે જ સૌથી વધારે સાચું છે. કોઈ અંગ્રેજ વિવેચક રામાયણ કરતાં ઇલિયડ મોટું છે એવું સાબિત કરતાં બોલેલો કે, ઇલિયડ કાવ્ય વધારે ‘હુમન’ છે, એટલે કે માનવચરિત્રની વાસ્તવિક

તેમના અંતરમાં દેશનું કિત સાધવાની નિશા છે એવી આપણી શ્રદ્ધા નાશ પામવાને કશું કારણ મળે નહિ, ત્યાં સુધી આપણે પરસ્પર શું કહેવાનું છે તે ઘોઝખી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. પહેલેથી જ રાગ કરી બેસીએ, અથવા વિરોધી બુદ્ધિ લઈ બેસીએ ને વહેમ લાવીએ તો વળતે પોતાની જ બુદ્ધિને છેતરવા જેવું થઈ જાય. ઓછી-વત્તી બુદ્ધિને કારણે જ મતભેદ થાય એવું તો કંઈ હિતમાં બનતું નથી. ઘણું લાગે તો પ્રકૃતિકેરથી મતભેદ પડે છે, તેથી મતભેદને સહન કરવાથી પોતાની બુદ્ધિનું અપમાન થાય છે એ વાત કદાપિ સાચી નથી.

આટલું વિવેચન કરીને હવે ‘ રસ્તો અને રસ્તાનું લાથુ ’ એ નિર્ણયે જે વિવેચન ઉભું કર્યું છે એ બાબત વળી વિશેષ લખું છું.

સંસારમાં વસ્તુસ્થિતિ સાથે આપણે કદી ભ્રમ રાખવો પડે છે, કદી તેની સાથે લડાઈ કરવી પડે છે. આંધળા થઈને ચાલવાથી કે ચતુરાઈ કરવાથી વસ્તુસ્થિતિને આપણાથી ઓળંગી શકાય નહિ; એવી રીતે તો નાનામાં નાનું કામ પણ આપણે કરી શકીએ નહિ.

એટલા માટે દેશહિતના સંકલ્પ સંબંધે જ્યારે આપણે તર્ક કરવા બેસીએ, ત્યારે એ તર્કની મોટી વાત તો એજ કે, સંકલ્પ ગમે એટલો મોટો હોય અને ગમે એટલો સારો હોય તોપણ વસ્તુસ્થિતિ સાથે એને મેળ છે કે નહિ એ તપાસી જોવું જોઈએ. એક ઉપર કેટલા રૂપિયાનો આંકડો છે તે જોઈને રાજ થવાનું નથી, પણ કયા શેઠનો એક છે એ તપાસવાની જરૂર છે.

સંકટને સમયે જ્યારે કોઈને સલાહ આપવાની હોય, ત્યારે છેક સાધારણ જ હોય એવી સલાહ આપવાથી ચાલે નહિ. કોઈ માણસ ખાલી વાસણ સામે માથે હાથ મૂકીને બેઠો હોય ને શું ખાવું ને કેમ કરી પેટ ભરવું એ ચિંતાથી ઘેરાઈ પડ્યો હોય, ત્યારે એને એવી સલાહ આપ્યે એવું

બીજા એ સ્વાભાવિક છે એટલે કે મત લેતાં આવડે હિસાબ કરનારની સંજ્ઞા વધારે નીકળે. પણ હોડાં કંતિંગે સમાની હિસામાં નજર રાખીને જે વાસ્તવનો હિસાબ કર્યો છે, તે હિસાબ વેરના હિસાબ કરતાં વાસ્તવને બહુ ઉંચી દૃષ્ટિએ-ગંભીર દૃષ્ટિએ ગણીને કર્યો છે.

પણ જેઓ કોંઈ ભરાયેલા તેઓ તો બોલવા મંડી પડેલા કે, કંતિંગની સમાનીતિ લાગણીવશતા છે, એનું વાસ્તવનું ભાન ગયું છે ને એને ભાવનાનું વાયુ લાગ્યું છે. હમેશાં એમજ થતું આવ્યું છે. અક્ષૌહિણી સેનાની સંજ્ઞામાં જ જે પણ ગૌરવ માને, તે પક્ષ નારાયણને તરછોડીને પણ પોતાને સ્વબળ માને; પણ જયલાભને જ જે વાસ્તવનું ઉવટનું પ્રમાણ માનીએ તો નારાયણ એકલા ભલેને હો, ગમે એટલી નાની મૂર્તિ લઈને ભલેને એ આવે, તોપણ એ જ વિજય અપાવશે.

આટલી વાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ પક્ષમાં જે સાચું વાસ્તવ છે તે ઉશ્કેરણીને બળે કે લોકસંજ્ઞાને બળે માપી શકાય નહિ. શાન્તિ ધારણ કરતું વાસ્તવ નાનું ને જે વાસ્તવ મનુષ્યને વ્યાપક મારી દોડાવે અને રસ્તો વપાવવા માટે પણ અવસર આપે નહિ એ વાસ્તવ મોટું, એ વાત આપણાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.

‘રસ્તો ને રસ્તાનું ભાથું’ એ નિબંધમાં મેં જે વાતનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમ તો ભારતવર્ષને માટે દેશહિત શું? એટલે કે દેશી કપડાં પહેરવાં ને પરદેશીને હાંદી કાઢવો એ કે બીજું કંઈ? બીજું એ દેશહિત સાધી શકાય થી રીતે? ભારતવર્ષનું સાચું હિત એમાં છે, એ સમજવામાં આપણે પોતેજ વાંધા નાખીએ છીએ એમ નથી; અંગ્રેજોના આપણા પ્રત્યેના વ્યવહાર એ સૌથી મોટા વાંધારૂપ ધર્મ પડે છે. અંગ્રેજ કોઈ રીતે આપણી પ્રકૃતિને માનવપ્રકૃતિ માનવા ઈચ્છતો નથી. તેઓ તો માને છે કે, આપણે જ જ્યારે રાજા, ત્યારે તો જવાબદારી માત્ર આપણી જ; એમની જરા પણ નહિ. જંગાળના એક વાઘ્યા ગયેલા અધિકારીએ ભા. ૨૫

અય એ સ્વાભાવિક છે એટલે કે મત લેતાં આવો દિગ્ગજ કરનારની સંખ્યા વધારે નીકળે. પણ લાઈ કેસિંગે પ્રમા-નો દિગ્ગમાં નજર રાખીને જે વાસ્તવનો દિગ્ગજ કર્યો છે, તે દિગ્ગજ ચેરના દિગ્ગજ કરતાં વાસ્તવને ગદુ ઉંચી દિગ્ગે-ગળીર લીધું દિગ્ગે ગળીને કર્યો છે.

પણ જેઓ કોપે બસાયેલા તેઓ તો જોવવા મંડી પડેલા કે, કસિંગની પ્રમાણિતિ લાગણીવશતા છે, એનું વાસ્તવનું જ્ઞાન ગયું છે ને એને લાવનાનું વાયુ વાગ્યું છે. હમેશાં એમજ થતું આવ્યું છે. અશીલિષ્ટી સેનાની સંખ્યામાં જે જે પણ ગોરવ માને, તે પણ નારાયણને તરછોટીને પણ પોતાને સખજ માને; પણ જ્યલાબને જે વાસ્તવનું ઉવટનું પ્રમાણ માનીએ તો નારાયણ એકલા બહેને હો, ગમે એટલી નાની મૂર્તિ લઈને બહેને એ આવે, તોપણ એ જ વિજય અપાવશે.

આટલી વાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ પણમાં જે સાચું વાસ્તવ છે તે ઉદ્દેશીને જળે કે લોકસંખ્યાને જળે માપી શકાય નહિ. શાન્તિ ધારણ કરતું વાસ્તવ નાનું ને જે વાસ્તવ મનુષ્યને આશુક મારી દોડાવે અને રસ્તો તપાસવા માટે પણ અવસર આપે નહિ એ વાસ્તવ મોટું, એ વાત આપણાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.

‘રસ્તો ને રસ્તાનું સાચું’ એ નિર્ણયમાં મેં જે વાતનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમ તો ભારતવર્ષને માટે દેશહિત શું ? એટલે કે દેશી કપડાં પહેરવાં ને પરદેશીને હાંકી કાઢવો એ કે બીજું કંઈ ? બીજું એ દેશહિત સાધી શકાય શી રીતે ? ભારતવર્ષનું સાચું હિત શેમાં છે, એ સમજવામાં આપણે પોતેજ વાંધા નાખીએ છીએ એમ નથી; અંગ્રેજનો આપણા પ્રત્યેનો વ્યવહાર એ સૌથી મોટા વાંધારૂપ યદ્ય પડે છે. અંગ્રેજ કોઈ રીતે આપણી પ્રકૃતિને માનવપ્રકૃતિ માનવા ઇચ્છતો નથી. તેઓ તો માને છે કે, આપણે જ જ્યારે રાજ, ત્યારે તો જવાબદારી માત્ર આપણી જ; એમની જરા પણ નહિ. જંગાણના એક ચાલ્યા ગયેલા અધિકારીએ

સ્થિતિ એણે સ્વીકારી છે; કારણ કે એ કાવ્યમાં એવીલીઝ મરાયલા શત્રુના શબને રથે તાણી બાંધીને દ્રાવને માર્ગે ધૂળ ઉડાવતો આદ્યો, ત્યારે રામચંદ્રે તો હારેલા શત્રુને ક્ષમા આપી. ક્ષમા કરતાં હિંસા માનવચરિત્રને માટે વધારે વાસ્તવિક છે, એનો અર્થ ને એવોજ હોય કે એનું કંઈ મોટું છે તો એ વાત કબૂલ થાય; પણ સ્તૂત કંઠના પ્રમાણથી પણ વાસ્તવ સ્થિતિનું પ્રમાણ નીકળી શકે, એ વાત તો માણસથી કદી સ્વીકારી શકાય નહિ. એટલાજ માટે લોક ધરભર્યા અધારા કરતાં નાના સરખા એક દીવાને વધારે પસંદ કરે છે.

ગમે તેમ હોય, પણ એ વાત તો સાચીજ છે કે, માનવીના ઇતિહાસની અનેક સામગ્રીઓમાં કઈ મુખ્ય ને કઈ ગૌણ, હાલને સમયે સૌથી ઉપયોગી કઈ અને કઈ નહિ, તે એક વાર માત્ર આંખ ફેરવી ગયે નક્કી કરી શકાય નહિ; અને બેશક, એ વાત તો સ્વીકારવીજ નેહશે કે, ઉશ્કેરણીને દિવસે ઉશ્કેરણીજ સૌથી મોટી લાગશે. રોગ થયો હોય ત્યારે જે વસ્તુ રોગ થવાજ ન દે એવી વસ્તુની વાતો કરવી નકામી છે. એવે સમયે માણસ સહજે બોલી ઉઠે કે ‘રાખી મૂકો તમારી ધર્મની વાતો!’ એનું કારણ એ નથી કે, ધર્મ ખરેખરજ વાસ્તવ પ્રયોજનને માટે નકામો છે ને હુદ્દા બુદ્ધિજ એના કરતાં વધારે ઉપયોગી છે, પણ એનું કારણ એ છે કે, વાસ્તવ ઉપયોગિતા તરફ હું નજર કરવા ઈચ્છતો નથી, પણ વાસ્તવ સિદ્ધિલાભનેજ હું તો કબૂલ કરું છું.

પણ સિદ્ધિલાભથી વાસ્તવનો હિસાબ થોડોજ થઈ શકે? એના કરતાં ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખીને હિસાબ કરવો વધારે જરૂરનો છે. ૧૮૫૭ના બળવા પછી જે અંગ્રેજોએ ભારતવર્ષને નિર્દયતાથી છુંદવાની સલાહ આપેલી તેઓએ માનવચરિત્રના વાસ્તવનો હિસાબ બહુ સાંકડા મનથી કરી નાખેલો. રોગ વળતે એવો સાંકડો હિસાબ થઈ

જાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે કે મત લેતાં આવો. હિસાબ કરનારની સંખ્યા વધારે નીકળે, પણ હોડા કેન્દ્રિગે ક્ષમાની દિશામાં નજર રાખીને જે વાસ્તવનો હિસાબ કર્યો છે, તે હિસાબ વેરના હિસાબ કરતાં વાસ્તવને બહુ ઉંચી દૃષ્ટિએ-ગંભીર દીર્ઘ દૃષ્ટિએ ગણીને કર્યો છે.

પણ જેઓ કોષે લસાયેલા તેઓ તો બોલવા મંડી પડેલા કે, કન્નિંગની ક્ષમાનીતિ લાગણીવચ્ચતા છે, એનું વાસ્તવનું જ્ઞાન ગયું છે ને એને ભાવનાનું વાયુ લાગ્યું છે. હમેશાં એમજ થતું આગ્યું છે. અશ્વૌહિણી સેનાની સંખ્યામાં જ જે પણ ગૌરવ માને, તે પણ નારાયણને તરછોડીને પણ પોતાને સગળ માને; પણ જયલાભને જ જે વાસ્તવનું ઉવટનું પ્રમાણ માનીએ તો નારાયણ એકલા બલેને હો, ગમે એટલી નાની ભૂતિ લઈને બલેને એ આવે, તોપણ એ જ વિજય અપાવશે.

આટલી વાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ પણ માં જે સાચું વાસ્તવ છે તે ઉદ્દેશ્યીને બળે કે લોકસંખ્યાને બળે માપી શકાય નહિ. શાન્તિ ધારણ કરતું વાસ્તવ નાનું ને જે વાસ્તવ મનુષ્યને આણુક મારી દોડાવે અને રસ્તો તપાસવા માટે પણ અવસર આપે નહિ એ વાસ્તવ મોટું, એ વાત આપણાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.

‘રસ્તો ને રસ્તાનું જાણું’ એ નિબંધમાં મેં જે વાતનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમ તો બારતવર્ષને માટે દેશહિત શું? એટલે કે દેશી કપડાં પહેરવાં ને પરદેશીને હાંદી કાઢવો એ કે બીલું કંઈ? બીલું એ દેશહિત માપી શકાય શી રીતે? બારતવર્ષનું સાચું હિત એમાં છે, એ સમજવામાં આપણે પોતેજ વાંધા નાખીએ છીએ એમ નથી; અંગ્રેજનો આપણા પ્રત્યેનો વ્યવહાર એ સૌથી મોટા વાંધારૂપ યદ્યપિ પડે છે. બંગ્લે કોઈ રીતે આપણી પ્રકૃતિને માનવપ્રકૃતિ માનવા ઇચ્છતો નથી. તેઓ તો માને છે કે, આપણે જ વધારે સખા, ત્યારે તો જવાબદારી બાજુ આપણી જ; એમની જરા પણ નહિ. બંધાવવાના એક આક્રમક મુદ્દે આ અધિકારીએ

નાખવો જોઈએ. જો એમ ન કરે, પોતાના રાજદાને જો વિશ્વવિધિ કરતાં પણ મોટો માને તો પછી એ ભયંકર અધત્તાએ કરીને. દેશમાં પાપના જોખનો ઢગલો કરી દઈ એક દિવસ એવો આવે કે ત્યારે એ ભયંકર ભુદાઇને કારણે જ દેશમાં દારણ દાવાનળ સળગી ઉડયા વિના રહે નહિ. દેશના અંતર અંતરમાં રોજ રોજ જે ચિત્તવેદના એકઠી થતી બાય છે તેને માત્ર કૃત્રિમ માનીને પોતાને ખજે કૂલેલો અંગ્રેજ હસી કાઢી શકે-મોલિં તેને ન ગણકારીને રાજનીતિને પુદ્ગિનું લક્ષણ માની શકે અને ઇલિયટ તેને પરાધીન ભતિની રૂપમાં માનીને ધકપણમાં પણ હાંત કચકચાવી શકે; પરંતુ આ બિચારા નખજાની વેદનાનો હિસાબ કોઈ જ રાખતું નથી એમ માનો છો? ખજવાન બચારે માની લે કે, મારા અન્યાય કરવાના નિર-કુશ અધિકારને હું કબજે રાખવાનો નહિ, છતાં પણ ઇશ્વરના વિધાન પ્રમાણે તો એ અન્યાયનો જરૂર ખદલો લેવાની વૃત્તિ માનવહૃદયમાં ધીરે ધીરે ધૂમાંધ ધૂમાંધને સળગી ઉઠે; એ વૃત્તિને જ માત્ર અપરાધી માનીને તેને ખરાખર દાખી દઈ નિરાંતે સૂઈ રહે અને એ રીતે પ્રખળ ખજ વડેજ પોતાના ખજના મૂળમાં કુહાડાનો ધા કરે. કારણ કે ત્યારે એ અશક્તના ઉપર ધા કરતો નથી, પણ વિશ્વપ્રજ્ઞાંડના મૂળમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે વજ્જશક્તિની સામે પોતાનો મુક્કો ઉગામે છે. એ તમે એમ કહો કે, જે વેદના હથિયાર વિનાનાને પણ આમ સળગાવી મૂકે છે, જેથી આવા નખજાની પણ ધીરજ છુટી બાય છે ને તેથી તે પોતાને જ નાશને માર્ગે દોડવો જાય છે, એ બાબતમાં અમારો પાર્શ્વાત્યોનો કથો હાથ નથી, અમે કયાંય પણ અન્યાય કરતા નથી, અમે માત્ર સ્વાભાવિક ખેદરકારીને કે ઉદ્વેગને કારણે રોજ રોજ અમારા કરેલા ઇપકારને તમારી આંખોમાં અરુચિકર બનાવી મૂકતા નથી; જો માત્ર અમારો જ દોષ કાઢીને અમારા સામે કહો કે અમારાથી યદ્ય શક્યું નથી એટલા માટે અસંતુષ્ટ થવું એ બારત વગરકારણે અપરાધ

કરે છે. અને આત્મવૃત્તિને કારણે પદ્મવર કમળ જે આકાશને
મેઘવર્ષી જેવજાય છે. આથી તે એકો સર્વજ્ઞના સ્વરૂપ
જડી વળે. અને સર્વજ્ઞનો વિજય હોવા કરતાં સ્વકાંક્ષી જડો,
અને સર્વજ્ઞો દ્વારા સર્વ કરવો, આત્મવૃત્તિ અને કલ્પિત
અવસ્થાનો નશા. પરિવર્તિતર અને અગિયારમી સદિમાં
આ સેવો વલોને પ્રિયિષ્ઠ પશુવર્જનો સીમાવર્જનાનું સર્વજ્ઞ
આત્મી દેશે તે. એકાદ અસદાસી તે. હમને કરું કરું
કુળ નહિ મહે. તમારા સરીરમાં ગિર તે. ઓ. છતાં પણ
સાચી સાચે સાચા સારી કરવાનું સમારું ગિર નથી.
નથો કાયદો કરીને દોઢાનો નરો સાંકળ પડી શક્યો. પણ
વિખાતાને કાચે જડી શક્યો નહિ.

માટે માનવપ્રકૃતિના મારગી વિચિત્રે નિયમે જે ત્રીક
શુંદાપાક ખાઈ ખેડા છે તેની તીખી વાદ આપીને મારા
નિબંધથી તેમને ગ્રૂપ કરી સકીશ એનો ખેડી આસા હું
રાખતો નથી. હુણ્દિ ત્યારે જાગી ઉઠે, ત્યારે એ વાત
મનમાં રાખવી જોઈએ કે, હુણ્દિના મૂળમાં બહુ દિવસ-
થી બહુ કારણો એકઠાં ચતાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ. એ
વાત મનમાં રાખવી જોઈએ કે, એક પરને ત્યાં સર્વ
પ્રકારે નિર્ણય ને નિરુપાય બનાવી દેવામાં આવે છે ત્યાં
સામા પક્ષની બુદ્ધિનો નાશ અને ધર્મની હાનિ જરૂર જ
થાય છે. જેની ઉપર હમેશાં અદ્રશ્ય રાખીએ, જેનું રોજ
રોજ અપમાન કરીએ તેની સાથે વ્યવહાર રાખવાથી
આપણું માન ઉજ્જવળ રાખી શકાય નહિ. નળજાના સંબંધ-
થી બળિયો હિંસક બની જાય ને પરાધીનના સંબંધથી
સ્વાધીન હોય તે નિરંકુશ બની જાય. પ્રકૃતિના આ નિયમને
કોણ ધક્કેલી શકે? વધતાં વધતાં વાત ક્યાંયની ક્યાં આલી
જાય, પણ શું એને ક્યાંય અટકાવજ નહિ? ચરિત્રના
છૂટા મૂકેલા ઘોડાથી આંખમાં ધૂળ ઉડી બુદ્ધિ આંધળી
થઈ જાય ત્યારે શું એથી દરિદ્રને એકલાનેજ તુકસાન થાય?
હુળજાને એકલાનેજ હુણ્ડનું કારણ થઈ પડે?

... આ જે બહારના ઘા બહુ દિવસથી દેશનાં દિલ

ઉશ્કેરે છે ને સુગમની મૂકે છે, એ તો ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત છે એમાં તો કોઈની ના પાડી શકાય એમ નથી. અને અંગ્રેજ પ્રયોગ વહીવટ અને જમીન સાવધાનતા કેવળ એક બાબતે-માત્ર દુર્ગંજની જ બાબતે દેખાવીને જે અસમાનતા ઉભી કરી દે છે; ને તેથી ભારતવાસીની સમગ્ર બુદ્ધિને અને સમગ્ર કદરૂપનાને તથા ચેદનાની સમગ્ર લાગણીને બહારની બાબતે, આ ઉત્પાતની દિશાએ ખેંચી આણે છે એમાં કયો સંદેહ નથી.

આથી, આવી અવસ્થામાં દેશની કચી વાત સૌથી મોટી એ જે લોક બૂઝી જાય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. પણ તે સ્વાભાવિક હોવા છતાં પણ સર્વ કાળે ચારી નથી હોતી. હુકમના આવેશની તીવ્રતા પૃથ્વીનાં સૌ વાસ્તવ કરતાં મોટું વાસ્તવ છે એમ માનવાથી આપણે અનેક ભયંકર ભ્રમમાં પડી જઈએ છીએ-એનો અનુભવ સંસારમાં અને આપણા પોતાના જીવનમાં આપણને ડગલે ને પગલે મળે છે. સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરી જોઈશું તો જાતિઓના ઇતિહાસમાં પણ એ વાત અનેક વાર ચોખ્ખી દેખાય છે.

“બલે ઠીક, તમે એને દેશની સૌથી મોટી વાત માને છે ? ” આવો પ્રશ્ન થણા લોક રાગ કરીને મને પૂછશે એ હું જાણું છું. એ ક્રોધ વહોરી લઈને પણ એ ઉત્તર આપવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ.

ભારતવર્ષની સામે વિધાતાએ જે કોલ્લેસ મૂક્યો છે, તે ઉકેલવો બહુ સરકેલ પણ હોય, પણ ધીરે ધીરે ઉકેલતાં ઉકેલવો કઠણ નહિ પડે. તે આપણી જ સામે આવી પડ્યો છે, એટલે ખીલ દૂરના ઇતિહાસના ફાળલાથી ઉકેલવા જઈશું તો એનો છેડો હાથ લાગશે નહિ.

ભારતના પર્વતમંડળથી આરંભીને સમુદ્ર સુધી નજર ફેરવી જઈશું તો સૌથી પહેલું શું નજરે પડશે ? આટલી જુદી જાતિઓ, આટલી જુદી ભાષાઓ અને આટલા જુદા આચાર જગતના ખીલ કોઈ પણ દેશમાં નથી.

પશ્ચિમ દેશના જે ગદ્યા ઇતિહાસો આપણે નિશાળ-માં લાણીએ છીએ, એમાંના કોઈમાં આવો કોઈકો દેખાતો નથી. યુરોપમાં જે લેદ-પ્રલેદ વચ્ચે જુદા મત્ત્યાં હતાં, તે આપણા જેવાં ન હતાં. એમનામાં મેળતું એક એવું તત્ત્વ હતું કે લડીને પાછા એકઠા થઈ ગયા ત્યારે એમના મોં ઉપર જુદાઈનું ચિહ્ન પણ મળે નહિ. પ્રાચીન યુરોપમાં રોમન, ગ્રીક, ગાથ વગેરે જાતિઓમાં શિક્ષાદીક્ષાનો બહારથી ગમે એટલો લેદ દેખાતો હતો, તોપણ પ્રકૃતિએ તો એ સવાળા એકજ જાતિના હતા. એકબીજાની ભાષા, વિદ્યા અને રંગ મેળવી એક થઈ જવાનો પોતેજ પ્રયત્ન કરતા. વિરોધને તોપે ગળી જઈ જ્યારે મળી ગયા છે, ત્યારે સમજાયું છે કે તેઓ એક ધાતુના ગઢા બની ગયા છે. ઇંગ્લાંડમાં એક દિવસ, સેક્સન, નોર્મન અને કેલ્ટિક જાતિઓમાં વિરોધ થયો હતો, પણ તેમનામાં એકતાનું એક પ્રકારનું સ્વાભાવિક જ તત્ત્વ હતું કે જેથી જિતનારી જાતિ કાયમને માટે જુદી રહી શકી નહિ; વિરોધ કરતી કરતી પણ તે ક્યારે એક થઈ ગઈ તે પણ જણાયું નહિ.

આથી યુરોપિયન સભ્યતામાં માણસની સાથે માણસે એકતા કરી છે એ સ્વાભાવિક એકતા છે. યુરોપ આજે પણ એ સ્વાભાવિક એકતાને માને છે—પોતાના સમાજમાં કોઈ ગંભીર લેદ થવા દે નહિ, થાય તો તેને હાંકી કાઢે કે મારી નાખે. યુરોપની ગમે તે જાતિ હોય ને, પણ તે સર્વે માટે અંગ્રેજના સંસ્થાનનાં બારણાં ઉઘાડાં, અને એશિયાવાસી તેની પાસે ઘસાઈને પણ ન જાય એટલા માટે સાપની પેઠે ફેણ માંડીને સદા સાવચેત બેસે.

યુરોપની સાથે ભારતને અહીંથીજ—શરૂઆતથીજ લેદ દેખાશે. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જ્યારથી શરૂ થયો હશે ત્યારથીજ વર્ણ સાથે વર્ણનો અને આર્ય સાથે અનાર્યનો વિરોધ હતો. ત્યારથીજ આ વિરોધ મટાડવાને માટે ભારતવર્ષનું દિવ લાગ્યું હતું. આર્ય સમાજમાં જે અવતાર-સ્વરૂપ મનાય છે તે સમયદ્રે દક્ષિણ દેશમાં આર્યોનાં

સંરધાને વધારવા પ્રયત્ન કર્યો ને તે માટે જે દિવસે ચંડાલરાજ ગુરુક સાથે ફોરની બાંધી, જે દિવસે કિષ્કિં-ધાના અનાયોનો વિનાશ ન કરતાં તેમને મિત્ર બનાવી સહાયક કરી લીધા, અને લંકાના હારેલા રાક્ષસરાજ્યને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં વિમીષણની સાથે બંધુભાવ બાંધી યત્રુની યત્રુતાના કાંટા ઉખેડી નાખ્યા એ દિવસે આ મહાપુરુષે ભારતવર્ષનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો હતો. ત્યાર પછીથી આજ સુધી આ દેશમાં માણસોનો જે ગ્રેજો બરાયો છે તેમાં વિચિત્રતાનો પાર રહ્યો નથી. જે સામગ્રીને એકઠી બાંધી શકાય નહિ, તે આવી આવીને એકઠી થઈ ગઈ છે. એવી રીતે આવી આવીને બોલે એકઠો તો થયો, પણ ઘર બંધાવાની કરી તૈયારી થઈ શકી નહિ. એટલા માટે એ કઠણ બોલે ભારતવર્ષ-ને હલ્લે શે વર્ષથી માથે ઉચ્છ્રી રાખવો પડે છે. ત્યારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એજ છે કે, આ વીખરાઈ પડેલી સામગ્રી કેવી રીતે બેઠી શકાય? જે વિરુદ્ધ સ્વભાવની છે તેને અનુકૂળ શી રીતે કરી શકાય? જેમનામાં અંદરથીજ વિભેદ છે એની કોઈ રીતે ના પાડી શકાય એમ નથી તે સંબંધી શી રીતની બ્યવસ્થા કરી હોય તો એ ભેદ બને એટલો એકબીબને ઓછો નડે, એટલે કે શું કશું હોય તો સ્વાભાવિક ભેદનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ વાંધારૂપ ન થઈ પડતાં સામાજિક એકતાને બને એટલી મદદ કરે?

જુદા જુદા પ્રકારના લોક જ્યાં એકઠા થયા છે ત્યાં સતદિવસ એ કોણડો આવી ઉભો રહે છે કે, એ જુદાઈની પીડાને, એ ભેદની દુર્બળતાને કેમ કરીને દૂર કરી શકાય? એકઠું રહેવું તો બેઈએજ, ને એક થઈ શકાય નહિ; આવી સ્થિતિ કરતાં માણસને ખીજ કોઈ સ્થિતિ વધારે દુઃખકર ન હોઈ શકે. એવી સ્થિતિમાં એવો પ્રયત્ન થાય કે, એ ભેદને અમુક સીમા બાંધીને અલગ કરી દેવો-એક બીબે સામસામાના ઘસારામાં ના આવે એ સંભાળી લેવું, એક બીબની બાંધી લીધેલી

મીના સામેના એકાએ સત્તે, એવી વ્યવસ્થા કરી લેવી. પણ એ વિશેષની સીમાએ જે પ્રયત્ન જવડવામાં બહુ બુદ્ધા હોઈને એકા રહેવામાં મક્ક કરે, તેજ મીનાએ વળત જતાં બુદ્ધાને એક કરતાં અટકાવી કે. જો જેમ સામસામેના ધાને અટકાવે, તેમજ એકબીજાને મળવા પણ અટકાવે, અશાન્તિને દૂર અટકાવી રાખવી તેનું નામ શાન્તિ સ્થાપી એમ ન કહેવાય. ખરી રીતે તો એથી કાયમને માટે અશાન્તિની સીમાએ બંધાય છે. વિરોધને દૂર રાખવા જતાં પણ રહે તો ખરોજ. છોડ્યા છતાં પણ કોઈકે દિવસ સદાસમૂર્તિ ધારણ કરીને સામે આવી ઉભો રહે.

માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ વ્યવસ્થા બાંધવાને કારણે એક ધરમાં રહીને એકબીજાને નકારવા એથી એમનો સ્વીકાર થયો કહેવાય નહિ. એથી માણસને આરામ મળે, પણ શક્તિ મળે નહિ. સાંકળે બાંધાયાથી કામ તો ચાલે, પણ પ્રાણ તો એકતાથીજ બંધાય.

ભારતવર્ષે પણ આટલો વળત પોતાના ભેદભાવને ને વિરોધભાવને એક વ્યવસ્થાની અંદર તાણી લાવી અમુક અમુક કોઠામાં પૂરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા કોઈ દેશમાં આવો ખરેખાતનો ભેદભાવ એકઠો આવી ઉભો નથી, એટલો બીજા કોઈ દેશમાં આવો કઠણ પ્રયત્ન કરવાનું કશું કારણ નહોતું.

આવું નિરંકુશ છિન્નભિન્ન સત્ય જ્યારે લાંબુ થઈને જ્ઞાનનો માર્ગ રોકી બેસવા પ્રયત્ન કરે, ત્યારે વિજ્ઞાનનું પ્રહેલું કામ તો એ કે, તેમને ગુણકર્મસ્વભાવને અનુસરીને ગોઠવી દેવું. પણ શું વિજ્ઞાનમાં કે શું સમાજમાં એવી રીતે સામગ્રીને હારબંધ ગોઠવી દેવી એજ કંઈ છેવટનો હેતુ ન હોઈ શકે; છેવટનો હેતુ તો એ હોઈ શકે કે, તેનું એક કલેવર બાંધવું. ઇંટ, ચૂનો, સુરકી, લાકડાં વગેરે સામગ્રી એકઠી થઈ જાય તો એકબીજાને બગાડી નાખે. માટે તેમને છૂટી છૂટી રાખવી એ છેવટનો હેતુ ન હોઈ શકે; તે બધાનો ઉપયોગ કરીને એક મોટું મકાન ચણવું એજ

છેવટનો હેતુ તો હોઈ શકે.

આપણા દેશમાં પણ એમ જુદા જુદા ભાગ તો તૈયાર છે, પણ ગમે તો ચણવાનું કામ હજી શરૂ થયું નથી કે ગમે તો એ કામ બહુ આગળ વધ્યું નથી. એક જ પ્રકારની વેદના અનુભવવાથી લોહી જેમ સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંને વિંટાઈને રહે છે તેમ વિધિનિવેધની સૂઝી કંઠણ વ્યવસ્થાને એકેવારે વીંટી લઈને જ્યારે એક સરસ સહાનુભૂતિની નાડીઓના જાળાની અંદર પ્રાણનું ચૈતન્ય વ્યાપી દેવાય, ત્યારે બાણીએ કે મહાભૂતિએ ફેલું ધારણ કર્યો.

આપણે જે જે દેશના ઇતિહાસ વાંચ્યા છે, તે સઘળા દેશોએ પોતાને અનુકૂળ જુદે જુદે ભાગે પોતાની સિદ્ધિ આપી છે. તેમના વિકાસમાં જે જે વિશ્વો નડેલાં તેમની સામે તેમને લડવું પડેલું. એક દિવસ અમેરિકામાં એવો કોલોડો હતો કે સંસ્થાનવાસીઓ એક દિશાએ અને તેમની કળ ચલાવનારા સમુદ્રની સામી દિશાએ-માથું ને ધડ બાજે બસાબર છુટાં-એવો વિભેગ કોઈ બલિધી સહન થઈ શકે નહિ. જન્મેલું બાળક જેમ માતાના શરીર સાથે કસા બંધ ને બંધાયેલું રહી શકે નહિ-નાળ કાપવોજ પડે-તેમ અમેરિકા સામે આ નાળ કાપવાનો પ્રશ્ન આવી પડ્યો, ત્યારે છરી લઈને ઝટ કાપ મૂક્યો. એક દિવસ ફ્રાન્સની સામે કોલોડો આવી પડ્યો કે, ત્યાં રાજ અને પ્રજાના લોક હતા તો એક બલિના, પણ એ બેના જીવનના રસ્તા ને સ્વાર્થ એવા વિરુદ્ધ હતા કે એ જુદાઈની ખીટા માણસથી સહન થઈ શકે નહિ. આવી સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે ફ્રાન્સને એક વાર લોહીની નદી વહેવડાવવી પડી હતી.

બહારથી બેતાં અમેરિકા અને ફ્રાન્સની સાથે જારત-વર્ષના કોલોડો મળતો આવે છે. જારતવર્ષમાં પણ રાજા-પ્રજા એકબીજાથી દૂર રહે છે, તેમજ તેમના બેના જીવનના રસ્તા ને સ્વાર્થ જુદા છે. એવે ઢેકાણે રાજકારણ તો વખતે સાથે ચાલે, પણ રાજકારણની વ્યવસ્થા ઉપરાંત માણસને ખીલ અનેક તૃપ્તિઓ હોય છે. જે આનંદ માણસ

જીવી શકે અને વિકાસ પામી શકે એ આનંદ માત્ર કાય-
દો કે કોર્ટો સ્થાપવાથી કે પોલીસ સ્થાપી જનમાલનું
રક્ષણ કરવા માત્રથીજ મળી શકે નહિ. માણસ આધ્યાત્મિક
જીવ છે—એને શરીર છે, મન છે, હૃદય છે—તેને તૃપ્ત કરવા
જતાં એ સમગ્રને તૃપ્ત કરવું પડે. સજીવ પદાર્થના એક
અંગને પીડા થતાં એ સમગ્ર પદાર્થને પીડા થાય. તેને
કોઈ વસ્તુ આપવી હોય તો એ વસ્તુ એકલીનો હિસાબ
ગણવાનો નથી, પણ એ વસ્તુ એને કેમ આપવી એ હિસાબ
એ કરતાં પણ મોટો છે. ઉપકારની સાથે સાથે આત્મ-
શક્તિ અપાય નહિ તો એ ઉપકાર તો માત્ર બોલત સમાન
થઈ પડે. જો એની સાથે સ્વાધીનતાનો આનંદ હોય તો
એ કંઠણ રાજવહીવટ પણ છાનામાના સહન કરી લેવાય,
એટલુંજ નહિ પણ હીંડી ચાલીને તેને કબૂલ પણ કરી
લેવાય. માટેજ કહું છું કે, કેવળ માત્ર સારી વ્યવસ્થાજ
માણસને સંતોષ આપી શકે નહિ.

વળી જ્યાં રાજ પ્રજા દૂર રહે, એકબીજા વચ્ચે કામ
સિવાય બીજો ઉંચો અંતરનો સંબંધ બંધાતાં વાંધા ઉઠે,
ત્યાં રાજકારભાર ગમે એટલો સારો હોય તો પણ ત્યાં માત્ર
આફિસ, અદાલત અને કાયદા-કાનુન સિવાય બીજું કંઈ
હોઈ શકે નહિ. આટઆટલું છતાંય માણસ કેમ આમ
સુકાતો જાય છે, તેની અંદરનો આનંદ કેમ આમ ઉડી
જાય છે તે સંબંધે કારભારીઓ કશોય વિચાર કરે નહિ,
માત્ર રાત્રી આંખ કરે; એટલુંજ નહિ પણ પ્રજા પોતે પણ
પોતાને સારી રીતે સમજી શકે નહિ. આમ રાજપ્રજા એક-
બીજાથી જુદાં રહેવાથી રાજકારભાર સૂકો ને જીવનહીન
બન્યા વિના રહે નહિ. કનનસીમે ભારતમાં પણ એમ જ
બન્યું છે એની કોઈથી ના પડાય એમ નથી.

ત્યાર પછી અદારમી સદીના ફ્રાન્સની સ્થિતિ સાથે
આજના ભારતની સ્થિતિ મળતી આવે છે, એ વાત પણ
માનવી પ્રજાએ. આપણા રાજકારભારીઓનું જીવન આપણા
જીવન કરતાં બહુ જ ખર્ચાળ છે. તેમનાં ખાનપાન, તેમનાં

વિલાસ-વિહાર, સમુદ્રની પેલી પાર આ પારનું તેમનું ખર્ચ, અહીંથી છૂટી જઈને વિલાયત જાય ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં અહીંના કામની જોગવાઈ અને તેમનાં પેન્શન એ સૌ આપણે કરવું પડે. જોતજોતામાં એમના વિલાસની માત્રા વધી ગઈ છે, એ તો સૌ કોઈને જાણીતું છે. એ સૌ વિલાસનું ખર્ચ જોગવાનો ભાર ભારતવર્ષને માથે છે, અને એને પોતાને તો એ વેળા પેટમાં નાખવાના પણ ધાંત્રા છે । એવી સ્થિતિમાં જે વિલાસી બળવાન પણ, તેમનું અંતઃકરણ નિર્દય બને, એ કોઈ એમને કહે કે જુઓ, આ હતભાગી-આઓને પૂરું ખાવાનું પણ મળતું નથી; ત્યારે તેઓ સાળિત કરવા મંડી પડે કે, એમને જે ખાવાનું મળે છે તે પૂરતું છે ને સ્વાભાવિક છે. જે સૌ કારકુનો પંદર વીસ રૂપિયામાં મજૂરની પેઠે મહેનત કરી મરે છે, તે પોતાના પરિવારનું શી રીતે પેટ ભરી શકે છે હશે એનો વિચારભારે મહિનો ખાતો સાહેબ, વીજળીના પંખાનીચે ઠંડા થઈ જાય ત્યારે પણ કરવાની પરવા કરે નહિ. કારણ કે એ મનને શાન્ત સ્થિર રાખવા ચલાય, નહિ તો એનું ખાધું પચે નહિ ને એનો પિત્તો ઉછળી આવે. એને ઘોડાથી ચાલે નહિ. અને ભારતવર્ષ ઉપર જ એનો આખો આધાર છે, એ વાત જો નક્કી જ છે તો પછી એ વાત પણ નક્કી જ છે કે, એની ચારે બાજુના લોક શું ખાય છે, શું કરે છે ને શી રીતે ઢહાડા કાઢે છે એનો વિચાર નિઃસ્વાર્થપણે તો એને કદી આવે જ નહિ. વળી એકાદ બે માણસ નહિ, કેવળ એક રાજા નહિ, એક મહારાજા નહિ, પણ સમગ્ર જાતિના લોગવિલાસ ભારતવર્ષે પૂરા પાડવા પડે. બહુ દૂર બેસીને બાદશાહ જેવા વિલાસ લોગવવા છતાં તેમને માટે કશા પણ સગ-પણ વિનાની પરદેશી જાતિનાં અન્નવસ્ત્ર ઉપર છરી મુકાય છે. આવી નિષ્કુર વિષમતા રાજ ને રાજ વધ્યા જાય છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

આથી એક બાજુએ મોટા મોટા પગાર, જાડું જાડું પેન્શન ને લાંબા લાંબા ચોખા; બીજી બાજુએ કેવળ દુઃખ

ને અર્થે ભૂખે પેટે ચકાવતો સંહારચક્રદાર ! માત્ર અત્ર-
વસ્ત્રની જ તાણ છે એમ નથી, આપણી આબરૂ પણ એટ-
લી હલકી, એકબીજાની કિંમતમાં પણ એટલા દેર કે
કાયદાને હિસાબે પણ પદપાનમાંથી આપણને બચવું બહુ
મુશ્કેલ પડે. એવી રીતે તો જેમજેમ દહાડા જાય છે, તેમ
તેમ ભારતવર્ષની છાતી ઉપરનો ભાર વધતો જ જાય છે,
જે પદ્મ વસ્ત્રોની વિપમતા પણ પાર વિનાની વધતીજ જાય
છે, એ જાણવાનું હવે કોઈને બાકી નથી. આ સ્થિતિમાં
એક બાબતથી વેદના અસદ્ધ થતી જાય છે, બીજી બાબતએ-
થી અવગણના પણ એટલી જ ગંભીર થતી જાય છે. આવી
તાપની અવસ્થા જો આલુ જ રહે તો એક દિવસ વાવા-
ઝોડું આવે જ એમાં કશો સંદેહ નથી.

આમ કેટલુંક ઐક્ય હોય તોપણ આપણે કહેવું
જોઈશે કે, વિપ્લવની પહેલાં અમેરિકા તથા ફ્રાન્સની સામે
જે એકમાત્ર ડોહડો હતો અને જે ડોહડો ઉકેલતાં તેમને
મુક્તિ મળી જાય એમ હતી, તેજ ડોહડો આપણે
ડોહડો નથી. આપણે જો દરબાસ્તના બળ વડે કે શરીરના
જોર વડે રાજકર્તાને ભારતવર્ષમાંથી વિદાય લેવા રાજી
કરી શકીએ તો પણ આપણે ડોહડો ઉકેલી જાય નહિ,
એવી સ્થિતિમાં તો અંગ્રેજ પાછો આવશે નહિ તો વળી
એવો બીજો કોઈક આવી પડશે કે જેના મોંની ફાડ ને
પેટનો ઘેરાવો અંગ્રેજ કરતાં નાનો નહિ હોય.

કહેવાનું કારણ નથી કે, જે દેશ પોતાની જાતિને
ગાંડી એક મહાજાતિ બનાવી શકે નહિ, તે દેશમાં સ્વા-
ધીનતા હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે સ્વાધીનતાનો 'સ્વ'
ક્યાં છે? સ્વાધીનતા? કોની સ્વાધીનતા? ભારતવર્ષમાં
બંગાળી જો સ્વાધીન થાય તો દક્ષિણની નાયર જાતિ
પોતાને સ્વતંત્ર થઈ માને નહિ; અને પાશ્ચિમની જાટ જાતિ
જો સ્વાધીનતા પામે તો પૂર્વની આસામ પ્રદેશની જાતિ
તેના ફળનું ગૌરવ પામે નહિ. એક બંગાળામાંજ હિન્દુની
સાથે મુસલમાન પોતાનું ભાગ્ય એકઠું કરવા રાજી હોય

એમાં કયાં લક્ષણ જણાતાં નથી. ત્યારે સ્વાધીન ધ્યાન કેવું ? હાથની સામે પગ, પગની સામે માથું. એકે વારે જુદું રહીને હિસાબ ગણે ત્યારે લાભ એ વસ્તુજ કોની ? એવો તર્ક પણ અંતગાય છે કે, જ્યાંસુધી આપણે પારકાના આકરા વહીવટને તાબે રહીશું, ત્યાંસુધી આપણે જીતિને ખાંધી શકીશું નહિ. પગલે પગલે વાંધા પડશે ને એકઠા મળીને જે મોટાં મોટાં કામ કરવાથી એકબીજાનો મેળ જીતે તે કામ કરવાનો અવસર જ મળશે નહિ. આ વાત જો સાચીજ હોય તો તો પછી એ કોલોસાનો કોઈ ઉકેલ જ નથી. કારણ કે દુકડા કોઈ દિવસ આખા સામે તો વિરોધ જગાવી શકે નહિ, ને જગાવે તો જિતી શકે નહિ. દુકડામાં બળ ભાગે, ઉદેસ્ય ભાગે, કામ કરવાની ખંત પણ ભાગે. વળી દુકડા પણ જરૂરી પેઠે પડ્યા પડ્યા બચી તો શકે, પણ કોઈ ઉપાયે કોઈ વાયુવેગે તેને હલાવવા જતાં જ વીખરાઈ પડે, ભાગી જાય, એક દુકડો બીજામાં અથડાઈ બેના ચાર થઈ જાય અને તેમનામાં રહેલી દુર્ગંજતા અનેક સ્વરૂપે બગી ઉઠી એકબીજાનો સંહાર કરવા મંડી પડે. આપણે પોતે એક ના હોઈએ તો બીજા જે આપ્રો એક હોય તેને ખસેડી શકીએ નહિ, અને તો તે કૃત્રિમ રીતે એક થયો હોય તોપણ.

ખસેડી શકીએ નહિ એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ બહુજ જરૂરને કારણે માનો કે તેમ કરી શક્યા તોપણ જે બહારના બંધનને લીધે આપણે એકઠા થયા હતા, તે બંધન પણ ત્યારે પૂરુંજ થવાનું, નૂતી જવાનું. ત્યારપછી તો આપણો અંદરનો વિરોધ પાછો જાગવાનો. તેવે સમયે મારામારી કાપીકાપી કયાં પાછી પણ એક થવાનું આપણી પાસે કંઈ કારણ હશે નહિ. વળી આપણને એવો સમય પણ કોઈ આપશે નહિ; કારણ કે આપણને મળેલા શુભ પ્રસંગનો લાભ આપણે ઘડી શકતા નથી ત્યારે જ્યોતના જે તો બળવાન જીતિજીત વખતે કબજા હોય તો વાત એવી વેધાર જ પડી હોય છે, તે કંઈ આપણા પરના બળ ૨૧

ચાલતો યુદ્ધકાંડ નાટકના દ્રશ્યોની પેડે છેદેલી જોતી માત્ર ચૂપચાપ એવી રહેશે નહિ. ભારતવર્ષ કંઈ એવા દેશ નથી કે લોકોની આંખ એના ઉપરથી કદીયે ખસતી હોય.

આથી જે દેશમાં વસતી જુદી જુદી જાતિઓ એક થઈને એક મહાજાતિ બની શકે નહિ, તે દેશ પરદેશીની સત્તા નીચે હોય કે ન હોય તે વિચારવાની જરૂર નથી. એમ મહાજાતિને ગાંધવાનોજ જ્યાં એક મોટો પ્રશ્ન આવી પડે છે, ત્યાં બીજા સૌ નાના નાના પ્રશ્નોએ એક બાબુ ખસી જવું જોઈએ-એટલુંજ નહિ, પણ પરદેશી રાજ્ય પણ એ બાબતમાં કામ આવી શકે એમ હોય તો એને માટે તે રાજ્યને પણ આપણા ભારતવર્ષની સામગ્રીસ્વરૂપ માની લઈ કબૂલ કરી લેવું પડશે. તેને અંતરની પ્રીતિથી કબૂલવાને બહુ વાંધા છે. એ બધા વાંધા દૂર કરીને અગ્રેજી રાજ્ય શું કરીએ તો આપણા આત્મસંમાનને દબાવી શકે નહિ? શું કરીએ તો તેમની સાથે આપણા ગૌરવલયો સંબંધ ખાંધી શકાય? એ બહુ કઠણ પ્રશ્નનો પણ વિચાર આપણે કરવો પડશે. રાગ કરીને જો આપણે કહીએ કે 'ના, એ તો અમારે કરવું નથી,' તો એ વાત ચાલશે નહિ; આપણે એમ કરવુંજ પડશે. કારણ કે જ્યાંસુધી આપણે એક મહાજાતિ ગાંઠી શક્યા નથી ત્યાંસુધી પરદેશી રાજ્ય-નું જે પ્રયોજન તે કદી પૂરું થશે નહિ.

આપણા દેશનો સૌથી મોટો કોહડો એ છે કે, થોડા દિવસ થયાં વિધાતાએ આપણી સર્વ ચેતનાનું કારણ ખેંચી આણીને એના હાથમાં મૂક્યું છે. આપણે તે દિવસે ધાયું હતું કે, બંગલગને કારણે એણે જે આપણાં મન બાજ્યાં છે, તેટલા માટે આપણે એને દેખાડી આપીશું; આપણે પરદેશી મીઠું હવે હાથમાં ઝાલીશું નહિ; દેશ-માંનું પરદેશી કાપડ ખેંચી નાખશું નહિ ત્યાં સુધી પાણી પીશું નહિ; પારકાની સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા, ત્યાં ઘરમાં જ એવું જુદું જામ્યું કે પહેલાં એવું કદી જોયું સાંભળ્યું ન હતું. હિન્દુસલમાનનો વિરોધ અક-

સ્માત્ ગંભીરરૂપે બાળી ઉઠયો.

એ વાતથી આપણને ગમે એટલું દુઃખ લાગે એમ હોય, તો પણ આપણે એ શીખવાની પણ જરૂર હતી. એ વાત આપણે નકકી બાણવાની જરૂર હતી કે, આપણા દેશમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એ બે જુદાં તંત્ર છે એ વાત આપણે ગમે તે કામ કરવા નીકળીએ, તો પણ ભૂલી જવું ચાલે એમ નથી. હિન્દુમુસલમાનના સંબંધમાં તો કયો દોષ ન હતો, પણ અંગ્રેજે મુસલમાનને આપણી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂક્યા છે એમ કહી જતને ઉતરવાથી કામ સરસે નહિ.

અંગ્રેજે એ મુસલમાનને ખરેખાર આપણી વિરુદ્ધ ઉશ્કાર્યો છે, તો અંગ્રેજે આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. દેશમાંના એક મોટા વાસ્તવ સત્યનો આપણે મૂઢની પેઠે વિચાર કર્યો વિનાજ દેશનાં મોટાં મોટાં કામની સામગ્રીનો હિસાબ ગણતાર હતા, ત્યારે શરૂઆતમાંજ એ સત્ય સામે અંગ્રેજે આપણી નજર કરાવી છે. એમાંથી કશું શીખ્યા વિના આપણે જો અંગ્રેજ ઉપરજ આંખ રાતી કરીએ તો આપણી મૂઢતા દૂર થવા સાડુ કરી આંખણે ફટકો ખાવો પડશે. જે સ્વાભાવિક છે, તે ગમે તેમ કરીને પણ આપણે શીખવું પડશે, એને ઓળંગી જવાના નકામા પ્રયત્નો કોઈ રીતે ચાલશે નહિ.

એની સાથે આજ એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, હિન્દુ અને મુસલમાન, અથવા હિન્દુઓની અંદરના જુદા જુદા ભાગો, અથવા ઉંચા નીચાઓની વચ્ચે મેળ નહિ થવાથીજ આપણાં કામ બરબાદ બાય છે; માટે કોઈ પણ રીતે મેળ કરીને આપણે બજ મેળવીશું એ વાત સૌ કરતાં મોટી નથી, માટે સૌ કરતાં સત્ય પણ નથી.

હું આ પહેલાં જ કહી ગયો છું કે, કેવળ માત્ર પેટ-પૂરતું ખાવાનું મળે, કેવળ માત્ર રાજ્યમાં ચારી વ્યવસ્થા મળે તેથી કંઈ પ્રાપ્ત થયે નહિ. કાઈકિંટો કશું છે કે, માણસ માત્ર રોટલોથી જીવી શકતો નથી. એનું કારણ એવું છે

પોતાના ઘરમાં કે પોતાના ગામમાં જ ફરે છે, એને વિશ્વ-માનવ સામે ખુલ્લાં મૂકવાના અવસર આપણે લીધા નથી. એજ કારણે આપણને પરિવારમાં આનંદ મળે છે, નાના સમાજની મદદ મળે છે, પણ મહામનુષ્યની શક્તિ અને સંપૂર્ણતાથી આપણે બહુ દિવસથી વિખૂટા પડી ગયા છીએ-દીનહીનની પેઠે જીવીને માત્ર હહાડા કાઢીએ છીએ.

આ મોટી ખોટ ભાગવાનો ઉપાય જે આપણા પોતા-માંજ છે તે ન લઈ શકીએ તો પછી બહારથી તે ક્યાંથી લાવી શકીશું? પરદેશીઓના ચાલ્યા જવાથી આપણી એ ખોટ ભાગશે એવી કલ્પના આપણે શા માટે કરીએ છીએ? આપણે એકબીજા ઉપર ઘડા રાખતા નથી, એકબીજાને મદદ કરતા નથી, એકબીજાને ઓળખવા મુદ્દાં પ્રયત્ન કરતા નથી, માત્ર આજુ-બુધી ઘરના આંગણાને પણ પરદેશ માની ઘરમાં પડ્યા રહીએ છીએ; એકબીજા માટેની જે બેઠરકારી, જે અવગણના અને જે વિરોધ આપણે દૂર કરવો જ જોઈએ, તે શું માત્ર પરદેશી કાપડને જેમ્ની કાઢવાને માટેજ કે માત્ર પરદેશી કારભારીઓની સામે આપણી શક્તિ બહેર કરવાને માટેજ દૂર કરવાનો છે? ના, એ દૂર નાંકી કરીએ તો આપણો ધર્મ પીડાતો રહેશે, આપણું મનુષ્યત્વ સાંકડું રહેશે, આપણી બુદ્ધિ સાંકડી રહેશે, આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ થશે નહિ, આપણું હુબળું ચિત્ત અનેક અંધ-સંસ્કારથી જડ થઈ રહેશે, આપણે અંદરની અને બહારની પરાધીનતાનાં બંધન હેઠીને વિનાશયે વિનાસ'કોએ વિશ્વસ-માનમાં માથું ઉંચું રાખીને ફરી શકીશું નહિ. એ સંકેત્ય વિનાના બાધાવિનાના વિશાળ મનુષ્યત્વના અધિકારી થવાને માટેજ એકબીજાની સામે એકબીજાના ધર્મનું બંધન બાંધવું જોઈએ. એ વિના માણસ કોઈ રીતે મોટો થઈ શકે નહિ અથવા કોઈ રીતે સાચો થઈ શકે નહિ. ભારતવર્ષમાં ગમે તે હશે, ગમે તે આવ્યા હશે, પણ તે બધાને લઈને આપણે સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. ભારતવર્ષમાં વિશ્વમાનવના એક મોટા કોણાગ્રને ઉકેલ થવાનો છે. એ કોણાટો એજ કે પૃથ્વીમાં

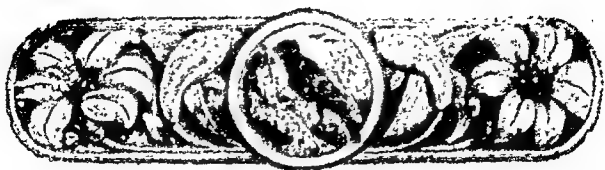
માણસ રંગે, ભાષાએ, સ્વભાવે, આચરણે, ધર્મે વિચિત્ર છે—નરદેવતા એ વિચિત્રતા હોવાથી વિરાટ—એ વિચિત્રતાને આપણે આજ ભારતવર્ષના મંદિરમાં એક કરીને જોઈશું; સ્વાભાવિક લિપ્તતા છે એનો લોપ કરીને નહિ, પણ સર્વત્ર પ્રદ્ધનો ઉદાર અનુભવ કરીને, માનવી પ્રત્યેનો સહનશીલ પરમ પ્રેમ વરસાવીને, ઉંચા નીચા—પ્રોતાના પારકા એ સૌની સેવામાં ભગવાનની સેવા છે એમ માનીને. ખીલું કશું નહિ તો શુભ પ્રયત્નો વડે દેશને નિતી લો—જેઓ તમારા ઉપર સંદેહ આણે; એમના સંદેહને છૂતી લો, જેઓ તમારા ઉપર દ્વેષ રાખે તેમના દ્વેષને નિતી લ્યો. ખંધ ખારણું ઠોકો, વારંવાર ઠોકો—કશી નિરાશાથી, કશા અભિમાનથી ખિન્ન થઈ પાછા ફરતા ના; માણસનું હૃદય માણસના હૃદયથી લાંબા વખત સુધી કદી પણ દૂર રહી શક્યો નહિ.

ભારતવર્ષનો સાદ આપણા અંતઃકરણને સંભળાવે છે. એ સાદ વર્તમાનપત્રોની કોથભરી ગજનાઓમાં કે હિંસાભરી ઉશ્કેરણીના શબ્દોમાં સાચી રીતે પ્રકટ થાય છે એ વાત હું સ્વીકારતો નથી; પણ એ સાદ આપણા અંતરાત્માને જગાડે છે એમ ત્યારેજ માની શકાય કે જ્યારે આપણે જાતિવર્ણનો ભેદ ટાળીને દુકાળથી પીડાતા લોકોને ખારણે અન્નપાત્ર લઈને જઈએ, જ્યારે મોટાનાનાનો ભેદ ટાળીને પ્રવાસે આવેલા યાત્રાળુની મદદને માટે કેક ખાંધીએ, રાજપુરુષોના નિર્દય સંદેહ અને વિરોધ સમયે પણ, અટકાવ અને બુલમને સમયે પણ આપણા યુવકો કોઈ સંકટના સંભવથી અટકી પડે નહિ. સેવામાં આપણે સંકોચ રાખતા નથી, કર્તવ્યમાં આપણો ભય ટળી ગયો છે, ખીલને સહાયતા આપવામાં આપણો ઉંચાનીચાનો વિચાર આવ્યો ગયો છે વગેરે જે સુલક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં છે તેથી જાણી શક્યા છીએ કે, આપણને જે મદદ આવ્યો છે તેણે કરીને બધી સાંકડી ગલીઓમાંથી નીકળી બહાર આવીશું. ભારતવર્ષમાં આજ માણસ માણસને યોલાવે છે. આજ જ્યાં જેને જે કશાનો અભાવ હશે તે

પૂરો કરવાને આપણે જવું જોઈએ—અમ, સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાને માટે દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં જઈને પણ આપણું જીવન સમર્પવું જોઈએ; ખીજા કોઈ પોતાનાં સ્વાર્થમાં કે તરંગમાં આપણે જાંઘાઈ રહીશું નહિ. ખડું દિવસના સૂકા ફુકાળ પછી વરસાદ આવે ત્યારે વાવાઝોડાને પણ લેતો આવે, પણ નવા વરસાદની શરૂઆતનું વાવાઝોડું આ નવા વિકાસનું સૌથી મોટું અંગ નથી, તેમ કાયમનું પણ નથી. વીજળીના ચમકારા, વાદળાંના કાટકાને પવનનાં તોફાન પોતાની મેળે શાન્ત થઈ જશે અને પછી તો વાદળાં ઘેસઈ સર્વ આકાશને ઘેરી ઠંડો વાયુ છોડશે—ત્યારે દિશાએ વરસાદ વરસશે ને સૂકાં વાસણોને પાણીથી છલોછલ ભરી દેશે, ભૂખ્યાંને ખેતરમાં અન્નની આશા જાંઘાવશે, આંખો ને હૃદય ઠંડું કરશે. મંગળમય એ વિચિત્ર સફળતાનો દિવસ ખડું દિવસ વાર જોયા પછી આજ ભારતવર્ષમાં દેખાય છે, એ સમાચાર નક્કીના બાણીને આપણને બાણે આનંદ થાય છે. શેને માટે? ધર છોડીને ખેતરમાં આવવા માટે, ખેતી કરવા માટે, ખીજ વાવવા માટે—ત્યાર પછીથી સોનાની ફસલથી બ્યારે લક્ષ્મીનાં દર્શન થશે, ત્યારે એ લક્ષ્મીને ઘેર પધરાવી મહોત્સવ કરવા માટે,

૧૯૦૬

૨૩-દેશનાયક

સેના જ્યારે રણક્ષેત્રમાં યાત્રા કરે, તે વેળાએ પાસેની ગલીમાંથી તેમને કોઈ ગાળ દે કે શરીર ઉપર ઢેકું મારે, ત્યારે અપમાનનું વેર લેવા તેજ સમયે છત્રભંગ થઈ તે ગલીમાં દોડી જાય નહિ. એ અપમાન એને સ્પર્શ પણ કરે નહિ, કારણ કે તેની સામે મહાસંગ્રામ-મહામૃત્યુ પડયું છે. તેમ જ જ્યારે આપણે યથાર્થભાવે આપણા દેશનું કાર્ય કરવાને યાત્રાએ નીકળીએ, ત્યારે તેના માહાત્મ્યને બળે નાના મોટા અનેક વિશ્વાસ આપણને સ્પર્શ કરી શકે નહિ-ક્ષણેક્ષણે નાના નાના મતલેહોને માટે દોડાદોડી કરી વૃથા યાત્રાભંગ કરવો પાલવે નહિ.

આપણા દેશમાં આજકાલ જે સર્વ આન્દોલન-આલોચનાના તરંગો ઉઠ્યા છે, તેમાં કેટલાક તો માત્ર કલહ-સ્વરૂપ છે. બેશક, દેશવત્સલ લોક એ કલહને માટે અંદર અંદર શરમાય છે; કારણ કે કલહ નિર્જાનનું બળ છે, અકર્મ-ફળનો એક પ્રકારનો આત્મવિનોદ છે.

દેશમાં ચારે દિશાએ દૃષ્ટિ નાખશો તો જણાશે કે લોક એટલું દુઃખ એવે મૂંગે મોઢે વહન કર્યા જાય છે કે જગતમાં બીજે કોઈ સ્થાને એવો દેખાવ નજરે પડશે નહિ. નિરાશા, નિરાનંદ, ભૂખ, રોગ એ સૌએ પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં મંદિરની ભીંતને તોડીફોડીને ધૂળ કરી છે. દુઃખના જેલું કઠોર સત્ય બીજું કયું? એના જેવી દારુણ પરીક્ષા બીજી કઈ? એની સાથે રમત કયેં ચાલે નહિ, એની સામે આંખો મીંચી શકાય નહિ, એ સંબંધે

કૃત્રિમ કલ્પનાઓ કરવાનો અવકાશ પણ નહિ, એ ચતુ-
મિત્ર સ્વર્ગને સ્વપ્ન દીતે વીંધી નાખે. આ દેશબાપી
દુઃખના સંબંધમાં આપણે કેવો બ્યવહાર આચરીએ છીએ
તે માપવાથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું ગ્રાનું માપ થશે.
આ દુઃખના કાળા કદમ્બ કચોટીપધ્ધર ઉપર આપણે દેશા-
નુરાગ એ ઉજળી રેખાઓ પાડે નહિ, તો નિઃશ્વય બાળને કે,
એ સાચું યોનું નથી. જે સાચું નથી તેનું મૂલ્ય કોણ આપે ?
અંગ્રેજ એ વિષયનો ગવેરી છે, તેને ઉત્તરચો શી રીતે ?
આપણા દેશહિતેષણના ઉલોગ ઉપર તેની ઘડા શી રીતે
બેસાડવી ? પોતે આપીએ તોજ દાવો કરી ચક્રીએ; પણ
સાચું કહો, આપણે શું કર્યું છે ? દેશના દારુણ દુઃખને
દિવસે આપણામાંથી મુખી છે, તેઓ મુખમાં પડ્યા છે;
જેમને અવકાશ છે, તેઓ આરામમાંથી જરા પણ દૂર
થતા નથી; જે કંઈ ત્યાગ થયો છે તે એટલો ઘોડો છે
કે કહેવો પણ નકામો છે; જે કંઈ સહન કર્યું છે, તેના
કરતાં અનેકગણી ખૂમો પાડી છે.

આનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, આજ મુખી
પારકાને ખારણે માથું ફાડવાની ચર્ચા કરી છે, સ્વદેશ-
સેવાની તો ચર્ચાજ કરી નથી. દેશનું દુઃખ તો, ગમે તો
વિધાતા, ગમે તો સરકાર દૂર કરશે એ વિશ્વાસે રહ્યા છીએ.
આપણે એકઠા થઈએ, મત લઈએ અને એ કાચું કરવા મંડી
પડીએ, એ વાત તો આપણે અકપટભાવે આપણી પોતાની
પાસે પણ સ્વીકારતા નથી. આથી દેશના લોકની સાથે
આપણા હૃદયનો સંબંધ બંધાય ના; દેશના દુઃખની સાથે
આપણા પ્રયત્નોનો ભેગ લગમે ના; વાસ્તવતાની ભીંત ઉપર
દેશાનુરાગ લગમે ના એટલાજ માટે ફંટનું પાનીઉં લઈ
મફત રખડી મયે ને કામ પડ્યે કોઈ ઉત્તર પણ દે ના.

વીસ વર્ષ ઉપર, પ્રેસીડેન્સી કોલેજના તે વખતના
અધ્યાપક ડૉક્ટર થીયુડ પ્રસન્નકુમાર રાય મહાશયને ઘેર
છાત્રસમ્મેલન થયું હતું, તે વખતે જે ગાન ગવાયું હતું,
તેનો એક ભાગ નીચે ઉતારું છું:

માંડે ? આપણે શું ભેતા નથી કે, આપણે મરવા માંડ્યું છે ? હું આ રૂપકની ભાષામાં બોલતો નથી, આપણે સાચેસાચા મરવા પડ્યા છીએ. જેને વિનાશ કહે, જેને વિલાપ કહે, તે અનેક રૂપ ધરી આપણી આ પુરાતન બાતિના ઘરમાં પેઠા છે. મેલેરિયાથી હબારો માણસો મરે છે, મરતા નથી એ જીવં-મૃત થઈ ગયા છે ને પૃથ્વીનો ભાર વધારે છે. એ મેલેરિયા પશ્ચિમથી પૂર્વમાં અને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ એક રાત્રિનો અતિથિ થઈ આવ્યો; પછી તે વર્ષ ઉપર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં, તોય નરરક્તની એની તરસ છીપતી નથી. જે વાઘે એક વાર મનુષ્યમાંસનો સ્વાદ ચાખ્યો, પછી તે જીવની લાલસા કેમે કરી છોડી શકે નહિ. દુષ્કાળ એમજ વારંવાર ફરી ફરીને આવે છે ને લોકનાં ઘરખાર સૂતાં કરી મૂકે છે. આને દૈવની દુધંટના માતી આંખો મીંચી શું પડ્યા રહીશું ? સમસ્ત દેશ ઉપર મૃત્યુની કાણું વિનાની આ ભાજ વીંટાયેલી દેખીએ છીએ તેને શું આકસ્મિક કહી સૂઈ રહીશું ?

એ આકસ્મિક નથી. એણે વ્યાધિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મૂળ નાખ્યાં છે. એવી રીતે અનેક બાતિઓ મરી પરવારી છે-આપણે પણ આ દેશવ્યાપી મૃત્યુને વિનાશપત્રને ટ્રર કરી શકીશું, એવું બનવાનો સંભવ નથી. આપણી આંખ સામે ભેઈએ છીએ કે, જે બાતિઓ મુસ્ત ને સબળ છે તે પણ પ્રાણરક્ષાને માટે પ્રતિષ્ઠા લડાઈ કરે છે-ત્યારે આપણા જીવ હજી ઉપર મૃત્યુદેવ વારંવાર નખ માયાં બાય છે. એ દયામાં વિના પ્રયત્ને આપણે બચી શકીશું ?

એ વાત આપણે મનમાં રાખવીજ પડ્યો કે, મેલેરિયા-પ્લેગ-દુષ્કાળ એ તો બહાર દેખાતાં માત્ર લક્ષણ છે, ખાકી મૂળ રોગ તો દેશની નાડીમાં બની ગયો છે. આપણે અજ સુધી એકબાંધે ચાલ્યા આવીએ છીએ-આપણા હાટે-વાટે, ગામે-ઘરે આપણે એકબાંધે બચવાની વ્યવસ્થા કરી છે, આપણી એ વ્યવસ્થા બહુ કાગળી પુરાતન છે. ત્યાર પછી આવે બહારના સંપાતથી આપણી વ્યવ-

સ્થામાં ફેર પડી ગયો છે. એ નવી અવસ્થાની સાથે આપણે પૂરી રીતે યોગ કરી શક્યા નથી—એક જગાએ મેળ થતાં બીજી જગાએ તૂટે છે. એ નવી અવસ્થાની સાથે આપણે પૂરો મેળ કરી શકીએ નહિ, તો આપણે મરવુંજ પડે. પૃથ્વીની જે સર્વ જાતિઓ મરી પરવારી, તે એવીજ રીતે !

મૅલેરિયાનું કારણ દેશમાં નવુંજ છે એમ નથી. પૂર્વે પણ આપણા દેશમાં લેજવાળી જમીન હતી, વનજંગલ તો આજના કરતાં પણ વધારે હતાં; અને મરુછરનો અભાવ તો કદીયે નહોતો, પણ દેશ તે વારે સમૃદ્ધિવાન હતો. સુદ્ધ કરવા જઈએ તે સાથે ખોરાકની વ્યવસ્થા પણ કરવી પડે. સર્વ પ્રકારના રોગશત્રુની સાથે લડવાને તે વારે આપણી પાસે ખોરાકનો અભાવ ન હતો. આપણાં ગામડાંની માતા અન્નપૂર્ણા તે વારે પોતાનાં બાળકોને ભૂખ્યાં રાખી પૈસાને લોભે પારકાં બાળકને ધવરાવતી નહોતી, એટલુંજ નહિ, પણ તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામડાંનાં જળાશયો ખોદાવવા અને સમારવા માટે પારકા સામે તાકી રહેવું નહોતું પડતું—ગામડાંની ધર્મબુદ્ધિ ગામડાંની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સદા જાગ્રત રહેતી. આજ બંગાળામાં ગામે ગામે જળકષ્ટ આવી પડ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન જળાશયો ગંદાં થઈ પડ્યાં છે. એવી રીતે શરીર જ્યારે અન્ન વિના હીનબળ થઈ જાય, પાણી સુધાર્યા વિના રોગનું ઘર થઈ પડે, ત્યારે બચવાનો ઉપાય શો ? એથી પ્લેગનો પણ આપણા દેશમાં પગ પેઠો છે; કોઈથી એને રોકાતો નથી; કારણકે પુષ્ટિને અભાવે આપણું શરીર નબળું થઈ પડ્યું છે.

પુષ્ટિનો અભાવ થવાનું મુખ્ય કારણ શું ? બુદ્ધિ બુદ્ધિ નવી નવી પદ્ધતિએ દેશનું અન્ન વિદેશમાં આલ્યું જાય છે. આજ સુધી જે અન્ન ખાઈને આપણે માણસ રહ્યા હતા; તે અનાજ હવે પેટપૂરતું મળતું નથી. ગામડામાં જઈને જુઓ—ફૂધ દુર્લભ, ઘી મોંઘું અને તેલ શહેરમાંથી આવે ! તેને પૂર્વના અભ્યાસથી માની લઈએ કે, એ તો સરસીઈ ને

સંતોષે ખાઈએ; વળી જ્યાં પાણીનું દુઃખ ત્યાં માછલાંનો પણુ. અબાવ. સરનામાં સરનું કવીનીન થયું છે. સમસ્ત દેશની જીવનશક્તિનો મૂળસ્તંભ ધીરે ધીરે ધસાતો ન હોય એવા એક દિવસ જતો નથી. શાદુકારની પાસેથી રેવું થયું તે સમયે તો તે વાળવાની શક્તિ હોય, પણ સંપત્તિ ધસાતાં જે શાદુકાર એક પ્રકારનો લેણદાર હતો તે કાયમનો થઈ જાય. એમ જ આપણા દેશમાં મંદિરિયા, પ્લેગ, કોગમીડ, દુષ્કાળ કાઈ કાઈ પ્રસંગે અતિથિ થતાં, તે શક્તિ ધસાતાં ધીરે ધીરે ધરજમાઈ થઈ પડ્યાંને કાઢ્યાં જતાં નથી; આપણું મૂળધન ધસાતું આનું છે, હવે શાદુકાર ઉધરાળી કરવા આવતો નથી, હવે તો ધરખેતરમાં ને વાડીવલ્લક્ષમાં પગ જમાવી પડ્યો છે. વિનાશ જો આમ થતો જ ચાલે, તો વર્ષવર્ષનો હિસાબ લેતાં પારક્યાં આવે?

આવી સ્થિતિમાં રાજાની મંત્રણાસભામાં-લેણસ્લેટિવ કૌન્સિલમાં-એક જે પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો પૂછો, એનો મને વાંધો નથી. પણ એથી શું વળી ગયું? ગરજ એના કરતાં આપણને વધારે નથી? ધરમાં આગ લાગે ત્યારે પોલીસના ઘાણામાં ખખર આપીને નિરાંતે બેસી શક્યો? ધરમાં ખેંરી-છોકરાં બળી મરે, ત્યારે હારોગાની સિધ્ધિલતા માટે માછરૂટ પાસે ફરિયાદી કરવા મોટી સલા બરથો તેણે વળવાનું શું? ગરજ તો આપણે છે! મરીએ છીએ તે આપણે! અભિમાન કરવાનો, કલહ કરવાનો, વાટ જોવાનો હવે આપણને વખત નથી. જે કંઈ થાય તે કરવાને માટે આપણે જ કેંડ ખાંધવી જોઈશે. પ્રયત્ન કર્યે હમેશાં કાચું સિદ્ધ થાય, ન પણ થાય; પણ ખાયલાની નિષ્ફળતા તો સ્વીકારાય ના-ચેષ્ટાવિનાની નિષ્ફળતા એજ પાપ છે-એ જ કલંક છે.

આપણા દેશની જે દુર્ગતિ થઈ પડી છે, તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં છે અને આપણી જાત ગ્રિવાય બીબા કોઈથી એ કદી દૂર કરી શકાશે નહિ. આપણે પારકાનાં પાપનાં ફળ ભોગવીએ છીએ એ કદી જ સાચું નથી, અને આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પારકાથી નિરાંતે ભા. ૨૭

તમે ખ્યાલ રાખજો કે, જંગલમાં આજ મુખ્ય વિષય
ધી, જે તો એને નાનો કરી નાખ્યો છે. શી રીતે નાનો
કરી નાખ્યો છે ? જંગલમાંના આઘાતથી આપણે સમસ્ત
જંગલોનો એકઠા થઈને વેદનાને બળે સ્વદેશના તરફ
જેથી કે તરત જ એ જંગલી કૃત્રિમ રેખા નાનાથી નાની
ધઈ ગઈ. આજ સમસ્ત મોહને કાપી સ્વદેશની સેવા સ્વ-
હસ્તે કરવાને માટે આપણે તૈયાર થઈ ઉભા, તેની સામે
જંગલ તખના ધા તુચ્છ થઈ ગયા ! પણ આપણે જો
કેવળ પીડીશન ને પ્રોટેસ્ટ (અરજ અને વિરોધ), બહિષ્કાર
ને વાચાળતા કરીને બેસી રહ્યા હોત તો જંગલમાં મોટો
થાત, આપણે નાના થાત-પરાભૂત થાત. કાલાંઈલનો શિક્ષા-
સકલ્પદર આજ ક્યાં ઉતરી ગયો છે ! આપણે તુચ્છ કરી દીધો
છે; ગાળાગાળી કરીને નહિ, મારામારી કરીને પણ નહિ.
ગાળાગાળી મારામારી કરી હોત તો તો એ ચઢી વાગત. આજ
આપણે વિદ્યાદાનની આપણી પોતાની વ્યવસ્થા કરવા તૈયાર
થયા છીએ. એથી આપણા અપમાનનો દાહ, આમણા આ-
ધાતની ક્ષતવેદના એકેવારે મળી ગઈ છે. આપણી મૂર્ત
ક્ષતિ સર્વ લાંછનની ઉપર તરી આવી છે. પણ એ માટે જો
આજ મુખી કેવળ મહાસભાઓ ભરવા દેશના એક પ્રાન્તથી
ખીખ પ્રાન્ત મુખી ઢોલકોડ કરી મૂકત, નાક ચઢાવીને
નાકમાંથી ઉચ્ચારેલી ફરિયાદો સમુદ્રની આ પારથી
પેલે પાર મુખી તરાવી મૂકી હોત, તો છોટીને મોટી કરી
મૂકત અને એમની સામે આપણી જાતને નાની કરી મૂકત.
હાલ બારિસાલને રસ્તે આપણાં મોઢાંક માથાં બાન્ધ્યાં અને
મોટા દંડ પણ દેવો પડ્યો. પરંતુ એ વ્યાપાર ઉપર સમ-
સ્ત એક દઈ નેતર બાપિલા બાગકની પેઠે લોકો મૂકે
તો આપણાં ઝીરવ લલ. એ સામાન્ય વાતની ઉપર ચઢી
ન બેસતાં, માત્ર આમુષ પાડવા જઈએ તો હાજી
મરડું પડે. ઉપર ચઢી અવશ્યવાને એક ઉપાય છે. જેને
આપણે નાવકપદની ગાળા અરેખીએ તેને રજદરબારને
દરવાજેથી પાડા છાપી આપણી કુટુંબને અનલે પુલવેદિયા

ઉપર સ્વદેશના પ્રતિપતિરૂપે અભિષેક કરો. શુદ્રની સાથે મારામારી કરી દિવસ કાપવા એ કંઈ જય મેળવવાનો ઉપાય ન હોય—તેની ઉપર આવવામાં જ જય છે. આપણે આજ આપણા સ્વદેશના કોઈ મનસ્વી પુરુષનું કર્તૃત્વ એ આનંદ સાથે, ગૌરવ સાથે સ્વીકારી શકીએ, તો એમસંને આપણામાંના કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કર્યો છે, કેવના આચરણમાં કાયદાવિરુદ્ધ કંઈ થયું છે કે નહિ, તે તુરંચથી તુરંચ થઈ સામયિક ઇતિહાસના કાગળ ઉપરથી એકેવારે ભુંસાઈ જશે. વસ્તુતઃ આ ઘટનાઓને તુરંચ માની ફેંકી નહિ દઈએ તો આપણું અપમાન દૂર થશે નહિ.

સ્વદેશના હિતસાધનનો અધિકાર આપણી પાસેથી કોઈ લૂંટી શકે નહિ—એ અધિકાર દેવદત્ત-સ્વાયત્તશાસન સદાકાળનું આપણુંજ છે. રાજા સૈન્ય લઈને ભલે પહેરો ભરે, રાતા કે કાળા ગાઉન પહેરીને ભલે ન્યાય કરે, ભલે કદી અનુકૂળ ને કદી પ્રતિકૂળ થાય; પણ પોતાના દેશનું કલ્યાણ પોતે કરવાનો જે સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ-અધિકાર, તે નષ્ટ કરવાની શક્તિ કોઈનીજ નથી. એ અધિકાર આપણે પોતેજ નષ્ટ કરી શકીએ. એ અધિકાર જો આપણે ન ગ્રહણ કરીએ તો નષ્ટ થાય. પોતેજ એ અધિકાર ખોઈ બેસી પારકાના ઉપર કર્તૃવ્યશિથિલતાનો દોષ આરોપીએ તો આપણે માથે લાજ પર લાજ ! મંગળ કરવાનો જેમનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી, તેઓ તો માત્ર દયા કરે, તેમની પાસેથી સમસ્ત મંગળ, સમસ્ત સ્વાર્થત્યાગ કરવાની આશા રાખવી ને પોતે કશાનો ત્યાગ કરવો નહિ, એથી કાર્યજ થાય ના. એવી દીનતાનો અનુભવ કરવો એ શું કઠણ છે !

માટેજ હું કહું છું કે, સ્વદેશના મંગળસાધનનું કર્તૃત્વસિંહાસન આપણી સામે શૂન્ય પડી આપણને પ્રતિ-ક્ષણે લજવાવે છે. હે સ્વદેશસેવકગણ ! એ પવિત્ર સિંહાસનને વ્યર્થ કરો ના, એને પૂર્ણ કરો. રાજ્યશાસનનો અસ્વીકાર કરવાનું પ્રયોજન નથી—એ તો કોઈ વેળા શુભ, કોઈ વેળા અશુભ, કોઈ વેળા સુખ ને કોઈ વેળા અસુખને આકારે

આપણા પર ઘઇને વહી જશે, પણ આપણા પ્રત્યેનું આપણું શાસન જ ગંભીર, એજ સત્ય, એજ ચિરસ્થાયી; એજ શાસનથી જાતિ યથાર્થ રીતે ઘડાય, બહારને શાસન નહિ. એજ શાસન આજ આપણે શાન્ત દૃઢ પવિત્ર ચિત્તે ગ્રહીશું.

જો આપણે એ ગ્રહણ કરીએ, તો સર્વે પોતપોતે મોટા થઇ જા'ધનહીન થઇ ગયે થાશે નહિ. એક જણને માન્યે આપણે યથાર્થભાવે પોતાને માની ચકીએ. એક જણનો આપણે સર્વેએ સ્વીકાર કરવો જોઇશે. એક જણનો દક્ષિણ હસ્ત આપણી સર્વની શક્તિએ ખલિષ કરી દેઇશું. આપણુ સર્વના વિચાર એમના મંત્રણાભંડારમાં એકઠા થશે અને એમની આજ્ઞા આપણા સર્વની આજ્ઞારૂપે ઘેરઘેર ગાળી ઉઠશે.

જેઓ પીટીશન વા પ્રોટેસ્ટ (અરજી વા વિરોધ), પ્રજુથ વા કલહ કરવાને રાજવાડીની ચડકે દોડાદોડી કરી મૂકે છે તે એને દેશનું મુખ્ય કાજ માને છે, તે હજામાંનો હું નથી, એ કરીથી જણાવવાની જરૂર નથી. આજમુખી જેઓ દેશહિતનું મત ધારણ કરનારા નાયક થતા આવે છે, તેઓ રાજમાર્ગની સૂઝી રેલીને આંમુધી અને ધર્મધી સિંચી, ઉત્પાદન કરવાની એકા કરતા આવ્યા છે, તે પણ હું જાણું છું. માછલાવિનાના પાણીમાં જાળ નાખી સતદિવસ કિનારે બેસી રહે, અંતે માછલાં મળે એવી આશાનો એમને નથી. અંકે, એને નિઃસ્વાર્થ નિષ્કૃજતાનો નથી કહેવાય; માનવ-સ્વભાવમાં એને પણ સ્થાન છે. પણ એટલા માટે નાયકો ઉપર દોષ હઇ શકાતો નથી, એ આપણા ભાગ્યનો દોષ છે. દેશની આઠાંણા મૂંઝવણની દિશાએ ન દોડતાં જળાશયની દિશાએ વહે, તો તેઓ તેને નક્કી એ દિશામાં વહન કરી લઈ જાય, વિરુદ્ધ માર્ગે ચાલી શકે નહિ.

ત્યારે નાયક થવાની સાર્યકતા શી, એ પ્રશ્ન ઉઠી શકે. નાયકનું કર્તવ્ય કાર્યપરિચાલન-જનને માર્ગે દો કે જનસંયોધનને માર્ગે દો. જ્ઞાન્તિરહિત તત્ત્વદર્શી નાયકને માટે વાટ જોઇ બેસી રહે કમું કામ યાવ નહિ. દેશે ચાલવું જોઇશે; કારણ કે ચાલવું સ્વાસ્થ્યકર છે, ગલકર

૨૪-પવના પ્રાદેશિક સંમેલનમાં આપેલું માપણ

આજની આ મહાસભામાં સભાપતિનું આસન દેવા આમંત્રણ કરીને મને આપે જે માન આપ્યું છે, તેને માટે હું અયોગ્ય છું એ વાત જણાવવીજ નિરર્થક છે. ખરી રીતે તો એવું માન મહજ કરવું સહજ છે, પણ પાર ઉતારવું ઠઠણ છે. અયોગ્ય માણસને ઉચ્ચપદે બેસાડવો એ તેને પદચ્યુત કરવાનોજ ઉપાય છે.

બીજે પ્રસંગ હોત તો આવી મોટી જવાબદારીમાંથી નીકળી જવાની ચેષ્ટા કરત; પણ આજે આપણા આત્મ-જંગને સંકટકાળે-જ્યારે કાંઠે વાથ ને પાણીમાં મગર છે, આત્મીય સમાજમાં પણ એકબીજા સાથે જ્યારે કોઈ ધૈર્ય ધરી શકતું નથી, જ્યારે નિશ્ચય બાણું છું કે આ સભાપતિ-નું આસન નથી સુખનું આસન કે નથી માનનું આસન, અપમાનની શંકાઓ ચારે દિશાએથી ઘેરે છે-જ્યારે આપ-ના એ આમંત્રણનો વિનયને કારણે પણ કાપુરુષની પેઠે પાછું ઠેલી શક્યો નથી અને વિશ્વજગતની સમસ્ત વિચિત્રતાઓ અને વિરોધોની વચ્ચે પણ ય ઇફઃ જે એક છે, અર્પણઃ માનવસમાજની વિવિધ ભૂતિઓની વચ્ચે ભૂતિહીન જે બિરાજમાન છે, જે યજુષા શક્તિયોગાત્ ઘર્ષાન્ અને ફાન્ નિહિતાર્થો વધાતિ બહુધા શક્તિ વડે જુદી જુદી ભૂતિઓનાં જુદાં જુદાં પ્રયોજન વિચિત્રરૂપે સંપાદન કરે છે, વિવેનિ ચાન્તે ચિમ્બમાદૌ વિશ્વના સમસ્ત આરંભમાં જે છે, સમસ્ત પરિણામમાં પણ જે છે, સ દેવઃ સ મો યુ-

કર્મના પ્રવાહની પણ એજ દશા છે. દેશની નાડીમાં પ્રાણનો વેગ ચંચળ થઈ ઉઠતાં કર્મમાં એ વચ્ચે વચ્ચે વિઘ્ન આવી પડે તો તેથી નિરાશ ન થઈ જઈ એ વાત મનમાં રાખવી કે, જે જીવનધર્મની અતિ ચંચળતાએ એક વાર કાંચેસને આઘાત કર્યો છે, એ જીવનધર્મજ એ આઘાતને અનાયાસે દૂર કરી કાંચેસમાં નવા સ્વાસ્થ્યનો સંચાર કરશે. મૃત પદાર્થજ પોતાની કોઈ ક્ષતિને ભૂલી શકે નહિ. સૂકું લાકડું જેમ ભાગ્યું તેમજ ભાગ્યું રહે, પણ સજીવ વૃક્ષ નવે પાને નવી ડાળીએ સર્વદા પોતાની ક્ષતિ પૂરી દઈ વધતું ચાલે.

સુસ્થ દેહ જેમ પોતાના ધાને તુરતજ રૂઝાવી શકે તેમજ આપણે કાંચેસનો ધા સત્વર રૂઝાવી દઈશું અને સાથે સાથે એ ઘટનામાંથી મળતું શિક્ષણ પણ નમ્રભાવે ગ્રહણ કરીશું.

એ શિક્ષણ એવું કે જ્યારે કોઈ પ્રબળ આઘાતથી માણસના મનમાંથી ઉદાસીનતા નાશ પામે અને એ ઉત્તેજિત અવસ્થામાં ભળી ઉઠે, ત્યારે તેને કારણે જે કામ કરવાનું હોય તે કામમાં મતની વિચિત્રતા અને મતનો વિરોધ સહિષ્ણુભાવે સ્વીકારવોજ જોઈએ. જ્યારે દેશનું ચિત્ત નિર્જીવ અને ઉદાસીન હોય તે સમયના કાર્યની પ્રજ્ઞાલી જેવી હોય, તેવીજ પ્રજ્ઞાલી વિપરીત અવસ્થામાં હોઈ શકે નહિ.

આજે જે અગ્નિય છે તેને બળપૂર્વક પક્ષો મારવાની અને જે વિકૃત છે તેને પ્રહાર વડે ખસેડવાની ચેષ્ટા કરવાથી ચાલશે નહિ. એ તો શું પણ એવે સમયે તો હાર માનવામાં પણ જય પ્રાપ્ત થાય છે. છતીશુંજ એવું પણ લઈને ખેસાય તો જે નેજવવાની ઈચ્છા કરીએ તેના દુકલ કરી નખાય.

અનસ્ત વિચિત્રતા અને વિરોધને એક વિદ્યાળ વ્યવસ્થાના બાંધી દેવા એજ આપણે માટે ટ્રાયી મોડું શિક્ષણ છે. એ શિક્ષણ એ આપણે માટે અસંપૂર્ણ હોય તો સ્વાયત્તશાસન આપણે માટે અસંભવ થશે. યથાર્થ સ્વાયત્ત-

શાસનમાં મતવિચિત્રતા ક્યારાઈ ન જાય, સર્વ મત પોતાનું યથાયોગ્ય આસન ગ્રહણ કરી લે અને વિરોધને વેગે પરસ્પરની શક્તિને પરિપૂર્ણ રૂપે સચેતન કરી રાખે.

યુરોપના રાષ્ટ્રકાર્યમાં સર્વત્ર અનેક વિરોધી દળોનો એકત્ર સમાવેશ થતો દેખાય છે. દરેક દળ મુખ્ય લાભને માટે પ્રાણપણે ચેષ્ટા કરે છે. મજૂર પક્ષ અને સમાજવાદી વગેરે સર્વ દળો રાષ્ટ્રસભામાં સ્થાન પામે છે અને તેઓ વર્તમાન સમાજને પોતપોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરે છે.

એવું અનેકય કયે બળે એક થયું છે, અને આટલો વિરોધ મિલનનો નાશ કેમ નથી કરી નાખતો ? એનું કારણ બીજું કશું નથી, પણ એ સર્વ નીતિના ચરિત્રમાં એવું શિક્ષણ દબ થયું છે કે જેથી સર્વ પક્ષો નિયમના શાસનને માન્ય કરીને ચાલી શકે છે. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને તેઓ પોતાના ધારેલા ફળના ટુકડા કરી નાખવા ઇચ્છતા નથી, નિયમનું પાલન કરીનેજ જ્યલાલ કરવાને માટે ધૈર્ય ધારણ કરી જાણે છે, એ સંયમ તેમના બળનું દર્શન કરાવે છે. એ કારણથી એટલા વિચિત્ર અને વિરુદ્ધ મતિગતિના લોક એકત્ર થઈને માત્ર તર્ક અને આલોચના જ નહિ, પણ મોટાં મોટાં રાજ્યો અને મહારાજ્યો ચલાવવાનું કામ કરી શકે છે.

આપણી કાંગ્રેસ ઉપર રાજ્ય-સામ્રાજ્ય ચલાવવાનો ભાર નથી, માત્ર દેશનો શિક્ષિત સંપ્રદાય એકઠો મળી દેશની ઇચ્છાને પ્રકટ કરવાને માટે એ સભાને ચલાવે છે. એ ઉપાયે દેશની ઇચ્છા ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરી બળ પ્રાપ્ત કરશે અને દેશ ઇચ્છાશક્તિને બળે કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરી દેશનું આત્મજ્ઞાન જગાડી દેશે, એ આપણું લક્ષ્ય છે. સમસ્ત દેશના શિક્ષિત સંપ્રદાયની એકત્ર મળેલી ચેષ્ટા જે મહાસભામાં આપણી ઇચ્છાશક્તિને પ્રકટ કરવા તત્પર થઈ રહી છે, એમાં એવી ઉદારતા જો ન હોય કે જેથી શિક્ષિત સંપ્રદાયના સર્વ વર્ગો અને સર્વ મતના લોકો ત્યાં

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે; તો તેથી આપણી શક્તિ અસંપૂર્ણ છે એમ સિદ્ધ થાય.

એ મિલનને સંબંધિત કરવાને માટે મતના વિરોધને નાશ કરેલા પડશે, એવી હઠ્ઠા કરીએ તો તે સફળ થાય નહિ અને સફળ થાય તો પણ એમાં કશાનું નહિ. વિવિધ શક્તિના વ્યાપારમાં પણ આકર્ષણ અને વિકર્ષણ, કેન્દ્રાનુગ અને કેન્દ્રાતિગ શક્તિઓ પરસ્પર વિરોધ કરે છે, અને છતાં પણ એક નિયમને આપીને રહેવાની જ વિચિત્ર શક્તિને વિકસાવી શકે છે. રાષ્ટ્રસભામાં પણ નિયમથી ગંધાઈ પ્રત્યેક પક્ષ પોતાના સુખ્ય લાભને માટે ચેષ્ટા કરે નહિ, તો તેથી સભાનું સ્વાસ્થ્ય નાશ પામે, શિક્ષણ અપૂર્ણ રહે અને પરિણામે જાવિધ્ય સાંકડું થઈ જાય. આથી મતવિરોધ એ માત્ર થવાનોજ, એટલુંજ નહિ પણ લાભકારક પણ છે, તો સભાને માટે નિયમચાસન સફળ થાય એમ પણ હઠ્ઠાપુ જે જોઈએ. નહિ તો વરપક્ષ ને કન્યાપક્ષ ઉચ્છૂંખલ સાથે વાઢવિવાહ કરીને માત્ર વિવાહને નિમ્નજ કરી નાખશે. વરાળના જથ્થાને જોઈલરમાં ખાંધી રાખીએ તોજ કળ ચાલી શકે, તેમજ આપણા મતસંઘાતની શંકા જેટલી પ્રબળ હોય તેટલું જ આપણું નિયમ-જોઈલર વજ્ર સમાન કઠણ કરવું પડશે; ત્યારેજ કામ કરી શકાશે, નહિ તો અનર્થ થતાં વાર નહિ લાગે.

આપણે આજ સુધી કાંગ્રેસને અને કોન્ફરન્સને માટે પ્રતિનિધિ મોકલવાના યથારીતિ નિયમ કયાં નથી. જ્યાં સુધી દેશના લોક ઉદાસીન હતા અને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય સંબંધે આપણામાં મતભેદ હતો નહિ ત્યાંસુધી એવા નિયમની શિથિલતાથી કંઈ હાનિ નહોતી. પણ જ્યારે દેશનું મન જાગી ઉઠ્યું છે, ત્યારે કામની અંદર દેશનું મન લેવું જોઈએ, પ્રતિનિધિ દ્વારા સાચી રીતે દેશની સંમતિ લેવી જોઈએ. એમ માત્ર પ્રતિનિધિ સંબંધે જ નહિ, પણ કાંગ્રેસ અને કોન્ફરન્સનું કામ ચલાવવાને વિધિ પણ નિયમિત કરવાનો વખત આવ્યો છે.

એમ ન કરતાં માત્ર વિવાદથી બચવા માટે દેશનો પ્રત્યેક પક્ષ જો એકાએક સાંપ્રદાયિક કોંગ્રેસો ઉભી કરે તો કોંગ્રેસનો કશો અર્થજ રહેશે નહિ. કોંગ્રેસ સમગ્ર દેશની આખંડ સભા, વિદ્ય થતાં જ એ સંપ્રદાયને કાઢી મૂકવા તૈયાર થાય તો કેવળ માત્ર સભાની સંખ્યા તો વધશે, પણ એથી આપણને લાભ શો ?

આજ સુધી કંઈ પણ કામ કરતાં, એટલે સુધી કે આપણે માટે મંડળ બાંધતાં પણ એકમત ના થઈ શક્યા ત્યારે જુદાં જુદાં મંડળમાં વહેંચાઈ ગયા છીએ. વિરોધ થતા માત્રમાં મૂળ વસ્તુને ગમે તો તે નષ્ટ થઈ જતી હોય તોપણ, એને છોડી દેવાની ચેષ્ટા કરી છે. અનૈક્યને એક્યમાં બાંધી તે બધાનું જુદાં જુદાં અંગવાળું સુંદર શરીર બનાવવાની જીવની શક્તિ આપણે બતાવી શક્યા નથી. આપણી સમસ્ત દુર્ગતિનું કારણ એજ કોંગ્રેસમાં પણ એ રોગ ફૂટી આવે; ત્યાં પણ જો વિરોધના આઘાત માત્રથી એક્યનો મૂળ પાયો સુદ્ધાં હચમચી જાય, તો આપણે કોઈ પણ પક્ષ ઉભો રહેવાનો શેના ઉપર ? જે મરચાં બાળીને ભૂત કાઢવાનું છે તે મરચાંને જ ભૂત બાઈ બેઠું તો ઉપાય શો ?

બંગલંગ રદ કરાવવાને માટે આપણે જેવી કઠણ ચેષ્ટા કરી છે, તેથીયે કઠણ ચેષ્ટા આત્મલંગ રદ કરવાને માટે આપણે કરવી પડશે. પારકાની સામે જે દુર્બળ, તે આત્મીયની સામે પ્રચંડ થઈ પોતાને પ્રબળ માનવાથી સાન્તવના ન થાય. પારકો આપણામાં લંગ પાડે, તેથી તો માત્ર અનિષ્ટ થાય; પણ આપણે આપણામાં લંગ પાડીએ; એથી તો પાપ થાય. એ પાપનું અનિષ્ટ અંતરના ઉંડા ભાગમાં-દારુણ પ્રાયશ્ચિત્ત ન થાય ત્યાં સુધી ભરાઈ રહે.

હાલને સમયે હવે આત્મવિન્મતિ રાખ્યે કોઈ રીતે ચાલી શક્યે નહિ; કારણકે આજે આપણી મુક્તિની તપસ્યા છે. ઇંદ્રદેવે આપણી પરીક્ષાને માટે આપણે તપો-લંગ કરવા આ જે ઘટનાને મોકલી છે, તેની સામે હાર સ્વીકાર્યે આપણી મંગળસાધના નષ્ટ થશે. માટે લાઈઓ,

જે કોષે બાઈભાઈની ઉપર હાથ ઉગામે એ કોષને દબાવવો જોઈશે, પોતાના વિરોધને વારંવાર ક્ષમા આપવી જોઈશે; પરંપરમાં અવિચારને કારણે જે વિરોધભાવ થઈ પડ્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તેને દૂર કરવામાં વિલંબ ચાલશે નહિ. આગળ જ્યારે આપણા પોતાનાજ ઘરમાં લાગી છે, ત્યારે બંને પક્ષે જે બાબતથી એ અગ્નિને ગરમ પાકયને વીંઝણે-વાયુ નાખી ખુઝાવવા પ્રયત્ન કરવો એના જેવી ખીણ મૂઢતા આપણી કરી ન હોઈ શકે. પારકાએ પાડેલા ભંગથી દેશમાં જે ઉત્તેજના પેદા થઈ છે, તેને પરિણામે આપણામાંજ ભંગ પડી જાય તો, ભારતનો શનિમર્દ કર્જનમૂર્તિને ગ્રહી આપણી જાતને પણ મરડવા તૈયાર થાય તો બહારના ભારથી અસ્થિર થઈ ઘરમાં જઈએ, ત્યાં પણ આશ્રયનું સ્થાન નથી.

આજ એક પ્રચંડ તલવાર દેશના માથા ઉપર ઝગૂમે છે. કેટલી સદીઓથી આપણે હિન્દુમુસલમાન એક દેશમાતાની જે ભંગ ઉપર બેસીને એકજ સ્નેહનો ઉપભોગ કરીએ છીએ, પરંતુ આજે આપણા મિલનમાં વિપ્લવ પડ્યું છે.

એ દુર્બળતાનું કારણ જ્યાં સુધી છે, ત્યાંસુધી આપણા દેશની કોઈ મોટી આશાને સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવાનો સંભવ નથી; આપણાં સમસ્ત રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યપાલન પગલે પગલે નુકસાન થતાં જશે.

બહારથી હિન્દુ-મુસલમાનના ભેદને પરિણામે વિ-રોધ કરાવવાના પ્રયત્નો થાય તો તેથી આપણે ડરવાનું નથી. આપણી પોતાની અંદર જે ભેદબુદ્ધિનું પાપ છે તેને દૂર કરી શક્યે, ખીબાએ ઉલ્લો કરેલો બેહત્તાવ નહીં દૂર કરી શકીશું; એ જાણ દિવસ જતાં એની મેજે મરી જશે. કારણ કે એ આજમા રોજ કોલસા પૂરવાની સરકારની શક્તિ નથી. એ આજને આશય આપવા જતાં તુરંતજ એવી સીમાએ જઈ પહોંચશે, કે જ્યારે બંબાને માટે ખૂન પાડવીજ જોઈશે. મજબૂત ઘરમાં આગ લાગશે, તો કોઈક દિવસે કોઈક રસ્તે જે રાજવાડીની પાસે જઈ પહોંચશે.

જે એ વાત સારી હોય કે હિન્દુઓ પ્રતિ જે આચાર આચરવાના પ્રયત્ન થાય છે, તે દેખીને કદી મુસલમાન જે મનમાં પાકું સમજી જાય, તો એ શત્રુ, એ કલિ, એ લેદનીતિ રાજને પણ છોડશે નહિ. કારણ કે આદર વડે વધારી મૂકેલી આશાને પૂર્ણ કરવી બહુ કઠણ પડે છે. જે ભૂખ સ્વાભાવિક છે તેને એક દિવસ મટાડી શકાય; યોગ્યતાની સ્વાભાવિક માગણીને પણ સીમા હોય છે, પણ આદરથી ઉભી કરેલી માગણીને સીમાજ હોતી નથી. એ તો કાણુ કળશીઆમાં પાણી ભરવા જેવું છે. આપણાં પુરાણમાં કલંકલંજનનો જે ઇતિહાસ છે, તેનું દધાન્ત સરકાર છે. પ્રિયજન પ્રતિના પ્રેમથી હો કે વિપરીત પક્ષ પ્રતિના વિરોધથી હો, પણ અયોગ્યતાનો કાણુ કળશીઓ કદી ભરી શકાય નહિ. અસંતોષને સદા ભૂખ્યો રાખવાનો ઉપાય આદર છે. એ બધી કાશીના કરવતની નીતિ છે, જતાં પ્રજાને વહેરશે, તો આવતાં રાજાને પણ વહેરશે.

આ ઘટનાઓમાં જે સારું છે તેની પણ આપણે વિવેચના કરી જોવી જોઈશે. આપણે આરંભથીજ અંગ્રેજની નિશાળમાં ધ્યાન દઈ સારી રીતે ગોખી શક્યા છીએ તેથી સરકારની નોકરી અને સંમાનનો ભાગ મુસલમાન ભાઈઓ કરતાં આપણે ભાગ વધારે આવ્યો છે, એમાં તો સંદેહ નહિ. એવી રીતે આપણામાં એક લેદ છે. એ લેદ દૂર થાય નહિ તો આપણું મન સારી રીતે મળે નહિ. આપણામાં ઈર્ષાનો ભાગ અંદરઅંદર રહેવાનોજ. મુસલમાનોને જે યોગ્ય પરિમાણમાં નોકરી અને માન મળે, તો જે અવસ્થાલેદને કારણે જે જાતિઓનાં મનમાં ભિન્નભાવ ઉભો થયો છે, તે ચાલ્યો જાય ને આપણામાં સમાનભાવ સ્થપાય. જે રાજકૃપાનો ઉપસોગ આજ સુધી આપણે કરતા આવ્યા છીએ, તે ભોગ હવે મુસલમાનોને પણ મળે, એવી પ્રાર્થના પ્રસન્નચિત્તે કરે છું. પણ એ કૃપા અમુક સીમાએ પહોંચશે અને જ્યારે જોશે કે, બહારના કુદ્ર દાનથી અંતરના દેન્યને કોઈ રીતે પૂરી શકાય એમ નથી,

જ્યારે સમગ્રથી કે સક્રિયતા જોવા બીજા લાભ નથી, અને એક વિના એ લાભ અસંભવ છે; જ્યારે બાકીએ કે જે દેશમાં આપણે જન્મ્યા છીએ તે દેશના ઐક્યનું ખંડન થયે ધર્મહાનિ થાય અને ધર્મહાનિ થયે કદી સ્વાર્થરક્ષા થઈ શકે નહિ, ત્યારે આપણે બંને બાઈ એક જ સમરેષ્ટાના મિલનક્ષેત્રમાં આવી હાથ પકડી ઉભા રહીશું.

ગમે તેમ હો, હિન્દુ ને મુસલમાન, ભારતવર્ષના એ બે મુખ્ય ભાગને એક રાષ્ટ્રમિલનમાં બાંધવા માટે જે ત્યાગની, જે સહિષ્ણુતાની, જે સાવધાનતાની, જે આત્મ-દમનની જરૂર છે, તે આપણે ગ્રહણ કરવું જોઈએ; એ પ્રયત્ન કર્યો જાય જ્યારે આપણે સારી રીતે સમજીશું, ત્યારે જવાબદારીની સુખદિને, જવાબદારીના ધર્મને અને પ્રાણ-ધર્મને નિયમે દેશમાં જે જે નવા પશો ઉભા થશે તે પ્રત્યેક વિરોધરૂપે ઉઠી દેશને બહુ ભાગે ચીરી નહિ નાખે. તેઓ એક મહાવૃક્ષની ઉપર નવી નવી સતેજ ડાળીઓની પેઠે, રાષ્ટ્રના ચિત્તને નવપલ્લવથી શોભાવી મૂકશે.

પુરાતન દળમાંથી દેશમાં જ્યારે એક નવું દળ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે પ્રથમ તો એવો ભ્રમ થાય કે, એની જરૂર નથી. કાર્યકારણની પરંપરામાં તેનું એક અનિવાર્ય સ્થાન છે જ, તે અજાણ્યાને બેપરવાઈથી જોવાની ટેવને લીધે આપણે તરત સમજી શકતા નથી. એ કારણે પોતાને પ્રમાણભૂત માનવાના પ્રયત્નમાં નવા દળની પ્રથમ અવસ્થામાં સ્વાભાવિકતાની શાન્તિ હોય નહિ, એ અવસ્થામાં પોતાનું હોવા છતાં આપણે તેને પારકું માનીએ છીએ.

પરંતુ એ વાત નક્કી જ સાચી છે કે, દેશમાં નવાં દળ, બીજામાંથી ક્રાંતી નીકળેલા અંકુરની પેઠે, બધાં વિદ્યોને તોડી સ્વભાવ ને નિયમોની ઉપર દેખાવાનાં. બૂનાની સાથે અને ચારે દિશાઓની સાથે તેને સંબંધ છે.

એ તો આપણું નવું દળ, એ તો આપણા પોતાના લોક; એમની સાથે કદી કદી અગત્ય કરીશું, વળી બીજી

એ પ્રકારથી આપણે પણ ચક્રિત થઈ જાગી ઉઠીએ; એ તો માત્ર પ્રતિક્રિયાજ છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'રીફ્લેક્સ ઍક્શન' કહે છે. રાજસભામાં એને બે અવિનય માને તો પ્રહાર સંબંધે પણ વિવેચના કરવી ઘટે. જેમને ચક્રિત છે, તે અનાયાસેજ ખેમાં બે ઉભેરી થકે, પણ પરિણામે ચાર ધથેલાં બેઠને ઉન્મત્ત થઇ ઉઠે, એ તો વિધાતાની ચામે વિદ્રોહ છે.

સ્વભાવના નિયમથી વ્યારે કામ કરીએ, ત્યારે કંઈક સુરકેલી ઉભી થતાં એને ઢેખીને અસંતુષ્ટ ન થવું જોઈએ. વીજળીનો વેગ લગાડવાથી જો દુર્ગંજ સ્નાયુમાં પ્રબળભાવે ધબકારા થતા જોઈએ ત્યારે કદ થતાં પણ આશા બંધાય છે.

એક બાલુ લોડ કઝંન, મોલિં, ઇંબટસન, ગુરખા, ખુનીટીવ પોલીસ ને પોલીસનું રાજ્ય; દેશનિકાલ, જેલ અને હંડાનો માર; પીલવું, પીડવું ને કાયદાનું વિચરવું; ત્યારે ખીલ બાલુએ પ્રબળી અંદરજ પીરે પીરે ઉત્તેજના-વૃત્તિ થાય છે; જે સંતાપ ધાડા સમય ઉપર લોકની જીભ ઉપરજ માત્ર ઢેખાતો હતો, તે પીરે પીરે વ્યાપીને અને ગંજીર બનીને માંસ ને હાડકાંની પણ અંદર પેસી ગયો છે; તેઓ આ શાગથી હરી ન જતાં અસહિષ્ણુ બની ગયા છે. આથી આપણને ઘણી સુરકેલીઓ અને ધંકાઓ થાય છે. વાત સાચી, પણ સાથે સાથે આશા રાખ્યા વિના પણ રહી શકતા નથી કે, નિરાશાની પાછળ પણ સ્વભાવ નામનો એક પદાર્થ હજીએ આપણી અંદર રહેલો છે; પ્રબળ ભાવે કદ પામવાની ચક્ષિ હજીએ આપણી મંદ નથી, અને જીવનપર્મમાં જે સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયાનો નિયમ તે હજીએ આપણી અંદર રહી પોતાનું કાર્ય કર્યું જાય છે.

અરમનીતિ એટલેજ મુકાન ઘોડી દેવાની નીતિ, તેથી એની નીતિ કપારે ઠોળે કયા હક જઈ ઉતરશે એ પહેલેથી કોઈ નક્કી કરી રહે નહિ. એના પેગને હથેલા નિયમિત રાખી સજાવાય, એ બેલનરને ખડે બચાવ્યું છે. તેને રોકાવવું જોઈએ છે, પણ એકવચ્ચે પણ કાંચ છે.

એ કારણેજ આપણા રાજ્યકર્તાઓએ જ્યારે ચરમ-નીતિ ગ્રહણ કરી ત્યારે તેઓ આટલે દૂર આવી પહોંચશે એમ એમણે મનમાં ધાયું પણ નહિ હોય. આજે ભારતના રાજ્યકાર્યમાં પોલીસના સામાન્ય પહેરાવાળાથી માંડીને ન્યાયદંડ ધારણ કરનાર ન્યાયાધીશો સુધી સર્વમાં સ્થળે સ્થળે જે અસંયમ ફૂટી નીકળ્યો છે, તેની નજી ભારત-રાજ્યના સુકાનીઓને કદપના પણ નહિ હોય. પરંતુ સરકાર કંઈ અલૌકિક વસ્તુ નથી; શાસનકાર્ય જેમને હાથે ચાલે છે, તે પણ રક્તમાંસનાં માણસો છે અને તેમની પણ પ્રકૃતિમાં થોડે અંશે શક્તિની સાથે મદ પણ રહેલો છે. જે સમયે પ્રવીણ સારથિની પ્રબળ રાશ એ બધાને સખ્ત રીતે ખેંચી રાખે, ત્યારે પણ મસ્ત થોડો ડોકું વાંકું કરીને થનથનાટ કરે અને છતાંયે રાજ્યની શોભાને કલંક ન લાગે; પણ ત્યારે તો બધા સરખી રીતે પણ નાખે અને તેથી રસ્તે જનારા પાસે થઈને જાય તો પણ તેના હાલચાલ સમજી ગયેલા હોવાથી તેમને કંઈ નુકસાન થાય નહિ. પણ ચરમનીતિ હાથમાંથી રાશ છોડી મૂકે ત્યારે આ વિરાટ શાસનતંત્રમાં છૂટી મૂકેલી જીવપ્રકૃતિ જોતજોતામાં વિચિત્ર બની ઉઠે. ત્યારે કયા પહેરાવાળાનો દંડો કયા ભલા આદર્શીના કપાળને ફેાડી નાખશે અને કયા ન્યાયાધીશને હાથે કાયદો ભયંકર રીતે મરડાઈ પડશે, એ જાણવાનો ઉપાય રહે નહિ. ત્યારે પ્રજાનો જે અમુક ભાગ આદર પામે તે પણ સમજી શકે નહિ કે, તેમના આદરની સીમા ક્યાં આવશે? ચારે બાજુ શાસનનીતિની એવી અફૂલત દુર્બળતા પ્રકટ થતી જોતાં સરકારને પોતાની ચાલ જોઈને પોતેનેજ કંઈક કંઈક શરમ આવે; ત્યારે એ શરમ દૂર કરવાને કમિશન નીમે ને તેના રિપોર્ટ નીચે પોતાની શરમ ઢાંકે. જેઓ દુઃખી છે તેમને જૂઠા કહી અપમાન આપે અને જેઓ ઉચ્ચંબલ છે તેમને દુઃખી કહી આશ્વાસન આપે. પણ એમ કર્યાથી તે કંઈ શરમ ઢંકાવી હશે? વળી સમસ્ત ઉદામ ઉત્પાતને સંકેલી

લેવામાં હાનિ માને અને દુર્ગંજતાને પ્રગળાવા સમર્થન કરવામાં રાજપુરુષ શક્તિનો પરિચય માને, એ એમનો ભ્રમ છે.

ખીલ ખાલુએ આપણામાં પણ ચરમનીતિને સારી રીતે કબજે રાખવી કઠણ છે. આપણામાં પણ પોતાના દળને વારી રાખવું હલપતિને કઠણ પડે છે. એવી અવસ્થામાં કોના આચરણને માટે કોણ જવાબદાર છે અને કયો મત ઠેકલે અંશે કોનો, તે નક્કી કહે એવો કોણ છે ?

‘અહીં’ એક વાત ‘મનમાં રાખવી પડશે: “એકસ્ત્રી-મીસ્ત” નામ આપી આપણી વચ્ચે જે સીમા બાંધનારી લીટી તાણી છે તે આપણી પોતાની તાણેલી નથી. એ તો અંગ્રેજની સહીનો દાગ છે. તેથી એ લીટી ક્યાંથી ક્યાં ખસશે તે કહી શકાય નહિ. હલના મતને અનુસરીને નહિ, પણ સમયની ગતિને અને રાજપુરુષની મરણને અનુસરીને એ લીટી આમતેમ ખસશે.

તેથી અંગ્રેજ તેના પોતાના પ્રતિના આપણા ભાષ-નો વિચાર કરીને જેને “એકસ્ત્રીમીસ્ત” હજનું નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ શું એક હજ છે કે ખરા શબ્દોમાં કહીએ તો રેશનું એક લક્ષણ છે ? કોઈ એક હજને બળા-તકારે હળાવી દેવામાં આવશે તો એ લક્ષણ કોઈ ખીજે આઠારે કૂટી નીકળશે કે બહાર પ્રકટ થવાને બદલે વળી અંદર ઉંડું ઉતરશે ?

કોઈ સ્વાભાવિક પ્રકાશને આપણે જ્યારે પસંદ ન કરીએ ત્યારે એમ કહી નાખીએ કે, એ તો ઠેવળ સંમ-દાયવિશેષના કંઈ છે. યુરોપમાં અઠારની સદીમાં એવોજ વાયરો વાયો હતો કે, ધર્મ નામની ચીજ તો ઠેવળ સ્વાર્ધી ધર્મોચ્ચેષોએ કૃત્રિમ રીતે પેદા કરી છે, એ આચારોનો નાશ થાય તો ધર્મની બહા એની ગેલે એકે ચાર ટળી જાય. હિન્દુધર્મ પ્રતિ જેઓ ખસાડિયું છે, તેઓ પણ એમજ કહે છે કે, બ્રાહ્મણોએ અંદર અંદર સંપીને પોતાની બાલવિકાસ કમવધી એ લેવારી કરી છે, તેથી એ બ્રાહ્મ-

એને જેમ બહાર કોઈ કાનુમાં રેડાનિકાક કરવામાં આવે તો હિન્દુધર્મનો પીય એવો મેંડ કળી જાય. આપણા સત્ત પણ એમજ વિચારે છે કે, 'એકદ્વીનીતમ' તો કેડી દેવાય એવો એક પદાર્થ છે ને તે હુણ લોકોએ પોતાની લેબોરેટરીમાં કૃત્રિમ ઉપાયે બનાવી કાઢ્યો છે, તેથી કેટલાક દક્ષપતિને પોલીસ કોર્ટમાં સોંપી લીધા એટલે એ ઉત્પાતનો નિકાલ આવશે.

પરંતુ અસહ વાત તો અંદરની છે. આંખે દેખાય એવી એ ચીજ નથી; એ તો અંદર ઉતર્યો સમજાય એવી છે.

જે સત્ય અવ્યક્ત હોય એ જ્યારે પ્રથમ અકસ્માત વ્યક્ત થાય ત્યારે એકદમ મૃદુ મંદ મધુર લાવે થાય નહિ, વાવાઝોડાની પેઠે આવી પડે, કારણ કે અ-શામન્જસ્યનો પ્રહાર જ એને જગાડી દે છે.

આપણા દેશમાં થોડા વખતથી ઇતિહાસના શિક્ષણથી, જવા આવવાના અને વ્યાપાર-વ્યવસાયના મુયોગથી, એકરાજ્યશાસનના ઐક્યથી, સાહિત્યના અભ્યુદયથી અને કાંગ્રેસની ચેષ્ટાથી આપણે અંદર અંદર સમજતા થયા છીએ કે, આપણો દેશ એક છે, આપણી જાતિ એક છે, સુખદુઃખમાં આપણી દશા એક છે અને પરસ્પરને પરમ-આત્મીય ન માનીએ અને પાસે તાણી ન લઈએ તો આપણું કશું મંગળ ન થાય.

જાણતા તો હતા, પણ એ અખંડ ઐક્યની મૂર્તિને સાક્ષાત્ સત્યરૂપે દેખી શકતા નહોતા; એ તો માત્ર વિચારનો વિષય હતો. એટલા માટે સમસ્ત દેશ એક છે એમ માન્યા છતાં, મનુષ્ય દેશને માટે જેટલું આપી શકે, જેટલું સહી શકે, જેટલું કરી શકે તેમાંનું આપણે કશું કરતા નહિ.

એવો ભાવ હજી યે કેટલાક દિવસ ચાલત. એવે સમયે લોડ કંઈને આવીને પડદો એવા બળથી ખેંચ્યો કે જે નેપથ્યમાં હતું તે હવે કશું ચ છપું રહ્યું નહિ.

એક બંગાળાના બે કરવાનો હુકમ છૂટ્યો કે તરતજ

પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તુષી થવનિ ગાણ હાથો: આપણે જાણ-
ની; આપણે એક જાણી કદી જાણીની આટલો સુત્રીપ
આપી પડ્યો હોય, હોદીની નામીએ કદી જાણના મુખ-
સ્વ શરીરને એવી રીતે એક ચેતનાના બંધને જાંપી રીધું
હોય એવું પડેલાં આપી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શક્યા નથી.

આપણી એ આત્મીયતાના સજીવ શરીરમાં વિભાજ-
ની વેદના જ્યારે એટલી અસહ્ય થઈ ઉઠી, ત્યારે વિચારું
કે, બધા મળીને રાજદરબારમાં જઈ ફરિયાદ કરીએ તો
દયા પામીએ. કેવળ ફરિયાદથીજ દયા મેળવી શકાય, એ
વિના બીજી કોઈ ગતિ હોઈ શકે એ આપણે જાણતા નહોતા.

પણ એ નિરૂપાયનો બરોંસો; પારકાની દયા જ્યારે
એકદમ નિષ્ફળ થઈ, ત્યારે જે માણસ આજ સુધી પોતાને
પાંગળો માનીને બહુ કાળથી અચળ એસી રહ્યો હતો, તે
ધરમાં આગ લાગતાં સફાળો ઉભો થઈ ગયો ને ભેઈ શક્યો
કે, તેનામાં જાલવાની શક્તિ છે. આપણે પણ એક દિન અં-
તઃકરણ ઉપર પડેલા એક પ્રહારથી ભેઈ શક્યા કે, આપ-
ણામાં ભેર કરીને જાલવાની શક્તિ છે કે અથવા પરદેશીનો
સ્પર્શ કરીશું નહિ.

આપણી એ શોધ બીજી સર્વ શોધોની પેઠે પ્રથમ
તો સંકુચિત લક્ષ્ય લઈને આપણી સામે ઉભી. અંતે જોતાં
જોતાં આપણે સમજી શક્યા કે, લક્ષ્ય એથી તો ઘણું ઉંચું
છે. એ શક્તિ ! એ સંપદ ! એ બીજીને જાંધવા માટે
નહિ, પણ પોતાને સશક્ત કરવાને માટે છે. એનું બીજું
પ્રયોજન હો કે ન હો, એને છાતીમાં ઘાલી સત્ય માનીને
અનુભવ કરવો એ સૌ કરતાં મોટું પ્રયોજન થઈ પડ્યું છે.

શક્તિના એ અદ્વિતીય અનુભવને લીધે આપણે પ્રચંડ
બરોંસાથી આનંદ પામ્યા છીએ. એ આનંદ ન હોત તો
વિદેશી ત્યાગના વ્યાપારમાં આપણે આવું અવિરામ દુઃખ
કદી પણ સહન કરી શકત નહિ. કેવળ ક્રોધની આટલી
સહિષ્ણુતા હોય નહિ. ખાસ કરીને પ્રજાજનીવિરુદ્ધ દુર્જન

ળનો ક્રોધ આટલા ભેરથી ઉભો રહી શકે નહિ.

ખીજી બાબુએ જેટલું દુઃખ પામીએ, તેટલું જ સ્પષ્ટ સત્યનું દર્શન થાય; જેટલું દુઃખ પામીએ, તેટલી જ આપણી શક્તિ ગંભીર અને વ્યાપ્ત થતી જાય. આપણા દુઃખનું એ મોટું ધન ધીરે ધીરે આપણા હૃદયની વિશાળ સામગ્રી થઈ પડી છે. અગ્નિ વડે દેશના ચિત્તને તપાવી વારંવાર ગાળીને આ જે છાપ પાડી છે, તે કોઈ દિન ભુંસાવાની નથી. એ રાજમહોરની છાપ દુઃખ સહન કરવાની આપણી શક્તિની સાખ પૂરશે; દુઃખને ભેરે એ ઘડાઈ છે ને એને ભેરે આપણે દુઃખ સહન કરી શકીશું.

એમ સત્ય વસ્તુ મળતાં તેનો આનંદ કેટલા બળપૂર્વક કામ કરે, તે તેઓ સ્પષ્ટ ભેદને આજ આશ્ચર્ય પામી ગયા છે. કેટલા દિવસથી જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે કે, હાથે કામ કરવામાં લાજ પામીએ ને ચાકરી કરવામાં જીવનનો સાર માનીએ તો આપણે કદી પણ મનુષ્ય બની શકીએ નહિ. જે સાંભળે છે તે કહે છે; હા, વાત તો ખરી; અને વળી સાથે સાથે નોકરીની અરજીઓ લખી લખી હાથ પકવી નાખે છે. એટલા મોટા નોકરીના ભૂખ્યા ખંગાળા દેશમાં પણ એવો એક દિન આવ્યો કે જ્યારે વગર આનાકાનીએ ધનવાનનો બાળક પોતાને હાથે શાળ ચલાવવા માટે શાળવીની પાસે ભણવા બેઠો; ભદ્ર ઘરનો બાળક પોતાને માથે કાપડની ગાંસડીઓ ઉંચકી બારણે બારણે વેચવા નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણનો દીકરો હજી લઈને ખેતરમાં ચાલ્યો ને એને જોઈને કામ માની સ્પર્ધા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. આપણા સમાજમાં એ કદી સંભવિત હોઈ શકે એવું આપણે સ્વપ્ને પણ માનતા નહોતા. તર્કથી તર્ક મટે નહિ, ઉપદેશથી સંસ્કાર ગળે ઉતરે નહિ; સત્ય જ્યારે ધરના એક ખૂણામાં એક શિખાની પેઠે દેખા દે ત્યારે ધરભરનું અંધારું ડેરી જાય.

પૂર્વે દેશને અતિ ઉપયોગી કારણે પણ ઘેરઘેર ભિક્ષા માગતાં, ધન કરતાં વ્યર્થતા વધારે મળતી; પણ આજ

એમ જ ત્યાં હાંક પડી કે તરતજ દેશના લોક આવશ્યક કે અનાવશ્યક કારણોના વિચાર કર્યા વિના ત્યાગ કરવાને માટે દોડે છે ને હાન ઇર્ષ પોતાને કૃતાર્થ માને છે.

ત્યાર પછી જાતીય વિદ્યાલય કોઈ પણ દિવસે દેશમાં સ્થાપન કરી શકાય, તે માત્ર થોડા ઉત્સાહિકોની કલ્પનામાં જ હતું. પરંતુ દેશમાં શક્તિનો અનુભવ થતામાત્રમાં એ હુલ્લેસ કલ્પનાસામગ્રીએ જોતજોતામાં આકાર ધારણ કરી લીધો અને દેશને આશીર્વાદ દેવાને માટે હાથ ઉઠા કરી આપણી સામે આવી ઉભી છે.

એકઠા મળીને માટાં કારખાનાં કરે એવું જંગાળી-જોતું ન હતું શિક્ષણ, ન હતી અભિજ્ઞતા કે ન હતી અભિ-રૂચિ. એમ છતાં યે જંગાળીએ એક મિલ કાઢી છે ને તેને સારી રીતે ચલાવે છે; નાના મોટા એવા ધણા ઉદ્યોગ સ્થપાઈ ગયા છે.

દેશની ઇચ્છા માત્ર એકજ લક્ષ્યમાં સફળ થઈ છે; દુઃખ અને ઘા ઉપર પોતાની શક્તિને વિજયી બનાવી છે, તેમજ જુદી જુદી દિશામાં જાતીય જીવનચાત્રાના સમસ્ત વ્યાપારમાં સફળ થવાને માટે દોડવું પડ્યું જ.

પણ જેમ એક દિવસ દેશની એ શક્તિનો આપણને સત્ય અનુભવ થયો, તેમ એજ કારણે આપણને આપણામાં એક પ્રયત્ન અભાવનો પણ અનુભવ થયો. જોઈ શક્યા કે, આપણી મોટી શક્તિને નિયમે બાંધી રાખવાની કોઈ વ્યવસ્થા આપણામાં નથી; વસણ જુદી જુદી દિશામાં નહીં થઈ જાય છે, તેને બાંધી કરીને યથાર્થ માર્ગ ચલાવવાનો ઉપાય કરી શકીએ તો આપણે સદાને માટે માર્ગ પડીએ. આ વ્યાકુળતાથી આપણને દૃષ્ટ થાય છે.

અંદર ગંજોર અભાવ કે પીડા માત્ર ત્યારે જે તારી રીતે ચિકિત્સા કરીને બરાબર ટાળી શકાય નહિ, ત્યારે જો એ વિના કારણે પણ નવું નવું રૂપ ધારણ કરે. ચિન્તુ અનેક સમય વિત્યાહતુએ પણ સમ કરે ને એની આને

મારે, ત્યારે લાગે કે એ રાગ કરે છે એની મા ઉપર; પણ ખરી રીતે તો બાળકના કોઈ અમુક અસ્વાસ્થ્યનું એ લક્ષણ છે. સુસ્થ બાળક જ્યારે આનંદમાં હોય ત્યારે રાગનું કારણ હોય, તોપણ તે અનાયાસે ભૂલી જાય. એજ પ્રમાણે દેશનો આન્તરિક આક્ષેપ આપણને આત્મકલહની દિશામાં ખેંચી જાય છે તે બીજું કંઈ નહિ, પણ વ્યવસ્થાબંધનના અભાવથી પેદા થયેલા વ્યર્થ ઉદ્વેગનો અસંતોષ છે. શક્તિનો અનુભવ કરીએ છીએ અને તેને વ્યવસ્થિત કરી શકતા નથી, એ અસ્વાસ્થ્યને અને આત્મગ્લાનિને કારણે આપણે આપણને સહન કરી શકતા નથી.

જ્યારે આપણે પ્રયોગ કરીને જોઈ શક્યા કે, આ બહુ પરિવારથી ભારે થઈ પડેલા દરિદ્ર દેશમાં પણ જાતીય ભંડારમાં પૈસા આવી ભરાવા બહુ મુશ્કેલ નથી, ત્યારે એ આક્ષેપ કેમ કરીને ભૂલી શકાય કે, કેવળ માત્ર વ્યવસ્થા ન કરી શકાય એ કારણે જ એક દિવસના ઉદ્યોગને આપણે કાયમનો કરી શકતા નથી? એ તો શું, પણ જે પૈસા આપણા હાથમાં આવી પડ્યા છે તેનું શું કરવું એ પણ આજસુધી નક્કી કરવું આપણને અસાધ્ય થઈ પડ્યું છે, તેથી માતાના સ્તનમાં રંધાઈ પડેલા દૂધની પેઠે એ જમા થયેલા પૈસા એક વિપમ વેદનાનું કારણ થઈ પડ્યું છે. દેશના લોક વ્યાકુળ થઈને પૂછે છે કે, અમે આપવા ઇચ્છીએ છીએ, અમે કામ કરવા ઇચ્છીએ છીએ; ક્યાં આપીએ, શું કરીએ તેનો એક કિનારો મળી આવે તો બચીએ, તોપણ દેશની એ તૈયાર થયેલી ઇચ્છાને સાર્થક કરવાને માટે કોઈ એક ચક્ષત્ર તૈયાર નથી, તોપણ બધું કામ છૂટું છૂટું થયા કરે, ત્યારે એવી અવસ્થામાં એવે જોદે માણસ કશુંય ન કરી શકે એટલે જાઈજાઈમાં ઝઘડા કરી કર્મ-બ્રષ્ટ થાય, અને ઉદ્વેગનો ક્ષય કરે.

તેમજ ઝઘડાનું લક્ષ્ય પણ તેવુંજ અસંગત. આપણાંમાંથી કોઈ કહે કે, આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર સ્વાયત્તશાસન જોઈએ; વળી કોઈ કહે કે ના, આપણે તો

સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર રહેવું એક જોઈએ. એ ત્રી વાતો માત્ર મોઢાની છે અને તે પણ એવી કે એની સાથે એના ભેતની જવાબદારી તો કરી લેવાય નહિ.

દેવના ક્યારે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને આગેનોગી એ બે વરદાન એ હાંથમાં લઈને આપણી સામે ઉભો રહેશે અને પંજમાંત્ર પણ વિદાંબ ચહેશે નહિ, ત્યારે કયો વર સ્વીકારવો તેનો નિશ્ચય કરતાં મારામારી કરવી આવશ્યકજ હશે, તો તો નિરૂપાયે એમ પણ થશે. પણ ક્યારે ખેતરમાં ખેતી તો હજી થઈ નથી, તે પહેલાં ફસલનો ભાગ પાડવા મારામારી કરવાની શી જરૂર ?

વ્યક્તિ કહો કે જાતિ કહો, પણ મુક્તિ એ સૌની અરંભશિદ્ધિ છે. પણ સાંજમાં કહે છે કે, મુક્તિની જાધા તો આપણી અંદરજ રહેલી છે, એ જાધાને પહેલાં કમ વડે સુખ ન કરી શકાય તો કોઈ પ્રકારે મુક્તિ નથી. આપણી જાતિની મુક્તિનું મુખ્ય વિા આપણા પોતામાંજ નાના પ્રકારે રહેલું છે; કમ વડે એ સૌનો નાશ નહિ થાય, તો તક વડે થવાનો સંભવ નથી ને વિચાર વડે તો વધી જવાનો સંભવ છે. સાયુજ્ય મુક્તિ સારી કે સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ સારી, એ વિચાર શાન્તિરક્ષા કયાંથી અનાયાસે કરી શકાય; પણ સાયુજ્ય કહો કે સ્વાતંત્ર્ય કહો, પણ શરૂઆતની વાત તો એજ કે કમ. એ ઠેકાણે તો ખંને હજને-એકજ માળે યાત્રા કરવી પડશે. એ સર્વ પ્રકૃતિગત કારણોએ આપણે હરિદ્રને દુર્જંગ, આપણે વિભક્ત, વિરુદ્ધ અને પરતંત્ર. એ કારણ દૂર કરવા એ આપણું સાચેસાચું મન હોય, તો આપણા સર્વ મતના લોકોએ એકઠું થવું પડશે.

એ કમક્ષેત્રમાં એ આપણે સર્વેએ મળવું જ હોય તો એ મિલનને માટે એક ગુણનું ખાસ પ્રયોજન છે અને એ ગુણ તે અમત્તતા છે. આપણે એ સાચા જળવાન પુરુષની પેઠે વાતમાં ને વ્યવહારમાં, વિચારમાં ને આચારમાં પરિમાણની રક્ષા કરી ચાલી ન શકીએ તો એજ મિલન

આપણે માટે વિવાદનું કારણ થઈ પડશે. કર્મના પ્રયત્નનો લાભ ન પામતાં વારંવાર ઘા ખમવા પડશે.

એ વિષયમાં આજકાલના ભારતીય રાજપુરુષની ચાલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો આપણું અનિષ્ટ થશે. આજે ભારતશાસનના વ્યાપારમાં પ્રચંડ હિસ્ત્રીરીઆ પેસી ગયો છે. ને રહી રહીને કદી પંબળમાં તો કદી મદ્રાસમાં, તો કદી બંગાળામાં સંયમ વિના તેના આંચકા વાગે છે એ તેનું દૃષ્ટાન્ત આપણે માટે બસ છે.

જેના હાથમાં વિરાટ શક્તિ છે, તે જો અસહિષ્ણુ થઈને ચંચળ બની ઉઠે અને એને જ પૌરુષ માનવાની કલ્પના કરે, તથા પોતાની રચનાને પોતે જ તોડી નાખી સાંત્વન પામે તો તેનો એ ચિત્તવિકાર આપણા જેવા દુર્બળને અનુકરણ કરવા ઉત્તેજિત કરે. ખંરી રીતે તો પ્રબળ હો કે નિર્બળ હો, પણ જે વ્યક્તિ વાક્યમાં અને આચરણમાં અંતરના ભાવાવેગને યોગ્ય પરિમાણે સંયમમાં રાખી શકતી નથી, તે વ્યક્તિ સર્વ કર્મમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. આ વાત જ્યારે જ્યારે આપણે ભૂલીએ ત્યારે ત્યારે તેની સત્યતા પણ તરતજ સાબિત થઈ જાય.

આજે દેશનું કર્મ એટલે શું અને તેની ચથાર્થ ગતિ કંઈ દિશાએ, એ બાબત આપણામાં સાચી રીતે કયો મત-ભેદ છે એ સંબંધે હું કંઈ વિચાર કરી શકતો નથી.

કર્મનું ઉદ્દેશ્ય માત્ર અમુક ફળ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, શક્તિને કસવા માટે પણ એનું પ્રયોજન છે. કર્મનો મુયોગ મળતાં જ એ શક્તિ આશ્ચર્યરૂપે અને નહિ ધારેલી રીતે પ્રકાશી નીકળશે. ફળ તો મળે, પરંતુ શક્તિનું કંઈ પ્રયોજન ન હોય એવો જો ઉપાય હોત તો એમાં આપણું કંઈ સૌભાગ્ય છે એમ હું માની શકત નહિ.

એવો ઉપાય પૃથ્વીમાં છે પણ નહિ, આપણે કોઈ શ્રેય પદાર્થ પારકાની કૃપાથી લઈ શકીએ નહિ, પોતાની શક્તિથીજ લઈશું; એથી વિરુદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; કારણ

કે વિધાતા આપણા નાથ કરી શકે, પણ મનુષ્યત્વને અપમાનિત થવાને માગે ચઢાવે નહિ.

એટલા જ માટે જોઈ શકીએ છીએ કે, સરકારના દાનની સાથે જ્યાં આપણી શક્તિનો ભેગ જોડી શકાય નહિ, ત્યાં એ દાન વાંકું વળી આપણને અનેક વિપદમાં નાખી દે ! વિશ્વામુ પોલીસ જ દસ્યુવૃત્તિ કરે તો તેનો પ્રતીકાર કરવો અસંભવ થઈ પડે; સરકારની કૃપા પામેલી પંચાયત જ્યારે શુભચરનું કામ કરે, ત્યારે ગામમાં એ કેવો મોટો ઉપદ્રવ કરે, તે કહી શકાય નહિ; સરકારની નોકરી જ્યારે અમુક વર્ગના લોકને કૃપા કરી આપવામાં આવે, ત્યારે ધરની અંદર જ દ્રેષ પેસી જાય; અને રાજ-મંત્રીસભામાં જ્યારે અમુક સંપ્રદાયના લોકને માટે જ આસન પાથરવામાં આવે ત્યારે કહેવું પડે કે, તમારા ઉપકારની અમને ગરજ નથી, તમે તમારી કૃપા પાછી લઇ દેશો! આપણા પોતાનામાં જ સતેજ શક્તિ હોય તો જ આ વિઠ્ઠલિઓ ખનવા પામે નહિ; આપણામાં દાન મંદળ કરવાની અને તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ હોય તો દાન આપણે માટે કોઈ અવસ્થામાં બલિદાન થઈ પડે નહિ.

એટલે હું કહું છું તેથી એમ નહિ સમજવું કે, આપણા કર્મની કંઈ જ વ્યવસ્થા સરકારની સાથે કરવાની નથી; પણ સમજવાનું એ છે કે, પોતાની પૂરી શક્તિ વાપરેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈએ તો જ તેની વ્યવસ્થા સર્વ સ્થાને થી કરવાના અધિકારી થઈએ, નહિ તો આપણી દશ કયામાં કહી છે એવી રીતે આપણે માત્ર કાંઈને પાસની માનતા માનતી વખતે વિચાર કરીએ નહિ, પણ જ્યારે પાસે ચઢાવવાનો દિવસ આવે ત્યારે માની છાત્રે વાળી શક્તા માનીએ, જાંતુ લાવીને ચઢાવીએ તે માને કહીએ કે, આ ! તમારા ખેતરમાંથી પાતેલ પડે ખેતર દેશ તે આપણે પણ ચાલો કરતી વખતે તો જેવી જેવી રીતે કરીએ અને જાતે દેશનું એક સત્તાનુકૂળ કામ કરવાનું હોય ત્યારે બીજાની ઉપર નાખી દે તે પછી જરૂરી હોય. કર્મ.

કેમ કેમકે જેમના હોય હરખનો. પણ હરખની જે
પોતે હરખ જે વસ્તુ તિથિર છે તેમજ અસ્વીકાર કરવાની,
એ માત્ર એમ માની દિશામાં જઈ રહે' એવો નહિ.
અરતમાં પરવેશો રાજ્ય છે નહિ એમ એકવારે અંગે
મીનીને સમનપૂર્વક વિનાની પ્રકાશ, પણ કમનસે એમ
માનીને આત્મીએ તો જરૂર ડોકર ખાઈએ.

પ્રસન્ન, એ વાત આત્મી છે કે, અંગેજ અને ત્યાં સુધી
તો એમ જ માનીને આવે છે કે આપણે માણે છીએજ
નહિ. આપણા ગ્રીસ કદેહની વચ્ચે હોવા છતાં તે આ-
પણાથી જરૂર છે; એટલા માટે જ આપણા સંબંધિત
એમનું પરિમાણ સાત એકે વારે આપણું ગયું છે; એટલા
માટે પંદર વર્ષના નિયામે જતા છોડવાનું પણ તેજ
એકને તેઓ જેલમાં તેમને ફટકાને છે; માણસો સહેજ-
સાજ ઉંચાં થાય કે પ્યુનિટીવ પોલીસના દળાણથી તેમને
નિશ્ચલ કરી દે છે; મનમાં એ વાતનો ધિક્કાર થતો નથી,
ને હુષ્કાળના કાળમુખમાં ખેંચાતા લોક ચીત્કાર કરે ત્યારે
એ તો ખોટી ખૂમો પાડે છે, એમ માની તેમનો અનાદર
કરે છે. એટલાજ માટે બંગલોગની બાળતમાં બધા બંગા-
ળીઓને ન ગણકારતાં મોલીએ, એ તો 'સેટલ્ડ ફેક્ટ' એમ
કહી દીધું. એમ આચારમાં, વિચારમાં ને રાજ્યવિધાનમાં
જેમ શક્તિએ છીએ કે, અંગેજના હિસાબી ચોપડામાં
આપણે હિસાબે કેવડું મોડું મીડું છે, અને ત્યારે એને
ઉલટાવી દેવાને આપણે પણ બને ત્યાં સુધી એમનો અ-
સ્વીકાર કરવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ.

પણ એમના હિસાબી ચોપડામાં આપણે માથે મીડું
મૂક્યું છે, છતાંયે આપણે એકેવારે મીડું નથી. અંગેજના
આંકડા ગણનારે જે આંકડાને ભૂલથી મૂકી દઈ હિસાબ ગણ્યો
છે, તેથી આખો ચોપડો દૂષિત થઈ ગયો છે. શરીરને ભેદ
હા કે ના કહી નાખીએ, પણ ગણિતશાસ્ત્ર કંઈ એવું પ્રાણી
નથી કે જે આપણી હાથે હા ભણે ને આપણી નાથે ના ભણે.

એવી ભૂલ અંગેજ કરે છે માટે કોઈ કરીને શું આપણે

પણ એવી ભૂત કરીશું ? પારકાના ઉપર વિરક્ત થઈને શું તેનું ઘેર આપણી જાત ઉપર લઈશું ? એ કામની રીત ન હોય.

વિરોધમાત્રમાં શક્તિનો ખર્ચ થાય છે-અનાવશ્યક વિરોધમાં તો નકામો ખર્ચ થાય. દેશના હિતમતમાં જેઓ કમંચોગી છે, તેમને તો પગલે પગલે કાંટા ખાવાની ને સહન કરવાની જરૂર પડશે; પણ શક્તિને ઉદ્ધત કરી દેખાડવા માટે, સ્વદેશના યાત્રામાર્ગમાં પોતે જ કાંટા વાવવા એ શું દેશહિતેષિતા છે !

આપણે આ જે વિદેશીત્યાગનું મત લીધું છે, એનું જ દુઃખ કંઈ જેવું તેવું નથી. ખુદ યુરોપના જ ધનવાનો પોતાનો ધનવૃદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો રાખવા માટે મજૂરોને નાગપાશ વડે બાંધી લે છે અને તેને લીધે ત્યાં કેટલાક કઠણ આઘાત-પ્રતિઘાત થાય છે ! આપણા દેશમાં એજ ધનવાનો માત્ર ધનવાનો જ નહિ, પણ જેલના દારોગા યુદ્ધાં લિવર-પૂલનું નિમક ખાય છે.

તેથી આ દેશનું જે ધન લઈ પૃથ્વીમાં તેઓ ઐશ્વર્યને શિખરે ચઢ્યા છે તે ધનના રસ્તામાં આપણે પથરો મૂકીએ તો તેઓ એમ સહજમાં આપણને ઊડી દેશે નહિ. એવી અવસ્થામાં જે બળ આપણી સામે આવી પડશે, તેની સામે રમત કયે નહિ ચાલે-આરામ વિદ્યામ ઊડીને આપણી સંમસ્ત શક્તિ અને સહિષ્ણુતાનો ઉપયોગ કરવો પડશે. એવી સ્થિતિમાં જેઓ વગરકારણની ઉદ્ધતાઈ અને ગરમ વાક્યોથી આપણા કમંમાર્ગમાં વિષ્ણો નાખી માર્ગ વધારે મુશ્કેલ કરશે, તેઓ શું દેશના અપરાધી નથી ? કામની ઠકોરતાને સંપૂર્ણ રીતે ઉપાડી લઈશું, કયા-થી પરાણવ સ્વીકારીશું નહિ, દેશના શિક્ષ-વાણિજ્યને સ્વાધીન કરી પોતાની શક્તિનો અનુભવ કરીશું, દેશની વિદ્યાશિક્ષાને સ્વતંત્ર કરીશું, દેશના કર્તવ્યસાધનને ઉપ-યોગી થાય એવી રીતે સમાજને બળવાન બનાવીશું; એમ કરવા જતાં ઘેર અને બહાર દુઃખ અને વિદ્વોનો પાર રહેશે નહિ, એ માટે અપરાજિત ચિત્તે તૈયાર થઈશું,

પણુ વિદ્યાર્થને તે વિદ્યાભ્યાસમાં મારીશું નહિ. કેટલું
કામ કરવું તેનું કામ નથી. એ તો કામનીનું એ-કે-કેનું છે.

એમ માન્યતા નહિ છે. જ્યાં જ્યાં મંદિરોથી હું જામ
મોડું છું. દુઃખને હું જામું છું, દુઃખને હું માનું છું. દુઃખ
દેવતાનો પ્રકાશ છે; એટલા માટે એ તાજાં પે એનાથી જંગમ
ચંદ્ર ઉડતું એ શોભા નથી. દુઃખ દુઃખને ગમે તો રાખોમાં
કે ગમે તો પરાજયમાં હઈ જાય. પ્રગટતાને જો પ્રગટતા
માનું, હાલને જો પોરુષ માનું અને પોતાની સર્વ વાતોને
મોટી કરી જતાવવી એને આત્મજ્ઞાન માનું, તો દુઃખની પાસે-
થી હું કંઈ મોટું શિશુ મેળવવાની આશા રાખી શકું નહિ.

દેશમાં આપણું મોટું કર્મસ્થાન તૈયાર કરવું હોય
તો એનો આરંભ શી રીતે કરવો ? મિનારાને આકાશ સુધી
લઈ જવો હોય તો શિખર કરતાં પાયો ઘણો પહોળો
ચણવો પડે. આપણી કર્મશક્તિને બહુ ઉંચે ચઢાવવી
હોય તો દરેક અલ્લાથી માંડીને તેનો પાયો ચણવો જોઈશે.
પ્રાંતિક પરિપક્વ તેની સાર્થકતા છે.

પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એક એક પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિ સભા
સ્થાપવી જોઈશે. એ સભાએ યથાસંભવ ગામે ગામ પોતાની
શાખાઓને વિસ્તારી દઈ સમસ્ત અલ્લાઓને ઢાંઢી દેવા
જોઈશે. પ્રથમ સમસ્ત પ્રદેશના સર્વ વિષયોની હકીકત
સંપૂર્ણ રીતે એકઠી કરવી જોઈશે; કારણ કે જ્ઞાન એજ કર્મ-
ની ભૂમિકા છે, કારણ કે કામ કરવાનું છે તો તો સર્વ અ-
વસ્થા જાણવી જોઈશે.

દેશમાં સૌ ગામને પોતાના સર્વ પ્રકારના પ્રયોજન-
સાધનમાં શક્તિમાન કરીને જૂથ બાંધવું પડશે. કેટલાંક
ગામડાંની એક મંડળી સ્થપાય. એ મંડળના સુખીઓ
ગામનાં સૌ કામ કરવાની અને અભાવ દૂર કરવાની વ્ય-
વસ્થા કરીને મંડળને પોતાને સમર્થ બનાવી દે, ત્યારેજ
સ્વાયત્તશાસનની ચર્ચા દેશમાં સર્વત્ર સાચી બની જાય.
પોતાની પાઠશાળા, શિલ્પ-શિક્ષાલય, ધર્મશાળા, સહકારી

મંડાર, બેંક વગેરે સ્થાપવાને માટે તેમને શિક્ષણ, સહાયતા અને ઉત્ત્રાહ આપવાં જોઈશે. પ્રત્યેક મંડળ પોતપોતાનો એક એક ચોરો બાંધશે, ત્યાં મંડળનાં કામોની ચર્ચા થશે ને અન્ય પ્રકારે આમોદપ્રમોદ પણ કરશે. અને ત્યાં જ મુખીઓ એકઠા થઈ મધ્યસ્થો નીમી ગામના વિવાદ ને મામલાનો નિકાલ કરશે.

જનીનદાર અને એકુલ ત્યાં મુઘી પોતપોતાને જુદે
માર્ગે ચાલ્યા જશે, ત્યાં મુઘી તેમની દયા મુઘરવાની નથી.
પૃથ્વીમાં ચારે બાજુએ જૂથ બંધાઈ સૌ પ્રજા કામ કરે
છે; એવી સ્થિતિમાં સૌ છુટાછુટા એકેક બાવે કામ કરે તો
તેમને હાંમેશને માટે શુભામગીરી ને મજૂરી કરી મરવું પડશે.

સમય એવો આવ્યો છે કે આપણી જેટલી શક્તિ છે, તે બધી એક ઠેકાણે એકઠી કરવી; અમુક વ્યવસ્થામાં બાંધવી પડશે. એમ નહિ કરીએ તો ઢોળાવને માટે આપણી નાની નાની શક્તિઓ અને સાધનો ઢગી જશે અને ખીલે દેશનાં તળાવો બરી કાઢશે. અજ ઉમતાં છતાં આપણને ખાવા મળતું નથી અને આપણે કંઈ કારણે કેવી રીતે મરીએ છીએ તે આપણે જાણવા પણ પામતા નથી. આજ જેને બચાવવા હચાંચીએ છીએ, તેને મેળવી લેવા પડે.

મુદ્રાપ-અમેરિકામાં ખેતીનાં નાના પ્રકારનાં યંત્રો થયાં છે, આપણે દરિદ્ર હોવાથી એ સાંત્રિ ઉપયોગ કરી શકતા નથી, એ દરેક મંડળી અને દરેક ગામ એકત્ર થઈને સામાન્ય સમસ્ય બનીને એકઠી કરીને ખેતી કરવા મંડી બનવા તો આધુનિક યંત્રોનો ઉપયોગ કરી ખદુ ખર્ચ ખર્ચાથી શકાય, કામને સરળ કરી શકાય અને ધારૂં કાલ મેલવો શકાય. એ આજ્ઞા ગામની દેરડી એક કે.કુમાં પીટવાની આવશ્યકતા થાય તો તેને ખાટો થત ખરીદી શકાય તે ખદુ લાવ કરી શકાય. સરૂનો ખેતી કરવા એક આજ્ઞા તે ગામના કે.કુમાં લાવવા થાય, તે ખર્ચ નહીં લાવનાં દેડે સ્થાપ્ય થાય એકઠા થાય અને યંત્રો ખદુ ક.કે તે તેને

લાભ થાય ને ગામને ઘી સસ્તું મળે. વણકરો એકઠા થઈ મંડળ બાંધે અને પોતાના ગામમાં નાનું કારખાનું કાઢે, ને તેમાં પોતાની મજૂરી આપે તો પુષ્કળ કાપડ કાઢી શકે ને દરેકને સગવડ થાય.

શહેરમાં ધનવાનોનાં કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા જતાં મજૂરોનું મનુષ્યત્વ કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, એ તો સૌ જાણે છે. વળી આપણા દેશની સ્થિતિ જ જુદા પ્રકારની છે. આપણા સમાજ કુટુંબપ્રથા ઉપર બંધાયેલો છે, આપણી ગૃહનીતિ વિચલિત થાય તો ધર્મનો એક મુખ્ય આધાર ખસી પડે અને સમાજના મર્મસ્થાનમાં વિપત્તિ સંચાર થાય. આવી સ્થિતિના આપણા દેશમાં, શહેરમાં, કારખાનાં સ્થાપીને ચારે બાજુનાં ગામડાંના દરિદ્ર ગૃહસ્થોને ત્યાં ખેંચી લઈ જવામાં આવે, તો તેમની સ્વાભાવિક અવસ્થા બ્રષ્ટ થાય, ઘરથી છૂટાં પડેલાં સ્ત્રી પુરુષો નિરાશંક કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં કરતાં કેવી દુર્ગતિમાં ડૂબી જાય છે એનું અનુમાન કરવું પણ કઠણ છે. કારખાનાથી કેવળ જડ વસ્તુઓની વૃદ્ધિ થાય પણ ચેતન માણસનો ક્ષય થઈ જાય. એ સ્થિતિમાં સમાજ બહુ ચાલી શકે નહિ. તેથી ગામડાંના લોક એકઠા થઈને જે યત્રોનો વ્યવહાર શક્ય હોય તેની સહાયતાથી ત્યાંજ બેઠાં કામ કરે તો ઉન્નતિ પણ થઈ શકે ને ચારે બાજુથી રક્ષા પણ થઈ શકે. માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ જનસાધારણને ઐક્યનીતિમાં દીક્ષિત કરવાનો પણ એજ માત્ર ઉપાય છે. પ્રાદેશિક સભા ઉપદેશ અને દૃષ્ટાંતથી એ રીતે જો એક મંડળી બાંધી શકે તો એ દૃષ્ટાંતની ગ્રહણતા જોઈને ચારે દિશામાં જોતજોતામાં એવાં મંડળ બંધાઈ જાય.

એવી રીતે ભારતવર્ષના પ્રાન્તો આત્મનિર્ભર અને વ્યવસ્થિત થઈ જાય તો ભારતવર્ષના પ્રદેશોમાં પણ કેન્દ્રો સ્થપાય અને એ પ્રાદેશિક કેન્દ્રોમાંથી એક કેન્દ્ર સમસ્ત ભારતવર્ષને માટે પણ રચાય, અને ત્યારેજ ભારતવર્ષનું એ સારું કેન્દ્ર થાય; નહિ તો પરિધિ જેની નિશ્ચિતજ

નથી, એ તે કેન્દ્ર કોનું? અને જેમાં દેશના કોઈ કમ-
નો ઉદ્યોગ નથી, જ્યાં માત્ર દાવાદાવીની વાતો યાય એ
સભા દેશની રાજકર્મચક્ષા સાથે સહયોગી થવાની આશા
કરે કયા સત્યે અને કોની શક્તિના ભેરે?

મિલે આવીને જેમ યાળોને મારી નાખી છે, તેમ
પરદેશી શાસને પણ સર્વશ્રદ્ધ અને સર્વવ્યાપી થઈને આ-
પણા પ્રામ્યસમાજની સહજ વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરી નાખી
છે. ધીરે ધીરે પ્રયોજનના વિસ્તાર સાથે જ્ઞાની વ્યવસ્થા
જે મોટી થતી જાય, તો એ સારું જ છે, એમાં કંઈ ખોટું
નથી; પણ તે સ્વાભાવિક રીતે વિકાસ પામતી જવો જોઈએ.
આપણી જે પ્રામ્યવ્યવસ્થા હતી, તે જ્ઞાની હતી તોપણ
આપણી હતી; પરદેશી વ્યવસ્થા ગમે એટલી મોટી હોય,
તોપણ તે આપણી નથી. પરિણામે એનાથી આપણી શક્તિ
જડ થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહિ, પણ આપણાં ગ્રામી કામ
ઠીક રીતે સરતાં પણ નથી. પોતાની આંખોને આંધળી કરીને
પારકાની આંખે જોઈ ચાલવાનું કદી જ મનગમતું હોય નહિ.

એજ કારણે હાલ જોઈએ છીએ કે, ગામડાંમાં ચેષ્ટા-
નાં કંઈ લક્ષણ દેખાતાં નથી. પહેલાં જળાશયો હતાં, તે
જાજ પુરાઈ ગયાં છે; કારણ કે દેશનું કામ બંધ પડ્યું
છે. ગામનાં ગોચર ગામના રક્ષણ વિના આલ્યાં ગયાં છે;
દેવાલયો તૂટી પડ્યાં છે તેનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ આ-
પણામાં રહી નથી; ગામના જે પંડિત હતા તેમના મૂખ
ઢીકરા કચેરીઓમાં જૂઠી સાક્ષીઓ પૂરવાનો ધંધો લઈ બેઠા
છે. જે ધનવાનોને ઘેર અવસર આવતાં બત્રાઓ બરાતી અને
ગાન દ્વારા સાહિત્યરસ જામતો અને ધર્મની ચર્ચા થતી; તે
બધા ધનવાનો શહેરમાં આલ્યા ગયા છે. જે દુર્ગંજના
સહાયકો હતા, શરણાગતના આશ્રયસ્થો હતા, દુરા-
ચારીને ઠંડ દેનારા હતા તેમનું સ્થાન પોલીસના દારોગાએ
લઈને શું કરવા માંડ્યું છે એ તો કોઈથી અવગણ્યું નથી.
લોકહિતનો કોઈ ઉચો આદર્શ, પારકાને માટે આત્મત્યાગ-
નું ઉત્તુ દષ્ટાન્ત ગામમાં હવે રહ્યું નથી; કોઈ વિધિનિ-

નથી. આગામી વેદનાનું જ્ઞાન અતિગ્રામ પ્રમાણમાં કેવળ શહેરમાં અને કેવળ શિષ્ટ સમાજમાં જ વેરાઈ રહ્યું છે; એનું એક પ્રમાણ બુચો. સ્વદેશી ઉદ્યોગ તો શહેરની શિક્ષિત મંડળીજ અડાવે છે, પણ દેશના મોટા ભાગને તો એની ખબર પણ નથી. જે વિષયમાં પડ્યા છે તે કાણ ?

જગદ્ગ પથ્થર છાતી ઉપર મૂકવો એ એક પ્રકારનો દંડવિધિ છે એવું રૂપક કથામાં સાંભળ્યું છે. વર્તમાન રાજ્ય-શાસનમાં રૂપક કથાનો એ જગદ્ગ પથ્થર ખુનિટિવ પોલીસનું વાસ્તવ રૂપ ધરી આવ્યો છે.

પણ એ પથ્થર અસહાય ગામડાં ઉપર પડ્યો છે, એના ઢળાણથી આપણા સર્વની છાતી ઢળાતી નથી શું ? ખંગાળા દેશની છાતી ઉપરનો એ ભાર આપણે સર્વે મળીને સમાનભાગે વહેંચી લઈને વેદનાને સમાન કરી નહિ લઈશું ? સ્વદેશી પ્રચાર ને અપરાધ હોય તો ખુનિટિવ પોલીસના ખર્ચનો ભાર પણ આપણે સર્વે અપરાધીઓએ મળીને વહેંચી લેવો જોઈએ. એ વેદના ને સર્વે ખંગાળાની સામગ્રી થશે, તો એ વેદનાજ લાગશે નહિ, આનંદ લાગશે.

એ જ કારણે દેશના જમીનદારો પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે કે, ખંગાળાનાં ગામડાંની અંદર પ્રાણ સંચાર કરવાને તેઓ ઉદ્યોગી નહિ થાય તો કામ કદી સારી રીતે નહિ થઈ શકે. ગામડાં સચેતન થઈ પોતાની શક્તિ પોતે અનુભવે તો જમીનદારના અધિકાર અને સ્વાર્થને હાનિ પહોંચે એવી શંકા કોઈને થાય; પણ એક પક્ષને દુર્બળ કરી પોતાના સ્વેચ્છાચારની શક્તિને માત્ર વિદ્વરહિત કરી રાખવી અને ડાઇનામાઈટને છાતીના અંદરના ગળવામાં લઈને ફરવું એ બે એકજ વાત છે. એક દિવસ પ્રલય-અસ્ત્ર વિમુખ થઈને અસ્ત્રધારીને જ હણશે. રૈયતને એવી સંબંધ અને શિક્ષિત કરી રાખવી જોઈએ કે જેથી ઇચ્છા થાય છતાં પણ તેમના ઉપર અન્યાય કરવાનું મન પણ જમીનદારને થાય નહિ. જમીનદાર શું વાણિયાની પેઠે કેવળ દીનભાવે લેવાનો ભાગ જ સર્વ પ્રકારે ખુલ્લો રાખ-

મેં ? પણ ગામે ગામે ઉદારભાવે સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો સંજોગ જતન કરીને સાચવશે નહિ તો આત્મસંમાન રાખશે કેવી રીતે ? ગ્રાજહાટમાં ઉપાધિ. ખરીદતી વેળાએ તો એ નુકસાનને નુકસાન માનતો નથી ને ? પરંતુ ખરા રાજ્યવાનો એક માત્ર સ્વાભાવિક અધિકાર તો છે, તેની પ્રજા પાસે. તે બહુ લોકો પ્રજા છે, બન્યું છે, રહ્યું છે, બહુ લોકો મંગળજાતો છે, પૃથ્વીમાં આવડું મોટું ઉચ્ચપદ. મેળવીને એ પદની જવાબદારીનું રક્ષણ નહિ કરે ?

એમ ના માન્યો કે, દૂર બેસીને પૈસા નાખવાથી રૈય-તનું બહું કરી શકાયો. એ સંજોગે એકવાત યાદ રાખવી પડ્યો. એક વખતે જનીનદારની ખજાર લેવા હું બહાર-ગામ ગયો હતો. ત્યાં સાંભળ્યું કે, પોલીસના એક ઉચ્ચ અધિકારીએ ગામના માછીઓનું બહું નુકસાન કર્યું ને પછી પોલીસ તપાસને બહાને એ ગામના મૃદુસ્થાના પ્ર-માં પણ અશાન્તિ કરી મૂકી. મેં દુઃખી માછીઓને બો-લાવીને કહ્યું કે, તમે એ સુનેગાર અધિકારીની સામે ફિવાની કે દોષદારી, રહે તેવી ફરિયાદ કરો; હું કલકત્તાથી મોટો વઢીલ લાવી કેસ ચલાવીશ. તેઓએ હાથ ભેટી કહ્યું કે, “ફરિયાદ છતવામાં ચ લાભ થો ? પોલીસની વિરુદ્ધ ઉભા રહી. અમે ગામમાં રહીએ ક્યાં ?

મેં વિચારી બેયું કે વાત ખરી છે, દુર્ખંજ લોક છતે તોય હાથો. અગ્રચિકિત્સા અમત્કાર છે, પણ હીણરોગી તો એ ચિકિત્સાને સહી પણ ન શકે અને ચિકિત્સા પૂરી થતા પહેલાં મરી જાય; તે ઉપર મેં વારંવાર વિચાર કર્યા ને છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, બીજું કોઈ દાન તે દાન નથી, શક્તિદાન એજ ખરું દાન છે.

એક કથા છે:-એક બકરીનું બચ્ચું એક વાર પ્રહાની પાસે ગયું ને આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યું કે “ભગવન ! તમારી પૃથ્વીમાં સૌ કોઈ મને ખાવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે ?” પ્રહાએ ઉત્તર દીધો કે “ખાણ ! બીજાને શાને દોષ લા. ૩૦

હે છે ? તારો ચહેરો દેખીને મને પણ તને ખાઈ જવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. ”

પૃથ્વીમાં અશક્તને ન્યાય મળે, રક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા તો દેવતા પણ કરી શકે નહિ. ભારતની મંત્ર-સભાથી લઈને પાર્લામેન્ટ સુધી માથું ખંજવાળતા રખડી મરો, પણ એથી કંઈ વળે નહિ. સાધુ ઇચ્છા અહીં અશક્ત છે. દુર્જાળતાની સંગતથી કાયદો પણ દુર્જાળ થઈ જાય, પોલીસ તેને લયરૂપ થઈ પડે અને જેને રક્ષણકર્તા કહી દાવો કરીએ છીએ, તે પોતે જ પોલીસનો ધર્મનો ખાપ થઈને ઉભો રહે.

ખીજી ખાબુએ પ્રજાની દુર્જાળતા ટાળવી એ આપણા રાજકર્તાઓની વર્તમાન રાજનીતિની વિરુદ્ધ છે. પોલીસ કમીશનમાં બેસી એક દિવસ ધર્મબુદ્ધિને જોરે જોણે પોલીસને અત્યાચારી કહી કડવાં વેણ કહ્યાં હતાં, તેણે જ લાટ સાંકેળની ગાદી ઉપર બેસીને કમ્બુદ્ધિને જોરે એજ પોલીસના વિષદંતને જરા આઘાત લાગતાં અસહ્ય વેદનાથી આંસુ વર્ષાવ્યાં. તેનું કારણ ખીજું કંઈ પણ નહિ, પરંતુ ખીજના હાથમાંથી દુર્જાળની રક્ષા કરવા જતાં એ પોતાના ચતુર્મુખને માટે પણ કંઈક સખત થઈ જશે એ શંકા તેના પેટમાંથી ખસતી નથી. દેવા દુર્વલઘાતકાઃ ।

માટે દેશના જમીનદારોને કહું છું કે, હતભાગ્યરૈયતને પારકાના હાથમાંથી અને પોતાના હાથમાંથી છોડાવવા યોગ્ય રીતે પ્રિય, સુસ્થ અને શક્તિશાળી કરશો નહિ તો કાયદો કે અનુકૂળ રાજશક્તિ એમનું રક્ષણ નહિ કરી શકે. એમને દેખીને સૌની ઁજ સળવળે છે. એ રીતે દેશના મોટા ભાગના લોકોને જે જમીનદાર, મહાજન, પોલીસ, સુધી ને ન્યાયખાતાના લોક, જેને કાયદે તે મારી જાય કે મારી શકે, ન્યારે દેશના લોકોને માણસ થતાં ન શીખવાય તો સારા થતાં શી રીતે શીખવાયે ?

અતે, વર્તમાનકાળમાં આપણા દેશના જે સર્વ દલ-

નિષ્ઠ યુવકો! સમસ્ત સંકટને ઉવેખી સ્વદેશકિતને માટે સ્વે-
ચ્છાવત ધારણ કરે છે તે સુરે' આ જગતમાં સમસ્ત જા-
ગદેશના આગ્રીચોદ પામો! રજાવાળું પ્રજાને તમે જ સૌથી
વહેલા લગ્યા છો અને અનેક દુઃખ વેડ્યાં છે. તમારા એ
પોરુપનો નાદ માત્ર વજ્રજંઝારથી પ્રકટ પતો નથી, પણ
તૃષ્ણાતુર દેશમાં કરુણાવર્ણલુધી પ્રેમનાં વાદળાં એલે ખેંચી
આપ્યાં છે. અંધેએ જેમની અવજા કરી છે, અપમાન સહે-
વાનો જેમને અવ્યાજ પડી ગયો છે, જેમની યુગવડને માટે
કોઈ જરા સરખું પોતાને સ્થાનેથી હાલ્યું નથી, ધરની
બહાર જેમણે કઠી કોઈની પાસેથી આશા રાખી બાળી નથી,
તેઓ આજ તમારા કસ્યાધુને અંધે' દેશનાં બાળકોને બાઈ
કહેતાં ધીખ્યા છે. તમારી શક્તિ આજ બ્યારે પ્રીતિમાં
વિકાસ પામી ઉઠી છે, ત્યારે પાપાણુ ગળી જશે, મરુ-
ભૂમિ લીલીછમ થઈ ઉઠશે, બગવાન હવે આપણી ઉપર
અપ્રસન્ન રહી શકશે નહિ. તમે બગીચની પેઠે તપસ્યા
કરીને રોદ્રદેવનીં જટામાંથી આજે પ્રેમની જંગા આણી છે;
એના પ્રબળ પુરુષ પ્રવાહને ઇંદ્રનો એરાવત પલ્લુ વ્યથા દઈ
શકશે નહિ, અને એના સ્પર્શમાત્રથી પૂર્વપુરુપનો બરમ-
સાથિ સંલુપિત થઈ ઉઠશે. હે તરુણતેજે ઉદ્દીપ્ત, બારત-
વિધાતાના દૂતજનો! આજ તમને જયસ્વનિ કરીને એ નિ-
વેદન કંઈ છું કે, અયોદ્યયોગ કેવળ એક દિવસનો નથી.
સ્વદેશના અસહાય, અનાથ લોક જે વચિત, પીડિત અને
બયથીત છે, તે કેવળ કોઈ વિશેષ સ્થાનેવા વિશેષ કારણે
નથી, અને તેમને માત્ર તમારી પોતાની શક્તિથી બચાવી
લેવાશે એવી દુરાશા કરતા ના.

જેનાથી બને અને જ્યાં બને ત્યાં તમે એક એક
ગામનો સાર માથે લો ને ત્યાં જઈને રહો. ગામને વ્યવ-
સ્થાબદ્ધ કરો; શિક્ષણ આપો; ખેતી, શિક્ષ્ય અને ગામની
વ્યવહારસામગ્રી સંજોગે નવા નવા પ્રયત્નો કરો; ગામડા-
ના લોકના ઘર જેથી સ્વચ્છ, સ્વાસ્થ્યકર અને સુંદર બને
તેવો ઉત્સાહ લોકમાં પ્રેરો; અને જેથી પોતે એકલા મળી-

ને ગામનાં સૌ કામ કરી શકે એવી વિધિ મેઢા કરો. એ કામમાં ખ્યાતિની આશા રાખતા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગામડાના લોકો કૃતરાતાના બદલામાં તમારા કામમાં અવિધાસ લાવશે અને વિધનો નાખશે, એ બધું તમારે ગળે ઉતારી જવું જોઈશે. એથી ક્રોધ ન કરશો, વિરોધ ન કરશો, ખૂમ ન પાડશો; કેવળ ધૈર્ય, પ્રેમ અને તપસ્યા-મનમાં માત્ર એટલી જ પ્રતિજ્ઞા લેજો કે, દેશમાં જેઓ સૌથી વધારે દુઃખી છે તેમના દુઃખમાં ભાગ લઈને એ દુઃખના મૂળને ઉખેડવા માટે સમસ્ત જીવન સમર્પીશ.

બંગાળા દેશની પ્રાંતિક પરિપક્વ જો બંગાળા દેશના જીલ્લા જીલ્લામાં આવી પ્રાંદેશિક સભાઓ સ્થાપી તેનું પોપણ કરવાનો ભાર માથે લે અને એ પ્રાંદેશિક સભાઓ ગામડે ગામડે પોતાની ફળવાન અને છાયાપ્રદ શાખા-પ્રશાખાઓ વિસ્તારી દે, તોજ સ્વદેશ પ્રતિ આપણો અધિકાર જન્મે અને સ્વદેશના સર્વાંગમાંથી વિવિધ ધમનીઓ વડે જીવનસંચાર થાય. એ જીવનસંચારને બળે કાંપ્રેસ દેશના ધડકતા હૃદયમાં સ્વરૂપે મર્મપદાર્થ બની ભારતવર્ષની છાતીમાં સ્થાન પામે.

સભાપતિને આ સ્થાનેથી સભાના કાર્યક્રમ સંબંધે હું કંઈ બોલ્યો નથી. દેશનું સમસ્ત કાર્ય કયે લક્ષ્યે આલવું જોઈએ, તેનાં મૂળતત્ત્વજ કંઈક દેખાડ્યાં છે. દુકામાં ફરી એ કહી જાઉં છું:—

પ્રથમ તો વર્તમાન કાળની પ્રકૃતિ સાથે આપણા દેશની અવસ્થાનું સામંજસ્ય કરી નહિ શકીશું, તો આપણો વિનાશ થશે. જૂથે બંધાવું, વ્યૂહબદ્ધતા, ઔર્ગેનાઈઝેશન એ વર્તમાનકાળની પ્રકૃતિ છે. સમસ્ત મહાગુણો હોવા છતાં વ્યૂહની સામે કેવળ સમૂહ આજ કશું કરી શકશે નહિ. નાટ્રે ગામેગામે આપણામાં જે વિચ્છિન્નતા, જે મૃત્યુ-લક્ષણ દેખાય છે તે ટાળીને વ્યવસ્થાબદ્ધ થઈ જવું જોઈશે.

પ્રીત્વું, આપણી ચેતના બત્તિકલેવરમાં સર્વત્ર જઈ

પહોંચતી નથી. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ આપણી ચેષ્ટાને પરિણામે એક સ્થાન પુલ ધાય છે ને બીજું ક્ષીણું રહે છે. જનસમાજની સાથે શિક્ષિત સમાજનો જુદી જુદી રીતે વિચ્છેદ હોવાથી ભતિનું એકય સાચી રીતે સધાતું નથી.

એ એકય માત્ર ઉપદેશથી કે માત્ર આલોચનાથી હોઈ રીતે સાધી શકાયે નહિ. શિક્ષિત સમાજમાં પોતાની કર્મચેષ્ટા પ્રસારે ત્યારેજ આપણા પ્રાણુનો ભેગ પોતે જ અભણે સર્વત્ર સંચરી જશે.

સર્વસાધારણને એકત્ર આકર્ષી એક મોટી કર્મબંધ-વસ્થા ઘડી કાઢવી હોય તો શિક્ષિત સમાજે પોતામાંનો વિરોધ દૂર કરવોજ નોંધવો, નહિ તો સર્વ કંઈ અસંભવિત છે. મતભેદ તો આપણામાં છે જ, રહેશે જ અને રહેવો જ નોંધવો. પણ દૂરની વાતોને દૂર રાખીને, તર્કના વિષયને તર્કસભામાં રાખીને, સમસ્ત દેશને વિનાશ અને વિચ્છેદના હાથમાંથી છોડાવવા માટે સર્વ મતના લોકોએ આજે જ-અત્યારે જ કર્મને દુર્ગમ માર્ગે યાત્રા કરવા નીકળવું પડશે, એ સંબંધે મતભેદ ચાલી શકે નહિ. ને એ મતભેદ રહેશે, તો કદની સાથે બાણવું પડશે કે, દેશની આ જે સાંધાતિક દશા આવી પડી છે તે આપણે આંખે લેવા છતાં નોંધ શકતા નથી; અથવા એ સાંધાતિક દશાનું સાંધી બૂંડું લક્ષણ-નૈરાસ્થની ઉદાસીનતા-આપણને દુરાશય-રૂપે પકડી બેઠું છે.

બાઈઓ ! જગતના જે સમસ્ત કર્મક્ષેત્રમાં માનવ-ભતિએ પોતાના મહાસ્વરૂપને પરમ દુઃખ અને ત્યાગરૂપે પ્રકટ કરી દીધું છે, તે ઉદાર ઉન્નુકત ભૂમિમાં આજ આપણા ચિત્તને સ્થાપીશું; જે સમસ્ત મહાપુરુષો દીધ-કાળની કઠોર સાધના દ્વારા સ્વભતિને સિદ્ધિને માર્ગે ઉપાદી ગયા છે, તેમને આજે મન અને આંખની સામે રાખીને પ્રજ્ઞામ કરીશું, અને એમ યશે તો આજ જે મહાસભામાં બંન્નદેશની આકાંક્ષા પોતાની સફળતાને માટે દેશના લોકની

સામે જોઈ રહી છે; તેનું કર્મ યથાર્થલાભે અંગત થશે. નહિ તો વાતવાતમાં કલહ કરતાં ને તેથી પોતાને ભૂલી જતાં વાર કેટલી ? ગમે તો વ્યક્તિગત કલહ થશે કે ગમે તો ઉદ્દેશના માર્ગમાં કાંટા પથરાશે અને દળના અભિમાને જ કોઈ રીતે વિજય કરવામાં સ્વદેશનો જય છે એમ ભૂલ કરી બેસીશું.

આપણે એક એક કાળના લોક કાળના અંત સાથે ક્યાંય આલ્યા જઈશું, ક્યાંય જશે આપણી આ ગધી કુદરતા, માન-અભિમાન, તર્ક-વિતર્ક અને વિરોધ. પણ વિદ્યાર્તાનો ગૂઢ હાથ આપણાં જીવનકર્મને નક્કી ધીરે ધીરે થરે થરે આકાર આપશે અને આપણા દેશને ઉપર લેશે. આજની દીનતાહીનતાની વચ્ચે થઈને ચળકતા, એ વાદળાં વિનાના પ્રકાશિત ભવિષ્યના અભ્યુદયને આપણી સામે પ્રત્યક્ષ કરો, એવું આપણે પૌત્રગણ ગૌરવથી બોલે કે એ સમસ્ત આપણું છે, એ સમસ્ત આપણે ઘડ્યું છે. આપણાં ખેતરને આપણે લીલાંછમ કર્યાં છે, જળાશયોને નિર્મળ કર્યાં છે, આપણા વાયુને શુદ્ધ ને નીરોગ બનાવ્યો છે, વિદ્યાને વિસ્તારી છે અને ચિત્તને નિર્ભય કર્યું છે; બોલી શકશે કે, આ અમારો પરમ સુંદર દેશ, આ સુજલા, સુફલા, મલયજ શીતલા માતૃભૂમિ; જ્ઞાને કર્મે ધર્મે પ્રતિષ્ઠિત, વીર્યે વિધૃત જાતીય સમાજ એ અમારી જ કીર્તિ-જે દિશે જોઈએ તે સમસ્ત અમારી ચિંતાથી, ચેષ્ટાથી અને પ્રાણથી પરિપૂર્ણ આનન્દગાનથી સુખરિત અને નૂતન નૂતન આશાપથના યાત્રીઓના અણુથાક્યા પદભારથી કર્મમાન.

૪૦ સં ૧૯૦૮

૨૫-સાચો ઉપાય

ખારિયાલથી વિચારપાત્ર સમાચાર મળ્યા છે કે, આજકાલ વિલાયતી મીઠા કરતાં ગામડી મીઠું ચક્ષુ મળે છે, છતાં ચે ત્યાંના મુસલમાનો વધારે પિયા આપીને પણ વિલાયતી મીઠું ખાય છે. સમાચાર મોકલનાર કહે છે કે, ત્યાંના મુસલમાનો આજકાલ સગવડનો વિચાર કરીને વિલાયતી કાપડ કે મીઠું ખરીદતા નથી; માત્ર તેઓ અહીં કહે છે.

અનેક સ્થળે નામચદ્રમાં પણ એવી ઘટનાઓ બનવાના સમાચાર આવ્યા છે.

ભાગલાના પ્રસંગથી કોપે બરાઇને આપણે એવું પણ લીધું કે, કેશને વિલાયતી કાપડ ઊડાવીશું; એથી મોટી અને દૂરની વાત આપણે વિચારી નથી.

જો પૂછા કે એથી મોટી વાત કયી હોઈ શકે ? તેના ઉત્તરમાં હું કહીશ કે, જંગાળા કેશના બે ભાગ કરવાથી જે મુસ્કેલીનું કારણ આવી પડ્યું છે તે કારણ પ્રાણપણે દૂર કરવાની પ્રાણપણે ચેષ્ટા કરવી; પરંતુ તેની આગળ કોઈ કરવો નકામો છે.

પાર્શ્વેશનથી આપણને મુખ્ય મુસ્કેલી કયી આવી ? આ વાતનો આપણે ઘણી વાર વિચાર કરી જોયો છે. આપણા મનમાં એવી ધારણા છે કે, જે તરફ જ્યાંલ કરીનેજ સરકારે જંગાળાને પૂર્વ અને અપૂર્વ એવા બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે-જંગનો જંગ કરી નાખ્યો છે.

જંગાળાના પૂર્વભાગમાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધારે

છે. પાંચમી અને છઠ્ઠી સદીમાં સુરસતમાં હિન્દુ-મુસલમાનો એક થઈ ગયા હોય છે. તેથી તેમને સુરસતી મુસલમાનો એમ કહેવામાં આવે છે. આ મુસલમાનોને કેટલાક સમયે, સહિયર, ગિરફ, રહેતેને કારણે હિન્દુને લાગે અને તેમને અજાણે છે. એ સમયના સુરસતી હિન્દુઓ અને સુરસતી મુસલમાનો એક થઈ ગયા છે અને તેમને સુરસતી મુસલમાનો એમ કહેવામાં આવે છે. તેથી હિન્દુ-મુસલમાનોનાં સર્વ ગતિ-ચલનમાં શિથિલતા જોવામાં આવે.

નકલમાં કોટી કોટી હિન્દુઓ હિન્દુને જોઈ પાછી રાકાય નહિ. કારણ કે જંગમ હિન્દુમાં સામાજિક એકતા છે. પણ હિન્દુ અને મુસલમાનોનાં એક થઈ ગયા છે; એ લોક કેટલો છે તે અને પરસ્પર પાસપાસે છે એટલા જ ઉપરથી પ્રત્યક્ષભાવે અનુભવી રાકાય નહિ; અને પણ એક રીતે તો મળી ગયા હતા.

પણ જે લોક છે તેને રાજા એ પ્રયત્ન કરીને વધારવા માટે અને એ પ્રયત્નને યથાસંભવ સ્વતંત્ર કરી નાખે તો ધીરે ધીરે હિન્દુમુસલમાનો દૂર થતા જાય અને પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યાવિદ્વેષની તીવ્રતા વધે એમાં કંઈ સંશ્કેહ નથી.

અસલ વાત એ છે કે, આપણા દુર્ભાગ્યે દેશમાં લોક ઉભો કરવો એ કંઈ કઠણ નથી; મિલન કરાવવું એજ કઠણ છે. ગિહારીઓ જંગાળીના પાડોશી છે અને જંગાળીઓ જહુ દિવસથી ગિહારીઓની સાથે મળીને કારભાર કરે છે; પણ જંગાળીઓની સાથે ગિહારીઓનું એકમન નથી એ વાત ગિહારવાસી જંગાળી માત્ર જાણે છે. શિથિલ ઉડિયાઓ જંગાળીઓથી પોતાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર કરવાનો દંડો ખડો કરવા ઉત્સુક છે, અને આસામીઓની પણ એ જ વસ્થા છે. તેથી ઉડિયા, આસામ, ગિહાર અને જંગાળીને એક કરી આપણે જે દેશને જહુ દિવસથી જંગાળી દેશ માનતા આવ્યા છીએ તેના સર્વ રહેવાસીઓ પોતાને જંગાળી માનવાનો કદી સ્વીકાર કરતા નથી અને જંગાળી

પણ બિહારીને, ઉડિયાને કે આસામીને પોતાના 'કરી લેવાના કદી પ્રયત્નો કરતા નથી, પણ તેમને પોતાનાથી હલકા માની-અવજ્ઞા કરી દુઃખી કરે છે.

આથી બંગાળમાં જે ભાગના લોક પોતાને બંગાળી કહે છે તે ભાગ બહુ મોટો નથી, અને તેમાં પણ જે ભાગ 'ફળફૂલ વડે લીલો, ધનધાન્યથી પૂરો, જ્યાંના લોક 'શરીરે બળવાન, મને તેજ, મેલેરિયા અને દુબકાળે જેમના પ્રાણનો સારભાગ ચુસાઈ ગયો નથી એ ભાગમાં મુસલમાન વધારે છે; એ ભાગમાં મુસલમાનોની સંખ્યા વર્ષે વર્ષે વધ્યે જાય છે, ત્યારે હિન્દુની દિવસે દિવસે ઘટ્યે જાય છે.

એવી સ્થિતિમાં આ બંગાળીઓના બંગાળાના જે એવી રીતે ભાગ કરી નાખવામાં આવે કે જેથી મુસલમાન બંગાળા અને હિન્દુ બંગાળા એક રીતે તૂટી જાય તો બંગાળા જેવો અંકિત દેશ ભારતવર્ષમાં એક પણ હશે નહિ.

એવે સમયે અંગવિભાગને માટે આપણે અંગ્રેજ રાજની સામે ગમે એટલો ક્રોધ કરીએ અને એ ક્રોધ પ્રકટ કરવાને વિલાયતીનો ત્યાગ આપણે માટે ગમે એટલો આવશ્યક હોય, પણ એના કરતાં પણ મોટું કર્તવ્ય આપણું કયું હતું ? રાજ્યને કરેલા વિભાગથી આપણા પોતાનામાં વિભાગ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવા આપણે પોતે પ્રયત્ન કરવા.

એ તરફ દષ્ટિ ન કરતાં આપણે બહિષ્કારના વ્યાપારને એવું એકમાત્ર કર્તવ્ય માની બેઠા કે ગમે તે પ્રકારે એ બહિષ્કારને વિજયી બનાવવા તૈયાર થયા, અને તેને વિજયી બનાવવાને આપણે એવા જોરથી શુદ્ધ પકડી કે બંગા-વિભાગના જે પરિણામથી કરીને આપણે તેને મહારાજ કહેતા હતા, તેજ પરિણામને આપણે આગળ ધરીને સદાયવા આપી.

આપણે ધૈર્ય જોઈ બેઝીને સાધારણ હંધા-અનિ-ચાનો, અનવડ-અનવડનો વિચાર માત્ર કયો વિના વિલાયતી ફાયરનો અને નીકાનો બહિષ્કાર કરવા જતાં

ખીજી કોઈ વાતે સારા નરસાનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા પણ ન કરી. પછી તો લોકની સંમતિ મેળવી લેવામાં થતો વિલંબ પણ આપણે સહન કરી ન શક્યા, અંગ્રેજને હાથે તેનું કર્મકળ દેખાડવા માટે આકુળ થઈ ગયા.

એ સંજોગે આપણે પરિણામે દેશના નીચેના વર્ગના લોકની ઇચ્છા અને સગવડને કચડી નાખવાની સ્થિતિ કરી મૂકી, એ વાત સ્વીકારતાં સાફ તો લાગતું નથી જ, પણ વાત જોટી છે એમ પણ કહી શકતો નથી.

એનું કળ એ થયું છે કે, વાસનાની અતિ ઉગ્રતા વડે આપણે પોતાનીજ એકાગ્રી દેશના એક દળને આપણી વિરુદ્ધ ખડું કર્યું છે. તેમને આપણી મરજી પ્રમાણે કેટલે સુધી કાપડ પહેરાવી શક્યા એ તો હું જાણતો નથી, પણ તેમનું મન તો આપણે જોઈજ બેઠા. અંગ્રેજની સાથે શત્રુતા કરવાથી આપણે કેટલા કૃતકાર્ય થયા છીએ એ તો હું કહી શકતો નથી; પણ દેશની અંદર શત્રુતા જગાવી દીધી છે, એમાં તો સંદેહ માત્ર નથી. આપણે સર્વ સ્થાને સુસલમાન અને નીચેના વર્ગના હિન્દુઓને અડચણમાં નાખીને વિરોધ જગાડી મૂક્યો છે, એ વાત સાચી છે— એટલે સુધી કે જેઓ ઝાંચકોટના કલ્યાણથી ઘણા લાભ પામ્યા છે, તે પણ આપણી વિરુદ્ધ પડ્યા છે એનાં પણ પ્રમાણ છે. એનું કારણ કે, આપણે કામમાં પ્રવૃત્ત થતા પહેલાં અને સાથે સાથે એમનાં મન મેળવી લીધાં નહિ— મન મેળવી લેવાના પ્રયત્ન પણ કર્યા નહિ, આપણા ઉપરનો એમનો અવિશ્વાસ પણ દૂર કર્યો નહિ. આપણે એમને આપણાં મત પ્રમાણે ચલાવવાની અને કામે લગાડવાની એકા કરી છે, પણ એમને પાસે લીધા નથી. એટલા માટે અકસ્માત્ એક દિવસ એમના ઘરની પાસે જઈને એમને ઠંઠાળી ઉઠાડ્યા; ત્યારે તેઓ સંદેહ અને વિરોધ કરી જાગી ઊઠ્યા. એમને પોતાના કરી લીધા વિના એમની પાસેથી આત્મીયતાનો દાવો કર્યો છે, અને જે ઉત્પાત લોક કોઈ રીતે સહન કરી શકે નહિ, તે ઉત્પાત વડે

એમને પહેલાં કરતાં પણ દૂર ઠેલી મૂક્યા છે.

આટલા દિવસ પછી આપણા વક્તાઓ અંગ્રેજી સલાનાં 'રેડેફોર્મ' છોડી દેશના સાધારણ લોકને ખારણે આવી ઉભા. દેશના લોકના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો:-આ શું અકસ્માત? અમારે માટે બાળુલોક આટલા બ્યાકુળ કેમ?

સાચી વાત તો એ છે કે, એ લોકને માટે પહેલાં પણ આપણું માયું દુઃખતું ન હતું, આજે પણ એટલું બધું દુઃખતું નથી. આપણે એ વાત મનમાં લઈને એમની પાસે જતા નહિ કે "દેશી કાપડ પહેરવાથી તમારું બહુ થાય. અમને દિવસે ખાવા ભાવતું નથી, રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી." આપણે તો એમ બોલતા જતા કે "અંગ્રેજને જળક કરવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ તમે અમારી સાથે ભજો નહિ તો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ રીતે થાય નહિ. એટલા માટે તુકસાન વેડીને પણ તમારે દેશી કાપડ પહેરવું જોઈશે."

જેના મંગળ માટે કદી વિચાર કે ચેષ્ટા કરી નથી, જેમને પોતાના ગણી કદી પાસે જોવ્યા નથી, જેના ઉપર ખરાબર અધઢાજ રાખી છે, તેમને તુકસાનનો સ્વીકાર કરાવતી વખતે ભાઈ કદીને બોલાવીએ, તો તેઓ ખરા મનથી જવાબ આપે એવો સંભવ નથી.

જવાબ મળે નહિ, ત્યારે રાગ કરીએ. મનમાં એમ થાય છે કે, જેને કદી બોલાવ્યા નથી, તેમને આજે આટલો આદર કરીને બોલાવીએ છીએ તોપણ વશ થતા નથી! ઉલટું એમનો ધમંડ વધી ગયો છે.

જેઓ ઉપર છે, જેઓ પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને નીચેના લોક સંજોએ એવી અધીરાઈ થાય છે. અધઢાને કારણે માનવપ્રકૃતિની સાથે તેમનો અપરિચય રહે. અંગ્રેજ પણ એજ કારણથી આપણી સાથે કોઈ અભિપ્રાયસાધનમાં વાંધા પડે તો કાર્યકારણનો કંઈ વિચાર કર્યા વિના કોપ કરી ઉઠે છે. આપણે નીચે છીએ, એટલે ઉપરવાળાની ઇચ્છાને આપણી ઇચ્છાદ્વારા અત્યંત સ્વાભાવિક કારણે પણ

જો મારાં પહેલાં તો એને વિદ્યા નમણું કાઢી નાંખી દેવાય.

અપભ્રંશમાં જ પહેલે કાળે આપણું વળાણે. જ્યારે સુભક્તમાં વિદ્યાનો સ્થાન આપણી દક્ષતા નહિ. જ્યારે તેઓ અન્નને જેવું કરતા હતા. એ વાતનો તો એમણે વિચાર પણ ન કર્યો કે, આપણે સુભક્તમાંથી આવ્યા અત્યંત દેશના જનસાધારણના મધ્યમાં વિદ્યાની છાંયે તેનાં કહ્યું પ્રમાણ કેટલું વિવિધ આપણું નથી. તેથી તેઓ આપણી વિદ્યાવિતા ઉપર સંતોષ પામે તો એમનો જરાયે દોષ નથી. જાણીએ ત્યારે જાણીએ કે જો એમણે પછી જાણીએ કે એક જણ અત્યંત આવીને તેઓ રહે છે તરત જ તેને કેટલું વરતા પૂછે. જાણી આપે એમ તો બને નહિ. આપણે દેશના સાધારણ લોકના જાણી છીએ એવું તો એ સાધારણ લોક માનતા નથી અને આપણા મનમાં પણ તેમના પ્રતિભા જાનુમાન આપણા જીવહારમાં અત્યંત બદલાવાયે છે એવાં પ્રમાણ કેળાયાં નથી.

પહેલાં જ કહ્યું છે તેમ આવી વાત તો એ છે કે, અંગ્રેજની ઉપર રાગ કરીને જ આપણે દેશના લોક તરફ છૂટ્યા છીએ, એમના ઉપર વહાલ આવવાથી નહિ. એવી સ્થિતિમાં 'જાણ' શબ્દ આપણા કંઠમાં બહુ સુંદર સૂર આપતો નથી. જે કડક સૂર બીજા બધા સૂરને દબાવી બહાર નીકળે છે તે બીજા પ્રતિભા વિદ્યેયનો છે.

આપણા દેશના શિક્ષિત લોકો જન્મભૂમિને ઉદ્દેશીને મા શબ્દનો અવાજ કરે છે. એ શબ્દથી આપણા હૃદયનો આવેગ એવો બળી ઉઠે છે કે, દેશમાં આપણે માની સાચી ભાવના સ્થાપતા નથી, એનો વિચાર પણ કરતા નથી. આપણે તો વિચારીએ છીએ કે, ગાન દ્વારા, કેવળ ભાવોન્માદ દ્વારા મા સમસ્ત દેશની મધ્યે થઈ ઉડી છે. એટલા માટે દેશનો સાધારણ સમાજ જો સ્વદેશમાં માનો અનુભવ ના કરે તો આપણે ધૈર્યને છોડી દઈ માની લઈએ છીએ કે, ગમે તો તેઓ બળી બેઠે આંધળા બને છે.

કે ગમે તો આપણા યત્નપદ્ધતિને માતૃવિદ્રોહી ધવા ઉરકેદ છે. પણ આપણે જ માને દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી નથી એ અપરાધ આપણે કોઈ રીતે માથે લેવા સારું નથી. વિદ્યાર્થીને માસ્તર વિષય બરાબર સમજાવે નહિ, સમજાવવાની તેની શક્તિ પણ નથી, અને વિદ્યાર્થી જ્યારે બાત્રી શકે નહિ ત્યારે તેના ઉપર રાગ કરીને તેને મારવા લે એના જેવી. આ વાત છે. આપણે જ દેશના સાધારણ લોકને દૂર રાખ્યા છે, અને પ્રયોજનને સમયે આપણે રાગ કરીએ છીએ કે તેઓ દૂર રહે છે.

અંતે જેઓ આપણી સાથે સ્વાભાવિક કારણે ભેગ થઈ શકતા નથી, જેઓ અનેક કાળથી બરાબર જે માર્ગે ચાલ્યા આવે છે તેને તે માર્ગે અચ્ચાસથી ચાલ્યા જાય છે ને અકસ્માત અંત્રેજી, બહેલા બાણુઓની વાતોથી પોતાનો પુરાતન માર્ગ છોડી દેવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તેમના ઉપર આપણે બળાત્કાર કરીએ છીએ-તેમને આપણે માર્ગે લાવવા છાક પકડીએ છીએ, આપણે પોતે એમ સમજી બેઠા છીએ કે, જેઓ આત્મહિત સમજતા નથી, તેમને બળપૂર્વક આત્મહિતે ચલાવવા જોઈએ.

આપણું હુલોચ્ચ છે કે, આપણે સ્વાધીનતા તો જોઈએ છે, પણ સ્વાધીનતા ઉપર અંતરથી વિશ્વાસ કરતા નથી. મનુષ્યની બુદ્ધિવૃત્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા જેટલું આપણને ધૈર્ય નથી; આપણે જય દેખાડીને તેમની બુદ્ધિને ઉતાવળી ચલાવવાની એટલા કરીએ છીએ. પિતૃપુરુષ નરકે જશે એવો જય, હુબમ અને ધોળી ખંધ કરવાનું શાસન, ઘરમાં દેવતા મૂકવાનો પ્રયોગ કે રસ્તે પકડી ઠાકવાનો જય-એ સૌ દાસવૃત્તિને અંતરમાં ચિરસ્થાયી કરી દેવાના ઉપાય છે; કામ કરવામાંથી બચી જવાને માટે આપણે જ્યારે આ સર્વ ઉપાય લઈએ છીએ, ત્યારે સાજિત થાય છે કે, બુદ્ધિ અને આચરણની સ્વાધીનતા માણસનું કેવું અમૂલ્ય ધન છે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે, આપણી પેઠે જ સૌ ચાલે એમાં

જ તેમનું સાચું લલ્લું છે; તેથી સૌ જો એમ ન ચાહે તો તેમણે પોતાની ભૂલ લાગીને એમ ચાલવું જોઈશે અથવા તેમ ન કરે તો સૌથી સહેલો ઉપાય જળરદસ્તી !

ગહિષ્કારની જીદમાં પડીને એ સર્વ ટુંકા માર્ગ લઈને હિતબુદ્ધિના મૂળમાં ઘા કર્યો છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. થોડાજ દિવસ ઉપર ગહારગામનો એક કાગળ મળ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ત્યાંના એક બજારના લોકને એવી નોટીસ મળી છે કે જો તેઓ વિલાયતી માલ છોડી દઈ દેશી માલ નહિ ખરીદી લાવે તો અમુક વખત વીત્યા પછી બજારમાં આગ લાગશે. સાથે સાથે ત્યાંના અને પાસેના જમીનદારોના વહીવટદારોનાં ખૂન કરવાનો ભય દેખાડ્યો છે.

એવી નોટીસો મળ્યા પછી કોઈ કોઈ સ્થળે આગો લાગી પાણુ છે. આજ સુધી જોર કરીને પરદેશી માલ આવતો અટકાવવાના પ્રયત્ન થયા છે, અને ખરીદનારને બળપૂર્વક વિલાયતી માલ ખરીદતાં અટકાવ્યા છે. ધીરે ધીરે એ ઉત્સાહ બજારમાં આગ લગાડવા અને માણસ મારવા સુધી તો પહોંચી ગયો છે.

હુઃખની વાત તો એ છે કે, એવા ઉત્પાતને આપણા દેશના અનેક લઘુલોક આજ પાણુ અન્યાયરૂપ માનવા ના પાડે છે. તેઓએ નક્કી કર્યું છે કે, દેશના હિતને માટે એવો ઉપદ્રવ કરવો પડે.

એની સામે ન્યાયધર્મની વાતો કરવી મિથ્યા છે; તેઓ ખોલશે કે, માતૃભૂમિના મંગળને માટે જે કરવામાં આવે તે અધર્મ હોઈ શકે નહિ. પણ અધર્મ દ્વારા માતૃભૂમિનું મંગળ કદી પણ થશે નહિ એ વાત વિમુખ બુદ્ધિની પાસે વારંવાર કરવી પડશે.

બજારમાં આગ લગાડીને અને ઈચ્છા વિનાના લોકનાં માથાં લાગીને જો આપણે વિલાયતી કાપડ છોડાવી કંઈ લોકને દેશી કાપડ પહેરાવીશું, તો તેમને માત્ર બહારથી દેશી બનાવી તેમના અંતઃકરણને સ્વદેશીની વિરુદ્ધ હમે-

શને માટે વિદ્રોહી નહિ બનાવી મૂકીએ ? દેશનો જે સંપ્ર-
દાય સ્વદેશીના પ્રચારનું વ્રત લેધ-ખેઠો છે, તેમના વિરુદ્ધ
એ લોકનો દ્વેષ ચિરસ્થાયી નહિ થાય ?

આવી ઘટના બની નથી ? “વિપદ-આપદમાં, સુખ-
દુઃખમાં જેઓ અમારા ઉપર સ્નેહ કરતા નથી, સામાજિક
વ્યવહારમાં જેઓ અમને પશુ કરતાં પણ વધારે તિરસ્કાર
આપે છે, તેઓ આજ કાપડ પહેરવા કે કોણુ બાંધે બીજા
કોઈ હેતુએ અમારા ઉપર જબરદસ્તી કરે છે, એ અમે
સહન કરીશું નહિ.” એવી અસહિષ્ણુતા દેશના નીચેના
વર્ગના મુસલમાનો અને નામચડ્ડોમાં જાગી નથી ઉઠી ?
તેઓ જોર કરીને પણ-એ તો શું, હાનિ ખંભીને પણ-પર-
દેશી સામગ્રી વાપરે છે.

માટેજ હું કહું છું કે, વિલાયતી વસ્તુ વાપરવી એજ
દેશનું પરમ અહિત નથી, ધરભંગના જેવું મોટું અહિત
બીજું કશું હોઈ શકે નહિ. દેશનો એક પણ પ્રબળ યૌ-
બીજા ક્ષીણ પક્ષને કેવળ માત્ર જોર વડે હામની પેઠે સાંકળે
જકલી દે એના જેવી ઇશ્તહાનિ બીજા કોઈ હોઈ શકે
નહિ. એવું કહીને, વંદે માતરમ્ મંત્ર ઉચ્ચારે માતાની
વંદના કરી શકાયે નહિ. દેશના લોકને મુખે બાઈ કહી,
શ્રાતૃવિદ્રોહ કરાયે. ગળું ઢાળીને પકડી રાખવાથી મિલન
થાય ના, બધા દેખાડીને અને વર્તમાનપત્રોમાં મંદી ગાજો
દળે મતવિરોધને તોડવાથી જાતીય એક્ય થાય ના.

એ સર્વ પ્રજાલી હાસત્યની પ્રજાલી. એવી રીતે ઉપ-
દ્રવને દેશહિતનો ઉપાય જેઓ માને છે, તેઓ સ્વજાતિની
લજ્જાકર દીનતાજ પ્રકટ કરે છે, અને એ પ્રકારે ઉત્પાત
કરીને જેમને હેરાન કરવામાં આવે, તેમને પણ એ રીતે
દીનતાની દીક્ષા દેવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રમાં એક દિવસ વાંચ્યું હતું કે, મોહીને
જ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે, પ્રાચ્ય લોક કોઈ પ્રકારે મુલેદના
અધિકારનું મૂલ્ય સમજતા નથી, તેઓ તો એરનેજ માને

છે. જ્યારે તેણે કયું કે, એમ કોઈ શકે, પણ આપણે તે પ્રાર્થના નથી, અધ્યાત્મ કોઈ.

એ વાંચીને મનમાં આશ્ચર્યનો પ્રભાવ થયો. આશ્ચર્યનું કારણ એ કે, આપણા અવધારમાં આપણે પ્રાર્થનાની વિરુદ્ધતા એ મહાન નાપરાધનું સમર્થન કરી શકીએ છીએ. બીજાને જોરથી હરાવવાને આપણી મરહુ મુજબ મલાવીશું એવી અતિ બીજાબુદ્ધિને આપણે કોઈ રીતે છોડવા હમ્મશતા નથી. જ્યાં આપણે મોડેથી સ્વાધીનતાને પકીરીએ, ત્યાં આપણે પોતાનું કર્તવ્ય બીજાની ઉપર બળથી નાખવાની પ્રવૃત્તિને ઓછી કરી શકતા નથી. તેમના ઉપર જોર નહિ કરીએ તો તેમનું મંગળ થશે નહિ, તેથી ગમે એમ કરીને આપણે તેમના ઉપર કતોહતાં થવું જોઈએ એમ માનીએ છીએ. આમ હિતઅનુધાનના ઉપાય દ્વારા પણ આપણે મનુષ્યના પ્રતિ અશ્રદ્ધા કરીએ છીએ અને એ પ્રકારે અશ્રદ્ધાની ઉદ્ધતાઈ દ્વારા આપણે પોતાનું અને પારકાનું મનુષ્યત્વ નષ્ટ કરીએ છીએ.

જો માણસના ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય, તો લોકના ઘરમાં આગ લગાડવાની અને મારફાડ કરી ણંદમારી કરવાની પ્રવૃત્તિ આપણે કદી કરીએ નહિ; ત્યારે તો આપણે પરમ ધૈર્યથી માણસની બુદ્ધિને, હૃદયને, માણસની ઇચ્છાને મંગળની દિશાએ, ધર્મની દિશાએ આકર્ષી પ્રાણ પાથરવા તૈયાર થઈએ; ત્યારે આપણે માણસનેજ ચાહીએ. માણસ કયું કાપડ પહેરે છે કે કયું મીઠું ખાય છે એ વાતને સૌની આગળ ધરીએ નહિ. મનુષ્યને ચાહવું એટલે તેની સેવા કરવી, જીવદાઈ દૂર કરવી, પોતાને નમ્ર બનાવવો, માણસની સાધના કરવી. તેને કોઈ પ્રકારે આપણા મતમાં લાવવાને—આપણા દળમાં ખેંચી લાવવાને તાણા-તાણી મારામારી ન કરતાં એની આગળ આત્મસમર્પણ કરવું પડે. એ જ્યારે જાણશે કે, આપણે તેને આપણા મતમાં લાવવા બળપૂર્વક એટલા કરતા નથી, આપણે પોતે તેના મંગળને માટે લોભ આપ્યો છે, ત્યારે તે સમજશે

કે, આપણે મનુષ્યની સાથે મનુષ્યજોગ વ્યવહાર કર્યો છે, ત્યારે તે સમજશે કે વન્દે માતરમ્ ના મંત્ર વડે આપણે તે માને વંદન કરીએ છીએ. કે દેશનાં નાનાં મોટાં સા જેનાં સંતાન છે ! ત્યારે શું મુસલમાન કે શું નામદાર, શું બિહારી કે શું ઉડિયા. કે શું. અંગ્રેજી નહિ બણેલા, કોઈનું પોતાની બેઠવાને અભિમાને વ્યવહારમાં કે વાક્યમાં કે વિચારમાં અપમાન નહિ કરીએ. ત્યારેજ સર્વ માણસની સેવા અને સંમાન વડે જે સર્વ પ્રબળતા પ્રબળપતિ તેમની પ્રસન્નતા આ સાગ્યદીન દેશ તરફ આકર્ષી શકાશે; નહિ તો અમે કોપે બરાયા છીએ માટે દેશના સર્વ લોકે ક્રોધ કરવો, અથવા અમે અમુક ઇચ્છા કરીએ છીએ માટે દેશના સર્વ લોકે એવી ઇચ્છા કરીને અમારી સાથે 'ચાલવું' એવું બાપણોથી શીખવી શકવું કદાપિ શક્ય નથી. કણુ-કાળને માટે કદાચ એક ઉત્સાહનો ઉત્થાપ જગાવી શકાશે, પણ તે સત્ય ઇચ્છાને અભાવે કદી સ્થાયી થઈ શકશે નહિ. એ સત્ય પદાર્થ તે મનુષ્ય. એ સત્ય પદાર્થ મનુષ્યનાં હૃદય-બુદ્ધિ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ; સ્વદેશી કાપડ કે સ્વદેશી મીઠું નહિ. એ મનુષ્યનું દિવસરાત અપમાન કરી મિલના કાપડની પૂજા કરાય તો આપણે દેવતાનું વરદાન પામીશું નહિ, પરંતુ ઉલટું જ ફળ પામીશું.

એક વાત આપણે જૂલવી નહિ જોઈએ કે, અત્યાય દ્વારા-અયોગ્ય ઉપાય દ્વારા કામ કરવાની નીતિ ગ્રહણ કરીશું તો કામ તો બહુ થોડું જ થયે; પણ તેથી સમસ્ત દેશની ન્યાયબુદ્ધિ વિકાર પામશે. ત્યારે કોણ કોને યેને માટે કપી સીમામાં સમાવી રાખશે ? દેશહિતનું નામ દઈને જો કોઈ નિમ્ન્યને પવિત્ર કરી લે અને અન્યાયને ન્યાયને આસને બેસાડે, તો એને કોણ અટકાવશે ? બાળકો પણ દેશના હિતાહિત સંજ્ઞાં વિચારકો જની જાય અને ઉન્નત પણ દેશની ઉન્નતિનો ભાર ઉપાડી લે તો એ ઉન્નત-લતાનો ચેપ બધે લાગશે, પ્લેગની પેઠે એને અટકાવવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. ત્યારે દેશહિતવૈષિતાના બળકર હાથમાંથી

દેશને બચાવવાનો દુઃખકર પ્રશ્ન સૌથી મોટો થઈ પડશે. દુર્બુદ્ધિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે કોઈ બંધનને સ્વીકારે નહિ; ઉદારભાવે સર્વની સાથે મળીને મોટું કામ કરવાને સ્વભાવથીજ તે અશક્ત છે. દુઃસ્વપ્ન જેમ જોતજોતામાં અસંગત અસંગદ્ધભાવે એક પ્રસંગમાંથી બીજા પ્રસંગમાં દોડ્યું જાય, તેમ અરાજકતા એક દિવસ સામાન્ય કારણે અંદાનનગરની એક સ્ત્રીની હત્યા કરવાનું આયોજન કરે, બીજે દિવસ કુષ્ઠિયાના છેક નિરપરાધી પારધિની પીઠમાં ગોળી વર્ષાવે, દ્રામગાડી ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્યોગ કરે ને બીજું શું શું ન કરે એ જાણી શકાય નહિ; રોગ જરા બંધાનું મળતાં ચારે બાજુ ફાટી નીકળે છે અને તેમજ કાંડજ્ઞાન વિનાની મત્તતા પાશુ માતૃભૂમિના હૃદયને ચીરી નાખે. કોઈ છિદ્રમાં થઈને પાપ એક વાર અંદર પેસી શક્યું તો પછી મનુષ્યમાં ધીરે ધીરે કેટલે સુધી વિકૃતિ કરી મૂકે એ વિચારવું પેણુ કઠણ છે. આવા ધર્મહીન વ્યાપારમાં પદ્ધતિનું એકય હોય નહિ, પ્રયોજનની ગુરુલઘુતાનો વિચાર આલ્યો જાય, ઉદ્દેશ્ય અને ઉપાયની વચ્ચે મેળ રહે નહિ, એક પ્રકારનો ભ્રમિત દુઃસાહસભાવ લોકની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરી મૂકે. આજે દેશને વારંવાર સ્મરણ કરાવવું જોઈશે કે, દૃઢતા એ જ શક્તિ છે, અને અઘૈર્ય એ જ દુર્બળતા છે; પ્રશસ્ત ધર્મને માર્ગે ચાલવામાં જ પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ છે અને ઉત્પાતનો ત્રાંકડો માર્ગ શોધવો એ કાપુરુપતા છે, એ જ માનવીની સાચી શક્તિ ઉપરની અશ્રદ્ધા છે, માનવીના મનુષ્યધર્મની ઉપર અવિશ્વાસ છે. અસંયમ પોતાને પ્રબળ માની અહંકાર કરે; પણ તેની પ્રબળતા શેને માટે? માત્ર આપણા યથાર્થ અંતરના બળસંયમનો નાશ કરવા માટે. કંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય સાધવાને માટે એ વિકૃતિની એક વાર ત્રહાયતા લીધી કે પછી સેતાનને જોળે હમેશને માટે માથું વેચી રાખવું પડશે. મંગળ પથને પોતાની શક્તિએ કોઈ દિશામાં સહેજ પણ કાપી કાઢ્યો કે પછી નહિ ધારેલી

રીતે તેનો શાખાઓ પ્રશાખાઓ ફૂલી નીકળશે; યોગ્ય ધણું પણ કંઈ ધણી કાઢી ફૂલકાચું થયા કે તેની સાથે આનંદે આપણી શક્તિ નહિ વિચારેલી રીતે નવી નવી સૃષ્ટિ વડે પોતાને ચરિતાર્થ કરી દેશે. એ ગિલનનો માર્ગ, સજનનો માર્ગ એજ ધર્મનો માર્ગ છે, પણ ધર્મનો માર્ગ દુર્ગમ છે-દુર્ગમં પથસ્તત્કણયો વદન્તિ। એ માર્ગે જ આપણા સ-મસ્ત પોરુપનું પ્રયોજન છે, એનું ભાનું સંવરતાં આપણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈશે; એનું ઈનામ અહંકારને તૃપ્ત કરવામાં નહિ, અહંકારને વિસર્જન કરવામાં; એની સફળતા ખીલતને હરાવવામાં નહિ, પણ પોતાને પરિપૂર્ણ કરવામાં છે.

(ધ. સ. ૧૯૦૯)

“કાષ સંત વિરલે જાણીયું, રે ભાષ !
એ વાતું છે ઝીણીયું જ રે ભાષ !”

પ્રાચીન ગીત

અંધારા રંગમહેલનો રાજા

પ્રવેશ ૧ લો

રથળા—નગરની એક શેરી.

પાત્રો—કેટલાક વટેમાર્ગીઓ અને નગરનો એક ચોકીદાર.

પહેલો વટેમાર્ગી—અરે ! ઓ મહેરબાન !

ચોકીદાર—કેમ ? શું કામ છે ?

બીજો વટેમાર્ગી—અમારો રસ્તો કયો ? અમે પરદેશી છીએ; માટે ભાઈસાહેબ ! અમને અમારે ખરે રસ્તે ચઢાવી દો.

ચોકીદાર—પણ તમારે જુનું છે ક્યાં તે તો તમે કહેતા નથી !

ત્રીજો વટેમાર્ગી—પણ મહોત્સવ થવાનો છે ને ત્યાં અમારે જુનું છે. લ્યો, હવે અમને રસ્તો બતાવી દો.

ચોકીદાર—અમારા નગરની રચના જ એવી છે કે જમે તે સડકે જાયો તોપણ ચાલે. આમાંની કોઈ પણ સડકે સડકે ચાલ્યા જયો તોપણ તમે ત્યાંજ પહોંચવાના. સીધા નાકની દાંડી સામેજ ચાલ્યા જાઓ. અહીં જૂલા પડવાની વાતજ નહિ. (ગપ છે)

પહેલો વટેમાર્ગી—આ બેવકૂફ શું બકી મરતો હશે ? કહે છે કે “જમે તે સડકે જાયો તોપણ ચાલે ! આમાંની કોઈ પણ સડકે ચાલ્યા જયો તોપણ ત્યાંજ

જવાના." ત્યારે આટલી ઝડપી સડકો બંધાવી છે શું કરવા ?

બીજો વટેમાર્ગ—આટલાજ માટે તમે તેના કંપર કોઈ જગ્યા તે આડ નહિ. હરેક દેશના કોકોને તેમને અનુકૂળ આવે તેવું તંત્ર રચવાની જૂટ છે. આપણા દેશના રસ્તાઓનું જુઓ ને ! એના કરતાં તો ન હોય તે વધારે સારું. કેટલા સાંકડા, વાંઝાચૂંકા અને આડા-અવળા શીલાઓની ભૂલભુલામણી જેવા ! આપણા દેશના રાજાને સીધા, પહોળા રાજમાર્ગ ગિલકુલ પસંદ નથી. તે માને છે કે, જેમ વધારે સડકો તેમ તેની રેયતને તેના રાજ્યમાંથી નાસી જવાની વધારે સગવડ ! હવે આ દેશમાં એથી ઉલટું જ છે. અહીં તમને ગમે તે રસ્તે ચાલવાની જૂટ છે. કોઈ તમને અટકાવતું નથી. તમારે એકને બદલે બીજે કોણે જવાની મરજી હોય તો બંને ચાલ્યા જાય; કોઈ તમને ના કહેતું નથી. પણ ખુબી એ છે કે, આવી જૂટ છે છતાં આ રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા જવાનો કોઈને વિચાર જ આવતો નથી ! આવા રસ્તા જો આપણા દેશમાં હોય તો જોતજોતામાં આખો મુલક ખાલીખમ થયા વગર રહે કે ?

પહેલો વટેમાર્ગ—ભાઈ જનાર્દન ! તમારા સ્વભાવમાં રહેલો એક ખાસ દોષ હું પહેલેથી જ જોતો આવ્યો છું.

જનાર્દન—કયો ?

પહેલો વટેમાર્ગ—તે એ કે, તમે આપણા દેશની કોઈ નહિ ને કોઈ ખોડ-ખાંપણ જ જોયા કરો છો. ધોરી અને ખુલ્લા રાજમાર્ગથી દેશને લાભ જ થાય છે એ તમે શી રીતે જણ્યું ? કૌંડીલ્ય ! જોયું કે ? આપણા આ જનાર્દનભાઈનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ખુલ્લા રાજમાર્ગથી દેશનું કલ્યાણ જ થાય છે.

કૌંડીલ્ય—મિત્ર ભવદત્ત ! જનાર્દનમાં વિલક્ષણ અવળી ખુદ્ધિ છે એ તો મારે તમને ફરી વાર કહેવાનું હોય જ નહિ. કોઈ દહાડો એની અવળી ખુદ્ધિ એને ખત્તા ખવડાવશે. અને જો આપણા રાજાને ખબર પડી ગઈ તો એના મુઆ

પછી એને ચિંડદાન દેવાની પણ કોઈની હિંમત નહિ ચાલે.

ભવદત્ત—આ દેશમાં જિંદગી જોતરૂપ લાગે છે એમાં તો કાંઈ શક જ નથી. આ રસ્તા, જ્યાં આજો દિવસ લોકો આપણને હડસેલા મારતા ચાલ્યા જ બાય, ત્યાં આપણી પોતાની ખાનગી જગ્યા જેવું તો કાંઈ મળે જ નહિ. મને તો એવા લોકોના સ્પર્શથી સ્નાન કરવાનું મન થાય છે. આ બહાર સડકો ઉપર કોણ બાંહે કઈ ન્યાતના લોક આપણને અડતા હશે ! બહુ !

કૌંડીસ્થ—આવા રૂડા (૧) દેશમાં આપણને લઈ આવનાર પણ આપણા ભાઈ જનાઈન જ છે ને ? અમારા આખા કુટુંબમાં એ એકલોજ આવો નીકળ્યો ! મારા પિતાને તો તમે દીઠેલા જ ને ? એમના જેવો શુદ્ધ આચાર-વિચાર-ચાળો મેં તો ખીજે કોઈ જોયો જ નથી. શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ તેમણે બરાબર ૪૬ વેંતનું એક વર્તુલ બનાવેલું અને તેટલી મર્યાદામાં જ તેમણે આખી જિંદગી ગુજારી. કોઈ દહાડો પોતે એ વર્તુલની બહાર એક ડગલું પણ મૂક્યું નથી. તે દેવલોક પામ્યા ત્યારે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ કે એ ૪૬ વેંતના વર્તુલની મર્યાદામાં રહીને અને છતાં ઘરની બહાર ચિતા ખડકીને એમને ખાળવા શી રીતે ? જો લઈ જઈએ છીએ તો શાસ્ત્રની મર્યાદા તૂટે છે અને ઘરમાં ને ઘરમાં તો અગ્નિદાહ દેવાય નહિ ! ત્યાર પછી પુરોહિતોએ મળીને એક તોડ કાઢ્યો. શાસ્ત્રે કરાવેલા આંકડાનું તો ઉલ્લંઘન થાય જ નહિ એટલે તેમના કહેવાથી અમે આંકડા ઉલટ-પાલટ કરીને ૪૬ ને બદલે ૯૪ વેંતની મર્યાદામાં તેમની ચિતા બનાવી. એટલે તેમને ઘરની બહારના ભાગમાં બળાયા અને આપણાં પવિત્ર શાસ્ત્રોની મર્યાદા પણ સચવાઈ. એનું નામ તે સદાચાર ! આપણો દેશ તે કાંઈ જેવો તેવો છે !

ભવદત્ત—અને તે છતાં આ જનાઈન પોતે તે જ દેશમાં જન્મ્યા છે છતાં પણ એમ માને છે કે, ખુલ્લા રસ્તાથી દેશને લાજ થાય છે અને એમ માનવામાં પણ

મહાપત્નિ સમજે છે.

[નાનાનાના એકરાગ્નીની કેળીમાંથી ઊઠી રાત્રી પ્રવેશ કરે છે.]

બુઢા દાદા—એકરાગ્ની રે ! આજે આપણે દક્ષિણ-
નિલની સાથે રૂપમાં કરવાની છે હોં ! જોજો, આપણી કાર
ન થાય. આજે આપણે એતું માતું, એનું માતું કે તમરની
શેરીએ શેરીમાં આનંદ અને ગીતની રેલછેલ મચી રહે.
(ગાય છે)

ગીત

દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉપડે છે, ઓ વસંતરાણી !
વહેલાં પધારો !

અમારાં હૃદયના કીડોળા ઉપર તમે શ્રુતજો,
ઓ વસંતરાણી ! વહેલાં પધારો !
નવપદ્મવના મંલુક ધ્વનિ સાથે,
જોગનવંતાં યશસ્વતાના પુષ્પવર્ણ સાથે,
બંસીનાદથી અને પ્રેમોદ્દીપ્તથી
ધોરતી વનસ્પતી સાથે,
ઓ વસંતરાણી ! વહેલાં પધારો !
તમારા છૂટા પાલવની સાથે
મદમાતા અનિલને લાડ કરવા દો !
ઓ વસંતરાણી ! વહેલાં પધારો !

[ગાય છે]

[નાગરિકોની એક મંડળી પ્રવેશ કરે છે]

પહેલો નાગરિક—હંમેશ નહિ તો છેવટે આજનો-
જ દિવસ આપણા રાજાએ સૌને દર્શન આપ્યું હોત તો
બહુ સારું થાત. તેના રાજ્યમાં રહેવું અને એક દિવસ પણ
તેનું દર્શન ન થાય એ કાંઈ ઓછી આશ્ચર્ય છે ?

બીજો નાગરિક—તમે આ લેલું ઉંડું રહસ્ય
જો જાણતા હોત તો આવું કદી ન બોલત. તમે કોઈને
કહો નહિ તો કહું.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા બાઈ ! એવું શું બોલો છો ! આપણે બેઠ જણ એકજ મહોલ્લામાં રહીએ છીએ. કોઈ દહાડો કોઈની પણ છૂપી વાત મેં બહાર કરેલી તમે જાણો છો ? હા, તમારા બાઈને કૂવો ખોદતાં ધનનો ચરૂ જણ્યો—તે વાત મેં સોને કહી દીધી. તેનું કારણ તો જાણે જુદું હતું. તમને ક્યાં ખબર નથી ?

બીજો નાગરિક—બહુ છું તેમાં તો તમને કહું છું કે, કોઈને કહો નહિ તો કહું. એ વાત કૂટી તો આપણી સોની સવાર થઈ ગઈ જ બહુજી.

ત્રીજો નાગરિક—વિરૂપાક્ષ ! તમે આવા ચતુર થઈને પૂછતા શું હશે ? મરતા સુધી અમુક વાતને છૂપી રાખવાનું વળી કોણ માથે લે ? કોઈ દહાડો પણ મૂલ થઈ જાય અને આપણે બધા આકૃતમાં સપડાઈ જઈએ એવો સંભવ તો છેજ, છતાં શા વાસ્તે બહુ જોઈને બળતામાં પગ મૂકવા જેવું કરો છો ?

વિરૂપાક્ષ—એ તો વાત નીકળી ત્યારે મારાથી કહેવાઈ ગયું. દ્યોને ત્યારે, વાત અહીંથી જ પડતી મૂકીએ. હું કાંઈ નિષ્પ્રયોજન બોલી નાખું એવો નથી. એ તો તમે પૂછ્યું કે રાજા શામાટે દર્શન આપતા નથી ? ત્યારે મારે કહેવું પડ્યું કે રાજા રૈયતથી અદૃશ્ય રહે છે તેમાં કાંઈક ભેદ છે.

પહેલો નાગરિક—વિરૂપાક્ષ ! ત્યારે હોસ્ત ! હવે કહીજ નાખ ને !

વિરૂપાક્ષ—તમે બધા મારા મિત્રો છો—લોક નથી. તમને કહેવામાં કશી હરકત નથી. તમારાથી છુપાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. (ધીમે સાદે બોલે છે) રાજા બહુજ કઠૂરો છે. તેથી તે રૈયતને પોતાનું મોડું બતાવવા ઈચ્છતો નથી.

પહેલો નાગરિક—એમ બાબત છે ત્યારે ! એવું કાંઈક હોવું જ જોઈએ. મને એમ પહેલેથીજ મનમાં સંદેહ રહેતો કે.....જે છ તે દરેક દેશમાં લોકો રાજાને જોતાં-

જ સૌ કોઈ બીકથી ચવરી ઉડે છે, ત્યારે આપણો રાજા કોઈને મોડું જ નથી બતાવતો એ શું કુચે ? ગમે તેમ પણ વિરૂપાક્ષ કહે છે તે જરા વિચાર કરના જેવું તો મને લાગેજ છે.

ત્રીજો નાગરિક—અરે ! કાંઈ માંડા થયા ? મને તો તેમાંનો એક અક્ષર પણ સાચો લાગતો નથી.

વિરૂપાક્ષ—વિશુ ! ત્યારે હું જાડું બોલું છું, એમ ?

વિશુ—તમે જાડું બોલો છો એવું માફ કહેવું નથી. પણ મને તમારી દલીલ જરાએ માનવા જેવી લાગતી નથી. બોલું લાગે તો માફ કરજો.

વિરૂપાક્ષ—તમને મારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી આવતો એ જાણીને હું જરા પણ નવાઈ પામતો નથી; કારણ કે તમે હડાપણના દરિયા છો. તમને કોનામાં શ્રદ્ધા છે ? તમે તમારા માતાપિતાના અને વડીલોના અભિપ્રાયોને પણ ગણકારતા નથી તો હું વળી કોણ ? જો આપણો રાજા આમ સંતાતો ફરતો ન હોત તો તમે આ દેશમાં કેટલી ધડી ઊભા રહ્યા હોત તે હું બતાવત. તમે હડહડતા નાસ્તિક છો !

વિશુ—ઓ મારા સનાતન ધર્મધુરંધર ! માફ તો જેમ થાત તેમ થાત, પણ તમે હમણાં જેવું બોલ્યા તેવું બીજા કોઈ દેશમાં જઈને બોલ્યા હોત તો ત્યાંનો રાજા તમારી જીભ ખેંચી કઢાવત અને તેને ફૂતરાને ખાવા આપત; જાણ્યું કેની ? આપણો રાજા કરૂપો છે એવું કહેવાની તમે હિંમત ચલાવે છો એ કાંઈ થોડી વાત છે ?

વિરૂપાક્ષ—હવે તમે જરા તમારી જીભડી ઉપર લગામ રાખો તો સાફ.

વિશુ—લગામ તો કેની જીભ ઉપર રાખવાની જરૂર છે તે સૌ જાણે છે.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા ભાઈ ! તમે આ શું લઈ બેઠા છો ?.....તમે તો વચ્ચેગળે મારા જેવાને મારી

ન'આવયો. ચાલ લાઈ ! મને અહીં ઉભા રહેવું ન પાલવે.

(ભય છે.)

[દેવદાસે સોફા છુટ્ટા દાદાને ખૂબ ખાંધલ મચાવના ખેંચી લાવે છે]

બીલો નાગરિક—આજના ળનાચોમાં મને નવાઈ જેવું એ લાગે છે કે—

છુટ્ટા દાદા—શું ? શું ?

બીલો નાગરિક—આ વચે આપણા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે દરેક દેશે પોતપોતાના માણસોને મોકલ્યા છે. પણ હું તેમાંના દરેકને મોઢથી એકની એકજ વાત સાંભળું છું કે “ અહીં બધું સરસ છે, સુંદર છે; પણ તમારો રાજા ક્યાં છે ? ” હવે આનો અમારે શો જવાબ આપવો ? આ આપણી એક મોટી ખામી છે અને તે આ દેશના દરેકે દરેક જણને લાગી આવે છે.

છુટ્ટા દાદા—તમે “ખામી” કહો છો ? આપણો રાજા ક્યાં છે ? અરે ! આપણો આખો દેશ—એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી—આપણા રાજાથી સચરાચર ભરાઈને ઠસઠસી ગયો છે અને છતાં તમને હજી “ ઉણપ ” લાગે છે ? તેણે આપણને એકે એકને રાજાજ બતાવી દીધા છે તે કેમ બૂઝી નાઓ છો ?

(ગામ છે)

ગીત

આપણા રાજાના રાજ્યમાં આપણે બધાજ રાજા છીએ. તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપજ કેવી રીતે થાય ?

આપણે આપણી ઇચ્છા મુજબ વર્તીએ છીએ, અને છતાં આપણે તેનીજ ઇચ્છા મુજબ વર્તીએ છીએ.

આપણો રાજા કોઈ યુદ્ધાગ્રેનો માસિક નથી કે આપણને તેના પગની સાથે બમની જ'જીરાથી જરડે.

તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને

તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાય ?

આપણો રાજા આપણું દરેકનું સન્માન કરે છે, અને તેમ કરીને તે પોતાનું જ સન્માન કરે છે.

કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષુદ્રતા—પામરતા—આપણને એક ક્ષણ વાર પણ અસત્યની દિવાલોની અંદર બાંધી શકેજ નહિ.

તેમ ન હોત તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ કેવી રીતે થાય ?

આપણે પુરુષાર્થ કરીને આપણો માર્ગ કાપીએ છીએ, અને એવી રીતે અંતે તેણે ધારેલું રસ્તે જઈએ છીએ.

અંધકારભરી રાત્રિના ઉંડાણમાં આપણો માર્ગ આપણાથી ચૂકાય એમ છે જ નહિ.

નહિ તો આપણા હૃદયમાં આપણો અને તેનો મેળાપ જ શી રીતે થાય ?

ત્રાણે નાગરિક—આપણો રાજા જાહેરમાં પ્રકટ થતો નથી તેટલા ઉપરથી ગમે તે માણસ તેને વિષે ગમે તેવું બોલે છે તે મારાથી તો જરાએ ખમાતું નથી.

બીજો નાગરિક—બુબી તો બુબો ! કોઈ મારી નિંદા કરે તો તેને સજા થાય, પણ રાજાની નિંદા કરે તેનું કાંઈજ નહિ ! એ તે કાંઈ વાત છે ?

બુદ્ધા દાદા—નિંદા કરનારની નિંદા આપણા રાજાથી દૂરની દૂર જ રહે છે. સૂર્યના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થએલા દીવાને તમે એક કૂંક મારીને હોલવી શકો, પણ આપણું જગત જલે કૂંક મારે પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ એક રતિમાત્ર પણ ઝોઝો થવાનો હોતો ?

[વિશ્વવત્સ અને વિરપાક્ષ પાછા આવે છે]

વિશ્વ—હ્યો, આ રહ્યા આપણા બુદ્ધા દાદા ! પૂછી બુબો એમને. દાદા ! આ માણસ બધાંને કહેતો કરે છે કે આપણો રાજા કદરૂપો છે માટે બહાર નથી નીકળતો !

બુદ્ધા દાદા—પણ તેમાં તું એટલો બધો તપી શાનો

બાપ છે ? એનો રાબ કદરૂપો હશે, નહિ તો તેના રાજ્ય-માં વિરૂપાક્ષના જેવી સિદ્ધલ હોયજી થી રીતે ? તે પોતાનું મોડું જેવું આરત્રીમાં જુએ છે તે પ્રમાણે તે પોતાના રાબના રૂપની કદરૂપતા કરી લે છે.

વિરૂપાક્ષ—મારે કોઈનું નામ કેવું નથી, પણ જેવું મને કહ્યું કે રાબ કદરૂપો છે તે માણસ તો એવો છે કે તેના બોલવામાં સૌ વિશ્વાસ રાખે.

સુદ્ધા દાદા—અરે બાઈ ! તારી બલ કરતાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર બીજું કોણ હોય ?

વિરૂપાક્ષ—પણ આપ કહો તો જોઈએ તેટલી સાબિતીઓ આપું !

પહેલો નાગરિક—આની ઉદ્વેગતાઈ તો જુઓ ! એક તો રાબને વિષે જૂઠી અફવા ફેલાવતાં એ ચરમાતો નથી, અને પાછો પોતાના જૂઠાણાના જેટલી જ હાંડાઈ કરે છે !

બીજો નાગરિક—ત્યારે એને તેટલો જ ડાખા હાથનો સ્વાદ પણ ચખાડી દો ને !

સુદ્ધા દાદા—તમે આટલા બધા ઉકળી શા માટે જતા હોશો ? એ બિચારો આજના ઉત્સવને નિમિત્તે એના રાબના કદરૂપાપણાનાં ગીત ગાય છે તેમાં તમારું શું ગયું ? કાંઈ ફિકર નહિ, બાઈ વિરૂપાક્ષ ! તું તારી મેળે સુખે-થી જે બોલવું હોય તે બોલજે અને તું કહે છે તે સાચું માનનારા માણસો પણ તને મળી આવશે. તું તારી મન-માનતી ટોળીમાં જઈને મજા કર.

(ભય છે)

[પરદેશના લોકોની એક ટોળી દાખલ થાય છે.]

લવદત્ત—હવે મને તો એમ ચોખ્ખું માલૂમ પડે છે કે, આ લોકોના દેશનો કોઈ રાબ જ નથી. અમારે માથે રાબ છે એવી આખાદ ગપ જ તેમણે ઉડાવી લાગે છે.

કૌડીલ્ય—મને તમારો કહેવું વાજબી હોય છે. કેમ પણ દેશમાં આવવું જરૂર નો તમારી પોતાના મોતી કંઈ પરતુ તરફ આવવું પડેવું મન વિચાર ? તે દેશના રાજા તરફ, અને તે પણ જ્યાં રાજા તમારે જોઈએ ત્યાં જાહેરનો જાહેર જ હોય. તેને જોઈએ પડે જ નહિ.

જનાર્દન—પણ આ દેશમાં આવવું કેવી મરમ વ્યવસ્થા જોઈ, કેવું સુંદર સુખાકિત રાજ્યતંત્ર જોઈ, તે જાણ રાજા વગર કાંઈ બની શકે ?

ભવદત્ત—આટલો બધો વખત રાજ્યકર્તાના અમલ નીચે રહીને તે આટલો બોલ લીધો ! અરે બહા માણસ ! વ્યવસ્થા અને સુસંગતિ જો પહેલેથીજ પોતાની મેળે આપ્યાં આવતાં હોય તો પછી રાજાની જરૂર જ રી રહી ?

જનાર્દન—આટલા બધા લોકો મહોત્સવમાં ભાગ લેવા અને આનંદ કરવા લેગા થયા છે. આ દેશમાં અરાજકતા જ હોય તો તેઓ બધા આમ એકત્ર થાય ખરા કે ?

ભવદત્ત—ભાઈ જનાર્દન ! ચચાં કરતી વખતે તું હમેશાં મૂળ સુદોજ ઉઠાવી દે છે. આ રાજ્યમાં સુંદર વ્યવસ્થા છે અને બધું યથાસ્થાને છે, એ વિષે કાંઈજ શક નથી. મહોત્સવ થવાનો છે એ પણ દેખીતી વાત છે. પણ રાજા ક્યાં છે ? તેને જોયો હોય તો કહે.

જનાર્દન—મારો કહેવાનો સુદો આટલો જ છે:- તમે તમારા આજસુધીના અનુભવ ઉપરથી જાણો છો કે, રાજા હોય તો પણ અંધેર અને ગેરવ્યવસ્થા હોઈ શકે; પણ અહીં આપણે શું જોઈએ ?

કૌડીલ્ય—તને એકની એક જ વાતને વારે વારે ચીપી ચીપીને બોલવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે. ભવદત્ત પૂછે છે તેનો સીધો જવાબ દે:-તે રાજાને જોયો છે કે નહિ ? બોલ, હા કે ના ?

(જાય છે)

[કટલાંક માણસો ગાતાં ગાતાં દાખલ થાય છે]

ગીત

મારા પ્રાણુવલ્લભ મારા હૃદયમાંજ સર્વદા વિરાજે છે,
તેથી જ હું તેને સર્વત્ર નિહાળું છું.

તે મારી આંખોની કોઈએમી લપાયો છે,
તેથીજ હું તેને સર્વત્ર નિહાળું છું.

હું તેના મોઢાના ચબ્દો સાંભળવા દેશવિદેશ
રહી આવ્યો;

પણ મારો એ પ્રયાસ બધોજ મિથ્યા ગયો.

પાછા આંખોને મેં મારા પોતાના ગીતમાં જ તેના
કંઠનો સ્વર સાંભળ્યો.

અરે ! તમે બિખારીની માફક ચાને માટે તેને
ગલીએ મલીએ શોધતા રહો છો !

આવો, મારા હૃદયમાં તે બેઠો છે; મારી આંખોનાં
અશ્રુમાં તેની છબિ નીરખી લ્યો.

[નેહા પોઠારતા ચોપદાર અને "રાજા"ના અંગરક્ષકોનો
અમલામૃદાખલ થાય છે.]

પહેલો ચોપદાર—એઈ ! એઈ ! બાબુ હડી
લગ્યો. રસ્તો ખાલી કરો ! એઈ ! સૌ બાબુ હડી લગ્યો.

પહેલો નાગરિક—અલ્યા એવટો મોટો તીસમાર-
ખાં તું કોણ છે વળી ? તું વળી ક્યારનો મોટો બડેખાં થઈ
ગયો ? અને ચાનાટે ખસી જઈએ ? અને તો એક ડગતું
પણ અહીંથી ખસવાના નથી. તું અને કંઈ ફતરા બૂતરા
ધારે છે કે શું ?

બીજો ચોપદાર—અરે ! આપણા રાજા હનણાં
આ રસ્તેથી આવનાર છે.

બીજો નાગરિક—રાજા ? કયો રાજા ?

પહેલો ચોપદાર—આપણો રાજા, આ મુલકનો રાજા.

પહેલો નાગરિક—આ કોઈ ગાંડો લાગે છે ! છડીદારો નેકી પોકારતા હોય અને દોડધામ ને ખૂમાખૂમ કરતા લોકો આગળ આગળ ચાલતા હોય એવી રીતે આપણા રાજાને કદી કોઈએ બહાર નીકળતો સાંભળ્યોજ નથી.

ખીજો ચોપદાર—પણ આજે રાજા તમામ રૈયતને ખુલ્લાં દર્શન આપનાર છે. આજના મહોત્સવનું પ્રમુખસ્થાન પણ તેજ લેનાર છે.

ખીજો નાગરિક—સાચું કહોને, ખરી વાત છે ?

ખીજો ચોપદાર—ખરી વાત નહિ તો શું ? પેલો તેનો ધ્વજ ફરફરે છે તે જોતા નથી ?

ખીજો નાગરિક—અલ્યા, ખરી વાત છે; ધ્વજ તો દેખાય છે.

ખીજો ચોપદાર—તેના પટ ઉપર રાતાં ચક્રિંશુક પુષ્પની આકૃતિ દેખાય છે કે નહિ ?

ખીજો નાગરિક—હાસ્તો. એ તે કિંશુક પુષ્પજ-રાતાં આગના ભડકા જેવાં.

પહેલો ચોપદાર—હવે તો તમને અમારી વાતમાં વિશ્વાસ બેસે છે ને ?

ખીજો નાગરિક—મને વિશ્વાસ નથી એવું મેં કહ્યું છેજ ક્યારે ? એ તો પેલા કુંભે બધી ધમાલ કરી મૂકી. હું એક અક્ષર પણ બોલ્યો છું ?

પહેલો ચોપદાર—એ કુંભનું પેટ ઘડા જેવું છે, પણ માંદાથી પોહું છે. ખાલી ઘડો, વાગે ઘણો.

ખીજો ચોપદાર—કોણ છે એ ? તમારે ને એને કાંઈ સગપણ થાય કે ?

ખીજો નાગરિક—સગપણ શાનું ? અમારા ગામના સુખીના સસરાના કાકાનો છોકરો થાય. એનું ઘર તો અમારા

ફળીઆમાંયે નથી.

બીજો ચોપદાર—તમે કહેા હો તેવું જ લાગે છે. કોઈના મુગશનો માતમી પેદીએ જિત્તાઈ બાઈ થતો હોય એવીજ તેની સ્થિતિ છે, અને તેની અજ્ઞતા પણ કોઈના કાકા-બચ્ચાને યોગે નેવી જ છે.

કુંભ—અરે ! મારા મહેરબાનો ! કેટલાંજી દુઃખોના આપાતથી મારી ખુદિ મરડાઈ મથકાઈને તમે આજે જુઓ છો તેવી વિકૃત ઘઈ ગઈ છે તે તમે મું બલો ? ઘોડાજ વખતની વાત ઉપર એક રાત્ર અમારા ગામમાં આગ્યો હતો અને તેની સ્વારી અમારા ફળીઆમાં યઈનેજ ગઈ હતી. તેની આગળ આગળ કંઠા-નિશાન ગડગડાવતા; ૧૫બાજો ફરકાવતા, અને ઠોલાહલ કરી મૂડતા સ્વારોનો મોટો રસાલો હતો. તેમના ગરબડાટ આગળ ગામમાં કાને પડ્યું સંભળાતું ન હતું. મેં તેનાં ઓવારણાં લીધાં. તેની આગળ નજરાણું ધકું. તેની સામે બિખારીની માફક હાથ બેઢીને ઉભો. ઉવટે મેં એઈ લીધું કે, આથી વધારે ઘસારો મારાથી નહિ સહન થાય. પણ આ બધા બપકાદાર તમાશાનું ઉવટ મું આગ્યું ! કાંઈજ નહિ. લોકોએ જ્યારે તેની આગળ પોતપોતાની માગલ્લીઓ રજૂ કરી ત્યારે તે બોલ્યો કે ઠીક છે, કોઈ સારો દહાડો એઈને તમને સંતોષીશું. પણ ત્રણસો ને પાંસઠ દહાડામાંથી તેને કોઈ સારો દહાડો જડ્યો જ નહિ, અમારી પાસેથી વેરા લેતી વખતે તો ત્રણસો ને પાંસઠમાંથી બધાએ દહાડા સારા !

બીજો ચોપદાર—ત્યારે આ ઉપરથી તું શું એવું કહેવા માગે છે કે, આપણો રાત્ર તે પેલો બનાવટી રાત્ર બોલ્યો તેના જેવો ?

પહેલો ચોપદાર—ઓ કાકાલ ! હવે તમારે તમારાં કાકીલની વિદાય લેવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

કુંભ—બાઈ સાહેબો ! મારો અપરાધ થયો હોય તો

માફ કરો. હું મરીશ માણસ છું. કહો તે નમારી મો મો વાર માફી માયું. તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું. તમે કહેતા હો તો આથો ખમી જાઉં—અરે ! તમે કહો તેટલો નમણો જઈને ઉભો રહું.

ખીજો ચોપદાર—જહુ સાહેબ, ત્યારે અમારે એટલું જ જોઈએ છે. રાજાની સ્વારી હુમણાંજ આવી પહોંચશે. માટે તમે બધા રસ્તાની એક બાજુએ હારખંધ ઉભા રહો. અમે હવે અહીંથી આગળ રાજાની સ્વારીને માટે રસ્તો ખુલ્લો કરી દેવા જઈએ છીએ.

(તેઓ જાય છે)

ખીજો નાગરિક—ભાઈ કુંભ ! તારી જીભ તને કોઈ દિવસ ફાંસીને માંચડે ગઢાવશે.

કુંભ—ઢોસ્ત માધવ ! વાંક મારા નસીબનો છે; એમાં મારી જીભ બિચારી શું કરે ? પેલા બનાવટી રાજાની આગળ હું એક અક્ષર પણ વાંકોચૂંકો બોલ્યો ન હતો. તે દિવસે પણ મેં મારા ભોળપણથી ઉત્પન્ન થએલા આત્મવિશ્વાસને લીધે મારે હાથે મારા પગ ઉપર કુહાડો માર્યો હોત તો મને કોઈ ત્યાં અટકાવનાર ન હતું. આજે હવે ખરેખરે રાજા આવે છે ત્યારે મારી જીભડી રાજદ્રોહથી ભરેલાં વચન ભલડી ઉઠે છે. એ નસીબનો નહિ તો કોનો વાંક ?

માધવ—મેં તો એવી શ્રદ્ધા કેળવી છે કે, રાજા સાચો હોય કે બનાવટી હોય, પણ રાજાનું નામ ધારણ કરીને કોઈ આપણી આગળ આવે તો તેની આજ્ઞા આપણે માનવીજ જોઈએ. રાજાઓની વાતમાં આપણે શું સમજીએ ? આપણી અકકલની તે શું શુંજાશ કે તેને વિષે અભિપ્રાય બાંધવાનું સાહસ કરીએ ? એ તો અધારામાં પથ્થર ફેંકવા જેવું કામ છે. આપણે પથ્થર ફેંક્યા જ જવું. કોઈ દહાડો પણ ખરી જગ્યાએ એકાદ પથ્થર વાગ્યા વિના નહિ રહે. તેથી મારી ધારણા તો એવી છે કે, આપણે તો તેનું સન્માન કરવું અને તેની આજ્ઞા પાળવી—પછી જો તે સાચો

રાજા હોય તો ચારી વાત છે. અને આંચો ન હોય તો તેમાં આપણું શું જવાનું છે ?

કુંભ—પણ તમે કહો છો તેમ જો ખાલી પથ્થરજ ફેંકવાના હોતને તો તો હું પણ ફેંકવા લાગત. પણ અહીં તો નગદ રૂપિયા કાઢીને આપવા પડે છે; અને એમ જેને તેને નજરાણું આપતા ફરીએ તો શીખ માગવાનો વખત આવે તે કેમ ભૂલી જાઓ છો ?

માધવ—ચાલ હવે, આમ જો. પેલી રાજાની સ્વારી આવે છે ! અહો ! આ તો ખરેખરો રાજા જ છે ! શી એની આકૃતિ ! શી એની કાન્તિ ! આણું રૂપ—તાજાં કમળનાં ફળ જેવો ઝાર વણું, માખણના જેવી સુકુમારતા—આપણે કોઈનામાં કદી જોયાં હતાં ? કેમ કુંભ ! તને શું લાગે છે ?

કુંભ—દેખાય છે ઝરાઝર રાજાના જોવોજ, એ ખરેખરો રાજા હોય ખરો.

માધવ—બાણે બ્રહ્માએ તેને રાજા થવાને માટે જ પ્રાપ્ત જાતન કરી કરીને ઘડ્યો ન હોય એવી આશુત, હુંદર અને મનમોહન તેની આકૃતિ છે ! આવી કોમળતા, આવી અંગકાન્તિ, આવો સુગંધિત દેહ કોઈ સામાન્ય મનુષ્યને તો અંભવેજ નહિ.

[“રાજા” પ્રવેશ કરે છે]

માધવ—ઓ રાજા ! તમારો જયજયકાર હો ! તમને શ્રી-સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાઓ ! અમો તમારે દર્શન કરવા છેક પરાદીઆના અહીં આવીને તમારા આગમનની રાહ જોતા ઉભા છીએ. મહારાજાધિરાજ ! તમારી કૃપાનો પ્રસાદ આપની વખતે રજો અમને વિચરી જતા.

કુંભ—નને તો આમાં કાંઈ વધારે કંટા ભેદ લાગે છે. હું તો જઈને આપણા પુત્રાદાદાને તેથી લાણું છું.

[સિંહનું નેરૂં પેનું કાગળ ગળે છે]

પહેલો માણસ—રાજ ! રાજ ! ચાલો અમારા !
પહેલા ચાલો. રાજની સ્વારી આ રસ્તેથી જાય છે.

બીજો માણસ—ઓ ! રણે મને મૂલી જતા. મારું
નામ વિરાજદત્ત છે, કુશલીવસ્તુ ગણેરના ઉદયદત્તનો હું
પૌત્ર થાઉં. તમારા આગમનના સમાચાર સાંભળતાં જ હું
અહીં દોડ્યો આવું છું. રસ્તામાં લોકો શી વાત કરે છે તે
સાંભળવાને પણ પગવાર ઉભો નથી રહ્યો. હે રાજેન્દ્ર ! મારી
તમામ રાજલક્ષિ ઉછળી ઉછળીને તમારા ચરણ આગળ
ઢળી પડે છે અને તેના પ્રવાહમાં હું અહીં ખેંચાઈ આવ્યો છું.

ત્રીજો માણસ—ચલ, ચલ, તારા કરતાં તો હું
પહેલાં આવ્યો છું. હું આવ્યો ત્યારે તો મરઘોએ નહોતો
ખાલ્યો. તે ઘડીએ તું અહીં ક્યારે હતો ? ઓ રાજ ! હું
વિક્રમસ્થલીનો ભદ્રસેન છું. સેવક તરફ નિગાહ રાખજો.

રાજ—તમારી સૌની રાજલક્ષિ જોઈને હું તમારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.

વિરાજદત્ત—મહારાજાધિરાજ ! અમારે આપની
આગળ ઘણી ઘણી ફરિયાદો કરવાની છે. અમારે ઘણી
જાતનાં દુઃખ છે તેને માટે અમારે આપની દાદ માગવા-
ની છે. આપનાં દર્શન જ અમારે માટે દુર્લભ હતાં તેથી
અમે કેને પ્રાર્થના શુભરીએ ? કેની આગળ અમારાં
દુઃખની ફરિયાદ કરીએ ?

રાજ—તમારાં તમામ દુઃખોનો નિકાલ થઈ જશે.
(રાજ જાય છે)

પહેલો માણસ—પોર્યાઓ ! એમ પાછળ પડી
જઈશું તો આપણો દહાડો નહિ વળે. આપણે લોકોનાં
ટોળામાં ભળી જઈશું તો પછી રાજ આપણને શી રીતે
ઓળખવાનો હતો ?

બીજો માણસ—અરે ! આણી ગમ તો બુઝો—

પેલાં મૂખો નરોત્તમ મું કરે છે તે જસક જુઓ તો ખરા ? લોકોને કોણીઓના હડનેલા મારતો મારતો કેડ રાબની પાસે પહોંચી ગયો અને દામમાં પંખો લઈને તેને પવન ફાળવા મંડી પડ્યો છે !

માધવ—ખરી વાત કહી; હરામખોરો ખારે કિંમત ચલાવી લાગે છે !

બીજો માણસ—મું એ રાબની પાસે ઉભો રહેવા લાયક છે ? આપણે એને ત્યાંથી તગેડી મૂકવો પડ્યો.

માધવ—હં ! રાબ પોતે કાંઈ સમજ્યા વગર રહે-નાર છે મું ! એની રાજબક્ષિમાં ખુરડેખુરડાં પાખંડ અને દંભ જખાઈ આવે છે.

પહેલો માણસ—છદ ! છદ ! રાબજો આપણી પેઠે પાખંડને ઓળખી શકતા જ નથી. એ મૂખો રાબની ખુશામત કરવા માટે તેને પંખો કરે છે તેથી એ તે ઉત-રાય નહિ તો મને શું કહેજે.

[કુંભ અને છુટ્ટા દાદા રાખવા યાય છે.]

કુંભ—(દાદાને) હું કહું તે માનો—તે હમણાં જ આ રસ્તે યઈને ગયા.

છુટ્ટા દાદા—પણ તે રાબ છે કે બીજો કોઈ બળતો માણસ છે તેને માટે તું કહે છે તેટલી પરીક્ષા પૂરતી નથી.

કુંભ—હું કાંઈ મોટો જ ત્યાં એકલો હતો ? એક નહિ, બે નહિ, પણ સેંકડો, હબરો માણસોએ તેને નજરો-નજર ભેંચો તે બધા કાંઈ ભૂલ કરતા હશે ?

છુટ્ટા દાદા—એટલા જ માટે મને એ વાત ઉપર મૂળથી જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણો રાબ આવો ઠાઠમાઠ કરીને, આવડો મોટો રસાલો લઈને લોકોની આંખો તેના બપકાથી અંભાઈ ભય એવી રીતે કઢી બહાર આવતો જ નથી. તે પોતાના સભ્યમાં આ પ્રમાણે ધામ-ધૂમ સાથે ફરવા નીકળે એવો તેનો સ્વભાવ જ નથી.

કુંભ—પણ આજનો પ્રસંગ બહુ અગત્યનો હોવાથી તેને એવું કરવાનું મન થયું હોય એમ પણ કેમ ન બને?

બુઢા દાદા—તું કહે ત્યારે ખરું ! પણ મારો રાજા કાંઈ ઘડીએ ઘડીએ રંગ બદલે એવો તરંગી નથી.

કુંભ—ઓ દાદા ! મારાથી તેનું વર્ણન કરાતું હોત તો કરી બતાવત. શી તેની કોમળતા, શી તેની સુકુમાર અને સુશોભન અંગછટા ! જાણે કોઈ કારીગરે ઘડેલું મીણું પૂતળું ! મને તો એમ થયું કે તેનાથી તડકો નહિ બમાય. માટે લાવ હું તેને મારા આખા શરીર વડે ઢાંકી દઉં.

બુઢા દાદા—ઓ મૂર્ખા ! તું ખરેખરો ગધેડો જ લાગે છે ! મારો રાજા મીણના પૂતળા જેવો અને તું તેને ઢાંકનારો ! વાહ !

કુંભ—પણ ઓ દાદા ! હું ખરું કહું છું—કોઈ દેવ જેવી તેની આકૃતિ હતી. તેનું રૂપ તો ખરેખર અલૌકિકજ હતું. ત્યાં આટલાં બધાં માણસો લેગાં થયાં હતાં, પણ તેના રૂપની તોલે તો કોઈ જ ન આવે.

બુઢા દાદા—મારો રાજા એવો છે કે, જો તે કદી જાતે પ્રકટ થાય તોપણ તારી આંખો તેને આજખી શકે જ નહિ. તે લોકોનાથી અજગો કે નોખો થઈને ઉભો રહે એવો નથી. તે તો લોકોના જેવો બનીને લોકોની અંદર બળી જાય એવો તેનો સ્વભાવ છે.

કુંભ—પણ મેં તેનો ધ્વજ જોયો તે મેં તમને કહ્યું હતું ને ?

બુઢા દાદા—ત્યારે કહે વારૂ, તેના ધ્વજ ઉપર શાની આકૃતિ હતી ?

કુંભ—રાતું ચોળ કિંશુક પુષ્પ ચીતયુત હતું. એવું રાતું કે જોતાંની સાથે મારી આંખોજ અંજાઈ ગઈ.

બુઢા દાદા—થયું ત્યારે. મારા રાજાના ધ્વજ ઉપર તો કમળની અંદર વજ્રની આકૃતિ છે.

કુંભ—પણ બધાજ કહે છે ને આજે મદ્રોત્સવ હોવા-
થી રાજા બહાર આવ્યો છે. બધા જ કહે છે ને ?

ભુટ્ટા દાદા—બહાર તો આવ્યો છેતો, પણ પોતાની
સાથે ઉદીદાર, કંઠા-નિયાન, યોદેશ્વર, પાપદગ, ડોલ,
તાંત્રા અને ધરજાહઓ અને સગવડો મથાવો, એવું તેવું
કાંઈ જ લાવ્યો નથી તે તને ખબર છે ?

કુંભ—ત્યારે આપા યુક્તવેશમાં તો તે કાંઈથી જ
ન ઓળખાય !

ભુટ્ટા દાદા—ઉઠજ એવું નથી. એને યાદાક ઓળ-
ખનારા પણ પડ્યા છે.

કુંભ—ત્યારે દાદા ! એવા કાંઈક ઓળખનારા હશે
તેમને રાજા ખુશ થઈને તેઓ માગે તે વરદાન પણ આપતો
હશે ને ?

ભુટ્ટા દાદા—તેઓ તો એવા છે કે તેની પાસેથી
કાંઈજ માગતા નથી. લિખારી તે વળી રાજાને ઓળખતા
હશે તું ? એ તો બાઈ ! એવું છે કે, નાના લિખારીની નજરે
મોટો લિખારી રાજા જેવોજ દેખાય, પણ લિખારી તે
લિખારીજ. ઓ મૂર્ખચિરંમણિ ! જે માણસ આજે કિન-
ખાખનાં વસ્ત્ર પહેરીને લોકોની આગળ લીધે માગવા નીક-
ળ્યો હતો તેનેજ તું તારો રાજા માની બેઠો છે અને સીને
તું એ વાત કહેતો ફરે છે. પણ ચાલ, જવા દે એ વાત.
પેલો મારો ધાગલ દોસ્ત આવે ! ચાલો બાઈઓ ! આમ
લોકોની સાથે માયાઝીક કરવામાં અને ખાસી કાચાકૂટ
કરવામાં દિવસ કાઢવો આપણને કેમ પાલવે ? ચાલો,
આપણે તો આનંદ અને મસ્તીમાં ઉન્મત્ત બની જઈએ.

[પાગલ મિત્ર ગાતો ગાતો આવે છે]

ગીત

અરે દોરતો ! તમે મને હસો છો !

તમે મારી મસ્કરી ઉઠાવો છો !

ભલે હસાય તેટલું હસો; થાય તેટલી મસ્કરી કરો.

પણ હું તો તે સ્થાનના મુશની શોધના મથકના
જ કરવાનો !

તે તમામ અભિયાનું મુશનું મારી આંખ આગળ
કોઈ અગમ્ય રાખતી માફક રેવાઈ છે અને તેજ પગે
પાછું અજોષ થઈ ગય છે !

વનવનમાં છૂટું ચિરહનાર, સદા વિમુક્ત અને સદા
સ્વતંત્ર, એવું તે મુશનું વીજળીના ઝગઝગની માફક મારી
આંખ આગળ આવે છે અને પાછું પગવારમાં ક્યાંનું ક્યાં
હીડી ગય છે ! હું તેને પકડવા હાથ લંબાવું તે પહેલાં
તો તે પોતાની પાછળ ધૂમના ગોટાની વચમાં ઝાંખી—
જેવાય ન જેવાય એવા આગામ્ય જેની-આકૃતિ માત્ર
મૂંઝાને મારી દૃષ્ટિની બહાર નીકળી ગય છે !

હું વનેવન રવડીરા તોપણ તે કદી મારે હાથ
આવવાનું નથી; છતાં હું તેની પાછળ બટક્યા જ કરું છું.
જેના ચિત્તને કદી પણ કરાર નથી એવા રખડેલ ભામટા-
ની માફક હું તેની શોધમાં વનવનમાં, ખેતરે ખેતરમાં, જેનાં
નામદામ પણ કોઈ જાણતું નથી એવા પ્રદેશોમાં સતત
રવડ્યા જ કરું છું, અને રવડતાં હું કદી યાકવાનો નથી.

તમે સૌ બજારમાં આવી આવીને મનમાનતી
ચીજો ખરીદીને, ભાત ભાતના પદાર્થો સહિત પોતપોતાને
ઘેર પાછા ફરો છો ત્યારે મને અગમ્ય ઉંચાં ગિરિશિખરો
ઉપરના ઉન્મત્ત મરુતો ચૂમતા આલ્યા જાય છે. મને દેશ
અને કાળનું ભાન રહ્યું નથી.

જે વસ્તુ મને કદી પ્રાપ્ત થઈ નથી તેને માટે હું
માફે સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠો છું. તમે સૌ તમારા મનમાં
એવું સમજો છો: મેં જે કંઈ ખોયું છે તેને માટે હું
રડતો હોઈશ અને બળાપો કરતો હોઈશ ?

ના ના, મેં તો ગાતાં ગાતાં અને હસતાં હસતાં
મારા તમામ શોકસંતાપને દૂર દૂર ફગાવી દીધાં છે.

હું તો વનેવનમાં, ખેતરે ખેતરમાં, જેનાં નામદામ
પણ કોઈ જાણતું નથી એવા પ્રદેશોમાં રવડું છું—રઝળું
છું, હું રખડેલ છું અને સદાએ રખડેલ રહેવાનો છું.

પ્રવેશ ૨ જો

સ્વર્ણ—અધારો રંગમહેલ.

પાત્રો—રાણી સુદર્શના અને પરિચારિકા સુરંગમા.

સુદર્શના—પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! અરે ! કેાઇ હીવો સળગાવોને ! આ રંગમહેલમાં કદી હીવો સળગવાનો જ નહિ શું ?

સુરંગમા—રાણીજી ! મહેલાતના બીજા બધા ઓરડા રોશનીથી ઝગઝગી રહ્યા છે. રોશનીથી થાકીને તમને કદી આવા અધારો ઓરડાનો આશ્રય લેવાનું મનજ નહિ થાય ?

સુદર્શના—પણ શા માટે આ ઓરડામાં સદાએ અધારનો અધકાર જ ?

સુરંગમા—પણ તેમ ન હોય તો તમને અધકાર અને પ્રકાશ વચ્ચેનો ભેદ જ શી રીતે સમજાય ?

સુદર્શના—અધારો ઓરડામાં રહી રહીને તારી બોલી પણ અધકારના જેવી જ ગૂઢન અને વિચિત્ર બની ગઈ છે. સુરંગમા ! તું શું કહે છે તે મારાથી સમજાતું નથી. પણ મને એટલું તો કહે કે, રાજપ્રાસાદના કયા ભાગમાં આ મારો રંગમહેલ આવેલો છે ? મને તો તેમાં પેસવાનું કે બહાર નીકળવાનું દાર પણ સૂઝતું નથી.

સુરંગમા—રાણીજી ! તમારો રંગમહેલ યદિના દૃશ્યની ઉડામાં ઉડી ચુક્યામાં છે. રાજાજીએ ખાસ તમારે સાફજ તે બંધાવ્યો છે.

સુદર્શના—તેના આવડા મોટા વિદ્યાળ રાજપ્રાસાદમાં ઓરડાની શું ખોટ પડી ગઈ કે મારે સાફ આવે અધકારબયો રંગમહેલ બંધાવવો પડ્યો ?

સુરંગમા—બીજા બધાની મુલાકાત તે અજવાળાવાળા ગમે તે ખંડમાં લઈ ચકે છે, પણ તમારો મેળાપ તો

તેમને આ અંધારા ઓરડામાં જ થાય, ખીજે નહિ.

સુદર્શના—ના, ના, તે નહિ ચાલે. પ્રકાશ વગર મારાથી જીવાય જ કેમ ? આ અંધકારમાં હું ગૂંગળાઈ મરું છું. મને પળવાર ચેન પડતું નથી. ઓ સુરંગમા ! જો તું આ ઓરડામાં એક વાર દીવો લાવે તો હું તને આ મારો હીરાનો હાર આપી દઉં.

સુરંગમા—રાણીજી ! એ કામ મારા ગળત ઉપરાંતનું છે. જે ઓરડામાં તેણે સદાએ અંધકાર રાખવાનો જ હુકમ કર્યો છે ત્યાં મારાથી દીવો લવાય જ કેમ ?

સુદર્શના—વાહ ! ખરી તારી ભક્તિ ! અને તે છતાં તારા પિતાને રાજાએ સજ્જ કરેલી એ વાત ખરી કે ?

સુરંગમા—ખરી વાત છે, પણ મારા પિતાને જુગાર રમવાની ટેવ હતી. મારા પિતાના ઘરમાં ગામના બધા જુવાનીઆ લેગા થઈને શરાબ પીતા અને જુગાર ખેલતા.

સુદર્શના—જ્યારે રાજાએ તારા પિતાને હદયાર કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે તને અતિશય સંતાપ નહિ થયેલો ?

સુરંગમા—સંતાપ તે કાંઈ જેવો તેવો ? તે વખતે મને મનમાં એવું થતું કે, રાજાને કોઈ મારી નાખે તો કેવું સારું ! કોથના આવેશમાં હું લાનભૂલી બની ગયેલી. તેને લીધે હું મારો બધી જાનજીવેથી વિનાશ કરવાની અણી ઉપર જ હતી. અને જ્યારે મારો તે માર્ગ પણ બંધ થઈ ગયો ત્યારે તો હું તદ્દન નિરાધાર અને નિઃસહાય બની ગઈ. પાંચરામાં પુરાએલા જંગલી પશુની માફક હું ઉન્મત્ત બનીને મને તેમ બકવાદ અને ધમપછાડ કરવા લાગી. મને તે વખતે એમ થતું કે, બાણે મારા નિષ્કેળ, નિર્વીર્ય કોથના આવેશમાં સોને ફાટી ખાઉં.

સુદર્શના—પણ ત્યાર પછી તને રાજા તરફ આટલી બધી ભક્તિ થાવી ઉત્પન્ન થઈ ?

સુરંગમા—તે તો હું શું બાણ ? પણ તે નિર્મમ,

નિદ્રા અને નિશ્ચય છે એમ જાણીને કદાચ તેના ઉપર જ
પણ આધાર રાખવો એ ઠીક છે એવું મને લાગ્યું હોય !

સુદર્શના—તારી જુનિમાં આવો દેરદાર ક્યાંયો યમો ?

મુરંગમા—તે તો હું તમને યી રીતે કહું ? મને
ચેતાને જ તેની ખબર નાહી. પણ એમ કરતાં કરતાં એક
દિવસ એવો આવી ગયો કે મારા હૃદયનો જાંખોર લાવ
હારી યાદીને લીલોદય થઈ ગયો અને માફ આપું વ્યજિત્વ
પૂજમાં આજોટી પડીને તેનું સર્વતોભાવે, હીનતાસહિત ચરણ
યાત્રવા લાગ્યું. ત્યારે—ત્યારેજ મને જાન થયું કે તે જેવો
બચકરતામાં અભેડ છે તેવોજ ઓન્દયમાં પણ અભેડ છે.
તે મરીએ મારો ઉદાર થઈ ગયો—મારું પરિચાલ થઈ ગયું.

સુદર્શના—મુરંગમા ! હું તારી આગળ કાંઈ જોઈ
છું. રાત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે તે મને જણા કહે તો ખરી ! મેં
તેમને કોઈ દિવસ પણ હીઠા નથી. તે રાત્રે અંધારામાં મારી
પાસે આવે છે અને અજવાળું થાય તે પહેલાં તો પાછા
આઠ્યા જાય છે. હું જેને તેને આ ને આ જ સવાલ પૂછું છું
કે રાત્રનો દેખાવ કેવો છે તે તો કોઈ મને કહો. પણ કોઈ
મને જોખમે જોખમો જવાળ આપતું નથી. કહે છે તે પણ
સમજ પડે નહિ એવું કાંઈક ગૂઢ કહે છે. જાણે મારી આગળ-
થી જા કાંઈક છુપાવતા હોય ને એવું જ મને લાગ્યા કરે છે.

મુરંગમા—રાણીજી ! સાચી વાત કહેવડાવતાં હો
તો તે કેવા છે અને કેવા નહિ એ મારાથી બરાબર કહેવાય
એવું છેજ નહિ. અલખત, હું તમને એટલું કહી શકું કે,
લોકો જેને મુંઢર કહે એવા તો તે નથી જ.

સુદર્શના—તું શું જોલે છે ? તે રૂપાળા નથી એમ ?

મુરંગમા—મારાં રાણીજી ! તે રૂપાળા નથીજ;
હવે કહેવું છે કાંઈ ? તેને રૂપાળા કહેવા એ તેના રૂપને વિષે
અતિશય જોછામાં જોછું કહેવા જેવું છે.

સુદર્શના—તું પણ ત્યારે પેલા લોકોના જેવુંજ

ગહન, ભેદ ભરેલું, વિચિત્ર અને સમજાય નહિ એવુંજ બોલે છે ને ? મને તો તું શું કહે છે તે જરા પણ સમજતું નથી.

સુરંગમા—તે રૂપાળા છે એવું તો મારાથી નજ કહેવાય. અને તે રૂપાળા નથી માટેજ તે અત્યંત ક્રોધોત્તર, અત્યંત ભવ્ય અને અત્યંત વિસ્મયજનક છે. આપણા શબ્દકોશમાંનું કોઈ પણ વિશેષણ તેને લાગુ પાડી શકાતુંજ નથી.

સુદર્શના—તું બોલે છે તેમાં મને જરાબર સમજ તો નથીજ પડતી, પણ તું તેમને વિષે જ્યારે બોલે છે ત્યારે મને સાંભળવું બહુ ગમે છે. પરંતુ ગમે તેમ કરીને પણ મારે તેમને એક વાર જોઈ લેવા તો જોઈએજ. હું તેમને ક્યારે પરણી તે દિવસ પણ મને મૂઝંતે ચાલ નથી. મારાં માતૃશ્રી કહેતાં હતાં કે, મારું લગ્ન થયું તે પહેલાં કોઈ ઋષિ અમારે ત્યાં આવી ચઢ્યા હતા. તેમણે કહેલું કે “આખા વિશ્વમાં જે અદ્વિતીય પુરુષ હશે તે તમારી દીકરીને પરણશે.” મેં મારી બાને કેટલીએ વાર પૂછેલું કે તેનું રૂપ કેવુંકે છે તે તો મને કહે; પરંતુ તે પણ તારી પેઠેજ સમજ ન પડે એવું કાંઈક કહેતાં—અને આખરે થાકતાં ત્યારે કહેતાં કે, હું તેનું વર્ણન નથી કરી શકતી. તે કહે કે, મેં તો તેનું મોઢું ઘુઘટમાંથીજ દીઠેલું તેથી મને તેની માત્ર ઝાંખીજ થએલી; પણ જરાબર જોવાએલું નહિ. ત્યારે હવે જો તે પુરુષોત્તમ જ હોય તો તેને જોયા વગર મને ચેન જ કેમ પડે ?

સુરંગમા—તમને આ ઘડીએ આછી આછી ખુશબોદાર વાયુની લહેર આવતી લાગે છે કે ?

સુદર્શના—વાયુની લહેર ? કઈ દિશાએથી ?

સુરંગમા—તમને મીઠી મૃદુ સુગંધ નથી આવતી ?

સુદર્શના—ના, મને તો કાંઈજ નથી લાગતું.

સુરંગમા—સાંભળો, મોટો દરવાજો ઉઘડે છે. x x x x તે આવે છે. મારા રાજાજી આવે છે.

સુદર્શના—તેમના આગમનની તને શી રીતે ખબર પડી હતી છે ?

સુરંગમા—તે તો હું તમને શી રીતે સમજાવું ? પણ મને મારા હૃદયમાં તેમની પગલીઓના અવાજ સંભળાય છે. આ અંધારા રંગમહેલની અંદર તેની આજ્ઞાકિત હાસી ખનીને રહું છું તેથી મને એક પ્રકારની વિશેષ જ્ઞાનેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થઈ છે—તેના વડે હું આંખે જોયા વગર બાણી શકું છું, અનુભવી શકું છું.

સુદર્શના—તારા જેવી વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિય મારે હોય તો કેવું સાફ ?

સુરંગમા—રાણી ! તમને પણ તે મળી જશે. એક દિવસ તમારી પણ તે ઇન્દ્રિય બદ્ધત થઈ જશે. તેને જોવાની તમારી તીવ્ર ઉત્કંઠા આજે તમારા ચિત્તને અતિશય વ્યગ્ર અને ચંચળ બનાવી દે છે. તેથી કરીને તમારા મનના તંતુઓ એકજ દિશા તરફ ખેંચાય છે અને ત્યાં તેનો તાણો પુરાય છે. જ્યારે એ તમારી વ્યગ્રતા અને ચંચળતા શમી જશે ત્યારે બાકીનું કામ અતિશય સરળ થઈ જશે.

સુદર્શના—તને હાસીને જે સહેલ છે તે મને રાજ-રાણીને કેમ અઘરું લાગતું હશે ?

સુરંગમા—હું હાસી છું તેમાંજ મને અઘરું નથી લાગતું ને ? પહેલે જ દિવસે જ્યારે તેમણે મને આ રંગ-મહેલની સંભાળ સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું તે વખતે તેમણે મને કહ્યું કે “ સુરંગમા ! આ રંગમહેલને સાફસૂદર રાખીને હું જ્યારે આવું ત્યારે મારે માટે બેસવા લાયક જ હોય એવો રાખજે. બસ, તારું આટલુંજ કામ. ” તે વખતે મેં કદી પણ એવી ઇચ્છા નથી કરી કે “ મને આવો અંધારો રંગમહેલ જ્ઞાને આપે હો ? ખીલ સેવકો ખાસ્તા અજવાળાથી બરેલા ઓરડાઓમાં કાન કરે છે તેવું એકાદ કામ મને કેમ નહિ ? ” મેં આવી ઇચ્છાને મારા મનમાં સ્થાન જ ન આપ્યું. અને જેવી હું નીચી નનીને મને સોંપેલું કામ

કરવા મંડી ગઈ કે તરતજ મારામાં એવી એક પ્રકારની શક્તિનો ઉદય થયો કે તેણે મારી, ખીચી ગમી તમામ વૃત્તિઓ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો. x x x x x
ઓહોહો ! રાજાજી આવી પહોંચ્યા ! છેક રંગમહેલના ખારણા આગળ આવીને ઉભા છે ! હે પ્રભુ ! હે રાજા !

[બકારથી ગીત સંભળાય છે.]

તારી મેડીના દરવાજા ઉઘાડ, હું બકાર રાંધે
જેતો ઉભો છું.

આજના દિવસનો સવારથી સાંજ સુધીનો મારી
પ્રકાશની નૌકાનો ફેરા પૂરો થયો છે,

આકાશમાં શુકનો તારો ઝગમગી રહ્યો છે.

મારા પૂજન માટે તેં પુણ્ય વીણી રાખ્યાં છે ને ?
તારી વેણી તેં ચતુરાઈથી ચૂંધી છે ને ? રાત્રિની શ્વેત
ઓઢણી ઓઢી છે ને ?

ગાયોનાં ધણુ ચારો ચરીને પાછાં વળ્યાં છે, પંખી
પોતપોતાના માળામાં લપાઈ બેઠાં છે.

ચારે દિશાના આડઅવળા માર્ગ અધિકારમાં
એકાકાર થઈ ગયા છે.

તારી મેડીના દરવાજા ઉઘાડ; હું બકાર રાંધે
જેતો ઉભો છું.

સુરંગમા—ઓ રાજાજી ! તમારી મેડીના દરવાજા
તે વળી કોઈથી બંધ રખાયા છે ? નથી તેને તાણું કે નથી
તેને આગળો—તમે આંગળી વડે જરાક સ્પર્શ કરો એટલે
ફેંકાક કરતાં તે ઉઘડી જશે. તમે તેટલો સ્પર્શ પણ નહિ
કરો ? શું હું આવીને ખારણું ઉઘાડું ત્યારે જ તમે અંદર
આવશો એમ ?

[સુરંગમા ગાય છે.]

મારા સ્વામિન ! તમારી એક ફૂંકથી મારા લુંધર-
ના પટ ખુલી જાય છે.

હું જમીન ઉપર પડીને ઉપલી ઢોઢ અને તમારા સાદ મારાથી કદાચ ન સંભળાય તો તેથી શું શું મન્ય ત્યાંમુખી તમે બહાર જ ઢિખા રહેશો ?

તમારા રથની મજનાથી આખી પૃથ્વી નથી મધ્ય-પખતી ?

ત્યારે તમે શું તમારે હાથે દરવાજા ઉઘાડીને આજુ-તેડ્યા અંદર નહિ પધારો ?

(રાણીને) રાણીજી ! તમે જ તમારે હાથે દરવાજા નહિ ખોલો ત્યાંમુખી તે અંદર નહિજ પધારે.

સુદર્શના—મને તો આ અધિકારમાં કશું જ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી—દરવાજા કઈ દિશાએ છે તેની જ મને ખબર નથી. તું અહીંની પૂરી લોભીએલું છે. મારે બહારે તુંજ જઈને ખારણું ઉઘાડી આવ.

[મુરંમમા કમાક ઉઘાડે છે. રાખતે પંદન કરીને બહાર આવી જાય છે. રાજા આ પ્રવેશમાં અદશ્ય જ રહે છે.]

સુદર્શના—શા માટે તમે મને પ્રકાશમાં તમારું મુખ લેવા દેતા નથી ?

રાજા—ત્યારે તમારે મને ઘોળે દિવસે હજારો પહાડોની વચમાં લેવો છે એમ ? તે કરતાં અધિકારમાં તમે મારા એકલાનો જ સ્પર્શ અનુભવો તે બહેતર નથી ?

સુદર્શના—પણ મારે તમને લેવાજ છે. હું તમને નિરખવા તલસી રહી છું.

રાજા—રાણી ! મારે દર્શન તમારાં નેત્રો નહિ ખમી શકે. તમને તેનાથી વીમ, અસહ્ય પીડા થશે.

સુદર્શના—કેમ બપરુ કે, મારાં નેત્ર તમારું દર્શન નહિ જ ખમી શકે ? આ હવે અધિકારમાં પણ તમારા માત્ર સ્પર્શથી જ મને લાગે છે કે તમે અત્યંત સુંદર છો, અત્યંત વિરમયજનક છો. બે એમજ છે તો પછી તમને અજવાળામાં લેઈને હું શા વાસ્તે બમુતસ્ત થઈ બાઉ ? પણ બા ૩૪

વારૂ, તમે મને અંધકારમાં જોઈ શકો છો ખરા ?

રાજા—હું તો જોઈ શકું છું.

સુદર્શના—કહો, શું જુઓ છો ?

રાજા—શું જોઈ છું ? સાંભળો. અનંત પ્રહારોમાં ધોરતો નિખિડ અંધકાર, મારા પ્રેમના પ્રભાવ વડે શ્રવંત અને ગતિમાન બનીને, પોતાનામાં અનંત તારાગણના જ્યોતિના સમૂહ કેન્દ્રભૂત કરીને એક મૂર્તિમંત સાવયવ આકૃતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને આકૃતિની અંદર અનંત યુગોનાં ચિંતન અને આત્મમંથનનાં નવનીત, સીમારહિત વ્યોમરાશિનાં અગણ્ય સ્પંદન, અસંખ્ય ઋતુચક્રોનાં અમાપ દાન—એ બધું હું તમારામાં જોઈ છું.

સુદર્શના—ખરેખર ! તમે કહો છો તેવી હું વિસ્મયજનક અને સુંદર છું ? તમે આવું કહો છો ને ત્યારે મારું હૃદય આનંદ અને ગર્વથી ફાટ ફાટ થાય છે. પણ તમે મારે વિષે આટલી બધી આશ્ચર્યકારક વાંતો કહી તે મારે સાચી માનવી કે નહિ ? હું તો મારામાં એવું એવું કંઈજ જોતી નથી.

રાજા—તમારા નાનકડા હર્ષણમાં એ બધાનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ નથી પડી શકતું—તમારું હર્ષણ તમે છો તેના કરતાં તમને નાના બતાવે છે, તમારા પ્રભુત્વની મર્યાદા બાંધે છે અને તેથી તમે તમારી નજરે અતિ લઘુ અને હુદ્ડ દેખાઓ છો. પણ મારા મનરૂપી હર્ષણમાં જો તમે તમારું પ્રતિબિંબ જુઓ તો તમારું ખરું પ્રભુત્વ, તમારી અસંખ્ય મનવતા ખીલી ઊડે. મારા હૃદયની અંદર જે તમારું પ્રતિબિંબ છે તે તમે રોજરોજ તમારી નાનકડી આરસીમાં જુઓ છો તેવું મર્યાદિત નથી. ત્યાં તો તમે મારી પૂર્ણ અવિદ્ય મૂર્તિરૂપે વિરાજો છો.

સુદર્શના—ત્યારે એક વાર મને તમારી આંખે મેંતાં રંગબેરંગી બતાવો ને ! તમારે મન તો ત્યારે અંધકાર એવું કંઈજ નહિ ખરું ? આવો વિચાર કરતાં તો હું ચમકી ઊઠું

હું. આ નિષ્કિંક અધિકાર જે મને સાચો દેખાય છે અને મૃત્યુના જેવો અપરાજિત લાગે છે તે તમારે મનથી તો કાંઈ જ નહિ ને ? ત્યારે આવા સ્થળમાં આપણી વચ્ચે સંપૂર્ણ એકચ સધાય જ શી રીતે ? આપણી વચ્ચે અંતરાય છે. તેથી આ જગ્યાએ—અહીં—નહિ જાને, કદી નહિ જાને, ખનવું જ અશક્ય છે. મારે તો તમને વૃક્ષલતા, પશુપંખી, પાપાણ અને પૃથ્વીમાં-સૌમાં નિહાળવા છે.

રાજા—ઠીક, ઠીક; ત્યારે મને કેવાં ઓળખો છો તે જાણશ. પણ કોઈ તમને ઓળખાવશે નહિ હો ? તમે જાતે ઓળખી કાઢો તોજ હું ઓળખાઈશ. કારણ કે કદાચ ખીજે કોઈ ઓળખાવે પણ ખરો, પણ તે સાચું કહેતો હશે કે જહું તેની શી ખાત્રી ?

મુદર્શના—હું તમને ઓળખ્યા વગર રહેવાની નથી. અરે ! હાખો કરોડોની માનવમેહનીમાંથી પણ તમને ઓળખી કાઢું. મારી આંખ છેતરાય જ નહિ.

રાજા—ઠીક ત્યારે, રાણી ! આજે રાત્રે વસંતની પૂર્ણિમાનો મહોત્સવ થનાર છે. તમે આપણા મહેલના કોઈ ઉંચા ખુરજ ઉપર બેસજો, અને હું જનસમુદાયની વચમાં ઉભેલાં દોઢ ત્યારે તને પોતાની મેળે મને ચોધી કાઢજો.

મુદર્શના—પણ તમે ત્યાં હશે ખરા ને ?

રાજા—હું તો માનવમેહનીની ચારે બાજુએથી વાર-વાર દર્શન આપતો રહીશ મુરંગમા !

[મુરંગમા દાખલ થાય છે]

મુરંગમા—રાવજી ! આ દાન્તી સેવામાં હાજર છે. શી આજ્ઞા છે ? પ્રજુ !

રાજા—આજે રાત્રે વસંતની પૂર્ણિમાનો મહોત્સવ છે.

મુરંગમા—મને શું કરાવે છે ?

રાજા—આજનો દિવસ તો આનંદ-ઉત્સવનો છે, કામ કરવાનો નથી; મારા વિહારાલાન આજે પ્રજાહાર-

માં છે. તું પણ આજના ઉત્સવમાં સામેલ થજે.

સુરંગમા—મહારાજાધિરાજ ! આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું.

રાજા—આજે મને પોતાની આંખો વડે જોવાની રાણીને ઇચ્છા થઈ છે.

સુરંગમા—રાણીજી આપને ક્યાં ચોધે ?

રાજા—જ્યાં મધુરમાં મધુર સંગીતની હેત્રી મચી રહી હશે, જ્યાં પુષ્પોના પરાગના બારથી હવા તરળતર થઈ રહી હશે—ત્યાં રૂપેરી પ્રકાશ અને સ્નિગ્ધ કોમળ છાયાવાળા વિહારમંડપમાં.

સુરંગમા—પ્રકાશ અને છાયા જ્યાં સંતાકૂકડીની રમત રમી રહ્યાં હોય ત્યાં કોણ કોને ઓળખી શકે ? ત્યાં પવન તો ચંચળ અને ઉન્મત્ત ણનીને વાતો હશે અને વસ્તુ-માત્રમાં ત્વરિત ગતિ અને નૃત્યપરાયણતા વ્યાપી રહ્યાં હશે; ત્યાં જોનારની આંખ ગૂંચવણમાં ન પડે તો ખીજું શાય પણ શું ?

રાજા—પણ રાણીને મને જોળી કાઢવાની જિજ્ઞાસા થઈ છે તે ?

સુરંગમા—જિજ્ઞાસાને હાર ખાઈને પોતાનાં આંસુ વડે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યે જ છૂટકો છે.

ગીત

વગડાનાં પંખેરાંની માફક ચંચળ અને ભ્રમન્ત નેત્રોને ચારે દિશાએ રવડી આવવું છે !

પણ એકવાર તેમને પોતાનો પરાજય સ્વીકારવો પડશે. જ્યારે વિશ્વમોહન સંગીત તેમનો ક્રોડ લઈને તેમનાં હૃદયને વીંધી નાખશે ત્યારે તેમના ભ્રમણનો અંત આવી જશે.

હાય ! વગડાનાં પંખેરાંને વગડામાં રવડવાનું મન થયું છે !

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થળ—વિદારાણન આગળ.

પાત્રો—અવન્તિ, કોશલ, કાંચી અને બીજાં નગરના રાજાઓ.

અવન્તિ—આ દેશનો રાજા આપણે સત્કાર કરવા નથી આવતો એ શું ?

કાંચી—આ તે કાંઈ રાજ્ય કરવાની રીત છે ? રાજા એકાદ જંગલમાં મહોત્સવ કરવા બેઠો છે અને ત્યાં ગમે તેવા હલકા અને સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રજાજનને પણ ભાગ લેવાની છૂટ છે !

કોશલ—આપણે માટે ખાસ એલાહેદા તંબુ ઉભા કરાવવા ભેઈતા હતા અને આપણા સત્કારને માટે બધું તૈયાર રહેવું ભેઈતું હતું. પણ આ શું ?

કાંચી—અહીંના રાજાએ જે અત્યારમુખીમાં આપણે સારૂ ખાસ નોખા તંબુ તણાવ્યા નહિ હોય તો આપણે તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડીશું.

કોશલ—આ બધું જોતાં હરકોઈ માણસને સ્વાભાવિક રીતે શક બય કે, આ લોકોનો કોઈ રાજાજ નથી. આપણે ઉડતી ગય સાંભળીને જ અહીં અચકાઈ મૂંઝા ધીએ.

અવન્તિ—કદાચ રાજાની બાબતમાં તેમ હોય પણ ખરૂં. પરંતુ અહીંની રાણી સુદર્શના વિષે તો કાંઈ શક લાવવા જેવું છેજ નહિ.

કોશલ—તેની ખાતર તો હું અહીં મુખી ધસડાઈ આવ્યો છું; નહિ તો હું અહીં આવું શાનો ? જે માણસ હમેશાં શુષ્કનો શુષ્ક જ રહે છે તેને જોયો તોએ શું અને ન જોયો તોએ શું ? પણ જે રાણી આ નગરનું સ્વોપરિ આકર્ષણ છે તેને જોયા વગર જે આપણે અહીંથી વાદ્યા જઈએ તો મૂંઝાઈ કહેવાય !

કાંચી—ત્યારે હવે આપણે કોઈ યોજના યોજવા પડી કાઢો.

અવન્તિ—આપણી યોજનામાં જે આપણે પાતે જ લેરવાઈ ન પડીએ તો એ યોજના જેવું બીજું એક નથી.

કાંચી—છી ! છી ! છી ! આ પૈસાં કોણ તુરંત પામર છવડાંનાં ટોળાં આ તરફ આવી મરે છે ! અરે એઈ ! કોણ છે તમે બધા ?

[બુઢાદાદા નાના નાના છોકરાઓના ટોળા સાથે પ્રવેશે છે.]

બુઢા દાદા—અમે કોણ છીએ ? અમે અણિલ વિશ્વ લંગોટીઆ મંડળના આજીવન આનંદી સહયો છીએ.

અવન્તિ—ઓળખાણની કશી જરૂર નહોતી. આવો જાઓ, જરા આધા ઉભા રહો અને અમને કાયર ન કરો.

બુઢા દાદા—અમારા દેશમાં જગ્યાની કદી તંગી પડતી જ નથી. હ્યોને, તમે કહો તેટલી જગ્યા આપીએ, પછી છે કાંઈ ? અમારે બહુ થોડાથીજ સંતોષ છે અને તેટલાને સાફ કોઈ દહાડો અમારામાં તકરાર ઉભી થતી જ નથી. કેમ પોચાઓ ! મારા નાનકડાં દોસ્તો ! ખરી વાત ને ?

[એકસામટા ગાય છે]

ગીત

અમારી પૂંજમાં અમારી પાસે ફૂટી બદામ પહું નથી; અમે બધો વખત આનંદમાં તાતા થૈયા તાતા થૈયા કર્યા જ કરીએ છીએ !

કોઈને સુવર્ણરૂપી બીની રેતીના પાયા ઉપર મોટી મહેલાતો બાંધવાના કોડ હોય છે. તેમની આગળ ઉભા રહીને અમે તાતા થૈયા તાતા થૈયા ગાઈએ છીએ.

ખીસાકાતરૂઓ જ્યારે અમારા તરફ લોભની નજર કરીને અમારું સન્માન કરતા ફરે છે, ત્યારે અમે તેમની આગળ અમારાં ખાલી ગજવાં ખખેરીને તાતા થૈયા તાતા થૈયા ગાઈએ છીએ.

અમારા બારણા આગળ બધારે મળ્યું કે.કે.ડી પ્રેમીની માફક ચોરની માફે દગાનું છૂટાનું આવે છે ત્યારે તેના મોઢા આગળ અમે અંતરની નવડીઓ રમાડતા રમાડતા તાતા ચેલા તાતા ચેલા ચાલ્યો છીએ.

કાંચી—કોશલરાજ ! આમ તો જુઓ. આ પેલા વળી આ તરફ કોણ આવતા હશે ? ફારસ જેવું લાગે છે ! કોઈ વળી રાજાનો વેશ લઈને આવતો લાગે છે.

કોશલ—આવી ભવાઈ બસે અહીંનો રાજા માંખી લે, પણ આપણે નહિ ચાલવા દઈએ.

અવન્તિ—કોઈ ગામડાના ઠાકોર જેવો જણાય છે.

[કેટલાક ખાદ્ય સિપાઈ લાખલ પાપ છે.]

કાંચી—આ તમારો રાજા કયા મુલકનો છે ?

પહેલો સિપાઈ—કયા મુલકનો મું ? આજ દેશનો રાજા આજના મહોત્સવમાં અગ્રસ્થાન લેવા જાય છે.

[સિપાઈઓ ચાલ્યા જાય છે.]

કોશલ—આ મું બહી ગયો ? આ દેશનો રાજા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા આવે છે ?

અવન્તિ—હા ! ત્યારે તો આપણે માત્ર તેને એકલાને જ જોવા પામીશું અને ખરેખરી જોવા જેવી જે રાણી છે તેને તો આપણે જોયા વગરજ રહી જવાના.

કાંચી—પણ એ બસી ગયો તે કેમ બલકુ કે, સાચું હશે ? આ રાજા વગરના મુલકમાં કોઈ પણ માણસ ધારે તો પોતાની બાતે જ રાજા બની જાય. તમને એમ નથી લાગતું કે, એ વેશધારી રાજા છે અને રાજાનો વેશ લેવામાં પણ એણે જોઈએ તે કરતાં વધારે ટાપટીપ કરી છે ?

અવન્તિ—પણ દેખાય છે તો રૂપાળો—તેના દેખાવમાં પણ કાંઈક આકર્ષક તત્ત્વ તો છેજ.

કાંચી—ઉપર ટપકે જોતાં તમને તે આકર્ષક લાગતો

કહે, “કરોડો કરોડો કરોડો લગશે તુમી. હો તમને તમને હોડ માલુમ થયેલું થયેલું રહે જ નહિ. તુમો, હો હો તમારા બોલા કેવળ જ નેને કેવો ઉપકાર થાય છે ને.”

(રજાની “રજા” તપસ થાય છે.)

“રાજા”—રાજાઓ ! હું તમને મારા સજ્જનમાં આવકાર આપું છું. મને આશા છે કે, મારા અમલદારોએ તમારો યથાભોગ્ય સારકાર તો કર્યોજ હશે.

રાજાઓ—(અશ્વત્થામેા કેળ કરીને) એકાંકી ! સરકારનું તો પૂછવુંજ શું ? કશી જ ઉણપ નથી આવી.

કાંચી—અને જો કોઈ જાતની ઉણપ રહી ગઈ હોય તો પણ છેવટે આપ નામદારે અમને દર્શન આપીને જે માન આપ્યું છે તેનાથી તે પૂરું થઈ ગઈ છે.

“રાજા”—અમે અમારા પ્રજાજનોને તો કદી દર્શન આપતાજ નથી, પણ અમારા તરફ તમારી આદરૂપી બધી ભક્તિ અને નિષ્ઠા છે તે જોઈને તમને દર્શન આપવાનું અમે મુનાસિબ ધાર્યું.

કાંચી—આપ નામદારની કૃપાનો ભાર ઉપાડવા અમે અસમર્થ છીએ.

“રાજા”—અમારાથી હવે વધારે થોભાય તેમ નથી.

કાંચી—તે તો અમે જાણતા જ હતાં. તમે હજી પૂરેપૂરા તૈયાર થયા હો એમ જણાવું નથી.

“રાજા”—દરમિયાન જો તમારે અમારી આગળ કાંઈ અરજ ગુજારવી હોય તો—

કાંચી—તેવું કાંઈક છે પણ ખરું, પણ અમે આપ નામદારની સાથે ખાનગીમાં વાત કરવા ઇચ્છીએ.

“રાજા”—(પોતાના અનુચરવર્ગને) તમે બધા જરા દૂર જતા રહો. (તેઓ જતા રહે છે) હવે તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે વિનાસકોચે કહી શકો છો.

કુંચી—અમારે માટે તો અમને કશોએ ચડેલ નથી—માત્ર તમને પોતાને તમારા કિતની ખાતર ચડેલની જરૂર હશે એમ ધારીને અમારે આટલી સાવચેતી લેવી પડી છે.

“રાજા”—તમારે તેની કશી ફિકર-ચિંતા ન કરવી.

કુંચી—આલ ત્યારે, તારું મસ્તક જમીનને અંક-કાટીને પહેલું અમારું સન્માન કર.

“રાજા”—અમારા અતિથિમંડપોમાં અમારા સેવકો-એ તમને વાજેલી નામનો યરાખ છુટે હાથે પાચો લાગે છે.

કુંચી—હરામખોર પૂત! અમે નહિ પણ તેંજ ખૂબ ચઢાવ્યો હશે; તેમાં જ તારું મજલ ફરી મળું છે. આલ, હમણાં ને હમણાં તારું મસ્તક જમીનને અડકાડે છે કે નહિ? નહિ તો અખ ઘડી જ તને લોંચલેગો કરી નાખું છું.

“રાજા”—આવી બેઅહબીબરેલી મસ્કરી કરવી એ તમને રાજાઓને શોલે નહિ.

કુંચી—અમને શોલે નહિ તો જેને શોલે તે કાંઈ અહીંથી દૂર નથી; સેનાપતિ !

“રાજા”—માફ કરો, માફ કરો. હું તમને અરજ કરું છું. મારે જ તમને સીને વંદન કરવું જોઈએ. મારું મસ્તક પોતાની મેજેજ નીચું નમે છે—તેને નમાવવાને વાસ્તે આકરા ઉપાય લેવાની જરૂર જ નથી. હ્યો, આ હું તમને સીને શિરસા વંદન કરું છું. હવે બાપજી મને અહીંથી છુટો કરો. ફરીથી હું કોઈ વાર તમારી આગળ મારું મોડું નહિ બતાવું.

કુંચી—તું હવે જાય ક્યાં? તને અમે આ મુલકનો રાજા જ બનાવી દઈશું—ફારસ બજવવા બેઠા ત્યારે પૂરેપૂરું-જ બજવી નાખવું. બોલ, તને રાજા માનનારા કેટલાક છે?

“રાજા”—જોઈએ એટલા છે. મને જે કોઈ જુએ છે તે બધાજ મારા અનુયાયી બની જાય છે. શરૂઆતમાં ત્યારે મારી પાછળ ચોઠાં માણસો હતાં ત્યારે તો સી મારા

તરફ શકની નજરે જોતા હતા, પણ વખત જતાં જેમ જેમ મારા અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોની શંકા પણ ઓછી થતાં થતાં આવ નાણુક થઈ ગઈ. હવે તો મારે કશુંજ કરવું પડે એમ નથી. જનસમુદાય પોતાના સમૂહની વિશાળતા જોઈને પોતાની મેજેજ બ્રાન્તિમાં પડીને મારી પાછળ પાછળ તણાય છે અને ધીજીને તાણી લાવે છે.

કાંચી—ત્યારે એટલે સુધી તો ઝરાઝર ઘાટ ગોઠવાયો છે. હવે જો, અમે બધા તને ટેકો આપીએ અને તારી કુમકે ઉભા રહીએ; પરંતુ તારે પણ તેના બદલામાં અમે કહીએ તે કરવું પડશે.

“રાજા”—તમારી આજ્ઞા અને તમારે હાથે પહેરાવેલો રાજસુકુટ બેઠ હું માથે ચઢાવું છું. હું બેઠને પવિત્ર માનીને તેમની આમન્યા રાખીશ.

કાંચી—અત્યારે તો અમારે સુદર્શના રાણીને જોવા ઉપરાંત બીજી કશીજ ઇચ્છા નથી. તારે તેટલી ગોઠવણ તો કરી આપવીજ પડશે.

“રાજા”—હું મારો બનતો પ્રયાસ કરીશ.

કાંચી—તારા પ્રયાસ ઉપર તો અમને ઝાઝી શ્રદ્ધા છે જ નહિ. માત્ર તારે તો અમે કહીએ તેટલુંજ કર્યા કરવાનું છે. હવે તું પૂરેપૂરા રાજવંશી ઠાઠમાઠસહિત દરબારી મહોત્સવમાં ભાગ લેવા વિહારોદ્યાનમાં ઉપડી જા. આગળ ઉપર શું કરવું તે અમે પછી કહીશું.

(બધા જાય છે)

[બુદ્ધા દાદા અને લોકોનું ટોળું દાખલ થાય છે.]

પહેલો માણસ—એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, પણ પાંચસો વાર મારે કહેવુંજ પડે છે કે, આપણા ઉપર રાજા રાજ્ય કરે છે એ વાતજ પૂરેપૂરી તકંટી છે.

બુદ્ધા દાદા—માત્ર પાંચસો જ વાર શામાટે ? આટલો બધો ઉમ્ર આત્મસંયમ રાખવાની કાંઈ જ જરૂર નથી.

તને તેથી સંતોષ થતો હોય તો પાંચ હજાર વાર શા માટે કહેતો નથી !

બીજો માણસ—પણ આવું મુએલું ગંધાતું બૂઠાલું ક્યાં મુધી ચાલવાનું હતું ?

ભુઈ દાદા—પણ હોસ્ત ! એના વડે હું મુએલો પાછો આવતો થયો ને ?

ત્રીજો માણસ—અમે આખી દુનિયાને જાહેર કરી દઈશું કે, આપણા ઉપર રાજ રાજ્ય કરે છે એ હકહકતું બૂઠાલું છે. ભૂતના લડકા જેવું, અધકારના ઝોળા જેવું એ મિથ્યા છે.

પહેલો માણસ—અમે છાપરે ચઢીને બોલવાના કે, અમારો કોઈ રાજ છે જ નહિ. ને તે હોય તો ભલે તેનાથી થાય તે કરી નાખે.

ભુઈ દાદા—તે કાંઈજ નહિ કરે.

બીજો માણસ—મારો પચ્ચીસ વરસનો જુવાન ભેધ દીકરો ફક્ત સાતજ દિવસ તાવ આવ્યો ને મરી ગયો ! સારા રાજના રાજ્યમાં આવી વિપત્તિ પડે ખરી ?

ભુઈ દાદા—પણ તારે તો હજી ખીબા જે ઉકરા છે. અને મારા તો એક પછી એક પાંચ પાંચ દીકરા માથા મથા તેવું કેમ ?

ત્રીજો માણસ—શ્યો, હવે તમારે શું કહેવું છે ?

ભુઈ દાદા—વળી શું કહેવાનું હોય ? ઉકરા તો મથા પણ સાથે સાથે હું મારા રાજને પણ જુનાવી જેવું એવો મને સાવ ભોટ નહિ માનવ હો

પહેલો માણસ—પેટમાં દસ દસ ચેરનજ ખાદ્ય પચ્યા હોય અને રાજ છે કે નથી તેની ચર્ચા કરવા જેવું એના કરતાં કદ વધારે ચોટી ખૂબીયે ? રાજ આવીને કેમ અમેને ખૂબમરનાંથી ઉચ્છેદન કરે ?

હુઠ્ઠા દાદા—તારી રાત ને રાત માનો છે પણ ત્યારે જેની પાસે સમસ્ત જાંઘર સર્વ પડ્યા છે તે રાજાને પહેલાં દોષી કહે ને ! જેમ પરમાં જસરને સંકીરણની માફક રામડો કાઢીને રકાગી તે મનવાનો કતો શું !

ત્રીજો માણસ—આપણા રાજાનો ન્યાય તો જરા જુઓ ! આ આપણો લડતેન-આપડો જીવો માણસ છે કે રાજાની વાત કરતાં કરતાં ગજગળો થઈ જાય છે ! મૂર્ખો ! વેવડો ! ભગતડો ! પણ એના હાથ તો જુઓ ! એવો કંગાલ થઈ ગયો છે કે એના ઘરની અંદરનાં ચામાચીટીયાંને પણ ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે.

હુઠ્ઠા દાદા—પણ મને કેમ જોતા નથી ? હું રાત-હડાડો મારા રાજાની નોકરી કરી કરીને ઘસાઈ મરું છું, પણ મારી સેવાના બહાનામાં તેણે મને એક કાળી પાઈ પણ આજ સુધીમાં આપી નથી.

ત્રીજો માણસ—ત્યારે એ ઉપરથી તમે શો વિચાર કરો છો ?

હુઠ્ઠા દાદા—વળી એમાં વિચાર કરવા જેવું શું છે ? કેાઈ પણ માણસ પોતાના હોસ્તોને પગાર કે બદલો આપતો હશે ? મારા લક્ષા મિત્રો ! આપણો રાજા નથી-નથી-નથી એવું તમારે કહેવું હોય તો લલ્લે કહેતા કરો. એ પણ આજના મહોત્સવની ઉજવણીનું એક અંગ છે.

પ્રવંશ ૪ થો

સ્થળ—રાજમહેલમાંનો એક પૂરજ

પાત્રો—રાણી સુદર્શના અને તેની સખી રોહિણી.

સુદર્શના—તું કદાચ બૂલ કરી બેસે, પણ હું તો બૂલ કરેજ નહિ. હું રાણી ખરી ને ? તેજ—તેજ—મારા રાજા હોવા જોઈએ !

રોહિણી—જેમલે તમને આટલાં બધાં સન્માનથી નવાજી નાખ્યાં છે તે તમારી આગળ વહેલા મોડા હાજર થયા વિના રહેશે જ નહિ.

સુદર્શના—તેનું સ્વરૂપ જોઈને હું પાંજરામાં પુરા-એલા પંખીની માફક તકકાટ કરી મૂકું છું. તે કોણ છે તેની તે પૂરી ખાતરી તો કરી લીધી છે ને ?

રોહિણી—દરેક જણ કહે છે કે, એ જ રાજા છે; પછી એથી વધારે શી ખાતરી કરે ?

સુદર્શના—તે ક્યાંનો રાજા છે ?

રોહિણી—આપણાજ દેશનો રાજા—આપણો જ રાજા વળી !

સુદર્શના—જેના માથા ઉપર કૂલતુ છત્ર છે તેને જ વિષે તું કહે છે ને ?

રોહિણી—હા, હા, તેજ. જુઓને, તેના ધ્વજ ઉપર કિંશુક પુષ્પનું ચિત્ર છે.

સુદર્શના—એ તો તેમને ક્યારનાએ ઝોળખી કાઢ્યા હતા; એ તો તને કાંઈક સંદેહ થયા કરતો હતો.

રોહિણી—રાણીજી ! અમારી સૌની બૂલ તો ધાયજ, પણ તમે ગુસ્સે થાઓ તેથી અમારા મનમાં જે હોય, પછી તે ખરું હોય કે ખોટું, પણ તે તમને કહેતાં અમે કરીએ છીએ.

સુદર્શના—અત્યારે અહીં સુરંગમા હોત તો કેવું સાફ થાત ? તે હોત તો પછી મને જરાએ વસવસો ન રહેત.

રોહિણી—અમારા સૌના કરતાં તેનામાં વધારે અછલ છે એવું તમને લાગે છે ?

સુદર્શના—ના, ના, એવું તો છેક નહિ, પણ તે તેમને જોતાંની વાર જ ઓળખી કાઢે એવી છે.

રોહિણી—તે ઓળખે એવું હું તો માની શકતી નથી. તે રાજાને ઓળખવાનો ખાલી ઢંભજ કરે છે. તે રાજાને ઓળખે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરનાર તો અહીં કોઈ છે જ નહિ. તેના જેવાં અમે નફ્ટ અને બેશરમ હોત કેની તો અમે પણ રાજાને ઓળખીએ છીએ એવી સૌની આગળ બકાઈઓ કરતાં ફરત.

સુદર્શના—ખોટી વાત. તે બિચારી કદી પણ બકાઈ કરતીજ નથી.

રોહિણી—રાણીજી ! હું કહું તે માનો. તે કહે છે તે બધું સોળે સોળ આની પાખંડ, ઢંભ અને ઢાંગ. કોઈ ખુલ્લા શબ્દોમાં પોતાની બકાઈ કરે તેના કરતાં આવો ગુપ્ત ઢંભ વધારે ખરાબ છે. તેને તો બધી જાતના કાવાદાવા કરતાં આવડે છે. એટલા માટે તો અમે સૌ તેને વખોડીએ છીએ ને !

સુદર્શના—તું તારે ફાવે તે કહે, પણ જો તે અહીં હાજર હોત તો હું તેને પૂછત ખરી.

રોહિણી—બહુ સાફ, રાણીજી ! તમે કહેતાં હો તો હું તેને બોલાવી લાવું. રાજાને ઓળખવાને માટે રાણીને જેનો ખાસ ખપ પડે તે કાંઈ થોડી નસીબદાર !

સુદર્શના—અલી ! એમ નહિ; પણ મારે તો દરેક જણું કહે છે તે જાણવું છે.

રોહિણી—ત્યારે દરેક જણજ કહે છે કે નહિ ? પણ ગગનલેદી જયનાદ થાય છે તેનો અવાજ અહીં

આપણે બેઠાં બેઠાં ત્યાંમુધી આવે છે તે શું ત્યારે ?

મુદર્શના—હીક, ત્યારે એક કામ કર. આ બધાં ફૂલ પડ્યાં છે તે સપળાં એક કમળના પાંદડાંમાં મૂકીને તેમને આપી આવ.

રોહિણી—તે પૂછે કે કાણે મોકલ્યાં ત્યારે મારે શું કહેવું ?

મુદર્શના—તારે કાંઈ કહેવું જ નહિ પડે. એ તો પોતાની મેળેજ જાણી જશે. તે એમ ધારતા હતા કે, મારાથી તેમને નહિ ઓળખી લેવાય. પણ મેં તેમને જરાબર ઓળખ્યા છે તે મારે તેમને બતાવી આપવુંજ છે.

(રોહિણી ફૂલ લઇને જાય છે)

મુદર્શના—આજે મારું હૃદય કોણ જાણે કેમ મૂલુ ઉઠે છે, ફફડી ઉઠે છે ! આવું મને અગાઉ કોઈ વાર નથી થયું. ચંદ્રની રૂપેરી ધવલ જ્યોત્સ્ના આકાશમાં ચારે દિશાએ ફેલી રહી છે અને શરાણતા ફણફણતા શ્રીજીની માફક ચારે બાજુએથી છલકાઈ પડે છે. X X X X X મને કોઈ નમ્રાનું યેન ચઢ્યું હોય તેમ હું વિવશ બનતી જાઉં છું. અરે ! કાણ છે હાજર ?

[એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.]

સેવક—ચો હુકમ ! રાણીજી !

મુદર્શના—પેલા ઉત્સવમાં ભાગ લેનારા ઊકરાઓ આગ્રકુએમાં ગાતા ગાતા જમણુ કરે છે તે તારાથી કેમ્માય છે કે ? તેમને અહીં બોલાવી લાવ. મારે તેમનું એ ગીત સાંભળવું છે.

[મોઠર જાય છે અને ઊકરાઓની સાથે પાછો આવે છે.]

મુદર્શના—આવો, વસંતના નવયૌવનની ભવંત મૂર્તિઓ ! આવો. આવો, તમારું ઉત્સવગાન ગાઓ. આજે મારું તન મન સંપૂર્ણ અને નાદલહરિન્ય આસ્વાદનને માટે

નેત્રાંજી પત્ની તમું છે તમું મારા દીમાંથી નાજી જમરે
મંડીતના દરે લઈ નીકળના. મારે મારી જાણાયે મારે
તમેજ માલો.

(બિચારી ગાય છે)

ગીત

મા પસંનની મળિયા મહા વિપન્ન હું મને મારું
મધુરે મારે છે. મારી પેતા મારા પ્રેમના સિતારના વારે
જનુજનુવીને મદુ સંગીત કલ્યાણ કરે છે.

મારા નયમતાં નેત્રોમાંથી અનન્યા રમ્મો મન
મે છે અને જ્યોત્સ્ના પવન આકાશમાં ચમળ કરે છે.

વનસ્પતીના ગર્ભમાંથી નીકળતા સુખાંધા ગોઝ
મારાં સ્વપ્નોના સમુદમાં મૂંઝવાઈ પડે છે.

કોયુ જાગે ક્યાંથી-કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાંથી
જેથી ચઢે આવી આવીને પીમાણથી મારા કાનની સાથે
અથડાય છે.

મારાં ગુપ્તની મુપરીઓ સજ્જત કરી રહી છે
અને મારા હૃદયના સ્પન્દનની સાથે તારા મિલાવે છે.

સુદર્શના—જન, જન. હું ઘરાઈ ગઈ. મારાથી હવે
વધારે નહિ ખમી શકાય. તમારા સંગીતથી મારાં નેત્રોમાં
આંસુ ઉભરાઈ જાય છે. x x x x મને હમણું એવી એક
કલ્પનાનું સ્પુરણ થાય છે કે કોઈ પદ્ય અભિલાષા તેનું મનો-
વાંચિત લક્ષ્ય કદી સિદ્ધ કરી શકતી જ નથી-નહિ, કદી
નહિ. ક્યા જંગલના જોગેન્દ્રે તમને આ ગીત શીખવ્યું તે
કહેશે ? જેના સંગીતનું મેં મારા કાનથી પાન કર્યું તેને
જે હું મારાં નેત્રો વડે જોઈ શકું તો કેવું સાડું ? અરે !
હૃદયવનની નિકુંજેમાં હું ખીજા બધાનું લાન ભૂલીને એકાગ્ર-
ચિત્તે વિચરી શકું તો કેવું સાડું ? અરે ! ત્યારે મને કેટલું
સુખ થાય ? તપોવનના બાળકો ! તમને હું શો ઉપહાર
આપું ? મારો હીરાનો હાર તો કઠણ અને ખરબચડા પથ્થર-
રનો બનેલો છે, તે તો તમારાં સુકોમળ અંગને પીડા કરે-

મારી ટોકમાં છે તેના પુષ્પદાર તો આવી ચડે છે નહીં.
(હાથમાં રંગેન કરીને આજ્ઞા કરે છે.)

[રાહિણી પાછી આવે છે]

મુદર્શના—રાહિણી ! મેં એક જૂથ કરી. ખાલે જૂથ
કરી નાખી. તું મું કરી આવી તે પૂછતાં મને લજ્જા આવે
છે. એમાં એક ઉપદાર હાથ વડે આપી યામનો જ નથી,
એ સત્ય હું હમણાં જ સમજી. ઠીક, કહે તું મું કરી આવ્યો ?

રાહિણી—મેં યાજ્ઞને ફૂલ આપ્યાં, પણ તે તો
જાણે કાંઈ જ સમજતા ન હોય એવા દેખાયા.

મુદર્શના—આ તું મું બોલે છે ? તે ન સમજ્યા ?

રાહિણી—તે તો મોટાની એક અધર પાત્ર બોલ્યા
વગર પૂતળાની માફક બેઠી જ રહ્યા. આ વાતમાં પોતાને
કાંઈ જ સમજ પડતી નથી તે રખેને કાંઈ બાળી જાય તેટલા
વાસ્તે હું ધાક છું કે, તેમણે પોતાના હોઠ જ સીવી લીધા.

મુદર્શના—ધિક્કાર છે મને ! મારી નિર્લજ્જતાની
મને વાજબી સજા થઈ છે, પણ તું તે ફૂલ પાછાં કેમ ન
લેતી આવી ?

રાહિણી—લાવું કેવી રીતે ? કાંચીનો રાજા તેમની
પાસે જ બેઠો હતો. તે બહુ આલાક માણસ છે. તે તરત જ
બધું સમજી ગયો. હોય તેમ તેણે મંદ સ્મિત કર્યું, અને
કહ્યું : “મુદર્શના રાણી આપ નામદારને તેમનાં અભિનંદન
સહિત આ પુષ્પની ભેટ મોકલાવે છે. એ તો વસંતના પરમ-
સખા ભગવાન કુસુમાયુધના ધનુષની પશુછનાં પુષ્પ છે.” તે
સાંભળીને રાજા એકાએક ચમક્યા અને બોલ્યા : “ત્યાદે તો
એ પુષ્પ મારા આજ્ઞના રાજવૈભવના સુકુટરૂપ છે.” હું તો
ત્યાંથી ભોંટી પડીને પાછી આવી આવતી હતી, પણ એટલા-
માં કાંચીના રાજાએ રાજાના ગળામાંનો હીરાનો હાર કાઢી-
ને મને આપ્યો અને કહ્યું : “સજિ ! તે આણેલી પરમ
સોહાગ્યસૂચક ભેટના બદલામાં આ હાર પોતાની મેળેજ
તારા હાથમાં આવીને પડે છે તે તું લે.”

સુદર્શના—અરરર!

આટલું બધું કહ્યું ત્યારે તે
આજના ઉત્સવે તો મને શર
દાટી દીધી છે! અને એ
રોહિણી! તું હમણાં અહીં
પડી રહેવા દે. (રોહિણી બહાર
પ્રહારથી માંડે અભિમાન ચૂર્ણ
છતાં x x x x x તે સુંદર મ-
હાદયમાંથી દૂર ખસેડી શકતી નથી
થઈ ગઈ છું, અત્યંત વિવશ બન
તેનામાંજ ચોંટી રહ્યું છે. હજી મ-
થી માગી લેવાનું ફરી ફરીને મ
તો રોહિણીના મનમાં શું આ.

(રોહિણી પાંખી

રોહિણી—શું કહો છો, રા

સુદર્શના—તારી આજની

ઈનામ આપવું થટે?

રોહિણી—આપે મને કાંઈન
જે મળવું જોઈએ તે તો રાજી

સુદર્શના—કોઈએ તેમની

ચીજ તે કાંઈ ઈનામ ન કહેવાય! ન
ચાલી નથી આપ્યું, અને એવી મ
તું પહેરે તે મારાથી કેમજ સહન
માંથી એ હાર કાઢી નાખ અને આ
બદલામાં હું મારા હાથનાં કંકણ
અને અહીંથી ચાલી જા. (રોહિણી
વારનો મારો પરાજય થયો. મારે
ગાંડ દૂર ફેંકી દેવો જોઈતો હતો; પ
શવ ચાલતો નથી. આજના ઉત્સવ
મારી હજાર અને અપકીર્તિના ચિહ્ન

પ્રવેશ ૫ માં

(વિદારભાવનનો પ્રવેશદ્વાર આગળ ખુદા દાદા કેટલાંક માણસોની સાથે ઉભા છે.)

ખુદા દાદા—કેમ દોસ્તો ! ખૂબ ધરાઈ ધરાઈને ગમ્મત કરી ને ?

પહેલો માણસ—દાદા ! ગમ્મતની તો વાતજ ન પૂછ્યો; જુઓને, આ મારે આખે શરીરે નગુલાલ ગુલાલ કરી મૂક્યું છે ને ! કોઈને ણાકી રાખ્યા નથી.

ખુદા દાદા—ખરૂં કહ્યો છે ? પેલા રાત્તઓ આંખ્યા છે તેમના ઉપર પણ ગુલાલ નાખ્યું કે નહિ ?

બીજો માણસ—પણ તેમની નજદીક જવાયજ શી રીતે ? તેઓ તો પોતાની આસપાસ મજબૂત વાડ બનાવીને અંદર સલામત બેસી રહ્યા છે.

ખુદા દાદા—ત્યારે, આખરે રાત્તઓ તો રહીજ ગયા ને ? તેમનાં અંગ ઉપર રંગનો એક છાંટો પણ ન નાખ્યો એ હું ? તમારે ગમે તેમ કરીને અંદર ધૂસી જવું હતું.

ત્રીજો માણસ—ઓ દાદા ! હાલ રંગ તો તેમના ઉપર પણ હતો, પણ જરા જુદી ભતનો ! જુઓ, તેમની આંખો હાલ હતી. તેમના મચોડીદારોની પાથડીઓ હાલ હતી. તેમના બધા સેવકોની પણ પાથડીઓ હાલ રંગની હતી, અને એ સેવકો તેમની તલવારો એવી વીંજ્યા કરતા કે અમે એ જરાક નજદીક જાત, તો અમલ હાલ રંગની ઊઘળી ઊઘળ ઉડ્યા વગર રહેત જ નહિ.

+ ઉત્તરપ્રદેશને આપણા દેશમાં ગુલાલ નાખવાનો રિવાજ છે તેને પ્રસ્તુત નાદકના ગ્રેમના ચિહ્ન તરીકે કલ્પ્યું છે.

* બરાગા, ૪ પી. વગેરે પ્રાચીન પોલિસ બાથ ૫.૫૬૧ પહેરે છે.—સેવાનંદ

બુઢી દાદા—તમે જાણો છો કે, જો તમે કોઈ કામ કરો છો, તો તે કામ કરવાનું સમય જોઈએ. જો તમે કામ કરવાનું સમય ન જોઈએ તો, તો તમે કામ કરવાનું નહીં કરો. જો તમે કામ કરવાનું સમય જોઈએ તો, તો તમે કામ કરવાનું કરો. જો તમે કામ કરવાનું સમય જોઈએ તો, તો તમે કામ કરવાનું કરો.

સીતે માણસ—હવે તો હું મારું વર જાણું. બુઢીને, મધરાત્રી તો સૂઈ ગયું છે.

(ગાય છે)

સીતે માણસ—હવે તો મારું વર જાણું.

સીત

હવે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું. જો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું, તો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું. જો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું, તો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું. જો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું, તો તમે મારા કામને મારું મુસલ જણાવું.

બુઢી દાદા—માણસ, મારા મિત્રો ! તમે જૂન કરી. વાર, તમને આજે ગમ્મત તો જૂન પડી ને ?

ગવૈયા—હાપારની ગમ્મત ! મારા ભાઈ ! જાણું જ લાલ લાલ ! આકાશમાંનો ચંદ્રમા એકલો છટકી ગયો—તે એકલો જ રંગાયા વિનાનો ધોળો રટ્ટી ગયો છે !

બુઢી દાદા—એ તો ઉપર ઉપરથી જ ધોળો દેખાય છે એટલું જ. જાકી જો તમે એનો જાણો તો જાણવડી ધોળો વેશ ખેંચી કાઢીને જુઓ તો તમે એની કુચ્ચાઈ જાણી જાઓ. આજે જગતના ઉપર એણે કેટલું ગુલાલ ફેંક્યું છે તે તો હું ખેઠો ખેઠો જોયાજ કરતો હતો, અને તે છતાં એ પોતે કેવો ધોળો અને રંગ વગરનો ન હોય એવો દેખાવાનો ડાળ કરે છે !

(ગાય છે)

ઓ પ્રિયતમ ! હું તો તારી સાથે જ હોજી ખેડું છું, હું પાગલ બની ગયો છું અને પરાજયને તો હું જાણતો જ નથી. મને ગુલાલથી રંગી નાખીને તું શું બચી જવાનો

હોતો એમ! મારા હૃદયનાં ફેસડાંના રંગથી હું તારો વાણો
રંગ્યા વગર છોડું કે ?

(બધા નમ્ય છે)

[કાંચીનો રાજા અને “રાજા” દાખલ થાય છે.]

કાંચી—જો, મેં તને કહ્યું તે પ્રમાણે તારે બરાબર
અમલ કરવાનો છે તે ધ્યાનમાં રાખજો. જરાએ ભૂલ ન
થવી જોઈએ.

“રાજા”—અરે ! ભૂલ કેવી થાય ?

કાંચી—રાણી સુદર્શનાનો મહેલ .....માં છે.

“રાજા”—હા રે હા, એ જગ્યા મારી હીઠેલી છે.

કાંચી—હવે તારે કરવાનું માત્ર એટલું જ કે, ત્યાં
જતાં વારને જ બગીચામાં આગ લગાડી દેવી અને તેથી
હરીને મહેલમાં ગરબડ ગોટાળો થાય એટલે તારે પેલું
કામ પાર ઉતારીને ચાલ્યા આવવું.

“રાજા”—નહિ ભૂલું.

કાંચી—વળી જો, એ બનાવટી રાજા ! મારી હવે
લગભગ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, આપણે એક ગાળતની
નકામી દહેશત રાખીએ છીએ—ખરે જોતાં આ દેશનો
કોઈ રાજા ઉજ નહિ.

“રાજા”—આ દેશની અસાલકતાનો અંત આ-
ણ્યો એ જ મારો એકમાત્ર ઉદ્દેશ છે. સાધારણ જનતાનો
એવો સ્વભાવ છે કે, તેમને ખરો ચા કહિયત પણ રાજા તો
એવો જ. અસાલકતા અનેક અનર્થની જન્મેલા છે.

કાંચી—એ ધર્મનિક લોકહિતચિંતક ! તારો આપો
અલૌકિક આત્મત્યાગ અમારે સૌએ ધરો લેવા જેવો છે;
પણ તારે તે લોકોની ચિંતા કરવી જ નહિ. તેં હમણાં
કહી તે અસાધારણ લોકલેષ તો હું જાતે જ બલરવાનો
હું; તારે બાક તે નહિ આવે.

(નેહ નમ્ય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો

રોહિણી--અરે ! આ છે શું ? મને તો કાંઈજ સમજ નથી પડતી ! (માળીઓને) અલ્યા ! આમ ઉતાવળા ઉતાવળા ક્યાં દોડી જાઓ છો ?

પહેલો માળી--અમે આ બગીચાની બહાર જઈએ છીએ.

રોહિણી--પણ ક્યાં ?

બીજો માળી--તે તો અમે પણ નથી જાણતા. રાજા બોલાવે છે માટે જઈએ છીએ.

રોહિણી--અરે ઉલ્લુઓ ! રાજા તો આજ બગીચામાં છે. તમને વળી ક્યાં રાજા તેડાવે છે ?

પહેલો માળી--તેની અમને ખબર નથી.

બીજો માળી--જે રાજાની અમે જન્મ્યા ત્યારથી સેવા કરતા આવ્યા છીએ તે જ; વળી બીજો કેાણ હોય ?

રોહિણી--તમે બધા જ જવાના ?

પહેલો માળી--બધા, બધાજ. અમારે અબ ઘડીજ જવું જોઈએ; નહિ તો અમને સજા થાય.

(તેઓ જાય છે)

રોહિણી--મને એમના બોલવામાં કાંઈજ સમજ પડતી નથી. પણ મને આ બધું જોઈને મનમાં કાંઈક ભય લાગે છે. જાણે નદીની લેખડ ઉપરથી ઢોર ઉતરતાં હોય તેમ બધા ઘડબડ ઘડબડ દોડી જાય છે. એ શું હશે ?

[કોચન દેશનો રાજા દાખન યાય છે.]

કોશલ-- તારો રાજા અને કાંચીનો રાજા બંધાયેલ છે.

રોહિણી—આ બાગમાં કોઈ ઠેકાણે બેઠા હશે, પણ ક્યાં બેઠા હશે તેની મને જરાજર ખજર નથી.

કોશલ—તેમની હિલચાલનો લેહ મને સમજતો નથી; પણ મેં કાંચીરાજના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં ભારેમાં ભારે ભૂલ કરી છે.

(બપ છે)

રોહિણી—આ રાજાઓ વંણી અંદર, અંદર શા જોતાજા કરી રહ્યા છે? 'ચોડાજ' વખતમાં કયોક ભયંકર બનાવ બનશે એવા ભયુકારા મારા કાનમાં વાગે છે. હું તેમાં ઘડોવાઈ ન બાઉં તો સાફ.

[અવંતિનો રાજ આવે છે.]

અવંતિ—અરે રોહિણી ! બીજા બધા રાજાઓ ક્યાં છે તે તું બાણે છે કે ?

રોહિણી—કોણ ક્યાં છે તે કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. કોશલરાજ તો હમણાંજ આ તરફ ગયા.

અવંતિ—હું કોશલની વાત પૂછતો નથી. કાંચીનો રાજ અને તારો રાજ ક્યાં છે તેટલું જ મારે જાણવું છે.

રોહિણી—મેં તેમને ઘણા વખતથી જોયાજ નથી.

અવંતિ—કાંચીરાજ અમારા બધાથી આપો ને આપોજ કરે છે. જરૂર, અમને સૌને હેતરવાનો તે પાટ પડી રહ્યો હોવો જોઈએ. આ કાસ્તાનમાં વળી મેં ક્યાં કાચ ઘાલ્યો ? બહિન રોહિણી ! મને મહેરબાની કરીને આ બાગમાંથી બહાર જવાનો રસ્તો બતાવીય ?

રોહિણી—હું નથી જાણતી.

અવંતિ—બીજે કોઈ મને બહારથી બહાર કંઈ જાહેર જાણ છે ?

રોહિણી—મેં કદા તો બધાજ બાગો-ચાની બહાર માલ્યા ગયા છે.

અવંતિ—સા નહે ગયા ?

રોહિણી—મને તેમના કહેવામાં કંઈ અમન નથી પડતી. તેમને કહેતા ગયા કે અમને બાગમાંથી એકદમ બહાર નાસ્તો જવાની સમયે આજ્ઞા કરી છે.

અવંતિ—રાજાએ ? કેમ રાજાએ ?

રોહિણી—તે તો તેઓ કહી શકતા ન હતા.

અવંતિ—આમાં નહીં કંઈ ગરગડ છે. એનો ભેદ મારે ગમે તેમ કરીને જાણી લેવો જ જોઈએ. મારાથી હવે અહીં એક પગવાર પણ થોભાય તેમ નથી.

(ઉતાવળે પગે જાય છે.)

રોહિણી—હવે મારે રાજાને ક્યાં જોળવા ? રાણીએ મોકલાવેલાં ફૂલ મેં તેમને આપ્યાં ત્યારે તો તેણે મારા તરફ આજુ' લફ નહોતું આપ્યું; પણ ત્યાર પછી તે મને નાના પ્રકારની ભેટ સોગાતો આપ્યા જ કરે છે. આ વિના-કારણની ઉદારતાથી મને ઘણો બચ લાગે છે. x x x x અરે ! આ રાતને પહોર આ પંખીઓ શામાટે ઉડાઉડ કરતાં હશે ? એઓ એકાએક શાથી ચમકી ઉઠ્યાં હશે ? એમને બહાર ઉડવાનો હંમેશનો વખત તો હજી થયો નથી. x x x રાણીની લાડકી હરિણી વળી કેમ પેલી તરફ દોડી જતી હશે ? અપલા ! એ અપલા ! તે સાંભળતી જ નથી. આવી ખિહામણી રાત્રિ તો મેં મારી જીંદગીમાં નથી જોઈ. ચારે બાજુનું ક્ષિતિજ કોઈ પાગલની આંખો જેવું રાતું ચોળ થયું દેખાય છે—જાણે બધી બાજુએથી એકી વખતે સૂર્ય આથમતો ન હોય ! ઈશ્વરને પણ આવું કરવાનું શું ગાંડપણ લાગ્યું હશે ! x x x x અરેરે ! હું હવે ભયભીત થાઉં છું; મારે હવે રાજાને ક્યાં જોળવા ?

પ્રવેશ ૭ મો

સ્થળ—રાણીના મહેલના દરવાજા આગળ.

“રાજા”—કાંચીરાજ ! આ તમે કયું શું ?

કાંચી—અરે ! યાર ! હું તો માત્ર આ મહેલની ખાલુના જ ખાગને આગ લગાડવા ગયો ત્યાં તો ચોતરફ બધે જ સળગી ઉઠ્યું ! આગ આમ બધે જલદી ફેલાઈ જશે એવું કાણે જાણ્યું ? તું ચાલ હવે, જે યશું તે યશું, પણ હવે ખાગમાંથી બહાર નીકળી જવાનો રસ્તો ખતાવ.

“રાજા”—મને રસ્તાની માહિતી નથી. આપણને અહીં તેડી લાવનારાઓ તો બધાએ નાસી ગયા.

કાંચી—તે નહિ ચાલે. તું આ દેશનો વતની છે; તને રસ્તાની બધું હોવી જ જોઈએ.

“રાજા”—દરબારી ખાગના અંદરના ભાગમાં હું અત્યાર અગાઉ કદી પેઠો ન હતો.

કાંચી—તારું બધું કહાપણ જવા કે અને મને સીધો રસ્તો ખતાવ; નહિ તો તને ઉભો ને ઉભો ચીરી નાખીશ.

“રાજા”—એવી રીતે જો તમારે મારો જીવ લેવો હોય તો લો; એથી તમને ખાગમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો જાણ્યેજ મળે.

કાંચી—ત્યારે પછી ‘હું અહીંનો રાજા છું—રાજા છું’ એમ બધે શાનો બકતો ફરે છે ?

“રાજા”—પણ હું રાજા નથી—ખરેખરો રાજા નથી. (એમ કહીને તે જમીન ઉપર લાંબો ઘઈને પડી જાય છે અને હાથ જોડે છે.) ઓ મારા રાજા ! તમે ક્યાં છો ? મને ખચાવો, અરે ! મારી બહારે દોડો ! હું બળવાખોર

મું. હું રાજમહેશ્વર મું. મને સુન્દર કહે. પણ મને મૃત્યુમાંથી બચાવી દે. !

કાંચી—મુજ ! એમ જાતી દુષાની આગળ પોકાર અને કહાણં કયે શું વચવાતું હતું ? આમ તાલકનો વખત બરબાદ કરવા કરતાં રસ્તો ચોવવો એ વધારે બહિતર છે.

“રાજા” —હું અહીંનો અહીંજ પડી રહેવાનો. અહીંથી એક તણુ પણ ખસવાનો નથી. મારું જે થવાનું હો તે થાઓ—હું જે કે ચૂં કરવાનો નથી.

કાંચી—પણ જાતી મૂળાંઈ હું કેમ ચાલવા હર્ષશ ? હું જે આ આગમાં ગળી મરું તો તું પણ છેવટ સુધી મારી સાથેનો સાથેજ.

(બહારથી પોકાર કરે છે)

ઓ રાજા ! અમને બચાવો, અમને બચાવો; અમે આગમાં ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયાં છીએ !

કાંચી—બેવફ્રદ ! શું જોયા કરે છે ? થા ઉભો, એક પળનો વિલંબ કર્યો તો મરી ગયા ન્હાણે.

[રાણી સુદર્શના પ્રવેશે છે.]

સુદર્શના—રાજાજી ! ઓ મારા રાજાજી ! મને મૃત્યુમાંથી બચાવો. હું આગમાં ઘેરાઈ ગઈ છું.

“રાજા” —અહીં રાજા જ કોણ છે ? હું રાજા નથી.

સુદર્શના—ત્યારે કોણ છો તમે ?

“રાજા” —હું દંભી છું, હું પાખંડી છું, હું બદમાસ ઠગ છું. (પોતાનો સુકુટ જમીન પર ફેંકી દઈને) આજે મારો દંભ અને મારાં પાખંડ બધાં ધૂળભેગાં થઈ નાઓ !

(કાંચીરાજ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે.)

મુદર્શના—હવે છે કે હું રાજા નથી ? એ રાજા નથી જ ! ત્યારે તો એ અગ્નિદેવ ! મારો મથક કરો ! મને તમારી જ્વાલામાં બાળીને ખાક બનાવી દો ! હે અગ્નિ ! હે પાવક ! હવે તો હું તમારે જ ધરણુ લઇશ. તમારામાં જ ઝંપલાવીશ. મારી લજ્જા, મારી વાચના, મારી તૃપા-બધાને બાળીને ખાક બનાવી દો ! .

(રોહિણી આવે છે)

રોહિણી—તમે ક્યાં લાગ્યો છો ? એ રાણીજી ! અંદર ન લાગ્યો ! ન લાગ્યો ! તમારા બધા જ ઓરડામાં આગના બડકા ઉઠ્યા છે; મારું માનો. તમે અંદર ન લાગ્યો.

મુદર્શના—બસ, હું જવાનીજ. મારા બાળતા ઓરડાઓમાંજ પેસવાની. એ આગમાંજ હું મારી ચિતા રચીશ.

(રાણી મહેલમાં જતી રહે છે)

પ્રવેશ ૮ મો

[અંધારા રંગમહેલમાં રાજા અને સુદર્શના રાણી]

રાજા—રાણી ! તમે જરા પણ ડરશો નહિ. તમારે ડરવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તમારા ઓરડા સુધી આગ આવવાની જ નથી.

સુદર્શના—મને આગનો જરાય ડર નથી. પણ.... પણ મારી લગ્નત મારી પાછળ પાછળ લડલડતી આગની માફક ચાલી આવે છે. માફ મોઢું, આંખો, હૃદય મારા શરીરનો એકે એક અવયવ આગમાં બળી જળીને જાણે ખાક થતો જાય છે.

રાજા—થોડો વખત તો લાગશે, પરંતુ વખત જતાં તમારી એ જવાલા પણ શમી જશે અને તમને શાંતિ થશે.

સુદર્શના—કદી નહિ, કદી જ નહિ. એ આગના લડકા બળ્યા જ કરશે; કદી નહિ હોલવાય !

રાજા—રાણી ! તમે એમ હતાશ કેમ થાઓ છો ?

સુદર્શના—રાજાજી ! તમારી આગળ હું હવે કશું જ શુભ નહિ રાખું. x x x x x મારી ડોકમાં હાર છે તે ખીજનો આપેલો છે.

રાજા—એ હાર પણ મારો જ છે ! તે વળી ક્યાંથી લાવવાનો હતો ? મારા ઓરડામાંથી તે ચોરી ગયો હતો.

સુદર્શના—છતાં પણ તે તેનો આપેલો છે, અને હજી પણ તેને ફેંકી દેવાનું માફ જિગર ચાલતું નથી ! જ્યારે આગના લડકા મારી ચારે બાજુએ ફરી વળ્યા ત્યારે તેની અંદર એ હારને ફેંકી દેવાનું મને મન થઈ આવ્યું હતું, પણ નાખતાં મારો એવ ન આવ્યો—મારાથી નજર ફેંકી દેવાયો. માફ મન મને કહેવા લાગ્યું કે “મરતા સુધી એ હાર તારી

ટાક ઉપરથી રખે ઉતારતી "x x x x x રાખાલ ! હું તમને જોવાનેજ બહાર આવી એટલામાં આ'તે કઈ બતની આગમાં હું દીવાની આગળ આંધળા થઈ ગયેલા પતંગી-આની માફક ફૂટી પડી ! હાય હાય રે ! મારે હૃદ, મારા હૃદયની વેદના જીભે કહી નથી જતી ! આગ તો લડકે ને લડકે સળગતી જ બાય છે અને છતાં તે આગની અંદર ચે-કાતી, ચણચણતી, બળતી બળતી પણ હું હજી જીવું છું !

રાજા—પણ તમારે મને જોવાજ હતો તે આખરે જોયો તો ખરો જ ને ! તમારા મનની ઈચ્છા તો પૂર્ણ થઈ હશે શું છે ?

સુદર્શના—પણ મારે તમને આવા લયાનક પ્રલ-યની વચ્ચે જોવા નહોતા તો ! અરે ! આંખે શું જોયું તેનું અત્યાદે મને પૂરું જ્ઞાન તો નથી રહ્યું; પણ આ રાખાલ ! હજી મારું હૃદય લયથી ધૂલ રહ્યું છે.

રાજા—શું જોયું તે કહો તો ખરાં.

સુદર્શના—લયાનક ! અત્યંત લયાનક દસ્ય ! તેની ફરીથી દેવના આવતાં પણ હું ક'પી ઉઠું છું. કાળમીઠ જેવું ઘોર કરાળ કાળું તમારું સ્વરૂપ ! તમે આવા કાળરાત્રિ જોવા સ્યામ છો ! એક અતિ દારૂણ ક્ષણવારજ મને તમારા સ્વરૂપની આંખી થઈ ગઈ. આગના લડકાનો પ્રકાશ તમારા અંદર ઉપર પડ્યો—કોઈ પ્રચંડ ધૂમકેતુ પોતાની કારની પાંખો વીંઝતો, રાત્રિની સ્યામતાને સળગાવી મૂકતો, એકા-એક બાજે મારા દરિય ઉપર આવીને ઉભો હોય એવું તમારું પ્રહયરાસિ જેવું નિદારૂણ સ્વરૂપ ! —ને' વરત જ મારી આંખો નીચી દીધી—બીજી વાર તમારી સામે જોવાનું મારામાં સામર્થ્ય જ ન રહ્યું. અહાહાહા ! પ્રલયકાળના મેધરાસિ જેવું, તોફાની અસીન મહાસાગરના પ્રમત ઉ-ત્તમ મહાનોજ સંખ્યાની ઘેરી બિહાનહી રક્તિના વડે પ્રાણવ્યક જનીને તાડવ નૃત્ય કરતા હોય એવું દરકાર કાળુ કાળુ તમારું સ્વરૂપ !

રાજા—મેં તો તમને પકડેલીજ કહી રાખ્યું હતું કે, મને જોવાની યોગ્યતા કેમવાઈ ન હોય ત્યાંસુધી મારે હસાંન તમારાં અગર કોઈનાં પણ નેત્રોથી નહિ મૂકન થાય. મારા ઉપર નજર પડતાની સાથેજ હરકોઈને મારાથી દૂર દૂર પૃથ્વીના છેડા સુધી લાગી જવાનુંજ મન થાય છે. આવા અનેક દાખલા મારા જોવામાં આવ્યા છે. એટલાજ માટે તમારી આગળ એકદમ નહિ પણ ધીરે ધીરે, કમે કમે મારા સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાનો મારો ધરાહો હતો.

સુદર્શના—પણ મારાં પાપ પ્રકટયાં અને તમારી આશા માટીમાં મળી ગઈ—હવે મારા અને તમારા ઐક્યના સંભવને વિષે મારા મનથી વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી રહ્યો.

રાજા—રાણી ! સંભવ નથી કેમ ? યોગ્ય સમયે ગધું જ બની આવશે. સીમા વિનાની, આશાના અંકુર વગરની સ્થામતા જે તમારા આત્માને પણ ઘેરી વળીને તમને ભયત્રસ્ત કરી રહી છે તેમાંથી જ તમને એક દિવસ સાંત્વના મળશે, તે જ તમારા ઉદ્ધારનો માર્ગ અજવાળશે; નહિ તો પછી મારા પ્રેમનું પ્રયોજન જ ક્યાં રહ્યું ?

સુદર્શના—તે નહિ બને, કદી નહિ બને. તેવો સંભવજ ક્યાં રહ્યો છે ? તમારો એકલાનો પ્રેમ શું કરવાનો હતો ? મારો પ્રેમ હવે તમારા ઉપર રહ્યો જ નથી. સૌંદર્યના જાહુનો હું શિકાર થઈ પડી છું. આ ગાંડપણ મને છોડનાર નથી, મારો આ નશો ઉતરનાર નથી. તેણે મારી આંખોને આંજ દીધી છે. મારાં સ્વપ્નો ઉપર સોનેરી ચાદર ખિછાવી દીધી છે. મેં મારા અપરાધની તમારી આગળ પૂરેપૂરી કબૂલાત કરી દીધી છે. તમારી મરજીમાં આવે તેવી મને સજા કરો.

રાજા—સજાની શરૂઆત તો ક્યારનીએ થઈ ચૂકી છે.

સુદર્શના—પણ તમે મને કાઢી નહિ મૂકો તો હું તમને છોડીને ચાલી જઈશ.

રાજા—તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરવાને તમે પૂરેપૂરાં રવાના છો.

મુદર્શના—હવે તો તમે મારી પાસે જાઓ છો તે જ હું ચંદન કરી શકતી નથી. મારું હૃદય તમારી સામે જાયો પેકારી રહ્યું છે. તમે આ માટે—જરે! તમે મને આ કરો છો શું? તમે આવા કેમ થઈ ગયા છો? તમે મુંઢર છો, મનમોહન છો એવું એવું બહાણું તે બધા મને આ માટે કહી મરતા હતા? તમે તો કાજરાગિના જેવા—કાગી આવી શરણા છો. ના, ના, તમને હું કહી પણ ચાહું નથી. હું જેને આહુ તેને મેં હવે લેયો છે—તે ચિરીય પુષ્પના જેવો નાનુક, માખણ જેવો મુકામળ અને પતંગીઆના જેવો મુંઢર છે.

રાજા—તે મૃગજળના જેવો મિથ્યા છે, પરપોટા ના જેવો પોકળ છે.

મુદર્શના—બલે જેવો છે તેવો, પણ તમારી પાસે તો હું નથીજ ઉભી રહેવાની—બસ નહિ જ. હું તમારી પાસેથી આલી જઈશ. તમારે ને મારે એકય કહી થઈ શકેજ નહિ. પરાણે પરાણે કહી તોપણ તે મિથ્યા અને કૃત્રિમ. મારે હૃદયહવે તમારાથી દૂરનું દૂર જ રહે છે.

રાજા—પણ તેને પાછું વાળવા માટે તમારા તરફથી જરા જેટલો પણ યત્ન નહિ કરો?

મુદર્શના—યત્ન! યત્ન તો હું ગઈ કાલની થોડો કરી રહી છું? પણ જેમ જેમ હું મારા મનને સમજાવું છું, તેમ તેમ તે તમારી સામે બળવાળોર બનતું જાય છે. હવે હું તમારી સામે જેટલો વખત રહીશ તેટલો વખત હું બ્રહ્મ યઈશ. મેં મારા શિયળનો, મારા ચતીત્વનો બંગ કયો છે એ વિચાર મારો કણ વાર પણ કેડો નહિ મૂકે.

રાજા—ત્યારે મારાથી તમે જેટલાં દૂર જઈ શકો

લેટલાં હર નયનાં. ખીજું શું થાય ?

સુદર્શના—પણ તમે મને જની અટકાવતા નથી એટલે હું તમારાથી હર પણ જઈ શકતી નથી. તમે મારા કેમ પકડીને એમ કેમ કહેતા નથી કે “બચ, તારે નથી જવાનું ?” તમે મને મારતા કેમ નથી ? મને એક વાર ખૂબ મારો, મરાવ લેટવી મારો, સખતમાં સખત સજા કરો. કેમ નથી કરતા ? તમે તો ટાઢા ટપ થઇને હું જેમ કં તેમ કરવા દો છો; તેથી તો હું ખીજવાટથી ગાંડી બની ગઈ છું—હવે મારાથી આ નથી સહન થતું.

રાજા—હું કાંઈજ કરતો નથી, અને તમને આદ્યાં જતાં અટકાવતો જ નથી એવું એવું તમે શા માટે માની લ્યો છો ?

સુદર્શના—પણ તમારી આવી રીતભાત મારાથી હવે સહન કરી શકાતીજ નથી. મારે કાને પડતા ખીજ તમામ અવાજોને ઢાંકી દે એવા વીજળીના કડાકા જેવા કઠોર અને ગંભીર અવાજથી શા માટે તમને મૂકીને નહિ જવાની આજ્ઞા નથી કરતા ? મને સહેલાઈથી વગર સજાએ શા માટે છોડી મૂકો છો ?

રાજા—હું તમને તમારી મરજી સુજબ વર્તવા દઈશ; પણ તમને મારી સાથેનો સંબંધ તોડીને આદ્યાં તો નહિ જ જવા દઉં.

સુદર્શના—નહિ જવા દો ? એમ ? ત્યારે જુઓ, હું આ આવી.

રાજા—લલો, જાઓ.

સુદર્શના—પછી મારો દોષ કાઢતા નહિ. તમે મારો હાથ પકડીને બળબળાઈથી અટકાવી શકત; પણ તમે મને નથી અટકાવી તે યાદ રાખજો. હજી પણ તમે નથી અટકાવતા. હવે હું જવાની જ. તમારા સિપાઈ-

ઓને કહો કે મને જવા ન દે.

રાજા—તમને અટકાવવા કોઈજ નથી રોકવાનું. પવનના તોફાનને લીધે મેઘસમૂહમાંથી છૂટા પડેલા મેઘ-ખંડની માફક તમે મન ફાવે ત્યાં જાવે જાઓ.

સુદર્શના—હવે હક થઈ છે, માફ ગંજ ખૂટી ગયું છે. મને અંદરથી કોઈક ગતિ આપી રહ્યું છે. હું મારે લગર હવે ઉઠાવી લઉં છું. હું ફૂળીશ તો જાલે ફૂળીશ, પણ તમારે ઘેર પાછી તો નહિજ આવું.

(રાણી બહાર દોડી જાય છે)

[સુરંગમા ગાતી ગાતી આવે છે]

સુરંગમા—તમે મને તમારાથી દૂર કાઢી મૂકો છો એ તમારી કેવી વિચિત્ર ઇચ્છા કહેવાય ? જાદગી જાદગીને પાછી હું તમારા જ ચરણ આગળ આવવાની છું. અત્યારે તમે તમારા પ્રેમના ઉપર બેપરવાઈનો ઓછાડ ઓઢાડો છો—તમારા પ્રેમાળ હાથવડે તમે મને દૂર ખસેડો છો—પણ તે પાછી તમારા તરફ ખેંચી લેવાને માટે જ. ઓ રાજા ! તમારા આખા રાજ્યમાં તમે આ કેવી વિચિત્ર લીલા કરી રહ્યા છો ?

સુદર્શના—(પાછી આવીને) રાજા ! ઓ રાજા !

સુરંગમા—તે તો ગયા.

સુદર્શના—ગયા ? બહુ દાર.....ત્યારે તેમણે હવે ત્રદાને માટે મારા ત્યાગ કયો છે એમજ મારે સમજી લેવું. હું જાણેલી પાછી આવી પણ એમનાથી મારે દાર એક પગ વાર પણ ઘોળાયું નહિ ! ઠીક હવે, હું પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર છું. સુરંગમા ! મને પાછી રાખવાનું કહેતા ગયા છે ?

સુરંગમા—તેમણે મને કાંઈ જ કહ્યું નથી.

સુદર્શના—શું કરવા કહે ? તેમને મારી દરકાર જ

મેંડક. હવે એને પીંચી મુંડી શકાય ?

સુદર્શના—પણ તમે મને જતી અટકાવતા નથી એટલે હું જાણવાનો હવે તમને જ પૂછી શકતી નથી. તમે મારા કોઈ પક્ષમાંથી એમ કેમ કહેતા નથી કે 'એમણે, તારે નથી જરૂર' ? તમે મને મારવા કેમ નથી ? મને એક વાર પૂછ મારો, મરણ પેટલો મારો, સખતમાં સખત સજા કરો. કેમ નથી કરતા ? તમે તો શકા દ્રવ્ય મળતે હું જેમ કંઈ તેમ કરવા દો છો. તેથી તો હું ખીજવાટથી ગાંડી બની ગઈ છું—હવે મારાથી આ નથી સહન થતું.

રાજા—હું ઝંઝૂજ કરતો નથી, અને તમને આજ્ઞા જતાં અટકાવતો જ નથી એવું એવું તમે શા માટે માની લ્યો છો ?

સુદર્શના—પણ તમારી આવી રીતભાત મારાથી હવે સહન કરી શકાતીજ નથી. મારે કાને પડતા બીજા તમામ અવાજોને ઠાંકી દે એવા વીજળીના કડાકા જેવા કઠોર અને ગંભીર અવાજથી શા માટે તમને મૂકીને નહિ જવાની આજ્ઞા નથી કરતા ? મને સહેલાઈથી વગર સજાએ શા માટે છોડી મૂકો છો ?

રાજા—હું તમને તમારી મરણ મુજબ વર્તવા દઈશ, પણ તમને મારી સાથેનો સંબંધ તોડીને આજ્ઞા તો નહિ જ જવા દઉં.

સુદર્શના—નહિ જવા દો ? એમ ? ત્યારે જુઓ, હું આ આવી.

રાજા—ભલે, જાઓ.

સુદર્શના—પછી મારો દોષ કાઢતા નહિ. તમે મારો હાથ પકડીને બળબળાઈથી અટકાવી શકત; પણ તમે મને નથી અટકાવી તે યાદ રાખજો. હજી પણ તમે નથી અટકાવતા. હવે હું જવાની જ. તમારા સિપાઈ-

એને દોષ છે અને જ્યાં ન છે.

રાજા—તમને અટકાવવા કેવુંજ નથી કેલેવાનું. પવનના તોફાનને લીધે નેપથ્યજુકમાંથી છૂટા પડેલ. નેપ-થાળીમાંથી ગમે વન દારૂ ત્યાં પડેલ બધું.

સુદર્શના—હવે હક થઈ છે, માટે જરૂર પડે નહીં છે. મને અંદરથી કોઈક અનિ આપે રહ્યું છે. હું મારા લંગર હવે ઉઠાવી લઉં છું. હું પૂર્વેથી તો મને પૂર્વેથી, પણ તમારે ધેર પાછી તો નહિજ આવું.

(છાપી જવાર લેતો જાય છે)

[સુરંગમા માલી માલી આવે છે]

સુરંગમા—તમે મને તમારાથી દૂર કરી મૂકો છો એ તમારી કેવી વિચિત્ર દંડા કહેવાય ? બટકી બટકીને પાછી હું તમારા જ અરજી આગળ આવવાની છું. અત્યારે તમે તમારા પ્રેમના ઉપર જેપરવાઈનો એછાક એઠાટો છો—તમારા પ્રેમાળ હાથવટે તમે મને દૂર ખસેડો છો—પણ તે પાછી તમારા તરફ જેની તેવાને માટે જ. એ સબલ ! તમારા આખા રાજ્યમાં તમે આ કેવી વિચિત્ર લીલા કરી રહ્યા છો ?

સુદર્શના—(પાછી આવીને) સબલ ! એ સબલ !

સુરંગમા—તે તો ગયા.

સુદર્શના—ગયા ? બહુ સારું.....ત્યારે તેમણે હવે ચઢાને માટે મારો ત્યાગ કર્યો છે એમજ મારે સમજાવેલું. હું બએલી પાછી આવી પણ એમનાથી મારે સારું એક પણ વાર પણ એવાવું નહિ ! ઠીક હવે, હું પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર છું. સુરંગમા ! મને પાછી રાખવાનું કહેતા ગયા છે ?

સુરંગમા—તેમણે મને કંઈ જ કહ્યું નથી.

સુદર્શના—શું કરવા કહે ? તેમને મારી દરકાર જ

શી છે ?.....હવે મને કોઈ રોકનાર નથી. હું મારી માલિક છું. પણ સુરંગમા! મારે રાજને એક વાત પૂછી લેવી હતી પરંતુ મારી જગ ન ઉપડી. તું મહુલી હોય તો કહે. તેમણે કહી પોતાના કેદીઓને પ્રાણદંડની સજા કરી છે કે નહિ ?

સુરંગમા—એવી સજા તો રાજ કોઈને કહી પણ કરતાજ નથી.

સુદર્શના—ત્યારે કેવી સજા કરે છે ?

સુરંગમા—તે તો તેમને જૂટાજ મૂકી દે છે. જુઓ-ને, કાંચીનો રાજ પોતાનો પરાજય કબૂલ કરીને પોતાના રાજ્યમાં જતો રહ્યો ને !

સુદર્શના—હાઆશ ! હવે મને નિરાંત વળી !

સુરંગમા—રાણીજી ! મારી એક વિનંતિ સાંભળશો ?

સુદર્શના—તે તારે મને કહેવું જ નહિ પડે. રાજ-નું આપેલું જે કાંઈ જવેરાત મારી પાસે છે તે બધું જ હું જતાં જતાં તને આપતી જઈશ. તે પહેરવાને માટે હવે હું લાયક રહી નથી.

સુરંગમા—રાણીજી ! મારે તેમાંનું કાંઈજ નહિ જોઈએ. મારા માલિકે મને કોઈ પણ જાતનાં ઘરેણાં આપ્યાં જ નથી. મારી નરી સાદાઈ જ મારે માટે પૂરતી છે. હું પહેરીને લોકોની આગળ મોટાઈ કરું એવું તેમણે મને કશુંજ આપ્યું નથી.

સુદર્શના—ત્યારે તારે શું જોઈએ છે ?

સુરંગમા—રાણીજી ! તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં મને તમારી સાથે ને સાથેજ આવવા દો.

સુદર્શના—હજી જરા વધારે વિચાર કર. તું તારા માલિકને છોડીને મારી સાથે આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખ-

જે, આવી ગાંડી માગણી તે કરાય ?

સુરંગમા—પણ હું તેમનાથી જરા પણ દૂર જતી હોઉં ત્યારે ને ? તમે એકલાં કોઈના સાથ સંગાથ વગર જાઓ છો તેથી તે તો તમારી સાથે ને સાથેજ આવશે.

સુદર્શના—તું છેક જ અક્ષલમાં ન ઉતરે તેવી વાતો કરે છે. પહેલાં મારો રોડિછીને સાથે રાખવાનો વિચાર હતો પણ તે ના પાડે છે. અલી ! મારી સાથે આવવાની તું બહી હિંમત ચલાવે છે ?

સુરંગમા—મારામાં હિંમત પણ નથી અને બળ પણ નથી. પણ હું તમારી જોડે આવવાનીજ; બળ, હિંમત બધું—જે જોઈએ તે આપોઆપ આવી મળશે.

સુદર્શના—પણ મારે તને નથી લઈ જવી. તું મારી સાથે હોઈય તો મારી લાંછના મને વારે ઘડીએ સાંભળાં કરશે; અને મારાથી તે સહન થાય તેમ નથી.

સુરંગમા—ઓ મારાં રાણીજી ! તમારું કદ્યાણુ તેજ મારું કદ્યાણુ, તમારું અકદ્યાણુ તેજ મારું અકદ્યાણુ, એમ હું સહાયે માનતી આવી છું; છતાં તમે મને પરાઈ ગણો છો ? નહિ, નહિ; હું તો તમારી સાથેજ આવવાની.

પ્રવેશ ૬ મા

મનનાલ—રાજા! એટલી બાપી ધારતી રાખવાનું
કે? કંઈક?

કાન્યકુબ્જ—તો પોતાના પર્મના માર્ગમાંથી ન.
તો ના. એ તો તારે જાણે છે. જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં તેને
જ્યાં જ્યાં છે. જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં
જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં
જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં
જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં

પ્રવેશ ૧ મો

[સુદર્શનાનો પિતા કાન્યકુબ્જનો રાજા અને તેનો પ્રધાન]

કાન્યકુબ્જ—તેના આવતા પહેલાં તેનો ખર્ચો વૃત્તાંત મારા બાલુવામાં આવી ગયો છે.

પ્રધાન—નદીકિનારે નગરના ઠરવાબતની બહાર કુંવરી એકલાંજ ઉભાં છે; આપ કહેતા હો તો તેમને તેડી લાવવા થોડાંક માણસોને મોકલાવું.

કાન્યકુબ્જ—શું ? પોતાની લગ્નની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને, પોતાના પતિને છોડીને આત્મી આવનારનું સામૈયું કરીને તેની લાંછનાની—તેની અપદ્વીર્તિની તમારે બહાર ખબર કરવી છે ?

પ્રધાન—વારૂ ત્યારે, તેના ઉતારા માટે રાજમહેલમાં ગોઠવણ કરાવું ?

કાન્યકુબ્જ—કાંઈજ કરવાનું નથી. તે રાજા ખુશીથી પોતાની રાજરાણીતરીકેની પદવી છોડીને આવી છે. તેને જો મારે ઘેર રહેવું હોય તો દાસી થઈને રહેવું પડશે.

પ્રધાન—રાજાજી ! આ આજ્ઞા તેને માટે ઘણી આકરી અને મર્મવેધક થઈ પડશે.

કાન્યકુબ્જ—તેને તેનાં દુઃખમાંથી જો હું રાહત આપું તો હું તેનો પિતા થવાને યોગ્ય ન કહેવાઉં.

પ્રધાન—બહુ સારું, આપ નામદારની ઈચ્છા સુજળ હું બધી જો ક્ષણ કરી દઈશ.

જુઓ, તે મારી પુત્રી છે એ વાત ; નહિ તો આપણે સૌ ભયાનક વિપ-
શું.

પ્રવેશ ૧૦ માં

[રાજમહેશ્વરી અંદરના એક ગોરૂમાં સુરંગના અને સુરંગમા પાને કરતાં બેઠાં છે.]

સુદર્શના—સુરંગમા ! તું મારી પાસેથી ચાલી જત. મારા હૃદયમાં કારણ કોય ઉછળી રહ્યો છે—હું કોઈનું મોડું જોઉં છું અને મને કાંઈ કાંઈ થઈ આવે છે—તારી આંખી શાંતિ અને સહનશીલતા જોઈને પણ મને પાર વગરનો ખીજવાટ ઉત્પન્ન થાય છે.

સુરંગમા—તમને કોના ઉપર કોય અંક છે ?

સુદર્શના—તે તો હું જ જાણતી નથી; પણ મને એમ થઈ આવે છે કે, ભલે તમામ પદાર્થ અને પ્રાણીમાત્ર, સૌ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ જાયો—જગતનો સર્વતઃ પ્રલય થઈ જાયો અને હું એ વિનાશ જોઉં જોઉં ને હરખાઉં. મેં એક પળવારમાં મારી રાજરાણી તરીકેની પદવીનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો તે શું આ નાનકડી અંધારી ગળોલ જેવી કોટડીમાં સાવરણી લઈને પૂંજે વાળવા માટે અને આખો દિવસ ગદ્ગદૈતક કરવાને માટે ? મારા શ્રાદ્ધના દીવા શા માટે આખા જગતમાં ઠામ ઠામ સળગતા નથી ! શા માટે ધરતીકંપથી આખી પૃથ્વી હાલી નથી ઉઠતી ! માફ પતન તે કાંઈ ક્ષુદ્ર આડવાનું એકાદ ક્ષુદ્ર ફૂલ ખરી પડ્યું હોય તેવો નજવો ખનાવ છે ? ના, ના, એ તો કોઈ ઉચ્ચ તેજથી ભભૂકતો તારો ખરતાં ખરતાં પણ આખા આકાશને પોતાની જ્વાલાથી સળગાવી મૂકે, મહાકાશને ભેદીને પાતાળમાં ઉતરી પડે તેવું જાન્યવદ્યમાન માફ પતન છે.

સુરંગમા—વનમાં દાવાનળ સળગે અને તેના ભડકા આરે દિશામાં ફેલાઈ જાય તે પહેલાં થોડો વખત તો તે અંદરનું અંદર ધૂમાડા કરે ને ? હજી જરાક વાર છે.

સુદર્શના—સાળીલ તરીકેની મારી કીર્તિ, માફ ગીરવ-ખાંધાને મેં કુગાવી દીધાં છે. પણ આજે કોઈ મારા સૂકા ઉચ્છ્વલ વેરાન જેવા હૃદયને સાંત્વન આપનાર ? અરે ! આખા વિશ્વમાં હું એકલી, અટૂલી, નિરાધાર, નિઃસહાય પડી છું ! માફ એકલવાયાપણું મને આરે કોરથી સાલી રહ્યું છે !

સુરંગમા—સાળીલ ! તમે છેક એકલાં નથી જ.

સુદર્શના—સુરંગમા ! તારાથી હવે મારે કાંઈ જ શુભ નથી રાખવું, તેણે મારા મહેલને આગ લગાડી ત્યારે મને તેના ઉપર રીસ નહોતી ચડી. તે વખતે એક પ્રકારનો અવનયો આનંદ અંદર રહ્યો રહ્યો મારા હૃદયમાં યંત્રંગનાટ કરી રહ્યો હતો. તેણે જે પાપ કર્યું તે પણ કેટલું બગ્ય, કેટલું વિશાળ ! કેટલું ઉચ્છ્વલ તેનું સાંમર્થ્ય ! તેણે જ મારા દિલમાં પ્રાણનો સંચાર કર્યો અને મારામાં નવું બળ, અને નવું જોશ પ્રેર્યું. તે બચકર આનંદના નશાને લીધે એક પળવારમાં હું મારું સર્વસ્વ ફેંકી દેવાને સમજાયું ગઈ. પણ તેમાં શું મને મારી કદપનાએ ઠગી હતી ? નહિ તો આ માટે આટલા બધા દિવસ ચલા છતાં તે હજી મને મોહું જ નથી બતાવતો ?

સુરંગમા—તમારા મનમાં છે તેણે મહેલને આગ નથી લગાડી—તે કામ તો કાંચીના રાજાનું હતું.

સુદર્શના—નામદ ! બાપલો ! પણ ખરેખર, શું એ નામદ જ છે ? આવો રૂપાળો, આવો મનમોહક અને છતાં તેનામાં મદીષ જ નહિ એ શું ? ત્યારે આવા જે બદામના પૂતળા ઉપર મોહીને હું છેતરાઈ ! ધિક્કાર છે મને ! મારી યરમનો હવે આટો આંક રહ્યો નથી. x x x x પણ સુરંગમા ! તારા રાજાના પાછા મને તેડવા આવે એવું તને નથી લાગતું ? (સુરંગમા કચો જવાબ આપતી નથી.) મને તેમને ઘેર પાછું જવાનું મન થાય છે એમ નહિ માનવી હો; કદી નહિ. તારા રાજા જાતે મને તેડવા આવે તોપણ

સુદર્શના—આપણા રાજા—વગી ચીલું કોણ ?
તેમનાથી મારા વિના રહેવાય જ નહિ ને ! આટલા તપા
દિવસ તેમને મારા વિના કેમ ચાલ્યું, એ જ મોટી
નવાઈની વાત છે.

મુરંગમા—રાણીજી ! એ આપણા રાજા હોયજ નહિ.

સુદર્શના—“ નહિ કેમ ? ” તું પાછી જડુ બંધે
તો ! તારા રાજા કોર છે, નિર્મલ છે, નિર્દય છે, ખરું ને ?
તે કેવા નિર્દય અને કોર છે તે આપણું હવે જોઈશું. હું
પહેલેથી જ જાણતી હતી કે, તે આખ્યા વગર રહેવાના જ
નથી—મારી પાછળ દોડ્યા દોડ્યા આવશે. મુરંગમા ! જાણે,
તું સાક્ષી છે. એ આજે સુપીમાં એક રાજાવાર પણ તેમને
જોડાવ્યા નથી. તારે આંદોલી પૂરતી પડશે. તું જોઈ રાખજે
ને તારા રાજા પાસે હું હાર કબૂલ કરાવ્યા વિના હોડનાર
નથી. તું જોઈ આવ અને કોણ આપ્યું છે તેની તપાસ
કરીને મને ખબર આપ. (મુરંગમા જહાર બાંધે છે.) પણ
તે આવીને મને કહે કે પાછી ચાલ તો મારે તેમની સાથે
જવું કે નહિ ? કંઈ નહિ. નેવનાં પાછી મોઢે ચડે તોપણ
હવે તેમને ધેર તો ન જ બાંડ.

[મુરંગમા પાછી આવે છે.]

મુરંગમા—રાણીજી ! એ રાજા નથી.

સુદર્શના—રાજા નથી ! તું જૂલ તો નથી કરતી ?
શું ત્યારે એ હજી પણ નથી આવતા ?

મુરંગમા—રાણીજી ! મારા રાજા આવે ત્યારે
આવી ધૂળ ન ઉડે. તે તો આવે ત્યારે એવા આવે કે તેના
આંખાની કોઈને ખબર પણ ન પડે.

સુદર્શના—ત્યારે તો એ—

મુરંગમા—હા, હા, તેજ, તમારા મનમાં જે તેજ.
તે અને ઠાંચીનો રાજા બેઉ આવ્યા છે

સુદર્શના—તું તેનું નામ જાણે છે ?

સુરંગમા—હા, તેનું નામ સુવર્ણ છે.

સુદર્શના—એમ, ત્યારે તો તે જ આવ્યો છે. મને એમ થયા કરતું કે “હું અહીં ઉકરડાના કચરા જેવી, સડેલાં મૂડદાની હાલતમાં પડી છું. મને અડકતાં પણ સૌ સૂગાય છે.” પણ આખરે આવ્યો ખરો. મારા હૃદયનો દેવ તો મને છોડાવવા આવ્યો ખરો ! તું સુવર્ણને ઓળખે છે ?

સુરંગમા—હું જ્યારે મારા પિતાને ઘેર રહેતી હતી ત્યારે તેમના જુગારખાનામાં—

સુદર્શના—ચૂપ રહે, ચૂપ રહે. નથી મારે તારે મોઢથી તેની વાત સાંભળવી. તે મારા હૃદયનો દેવ છે, મારો ઉદ્ધાર કરનાર છે. તું તેને વિષે આવાં જૂઠાણાં નહિ કહે તો પણ ચાલશે; હું મારી મેળે તેને ઓળખી લઈશ. પણ તારો રાજા જોયો ને ! કેવો છે તે ? મને આવી માઠી હાલતમાંથી છોડાવવાનું તેને લગારે મન થયું ? હવે મારો વાંક ન કાઢતી. અહીં ગુલામડીની માફક વૈતરાં કરીને તેને સાફ છવું ત્યાંસુધી રાહ જોયા કરું એમ ? તારા જેવી દીનતા, સહનશીલતા અને શરણાગતિ મને નહિ આવડે.

પ્રવેશ ૧૧ મો

[સ્થળ—કાંચીના રાજના સિબિરમાં]

કાંચી—(કાન્યકુબ્જના રાજના રાજદૂતને) તમારા રાજને જઈને કહો કે, અમે અહીં તમારા મહેમાન થઈને નથી આવ્યા અને અમને મહેમાન તરીકે ગણ્યો પણ નહિ. અમે અમારા રાજ્યમાં જતાં જતાં અહીં થોડા છીએ. તે એટલા જ ભાટે કે સુદર્શના રાણીને તમે ભારે હીજુપત ભરેલી દાસીની દશામાં રાખ્યાં છે તેમાંથી અમારે તેમને છોડાવવાં છે.

રાજદૂત—કાંચીરાજ ! રાજકુમારી તેમના પિતાના ઘરમાં છે તે તો આપ જાણતા જ હશે.

કાંચી—પુત્રી અવિવાહિતા હોય ત્યાંમુધીજ તે પોતાના પિતાને ઘેર રહી શકે.

રાજદૂત—પણ તેમનો પિતાના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ હજી જેવો ને તેવો જ છે.

કાંચી—તે પોતેજ આજે એ જાધા સંબંધને રદ કરે છે.

રાજદૂત—રાજાજી ! એ સંબંધ એવો છે કે મરણપર્યંત રદ થાય જ નહિ. ભલે અમુક અમય મુધી તેનો વ્યવહાર ન પણ થાય પરંતુ તૂટે તો નહિ જ.

કાંચી—હું તમને સાફસાફ કહી દઉં છું કે જો તમારા રાજ સુલેહશાંતિથી તેની પુત્રીને અમારે હવાલે નહિ કરે તો અમારે ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરીને અમારા જાનનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આ તમને જે છેલ્લી વાત કહી છે.

રાજદૂત—જેવો આપનો ક્ષત્રિયધર્મ છે તેવો અમારા રાજને પણ હશે ને ? આપની ધમકીથી ડરી જઈને

તે આપને પોતાની પુત્રી સાંગી દે જોવું આપ ધાર
હો તો ભારે મૂલ કરો છો.

કાંચી—તમારા રાજાને જઈને કહો કે, જો તમારો
આવોજ જવાબ આપવો હોય તો તેને મારે અમે તૈયાર
થઈને આવ્યા છીએ.

(રાજદૂત ગય છે.)

સુવર્ણ—કાંચીરાજ ! મને લાગે છે કે, આપણે
ભારે જોખમ ખેડી રહ્યા છીએ.

કાંચી—જોખમ ન હોય તો પછા આવા કામમાં
મગા જ ક્યાં રહી ?

સુવર્ણ—એકલા કાન્યકુબજના રાજાની જ સાથે
લડી લેવાનું હોત તો તેમાં ગાંડું સાહસ ખેડવા જેવું
નથી. પણ—x x x

કાંચી—જો એક વાર તું “પણ” “પણ” કરવા
લાગ્યો તો પછી આ આંખા જગતમાં તને કોઈ પણ
સ્થાન સલામત નહિ દેખાય.

[એક સૈનિક આવે છે.]

સૈનિક—મહારાજાધિરાજ ! આપના જાસુસો હમ-
ણાંજ ખબર લાગ્યા છે કે, કોશલ, અવંતિ અને કલિંગ
દેશના રાજાઓ પોત પોતાનાં સૈન્ય સહિત આ તરફ
આવ્યા આવે છે.

(સૈનિક ગય છે.)

કાંચી—મને જે વાતની પહેલેથી ખીક હતી તે
ખરી પડી ! સુદર્શના પોતાના ધણીને ઘેરથી જતી રહી છે,
એ વાત દેશ દેશમાં ફેલાઈ ગઈ છે—અને હવે તેને મારે
અહીં જાલવાસ્થળી ખેલાવાની અને પરિણામમાં ધૂમાડો જ.

સુવર્ણ—રાજાજી ! હવે તમે ગધું માંડી વાળો.

આ બહુ માઠા સમાચાર છે. હું તો ખાત્રીથી કહું છું કે, અમારા દેશના રાજાએ પોતે જ રાણી નાસી ગયાની વાત ગુપ્ત રીતે બધે ફેલાવી દીધી છે.

કાંચી—તેમ કરવાથી તેને પોતાને શો લાભ ?

સુવર્ણ—રાણીનો કળનો લેવા ઇચ્છનાર ઉમેદવારો અંદર અંદર લડીને કપાઈ મરે એટલે પછી તે પોતાનો શિકાર ઉપાડીને ચાલતો થાય.

કાંચી—તમારો રાજા શામાટે છૂપાતો ફરે છે અને કોઈને પોતાનું મોટું જ ગતાવતો નથી તે હવે મને સમજાય છે. અનેક સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકી વળતે બધે હાજર રહેવાની તેની દાનત હોય એમ લાગે છે; પણ તેનું મૂળ કારણ ખીક છે. તેને પોતાનું સંબંધ ગુમાવવાની મનમાં ખીક પેઢેલી છે અને તેથી જ તે બધે જ્યાં ત્યાં ડોક કાઢતો ફરે છે. પરંતુ હજી મને ચોક્કસ લાગે છે કે, તારા રાજાની વાત એ મૂળે લોકોએ ઉપજાવી કાઢેલી પૂરેપૂરી ગપ જ છે.

સુવર્ણ—પણ રાજાજી ! હવે મહેરબાની કરીને મને અહીંથી રસ્તો આપશો ?

કાંચી—રસ્તો કેવી આપવાની ? હજી તો મારે તારો આ મામલાની અંદર ઉપયોગ કરી લેવો છે.

[નૈનિક દાખલ થાય છે.]

નૈનિક—રાજાધિરાજ ! વિરાટ, પાંચાલ અને વિદલ દેશના રાજાઓ પણ આવી પહોંચ્યા છે. તેમણે પોતાની ઠાવણીઓ નદીને સામે કિનારે નાખી છે.

(નૈનિક જાય છે.)

કાંચી—શરૂઆતના અંદર અંદર ત્રી ન મરવાં બધાએ લેગા થઈને કાન્યકુબ્જના રાજાની સાથે જ ત્રી

લેવું. તેને પતાવી નાખ્યા પછી આ ગૂંચવણ ઉઠેલવાનો કોઈ ઉપાય આપણે જોણી કાઢીશું.

સુવર્ણ—મહેરણાની કરીને આ તમારી યોજનાઓ-માંથી મને બાકાત રાખો-માફ એ ગળું નહિ-મને મારે રસ્તે જવા દો તો હું તમારો આભાર માનું. ભાઈસાહેબ ! હું ગરીબ, નિર્બળ, પામર માણસ-

કાંચી—પાખંડીઓના સરદાર ! એમ ગભરાઈ શાનો બંધ છે ? ઉપાય અને સાધન તો કદી ઉંચા પ્રકારનાં હોઈ શકે જ નહિ. પગથીઆને તો પગ તળે દબાવીને જ ઉપર ચઢવાનું હોય. તારા જેવા માણસનો મારી યોજનામાં ઉપ-યોગ કરવાની જરૂર છે અને તેમાં કશું છૂપું નથી, કશી ઠગાઈ નથી. પણ રાજનીતિમાં તું કાંઈ ન સમજે. રાજકાજ-માં ચોરીને ચોરી ન કહેવાય, લૂંટને લૂંટ ન કહેવાય પણ “બહેર સલામતી” “કાયદો અને વ્યવસ્થા” એવાં લખ-કાદાર નામ આપવાનો અમારો રાજ્યકર્તાઓનો રિવાજ છે. હવે હું આ રાજ્યોને શેતરંજનાં ખ્યાદાંઓની માફક રમાડું છું. બધાં ખ્યાદાં રાજની ચાલ ચાલવા લાગે તો શેતરંજ રમાય જ શી રીતે ?

પ્રવેશ ૧૨ મો

[રામના મહેલની અંદરના ખામમાં]

મુદર્શના—ત્યારે હજી લડાઈ ચાલુ ને ચાલુ જ છે ?

મુરંગમા—પહેલાંના જેવીજ. એ તો જરાએ નરમ નથી પડી.

મુદર્શના—લડાઈમાં જતા પહેલાં મારા પિતાજી મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે “તું એક રાતની પાસેથી ચાલી આવી; પણ તારી પાછળ તો સાત-સાત રાતઓ દોડી આવ્યા છે. તારા સાત કટકા કરીને એક એક કટકો એક એક જણને આપી દઉં તો શું ખોટું ?” મુરંગમા ! તેમણે એવું કહ્યું હોત તો મને ઘણું ગમત.

મુરંગમા—ખરેખર ?

મુદર્શના—મને છોડાવવાની જો તારા રાતમાં તાકાત હોય તો મારી આવી માઠી હાલત યાજી પર ઉભા ઉભા જોયા જ કરત ?

મુરંગમા—રાખીજી ! તમે મને શા માટે પૂછો છો ? મારા રાતના તરફથી હું કેવી રીતે જવાળ આપી શકું ? હું તમને કહું છું તો ખરી કે, મારી ખુદી જડ છે. એટલા માટે તો હું તેમનાં કામનો વિચાર જ કરતી નથી.

મુદર્શના—કોણ કોણ લડાઈમાં ઉતર્યા છે ?

મુરંગમા—સાતે સાત રાતઓ.

મુદર્શના—ખીલું કોઈ જ નહિ ?

મુરંગમા—મુવણે નાસી જવાનાં ફાંફાં તો માયાં-લડાઈનો આરંભ થતા પહેલાં જ, પણ કાંચીના રાતઓ તેને પોતાની છાવણીમાં કેદ કરી રાખ્યો છે.

સુદર્શના—આ અગાઉ માફ મોત કેમ ન આવ્યું ? રાજા ! મારા રાજાજી ! તમે મારા પિતાની મદદે આવ્યા હોત તો તમારો યશ આજે છે તેથી ઝાંઝા થવાનો હતો ? ઉલટો વધારે ઉજ્જવલ થાત. સુરંગમા ! તે નથી જ આવ્યા એવી તારી ખાત્રી છે ?

સુરંગમા—હું ચોક્કસ તો કેવી રીતે કહું ?

સુદર્શના—પણ હું અહીં આવી છું ત્યારથી જાણે કોઈ મારી ખારી તમે બેસીને વીણા વગાડતું હોય એવો ભાસ મને થયા જ કરે છે.

સુરંગમા—વળી ત્યાંજ બેસીને કોઈને ગાવા બળવવાનો શોખ થઈ આવ્યો હોય તો તે બનવા ભોગ છે.

સુદર્શના—મારી ખારીની નીચે ગીચ ઝાડી છે ત્યાંથી વીણાના સૂર આવતા હોય તેમ લાગે છે. સૂર સંભળાય કે તરતજ ખારીએથી ડોકાઈને ઝાડીમાં નજર ફેંકું છું, પણ કોઈ નજરે પડતું નથી અને છતાં વીણાના સૂર તો આવતા જ હોય છે.

સુરંગમા—કોઈ વટેમાર્ગ ઝાડીમાં રાતવાસો રહેતા હોય અને વીણા વગાડતા હોય !

સુદર્શના—તું કહે છે તેમ પણ હોય, પણ આ બોધને મને મારા રંગમહેલનો અરુણો સાંભરે છે. સાંજના માથું ઝાળીને, શણગાર સજીને હું રોજ અરુણામાં ઉભી રહેતી ત્યારે અમારા પ્રકાશહીન મિલનમંદિરના નિખિડ અંધકારને ભેદીને નાના પ્રકારની રાગ રાગિણીના મધુર કોમળ સ્વર કોઈ ઉન્મત્ત નિર્ઝરિણીના અપ્પટ જલપ્રવાહની માફક નાચતા, ફેદતા, કંપતા, ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા, આખા આકાશને સભર ભરી દેતા આલ્યા આવતા તે બધું મને સાંભરી આવે છે !

સુરંગમા—આહાહાહા ! કેવો ગંભીર મધુર અંધ-

કાર ! ગહન રહસ્યપૂર્ણ અધિકાર-જેની હું દાસી હતી !

સુદર્શના—ત્યારે તે અધારો મહેલ છોડીને તું શા માટે મારી સાથે ચાલી આવી ?

સુરંગમા—કારણકે મને શ્રદ્ધા છે કે, તે આપણી પાછળ આવશે અને આપણને પાછાં તેડી જશે.

સુદર્શના—ના રે ના. તે શાના આવે ? તેમણે તો આપણો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો છે, અને શા માટે તે ત્યાગ ન કરે ?

સુરંગમા—તમે કહો છો તેમ તે. આપણો ત્યાગ કરતા હોત તો પછી આપણે તેમનો ખપ જ શો હતો ? ત્યારે તો તે હોય કે ન હોય તે આપણે વાસ્તે તો સૌ સરખું જ. ત્યારે તો તે અધિકારભર્યો રંગમહેલ ખાલી હતો—ચૂન્ય હતો—ત્યાં કોઈની વીણાના સૂર સંભળાતા હતા તે પણ મિથ્યા હતા—ત્યાં કોઈ આપણી સાથે વાત કરતું હતું તે પણ મિથ્યા હતું—ત્યારે આપણે અત્યાર સુધી જે જોયું, જે અનુભવ્યું તે ખરું જ ઉદ્ભવજના જેવું જૂઠું હતું—સ્વપ્ન હતું.

[દરવાન દાખલ થાય છે.]

સુદર્શના—કોણ છે તું ?

દરવાન—હું આ મહેલનો દરવાન છું.

સુદર્શના—તારે જે કહેવું હોય તે કદ કહી દે અને ચાલ્યો જા.

દરવાન—આપણા સબલ યત્રીઓના હાથમાં કેદ પકડાય છે.

સુદર્શના—કેવી ! કેવી ! એ ખરતી માન્ય !

(નિર્ગત થાય છે.)

પ્રવેશ ૩૩ માં

સ્વયંભૂત રાજાના સુવર્ણ સુવર્ણ ।

સુવર્ણ—તારે તમારું કશું માનવું છે કે, હવે તમારે રાજાઓએ એક પીઠાની સાથે સુવર્ણની જરૂર નથી નથી ?

કાંચી—મેં જ્યાં રાજાઓને પૂજા સમજાવ્યા અને તેથી જ્યાંએ મળીને એવા કરાવ કર્યા છે કે, રાજામારી આપણામાંથી જે રાજાને પરણવાનું પસંદ કરે તે તેને પરણે અને બાકીનાઓએ પછી કરી તકરાર કરવી નહિ.

સુવર્ણ—તો હવે તમારે મારું કશું પ્રયોજન રહ્યું લાગતું નથી; તેથી મને હવે છૂટો કરો. હું મૂળે જ કયા કામનો ન હતો અને તેમાં આ નવી આફતને જોઈને મારી ખુદી બહાર મારી ગઈ છે, મારી હિંમત છૂટી ગઈ છે. હવે તમે મારી પાસેથી કશું કામ લઈ શકવાના નથી.

કાંચી—સ્વયંભૂત વળતે તારે મારે માથે છત્ર ધરીને ઉભા રહેવાનું છે.

સુવર્ણ—આ દાસ તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છે; પણ તમને એથી કશુંદો શો છે ?

કાંચી—ભલા માણસ ! તારી નિર્જાળ ખુદીને લીધે તારામાં કોઈ જાતની મહત્વાકાંક્ષા જ સ્ફુરતી નથી. રાણી તારા રૂપ ઉપર કેટલી દિવાની બની ગઈ છે તેની તને ખબર જ નથી. પણ રાજાઓની સભામાં રાજાના માથા ઉપર છત્ર ધરનાર સેવકને તે વરમાળા પહેરાવવાનું પસંદ તો નહિ કરે, પરંતુ તે છતાં તેનું મન તો તારામાં ને તારામાં જ ચોંટી રહેવાનું એમાં કશો શક નથી. એટલે

આખરે વરમાળા મારા ગળામાં નહિ તો મારા છત્રની
છાયાની અંદર તો આવવાની જ. એટલું પણ થાય તો-
પણ હું તેને પરણવાનો મારો હક સાબિત કરી શકીશ.

સુવર્ણ—તમે મારે વાસ્તે બહુ અયોગ્ય અને જો-
ખમજરેલી કલ્પનાઓ કરો છો. મહેરબાની કરીને મને
આ પાયા વગરની કલ્પનાની જગમાં ન સંડોવો. હું
તમને ઠરગરીને કહું છું કે, મને હવે અહીંથી જવાં હો.

કાંચી—મારે કામ થઈ રહ્યા પછી તને એક પગ-
વાર પણ હું રોકી રાખવાનો નથી. કાચું સિદ્ધ થયા
પછી સાધનનો બોલો ફોણ ઉપાડતો ફરે ?

પ્રવેશ ૧૪ માં

સુદર્શના—મારે મનમાં નીચાતા ન હોય એવું છે.

સુદર્શના—તારે મને નમસ્કારની સખમાં જઈને
જ પડશે? એ સિવાય બિનાકોની જિંદગી ગયાવાની
કેઈ ઉપાયજ નથી?

સુરંગમા—કાંચીના રાજાએ એવુંજ કહેવડાવ્યું છે.

સુદર્શના—રાજા મને તેને આવું જોડવું પડે!
શું તે ખાતાને મોઢીથી જ આવું જોડ્યો?

સુરંગમા—ના, તેનો ફળ સુવર્ણ ચાકી આવ્યોને
એ પ્રમાણે કહી ગયો.

સુદર્શના—ધિક્કાર છે મારા જીવનરત્ન!

સુરંગમા—વળી તેણે પોતાના રૂમાલને છેડે ગાંધે-
લાં થોડાંક ચીમળાઈ ગયેલાં ફૂલ બતાવ્યાં અને જોડ્યો:
“તારી રાણીને કહેજે કે વસંતોત્સવના ઉપહાર તરીકે
આપેલાં આ પુષ્પ જેમ જેમ ચીમળાય છે અને સૂકાય છે,
તેમ તેમ તેઓ મારા હૃદયની અંદર વધારે તાજાં અને
પ્રકુલિત બનતાં જાય છે.”

સુદર્શના—બસ કર, બસ કર; મારે હવે એનો લવા-
રો નથી સાંભળવો. તેનું પારાયણ કરીને મને હઃખી ન કર.

સુરંગમા—જુઓ, રાણીજી! સામેના મંડપમાં
રાજાઓ બેઠા છે. જેણે પોતાના સુકુટના ઉપર પુષ્પની
માળા સિવાય શરીરે કોઈ પણ આભૂષણ પહેર્યું નથી તે
કાંચીનો રાજા છે. અને તેના માથા ઉપર છત્ર ધરીને
પાછળ ઉભો છે તે સુવર્ણ છે.

સુદર્શના—એજ તે સુવર્ણ? તું ખાત્રીથી કહે છે?

સુરંગમા—હા જી, હું તેને આરી રીતે આજણું છું.

સુદર્શના—મેં તે દિવસે દીઠેલો તે આજ માણસ ? નહિ, નહિ; તે કોઈ ખીલે હશે. તે દિવસે તો મેં તેને પ્રકાશ અને છાયામાં, વાયુ અને પરિભ્રમમાં આતપ્રોત ખની ગએલો દીઠો હતો. આ તો તે નજ હોય.

સુરંગમા—પણ શ્રી કહે છે કે, તેની કાન્તિ અત્યંત મનોહર છે.

સુદર્શના—આવા તુચ્છ રૂપ ઉપર હું એક વાર શાધી મોહી પડી હોઈશ ? મારી આંખોને લાગેલા એ અપવિત્રતાના ડાઘ હું કેમ કરીને ધોઈ નાખું ?

સુરંગમા—તે અનંત ગભીર અંધકારના જલમાં ધુઓ તોજ ધોવાય.

સુદર્શના—પણ તું મને એક વાત સમજાવ-મનુષ્ય આવી જૂલ શાધી કરતો હશે ?

સુરંગમા—જૂલમાં જ જૂલના વિનાશનું ખીજ છે.

[એક દૃત આવે છે.]

દૃત—રાજકુમારી ! રાજાઓ મંડપમાં તમારી રાહ જોઈ રહ્યા છે.

(દૃત જાય છે.)

સુદર્શના—સુરંગમા ! મારો ખૂરજો લઈ આવ.

(સુરંગમા જાય છે)

રાજાજી ! મારા સ્વામિનિ ! તમે મને મારે રસ્તે એકલી છોડી દીધી તે યોગ્યજ કહ્યું છે; પરંતુ મારા અંતરની છુપામાં છુપી વાત તમને કહું તે સાંભળ્યો ? (પોતાનાં વસ્ત્રમાં છુપાવેલી કટાર બહાર કાઢીને) આ મારો દેહ કલંકિત થયો છે—જ્યાં રાજાઓના દેખતાં મંડપની જ-

મોંઘા ઉપર જ આવે છે તેનું અસ્તિત્વ જાણીએ. પહેલું
મારા હૃદયના ઉપરમાં કેટલા માનવા પોતે જન્મ્યા પછી
કાળમાં નથી પડેલાં તેનો હું જાણું છું. તેને જાણી
કેસરું કે તે જાણીશો અમારી મેડી જ્યાં તમે મને મોજ
મળતા તે તમારા વિના મૂતી, પ્રાણુલીન પડેને પડી છે.
એ સ્વામિન્ ! કોઈએ તેનું કાર નથી જાણ્યું—તમારા
નિવાસ છોજ કોઈનાં પગલાં જ્યાં નથી પડ્યાં. રાજા !
કેસર તમે એ જાણજો તમારું કાંઈ ઉપાડીને અંદર પ-
ધારશો ! નહિ તો તમારી જગ્યાએ જશે એ જાણજોમાં
મરેને મૃત્યુ આશુ આવે. તે પણ તમારા જેવું જ સ્વામ
છે—તેની કાન્તિ પણ તમારા જેટલી જ મુંદર છે. રાજા !
તે તમારું જ સ્વરૂપ છે—તે તમે જાણો જ છે !

પ્રવેશ ૧૬ માં

[સ્થળ-મંડપમાં સભાઓ ગોઠા છે]

વિદર્શ—કાંચીરાજ ! તમે અંત પર એક પણ અલંકાર નથી પહેર્યો તેનું શું કારણ ?

કાંચી—કારણ કે રાજકુમારીને પરણવાની મને જરા પણ આશા નથી. ઘરેળું પહેંચાંચી મારા પરાજયની શરમમાં બેવડો વધારો જ થાય ને ?

કલિંગ—પણ તમારે માથે છત્ર પરીને ઢોલો છે તે તમારો અંગ વાળી નાખે છે ને ? તે પગથી માથા સુધી હીરા મોતીથી લદાઈ ગયો છે.

વિરાટ—બાદા સોન્દર્ય અને બપકો કેવાં નિરર્થક છે તે સિદ્ધ કરવાનો કાંચીરાજનો ઇરાદો હોવો જોઈએ. પોતાના બળના અભિમાનથી છકી જઈને બહારનાં આભૂષણ વગેરેની તે ઉપેક્ષા કરતા જણાય છે.

કોશલ—હું તેની ખંધાઈ પૂરેપૂરી સમજી ગયો છું. ખીલ બધા રાજાઓ આભૂષણો પહેરીને બેઠા હોય તેમની વચમાં પોતાની નરી સાદાઈનું પ્રદર્શન કરીને તેને પોતાની મોટાઈ સાબિત કરવી છે.

પાંચાલ—મને તેમાં બહુ કડાપણ નથી લાગતું. સ્ત્રીની દૃષ્ટિ તો પતંગીઆની માફક બહારના રૂપ અને બપકા ઉપર મોહિત થાય છે, અને જ્યાં હીરામોતીનો પ્રકાશ જુએ ત્યાંજ દળી પડે છે.

કલિંગ—પણ આપણે આમ રાજકુમારીની રાહ જોઈને ક્યાં સુધી બેઠી રહેવાનું ?

કાંચી—કલિંગરાજ ! એમ અધીરા શું થઈ જાય છે ? સખરીનાં દુઃખ મીઠાં છે.

કલિંગ—હા, પણ ફળની મને ખાત્રી હોય તો હું સખૂરી રાખું ને? ફળનો સ્વાદ આખવાની મને બહુ જ થોડી આશા છે તેથી રાજકુમારીને જોવાની મારી ઉત્કંઠાની સીમાજ નથી રહેતી.

કાંચી—પણ તમે તો હજી યુવાન છો—

એક વાર ત્યજતએલી આશા તમારા જેવા યુવાનની પાસે બેશરમ નારીની માફક વારંવાર આખ્યા જ કરવાની; પણ અમારી તો હવે એ વય વીતી ગઈ છે.

કોશલ—હમણાં તમારું સિંહાસન જાણે હાલી ગયું હોય એવું તમને લાગ્યું? ધરતીકંપ તો નહિ થયો હોય?

કાંચી—ધરતીકંપ! મને તો તેવું કાંઈ જ નથી લાગ્યું.

વિદર્ભ—ધરતીકંપ તો નહિ, પણ બીજો કોઈ રાજ વળી પોતાનું સૈન્ય લઈને ન આવતો હોય!

કલિંગ—તમારો તક વળતે સાચો પણ હોય, પરંતુ વાંધો એટલો જ છે કે, તેવું હોય તો આપણા જાન-મુસો આપણને તેની ખબર આખ્યા વગર રહેજ નહિ.

વિદર્ભ—તમે બધા ગમે તેમ કહો, પણ મને તો અપશુકનની શરૂઆત થતી લાગે છે.

કાંચી—બીધેલા માણસની આંખને બધે જ અપશુકન દેખાય છે.

વિદર્ભ—મને જો કોઈની બીક હોય તો તે માત્ર કિસ્મતની જ. તેની સામે હિંમત કે પરાક્રમ કાંઈ જ કામ આવતાં નથી.

પાંચાલ—વિદર્ભરાજ! આવી અપશુકનીઆળ આગાહી કરીને આજના શુભ પ્રસંગને અશુભ ન કરો તો સારું.

કાંચી—અદૃષ્ટ “દૃષ્ટ” ન થાય ત્યાંસુધી હું તો તેનો વિચાર જ ન કરું.

વિદર્ભ—પણ ત્યાર પછી તમારે વિચાર કરવાનો કે કોઈ ઉપાય અજમાવવાનો વખત જ રહે નહિ ને ?

પાંચાલ—આપણે જ્યાં આરામાં સારા મુફર્તમાં જ આપણી રાજધાનીઓમાંથી નીકળેલા ને !

વિદર્ભ—શુભ મુફર્ત જોઈને નીકળ્યા એટલે પછી આપણને કશું જોખમ નડે જ નહિ એમ ? મને તો જાણે કે—

કાંચી—રહેવા દો, હમણાં બધું તમારું “જાણે કે” એ બધું આપણું પોતાનું જ કલ્પેલું છે તોપણ ઘણી વાર તેમાંથી આપણા પોતાના વિનાશનાં જ ખીજ વધાય છે.

કલિંગ—જરા કાન દઈને સાંભળો તો, બહારથી વાત વાગતાં હોય એવું સંભળાય છે.

પાંચાલ—ખરેખર, વાત જ વાગે છે.

કાંચી—ત્યારે તો હવે મુદ્દર્શના રાણી જ આવતી હશે. (મુવર્જને) મુવર્જ ! તું એમ ચોરની માફક મારી પાછળ સંતાઈ જાય તે નહિ ચાલે, આવડો ખીડે છે શાનો ? તારા હાથમાં મારું છત્ર પણ હાથમાં કદે છે ! તારા હાથ જ ક્યાં સ્થિર રહે છે ?

[જદા ઘણાં પોતાના પોતાક સજ્જને આવે છે.]

કલિંગ—આ વળી કોણ છે ?—અલ્યા ! કોણ છે તું ?

પાંચાલ—રાજાઓની મિજલસમાં વગર તેડે નોતરે એ આવનાર જ કોણ ?

વિરાટ—હા.....ની ઉદ્ધતાઈ તો જુઓ, કલિંગરાજ ! એને ત્યાંનો ત્યાંજ ઉભો રાખો—આમજ આવવાજ ન દેતા.

કલિંગ—તમે જ્યાં મારા મુરખીઓ હો, એ દામ હું કરું ને કરતાં તમારામાંથી કોઈ કરે તે વધારે યોગ્ય છે.

વિદર્ભ—એને શું કહેવું છે તે એક વાર સામગ્રી

કે. ને. ને.

જુદા દાદા--તમે શું કરવા છે ?

વિદર્ભ--પણ મને શું ?

પંચાલ--તમે શું કરવા ?

કર્ણ--તમે શું કરવા છે ?

જુદા દાદા--મારો સજા ?

વિદર્ભ--તારો સજા ?

કર્ણ--કોનો તારો સજા ?

કોશલ--શબ્દ ! તું કહેવા શું માગે છે ?

જુદા દાદા--મારે શું કરવું છે તે તમે જાણ
તમારા મનમાં તમણે તો જાણ્યો છે. હા, તે જાણ્યો છે.

વિદર્ભ--હાં ! હાં ! તે જાણ્યો છે ?

કોશલ--શું કરવા ?

જુદા દાદા--તમને સૌને તેમની રૂણરૂમાં હાજર
થવાનો હુકમ કરે છે.

કર્ણ--હુકમ કરે છે ? શાળાશા ! પણ તેના હુક-
મના શબ્દો તો અમને કહે.

જુદા દાદા--તે તો તમારે જેવા અર્થમાં સમજવા
હોય તેવા અર્થમાં સમજવાની તમને છૂટ છે--કોઈ તમ-
ને અટકાવતું નથી--તે હજી પણ તમારી ઈચ્છા મુજબ
તમારો સત્કાર કરવાને તૈયાર છે.

વિદર્ભ--પણ તમે છો કોણ ?

જુદા દાદા--હું તેમનો એક સેનાપતિ છું.

કર્ણ--સેનાપતિ ? સાવ જુદો ! તારાથી અમે ડરી

જાણે એવા નથી. તું મને તેવો લશ્કરી પાયાક પહેરે, પણ મને તને જોગખી કાઢીને એવા છીને. તું તમારી આગળ “સેનાપતિ”નો વેશ લઈને આવ્યો છે, કેમ ?

જુદ્દા દાદા—તમે મને જોગખવામાં જરા પણ બૂઝ નથી કરો. મારા રાજાનો હુકમ લઈને આવવા માટે મારા કરતાં વધારે નાલાયક ખીને કોઈ જ નથી, પણ તે છતાં ખીલ જલજલા વીરવાન યોદ્ધાઓને પડ્યા મૂકીને તેમણે મને સેનાપતિનો પાયાક પહેરાવીને મોકલ્યો એટલે મારે આવ્યા વિના કેમ ચાલે ?

કાંચી—ખડુ સારું; ખડુ સારું. અમે તારા રાજાના નિમંત્રણને માન આપવાનો યોગ્ય વળતે વિચાર કરીશું, પણ હમણાં અમે વધારે જરૂરના કામમાં રોકાયા છીએ. તે કામમાંથી અમે પરવારીએ ત્યાં સુધી તારા રાજાએ રાહ લેવી પડશે.

જુદ્દા દાદા—પણ મારા રાજા એક વાર હુકમ કરે એટલે પછી તે કદી રાહ લેતાજ નથી. તેનો અમલ તો તરત જ થવો લેઈએ.

કોશલ—મારે તો તેના તેડાને માન આપવું જ પડશે; આ હું ચાલ્યો.

વિદર્ભ—કાંચીરાજ ! તમે આ કામ આટોપાઈ જાય ત્યાં સુધી ઘોલવાનું કહો છો તે મને પસંદ નથી. હું તો જાઉં છું.

કલિંગ—તમે મારાથી ઉગ્મરે મોટા છો, મારે તમારી પાછળ આવવું જ લેઈએ.

પાંચાલ—કાંચીરાજ ! તમે જરા તમારી પાછળ નજર કરો. તમારું છત્ર જમીન પર હવા ખાય છે. તમારું છત્ર ધરનાર તો ક્યારનોએ પલાયન કરી ગયો તેની તમને ખબર જ નથી પડી.

કાંચી—સેનાપતિ ! હું પણ આવું છું; પણ તમારા રાજાને નમન કરવાને નહિ પરંતુ તેની સાથે રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરવા માટે.

ખુદ્દા દાદા—જેના મનનો જેવો ભાવ તેવો તેનો સત્કાર થશે. મારા રાજાને રણમેદાનમાં મળવાની તમારી ઇચ્છા છે તો તે તમને ત્યાંજ મળશે. એ સ્થાન પણ તમારા સત્કારને માટે યોગ્ય જ છે.

વિરાટ—મિત્રો ! હજી જરા વિચાર કરો. આપણે કલ્પિત બીકથી કરી જઈને નાસભાગ તો નથી કરતા? મને લાગે છે કે, આપણા બધામાં કાંચીરાજ જ અંતે ક્ષાવી જશે.

પાંચાલ—તેમ થાય તો ના પણ ન કહેવાય. ફળ જ્યારે હાથવેંતમાં આવ્યું હોય ત્યારે જરા લાંબો હાથ કરીને તેને તોડ્યા વગર ચાલ્યા જવું એ નામદોષનું અને મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે.

કલિંગ—મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, આપણે સૌએ કાંચીરાજની સાથે સામેલ થઈ જવું એમાં જ ડહાપણ છે. જ્યારે તે આટલું બધું સાહસ ખેડવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના મનમાં કોઈ ચોક્કસ યોજના હોવી જોઈએ; તેનો કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

પ્રવેશ ૧૬ મો

[સુદર્શના અને સુરંગમા વાત કરતાં બેઠાં છે.]

સુદર્શના—લડાઈ તો ક્યારનીએ પતી ગઈ. હજી રાત્રી કેમ નહિ આવતા હોય ?

સુરંગમા—તે તો હું શું જાણું ? હું પોતે પણ તેમની રાહ જોઈ રહી છું.

સુદર્શના—આનંદને લીધે મારે હેયું એવું ધડકે છે કે હવે તો મને છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે. વળી હું યરમની મારી અધમોધ યઈ ગઈ છું. મારાથી તેમને શી રીતે મોકું જતાવી શકાયે ?

સુરંગમા—અત્યંત દીનતાપૂર્વક તેમનું યરણ લેશો એટલે યરમ આપોઆપ ઉડી જશે.

સુદર્શના—અને મારે અભિમાન છોડીને હું તારી આગળ ઠપ્પૂલ કરે છું કે, આવો અખત પરાજય તો મારી આખી જિંદગીમાં અગાઉ કદી થયો નથી અને બિવિધમાં થનાર નથી. મને મારી રાણી તરીકેની પદવીનું બારે અભિમાન હતું. એ અભિમાનથી આંધળી થઈને હું એમ માનતી કે, તેમના પ્રેમના મોટામાં મોટા હિસ્સાની હું જ હજીદાર છું. હો મારા અલૌકિક સૌંદર્યની તારીફ કરતાં, મારા લાવણ્યનાં અને મારા ગુણનાં વખાણ કરતાં. રાત્રી મારા તરફ બેઠક મમતા રાખે છે એવું હું દરેકને મોકળી સાંજળતી. આ અભિમાન હજી મને નડે છે, અને મને તેમની આગળ દીનતા વ્યવધાર કરવા જેવું નથી.

સુરંગમા—રાણી ! એ વિષય પણ હવે વધુ વખત નહિ દે.

સુદર્શના—નહિજ દો—દો નો મારે ખાસ જ મનથી આગર કેલું કહ્યું તને નહિજ લેવાનો ખાસ જાણો છે. પણ હજી રાજાજી મને લેવા કેમ નથી આવતા ? હજી વાલી એમને મારી પામે શું ઉગવાનું મારી રહ્યું છે ?

સુરંગમા—મેં તમને નહોતું કહ્યું કે, મારા રાજા નિદ્રે છે—ઊઠાર છે—અરે ! ઘડ્યાજ ઊઠાર છે.

સુદર્શના—ગડાર જઈને રાજાજીના સમાચાર તો લઈ આવ.

સુરંગમા—તેમના સમાચાર ક્યાં જવાથી મળે તે જ હું જાણતી નથી. મેં બુઢાદાદાને તો લેગવ્યા છે. તે આવશે તો કાંઈક ખબર લેતા આવશે.

સુદર્શના—અરે ! મારું નસીબ ! મારા રાજાની ખબર જાણવાને માટે મારે પારકાની ખુશામત કરવાનો વખત આવ્યો !

[બુઢા દાદા દાખલ થાય છે.]

સુદર્શના—મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારા રાજાના મિત્ર છો. હું તમને વંદન કરું છું. મને આશીર્વાદ દો.

બુઢા દાદા—ઓ રાણીજી ! તમે આ શું કરો છો ? હું તો કોઈતું વંદન સ્વીકારતો નથી. હું સૌની સાથે મૈત્રીનો-સમાનતાનો સંબંધ રાખું છું.

સુદર્શના—ભલે તેમ, પણ એક વાર મારી સામે હસીને તો જુઓ ! કાંઈ સારા સમાચાર સંભળાવો. મને લેકવા રાજાજી ક્યારે પધારે છે તે કહો.

બુઢા દાદા—તમે મને ઘણાજ અધરો સવાલ પૂછ્યો. મારો મિત્ર શું કરે છે અને ક્યાં વિચરે છે તેની મનેજ ખબર નથી. લકાઈ પતી ગઈ છે, પણ ત્યાર પછી તે ક્યાં ઉડી ગયો તે કોઈ જાણતું નથી.

મુદર્શના—ત્યારે તે અહીંથી 'આપ્યા જ ગયા ?

ખુદ્દા દાદા—મને તો તેની અહીં એધાળી પણ દેખાતી નથી.

મુદર્શના—શું કહ્યા છો ? તે ગયા જ ? અને છતાં આવા માણસ સાથે તમે મેંત્રી રાખો છો ?

ખુદ્દા દાદા—એટલા માટે શેત્રે તેના ઉપર શક વ્યય છે અને તે શેત્રી ગાળો ખાય છે; પણ મારા રાજાને તેની જરા પણ પરવા નથી.

મુદર્શના—તે જતા રહ્યા હેં ! હાય ! તે 'કેટલાં કઠોર અને નિર્દય છે ? તેમનું હૃદય' શાનું ધડેલું છે ? પાપાણનું ? વજનનું ? મેં મારે કલેણું ચીરીને તેનું દિલ પીગંગાવવા ફાંફાં માર્યાં; મારા કાળજમાંથી શોષિતની ધારા વહી જાય છે; પણ હાય ! તેનું દિલ આખરે ન જ દ્રવ્યું. દાદા ! તમારા મિત્રનો સ્વભાવ આવો છે છતાં તમારે અને તેને સાથી બને છે ?

ખુદ્દા દાદા—હવે હું તેને ઓળખી ગયો છું—મેં મારી મનોવ્યથાની ભઠ્ઠીમાં, મારા આનંદની હેલીમાં તેને ઓળખી લીધો છે. હવે તે મને રોવડાવે, પણ હું રડું એવો નથી તો.

મુદર્શના—તે મને પણ કોઈ ફહાડો નહિ ઓળખવા દે ?

ખુદ્દા દાદા—કેમ નહિ ? એમાં જ તેને સૌથી વધારે સંતોષ થાય છે.

મુદર્શના—બહુ સાફ; તે કેટલા કઠોર થાય છે તે હું પણ એક લઈશ. હું એક સખ્ત પણ મોદામાંથી બોલ્યા વગર આ બારી આગળ ને બારી આગળ જ બેસી રહીશ. અહીંથી એક તરુ પણ ખસવાની નથી.

જોઈ છું, તે કેવા નથી આવતા !

બુઢ્ઠા દાદા--તમારી તો હજી ઉગતી વય છે એટલે તમને એસી રહેવાનું પાલવે; પણ મારા સરખા ઘરડા માણસને તો એક પળ તે એક અઠવાડિયા બરોબર મને તેનો પત્તો લાગે કે ન લાગે તોપણ મારે તો તેને શોધવા જવું જ જોઈએ.

(જાય છે.)

સુદર્શના--મારે તેનો જરા પણ અપ નથી. હું શું કરવા તેને શોધું ? સુરંગમા ! મારે તારા રાજાનું કાંઈ કામ નથી. પણ ત્યારે તે રાજાઓ સાથે લડ્યા જ શું કરવા ? મારે જ માટે લડ્યા ? ના, ના, તેને તો પોતાનાં બળ અને પરાક્રમ બતાવવાં હતાં, અરે ને ? તું અહીંથી ચાલી જા. મને તો આજે તને પણ જોવી ગમતી નથી. તેણે મને પાણીથી પાતળી અને ધૂળથી હલકી કરી નાખી અને તોયે હજી તે રાજા થતો નથી !

પ્રવેશ ૧૭ માં

[નંતરજનોની એક ટાળી આવે છે.]

પહેલો માણસ—આટલા બધા રાત્રીએ લેગા થયા હતા એટલે આપણે તો એમ ધારતા હતા કે, જોવા જેવું થશે, પણ કોણ જાણે શાથી મામલો એવો બહાલો ગયો કે પછી શું થયું તેની કોઈને કશી ખબરજ પડી નહિ !

બીજો માણસ—તમે સમજ્યા નહિ—તેઓ અંદર અંદર એકમત થઈ ચક્રવાળ નહિ—હરેકને બાકીનાઓ ઉપર પૂરેપૂરો અવિશ્વાસ હતો.

ત્રીજો માણસ—કોઈનાથી પણ તેની ધારેલી ચો-જાના મુજબ લગાયું જ નહિ. કોઈ કહે કે આગળ ધસો ત્યારે બીજો કહે કે ના, હમણાં પાછા હટીશું તોજ શા-વીશું; કોઈ ગયા જમણી બાબુએ; ત્યારે બીજા દોડી ગયા કાબી બાબુએ. આવી તે કાંઈ લગાઈ હોય ?

પહેલો માણસ—લગાઈમાં તો કોઈનું ચિત્ત જ ન હતું. રજોને બીજા શાવી બાય તે તરફ જ હરેકનું લક્ષ દોડ્યું હતું.

બીજો માણસ—સૌના મનમાં એવો જ વિચાર કે ફળ બીજો લોગવે તેને માટે હું શું કરવા કપાઈ મને ?

ત્રીજો માણસ—પણ એકલો કાંચીનો રાત્ર ખરે-ખરે બહાદુરીથી લડ્યો, એ તો આપણે જાણાએ કબૂલ કરવું જ પડ્યો.

પહેલો માણસ—અરે ! તે હાથો ત્યાર પછી પણ ક્યાંસુધી તો તે પોતાની હારજ કબૂલ ન કરે એટલો તો તેનો ગર્વ !

શ્રીજી માણસ—પણ તે પહેલાં કે રાત્રી મેં તારી
પરિચય કર્યો નહોતો તેથી મને આવી શકે છે.

શ્રીજી માણસ—પણ તે પહેલાં કે રાત્રી મેં તારી
પરિચય કર્યો નહોતો તેથી મને આવી શકે છે.

શ્રીજી માણસ—પણ તે પહેલાં કે રાત્રી મેં તારી

શ્રીજી માણસ—પણ તે પહેલાં કે રાત્રી મેં તારી
પરિચય કર્યો નહોતો તેથી મને આવી શકે છે.

પહેલાં માણસ—શ્રીજી રાજાએ નામો મળ્યા, પણ
અન્ય નયો—મહારાજે રાજ કર્યો, પણ મને તો એમ લાગે
છે કે, તેમને આપો તે રાજ કરવા દે કોઈ કરે ?

શ્રીજી માણસ—હા, હા, શ્રીજી તો જુઓ ! કાંચી-
ના રાજા ત્રિવલ્લભાચાર્યના ગળા રાજાએને લગત રાજા અને
તેને ન્યાયાધીશને પાતાની જમણી માણસી પુરસી પર
વેસાડીને તેને માથે માનનારો મુગટ પહેરાવ્યો !

શ્રીજી માણસ—આવો અભયજી જોવો કોઈ તો
શ્રીજી એકે નથી જોયો.

શ્રીજી માણસ—જાડું પુછાવો તો ન્યાય કરવાની
આવી રીત મને ઘણીજ તરંગી અને ઢંગધણ વગરની લાગે છે.

પહેલાં માણસ—એ તો તમે કહો છો તેવું, સાચી
મોટામાં મોટો શુનેગાર કાંચીનો રાજા જ હતો; શ્રીજી
જાધા તો લોભથી લલચાઈને ઘડીકમાં આગળ ધપતા તો
જીકથી કરીને ઘડીકમાં પાછાં પગલાં કરતા.

શ્રીજી માણસ—પણ હું એમ પૂછું છું કે, આ તે
કયો જાતનો ઇન્સાફ ? વાઘને છોડી મૂકવો અને તેના પૂછ-
ડાને કાપી નાખવું એ તે કયાનો ન્યાય ?

શ્રીજી માણસ—ન્યાયાધીશની જગ્યાએ હું હોઉં તો

કાંચીનો રાજા આ ઘડીએ છૂટતો અને સાંજે સમે હોય
ધામે ! એ તો તેના સર્પ સર્પ જેટલા કટકા કરાવ્યા હોત.

ત્રીજો માણસ—અરે બાઈ ! એ તો મોટા મોટા
ન્યાયાધીશો કહેવાય ! એમનાં બેન તમે આપણાં જેવાં
ધારે છે ?

પહેલો માણસ—એમને વળી બેન છે ખરાં કે ?
એમને કોઈ પૂછનાર નથી, માથે કોઈ ઉપરી નથી એટલે
જેમ મનમાં આવ્યું તેમ હાંકાયે બાય છે.

બીજો માણસ—તમે માનો કે ન માનો, પણ આ-
પણ જેવાના હાથમાં રાજસત્તા હોત તો આંના કરતાં
આપણે જરૂર વધારે સારી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવત.

ત્રીજો માણસ—એમાં તે વળી પૂછવાનું જ શું
હોય ? એ તો જે ને જે ચાર જેવી વાત છે.

પ્રવેશ ૧૮ મો

[નગરની એક શેરીમાં બુઢા દાદા અને કાંચીનો રાજ વાર્તાલાપ કરે છે.]

બુઢા દાદા—કોણ ? કાંચીરાજ ! તમે અહીં ક્યાંથી ?

કાંચી—તમારા રાજાએ મને રસ્તામાં રાજગતો કરી મૂક્યો. તેથી.

બુઢા દાદા—એ તો તેનો કાયમનો સ્વભાવ જ છે.

કાંચી—અને હવે જોવાનું એ છે કે તે ક્યાં છે તેની કોઈને કશી ખબર જ નથી.

બુઢા દાદા—એ પણ તેનો એક ખેલ છે.

કાંચી—પણ ક્યાંસુધી તે મારાથી સંતાતો છુપાતો ફરશે ? જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે હું તેને મારા રાજ તરીકે કબૂલ કરવા સંમત થયો નહિ, ત્યારે તે ભયંકર વાવા-ઝોડાની માફક મારી સન્મુખ આવીને ઉભો રહ્યો—કોણ જાણે ક્યાંથી આવી ચઢ્યો—મારા સૈન્યને, મારી રાષ્ટ્રપતાકાને એક પ્રચંડ તુમુલ તોફાનમાં ઘેરી લઈને રેતીના કણની માફક વેરણખેરણ કરી નાખ્યાં—અને હવે જ્યારે હું તેને શોધવા આખી પૃથ્વી ખૂંદી વળું છું ત્યારે તેનો મને પત્તોજ લાગતો નથી.

બુઢા દાદા—કાંઈ ફિકર નહિ. ભલે તે ગમે તેવો મોટો સમ્રાટ હોય, પણ જે તેને શરણે જાય છે તેને વશ થયા વગર આખરે તેનો ઘૂટકો જ નથી. પણ રાજાજી ! આ અંધારી રાતે તમે કેમ નીકળી પડ્યા છો ?

કાંચી—હું દીન કંગાલની માફક રાંક બનીને તમારા રાજાને તાપે ઘાટ અને તેનું ચકવતીપદ કબૂલ કરું તે

લોકો જુએ અને મારી હાંસી કરે, તેની શરમનો ખટકો હજી મારા મનમાંથી નથી નીકળી ગયો. હજી લોક-લજના ભયમાંથી હું મુક્ત નથી થયો.

ખુદ્દા દાદા—લોકો તો જાણે એવા જ હોય. જેનાથી એકની આંખમાં આંસુ આવે તે જોઈને, બીજાને, ખાલી હૃદયનું જ આવ્યા કરે.

કાંચી—પણ દાદા ! તમે પણ મારી માફક બટકો છે તેનું શું કારણ ?

ખુદ્દા દાદા—જ્યાં પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દેવું પડે છે તે પ્રદેશ તરફ હું મારી પરમસુખ રૂપ યાત્રા કરી રહ્યો છું.

[ગાય છે.]

મારું સર્વસ્વ ગુમાવવાની આશા રાખીને હું તન, મન અને પ્રાણથી સદા જોઈ રહ્યો છું.

જે સૌને સજ્જાત ઉપર સ્થાપના કરી મૂકે છે તેની સદા જોતા હું મારાની આજુબે ઉતો રહ્યો છું.

જે પોતે સુખ રહીને આપણને જોવા કરે છે, આપણથી અઘરા રહીને આપણા ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેના ઉપર મારા હૃદય પ્રેમને વશ થઈને જે મારું હૃદય તેને અર્પણ કરી દીધું છે.

મારું સર્વસ્વ ગુમાવવાની આશા રાખીને હું તન, મન અને પ્રાણથી સદા જોઈ રહ્યો છું.

ના કરી સંકા નથી. કચો પતરો નથી. લેમનો માવર
 જે મનોબળો મેં સફળ કર્યો છે તે જાણે મારો અંગાય
 કરી રહ્યો છે. જો, જો, તે આવ્યા છે—અહીંજ છે. આપ-
 રા સંગમકેતનાં તે મને સ્પર્શ કરતા અને મારું આત્મ
 શરીર પુલકાવડિયી છાતી હતું, તેનીજ રીતે તે મારો
 હાથ હમણું પકડીને ઉભા છે. અહાહા ! તેજ મધુર
 પ્રાણોન્માદકારી સ્પર્શ ! હવે કોણ કહે છે કે તે અહીં
 નથી ? સુરંગમા ! તું જો તો ખરી ! તે કળાતા, શૂપાતા,
 લપાતા આવ્યા છે તે તું નથી જોતી ? x x x x અરે !
 પેકું કોણ કહે ? સુરંગમા ! આપણી પેઠે આ અધારી
 રાતે મુન્નાફરી કરનાર વળી ત્રીશું કોણ કહે ?

સુરંગમા—હાં ! હાં ! રાણીજી ! જો તો કાંચી-
 નો રાજા !

સુદર્શના—કાંચીનો રાજા !

સુરંગમા—તમે જરાએ ગભરાતાં નહિ.

સુદર્શના—ના રે ! હું શું કરવા ગભરાઉં ? ગભ-
 રાવાના દિવસ તો વહી ગયા.

[કાંચીનો રાજા નજીક આવે છે.]

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે બેઠે આ જ રસ્તે જાઓ
 છો ? હું પણ તમારી માફક આજ વાટનો વટેમાર્ગ થયો
 છું. હવે તમે મારો મનમાં જરાએ ડર રાખશો નહિ.

સુદર્શના—કાંચીરાજ ! આપણે રસ્તામાં મળી
 ગયાં તે પણ ઘણું સારું થયું; એમજ થવું જોઈતું હતું.
 મેં મારું ઘર તબ્યું ત્યારે તમે મને મળી ગયા હતા
 અને આજે હું પાછી ઘેર જાઉં છું ત્યારે પણ તમે મળો
 છો. આપણા મેળાપનું આવું શુભ સુખજનક પરિણામ
 આવશે એવું કોઈએ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હતું ?

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે આ ખરાબ રસ્તે પગે

ચાલતા જઈએ તે ટીક નહિ. તમે રજા જાવો તો હું તમારે આરૂં મારૂં રથ લઇ આવું.

સુદર્શના—તમારે રથની ચાલ જ ન કરવી. જે પૂજવાને રસ્તે મારને હું મારા રાજાને પંચમી નાલી નોક-ળી હતી તે જ રસ્તે અને તેથી જ રીતે એ હું ચાલતી શેર ન બડું તો મને મુખ યાચ જ નહિ. રથમાં બેસું તો હું મારી જાતને દગો દઉં.

સુરંગમા—રાજાજી ! તમે પણ અમારી પેઠે પૂજામાં જ ચાલો છો ને ! આ રસ્તે રથમાં ચઢીને અગર ધોડે બેસીને આજ સુધીમાં કાંઈ ગયુંજ નથી.

સુદર્શના—હું જ્યારે રાત્રી હતી ત્યારે સોના—રૂપાની લાદીઓ ઉપર પગ ચૂંટીને ચાલતી—આજે પૂજા અને ઉવાડી ધરતી ઉપર ચાલીને મારે મારા જન્મમાત્ર દુહાગ્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આજે ચાલતાં ચાલતાં મને ડગલે ને પગલે મારા રાજાનો—આ ધરતીના માલિકનો સમાગમ થયે એવું મેં કદી ધાર્યું ન હતું.

સુરંગમા—જુઓ, પૂર્વ દિશાએ ઉવાના રંગ પથરાય છે. રાત્રીજી ! હવે આપણે આજું ચાલવાનું નથી. જુઓ, પેલા રાજાજીના મહેલના પુરજના સોનેરી કળશ દેખાય.

[જુદા દાદા આવે છે.]

જુદા દાદા—પુત્રી ! આજે આખરે પ્રભાત થયું ખરું.

સુદર્શના—તમારા આશીર્વાદે મને ચાલવાનું બળ આવ્યું અને અહીં સુધી હું આવી લાગી છું.

જુદા દાદા—પણ આપણે રાજા કેવો વિવેકશૂન્ય છે તે તમે જુઓ છો ને ? તેણે તમારે આરૂં ન મોકલ્યો રથ, ન મોકલ્યાં પાત્કં કે ન ક્યો ક્યો તમારા સ્વાગતનો ઠાઠમાઠ.
ભા. ૪૦

માં કશી શંકા નથી, કશો વસવસો નથી. તેમની ખાતર જે મનોવ્યથા મેં સહન કરી છે તે આજે મારો સંગાથ કરી રહી છે. જો, જો, તે આવ્યા છે—અહીંજ છે. અધારા રંગમહેલમાં તે મને સ્પર્શ કરતા અને માફ આપું શરીર પુલકાવલિથી છવાઈ જતું, તેવીજ રીતે તે મારો હાથ હમણાં પકડીને ઊભા છે. અહાહા ! તેજ મધુર પ્રાણોન્માદકારી સ્પર્શ ! હવે કોણ કહે છે કે તે અહીં નથી ? સુરંગમા ! તું જો તો ખરી ! તે દખાતા, છૂપાતા, લપાતા આવ્યા છે તે તું નથી જોતી ? x x x x અરે ! પેલું કોણ હશે ? સુરંગમા ! આપણી પેઠે આ અધારી રાતે મુસાફરી કરનાર વળી ત્રીજું કોણ હશે ?

સુરંગમા—હાં ! હાં ! રાણીજી ! એ તો કાંચીનો રાજા !

મુદર્શના—કાંચીનો રાજા !

સુરંગમા—તમે જરાએ ગભરાતાં નહિ.

મુદર્શના—ના રે ! હું શું કરવા ગભરાઉં ? ગભરાવાના દિવસ તો વહી ગયા.

[કાંચીનો રાજા નજીક આવે છે.]

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે જોઉં આ જ રસ્તે જાઓ છો ? હું પણ તમારી માફક આજ વાટનો વટેમાર્ગ થયો છું. હવે તમે મારો મનમાં જરાએ ડર રાખશો નહિ.

મુદર્શના—કાંચીરાજા ! આપણે રસ્તામાં મળી ગયાં તે પણ ઘણું સારું થયું; એમજ થવું જોઈતું હતું. મેં માફ ઘર તજ્યું ત્યારે તમે મને મળી ગયા હતા અને આજે હું પાછી ઘર જાઉં છું ત્યારે પણ તમે મળો છો. આપણા મેળાપનું આવું શુભ સુખજનક પરિણામ આવશે એવું કોઈએ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હતું ?

કાંચી—રાણીમાતા ! તમે આ ખરાબ રસ્તે પણ

ચાલતાં જાઓ તે ડીક નહિ. તમે રજા આપો તો હું તમારે આરૂં મારો રથ લઇ આવું.

મુદર્શના—તમારે રથની વાત જ ન કરવી. જે પૂજવાળે રસ્તે થઇને હું મારા રાજાને ઘેરથી ચાલી નીકળી હતી તે જ રસ્તે અને તેવી જ રીતે જો હું ચાલતી ઘેર ન જઈ તો મને મુખ યાચ જ નહિ. રથમાં બેસું તો હું મારી જાતને હોડો દઉં.

મુરંગમાં—રાજાજી ! તમે પણ અમારી પેઠે પૂજામાં જ ચાલો છો ને ! આ રસ્તે રથમાં ચઢીને અગર ઘોડે બેસીને આજ મુખીમાં કોઈ ગયુંજ નથી.

મુદર્શના—હું જ્યારે રાણી હતી ત્યારે સોના—રૂપાની લાદીઓ ઉપર પગ મૂકીને ચાલતી—આજે પૂજા અને ઉધાડી ધરતી ઉપર ચાલીને મારે મારા જન્મપ્રાપ્ત હોળીગ્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આજે ચાલતાં ચાલતાં મને હાલે ને પગલે મારા રાજાનો—આ ધરતીના માલિકનો સમાગમ થશે એવું મેં કદી ધાર્યું ન હતું.

મુરંગમાં—જુઓ, પૂર્વ દિશાએ ઉપાના રંગ પથરાય છે. રાણીજી ! હવે આપણે ઝાઝું ચાલવાનું નથી. જુઓ, પેલા રાજાજીના મહેલના પુરજના સોનેરી કગથ રખાય.

[જુદા દાદા આવે છે.]

મુદર્શના દાદા—પુત્રી ! આજે આખરે પ્રજાન પડું ખરું.

મુદર્શના—તમારા આશીર્વાદે મને ચાલવાનું પગ મળ્યું અને જાણી મુખી હું આવી જાગી છું.

મુદર્શના દાદા—પણ આપણા રાજા કેવો વિરહદંબ છે તમે જુઓ છો ને ? તેવું તમારે આરૂં ન ચોક્કસ રથ, ન ચોક્કસ વાજા કે ન કોઈ કોઈ તમારા રથાદિને હાજર.

સુદર્શના---હાઠ નથી કેમ કર્યો? જુઓ, પૂર્વ કાશમાં રાતા, સોનેરી અને ખીજા વિવિધ રંગના સાથે આ પુરાવ્યા છે. પુષ્પના પરાગથી પરિમલવતો વાયુ મસ્તિશ્ન અવકાર આપી રહ્યો છે.

બુદ્ધા દાદા---ભલે તેમ, પણ આપણો રાજા પોતે ગમે તેવો કૂર હોય તોપણ આપણાથી તેની કૂરતાનું અનુકરણ ન જ કરાય. પુત્રી! તમને આ અવસ્થામાં જોઈને માથું હૃદયચીરાઈ જાય છે. આવા મલિન કંગાલ વેશમાં તમે રાજપ્રાસાદમાં દાખલ થાઓ તે અમારી આંખે કેમ જોઈ શકાય? તમે અહીં ઉભાં રહો-હું તમારો અસલનો રાણીને યોગ્ય પોશાક લઈ આવું.

સુદર્શના---ના, ના, ના. એવું કાંઈ જ કરતા નહિ. મારો રાજરાણીનો પોશાક તો તેમણે સદાને માટે તજવ્યો છે-અને આખું જગત જુઓ એવી રીતે મને દાસીનાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે; પણ તેનાથી મને અપાર શાન્તિ મળી છે. આજે હું રાણી નથી, પણ તેમની દાસી છું. આજે તેમનાં સૌ સર્ગાસંબંધીઓના ચરણ આગળ માફ સ્થાન છે.

બુદ્ધા દાદા---પણ તમારા શત્રુઓ તમારી હાંસી કરશે તે તમારાથી કેમ ખમાશે?

સુદર્શના---તેમની હાંસી મસ્કરી સદાને માટે અમર રહો-ભલે તેઓ મુઠ્ઠી ભરી ભરીને મારા ઉપર ધૂળ ફેંકે તોપણ કાંઈ ફિકર નહિ; એ ધૂળને તો હું મારા સ્વામીના મેળાપના ઉત્સવનું શુભાલ મારીને વધાવી લઉં છું.

બુદ્ધા દાદા---ત્યારે હવે મારે તમને કાંઈજ કહેવાનું રહેતું નથી. હવે આપણે વસંતોત્સવની છેલ્લી રમત રમી લઈએ, અને પુષ્પના પરાગને ઠેકાણે ચારે દિશાએ દીનતા-રૂપી ધૂળ ઉરાડીએ. એ ધૂળથી ધૂસર થઈને આપણે આપણા રાજાની સમક્ષ ઉભાં રહીએ. તે પણ આપણી પેઠેજ ધૂલિ-ધૂસર થએલો હશે. લોકો તેને પણ જોઈ જાડવાના

છે? હોહોના રૂઝવાણા મેઢા હાથમોંઢો ને જવો જવા-
ને નથી અને તેને પાકુ જુઝ મેઢો જવો છે કે ને પોતાના
મન ઉપરથી અખરવાનું પાકુ નાં.

હાંથી—હાહા! તમારા રૂઝવાણા જવો અને રૂંચ પકો
જવા! માટે આ રાજવાડી પોતાકે પુરમાં મેઢાજવો
મોઢાપાય નહિ મેંજા ખરડાકે જવો જોડે.

બુઢી દાદા—દાદા! હવે તેને જાણી પાર છે મેંજા ન
જનજવા. તમે આટલે મુખી માયો ખડોંધ્યા છે ત્યારે
તમારા રૂંજને પલટાનાં કોઈ પાર લાજવાની છે? આપણું
રાખીજીને જુઓ! તેમને એક પાર પોતાની બાજ ઉપર કોપ
ચડ્યો અને પોતાના અનુષમ મોંદરને જમાડી નાખવા
માટે પોતાના બધા અલંકાર દેંદી રીપા. તેમણે પોતાના
સોંદર્યનું જવારે આ રીતે અપમાન કર્યું ત્યારે તે ઉલટું
હતું તે કરતાં દયગ્રાહું વધી ગયું અને હવે વિના અલંકારે
તે પૂજુંકળાએ ખીલી નીકળ્યું છે. આપણા સલા સોંદર્ય
વિનાના છે એવું આપણે સાંભળ્યું છે અને તેટલાજ માટે
વિશ્વમાં સર્વત્ર દેખાતો તેનો વિવિધ રૂપરંગવાળો સોંદર્ય-
કલાપ જે તેના ઢેહની પ્રધાન શોભા છે તે તેને ઘણું ગમે છે.
એ સોંદર્યે આજે તેનો પુંધટ ઉઘાડી નાખ્યો છે, ગર્વ અને
અભિમાનનું આવશ્ય ઉતારી નાખ્યું છે. આજે રાજપ્રાસા-
દમાં જે અપૂર્વ ગંગીત મચી રહ્યું છે તે આંબળવા જવાને
માટે હું માફે જાણુંય હોમી દેવા તૈયાર છું.

મુરંગમા—જુઓ, સૂર્યોદય થયો!

પ્રવેશ ૨૦ માં

અને એ દેશ એવડેવળે !

સુદર્શના—અરે સી ! તે દેશ તમે એક વાર મારી
મેળા તમે જોવો ! તે દેશને તમારે તમારું જીવન
સમગ્ર હોય તે સમગ્ર સમગ્રને તમારું જીવન, અને તમારું
જીવન જ તમારું મેળા કરવાને આગ્રહ મારું જીવન.

રાજા—હવે તમારો મારો સમાજને સમગ્ર મારેને !

સુદર્શના—મરે જ, મરેજ, તમારે નહિ પાવ !
હું તમારા દર્શનને બહારને મારી મરે ; કારણ કે મેં તમારો
અંધાર સમાજને મારી નહિ પાવ વિદ્યારોધાતમી વગમાં
તમારો જીવનને મેં ઉઠા રાખી, ત્યાં તો તમારો શુભમાં શુભ
સેવક પણ તમારાથી વધારે સુંદર દેખાય છે. એ તમારું
જેન મારી આંખમાં મારું જીવન તે હવે સહાને મારે જોવ-
રી મારું છે. મારા નાથ ! તમે સુંદર તો નથી, પણ અદિ-
તીય છો—અનુપમ છો.

રાજા—પણ જેની તુલના મારી સાથે કરી શકાય
તે તમારી પોતાની અંદર જ છે.

સુદર્શના—તેમ હોય તો તે પણ અદિતીય અને
અનુપમ છે. તમારો પ્રમ મારામાં વિરાજે છે અને તેમાં
તમારા સ્વરૂપનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડે છે. તમે મારામાં
તમારા સ્વરૂપનું દર્શન કરો છો, પણ મારા હૃદયેશ્વર ! એ
બધુંય તમારું છે—મારું એમાંનું કંઈ જ નથી.

રાજા—ત્યારે હવે આજે આ અંધારી મેડીનાં દ્વાર
હું મારે હાથે ઉઘાડી નાખું છું—આપણી રમત રમાઈ ગઈ
છે. આવો, રાણીજી ! હવે મારી સાથે બહાર પ્રકાશ-
માં પધારો !

સુદર્શના—પણ તે પહેલાં મને એક વાર ફરીથી
મારા અંધકારના રાજાને, મારા નિષ્કુર, નિર્મમ, ભયાનક
અને અદિતીય પ્રાણપતિને ચરણે મારું મસ્તક નમાવવાની
રજા આપો.

શ્રીરામાયણનું મહત્વ

પ્રીતિ કરે રામાયણ માહી, તેહી સમ મામ્યવંત કોઝ નાહી ॥

“રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જેટલો મળતો નથી એવો અનન્ય સાદિત્યમંથ છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ નોટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી.” બંકિમચંદ્ર

“કાવ્યનાં બંને અંગ—કવિ અને નાયક—ની બાબતમાં રામાયણના નેતાનો કોઈ પણ અંશ કોઈ દેશમાં મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન મંથર સ્વભાવવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો કોઈ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળા કવિ પણ કોઈ જાણના નથી. હોમર તથા વર્જિલના “ઈલિયડ” તથા “ઈનીડ” અને મિલ્ટન કવિનો ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ પાશ્ચાત્યોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા અંશે કરતાં રામાયણ અંથ કેટલો બધો એક છે? કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરાબરીએ બેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યનાયકો ઍકિલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં બહુ ઉતરતા છે. સારાંચ કે, રામાયણ માટે આપો મોકો જે અગિમાન ધરે છે તે ચોખ્ખો છે.” ચિંતામણી વિ. વૈદ્ય

“રામાયણને વાંચીને અમે કંઈકના કંઈક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઉંચા ઉંચા ખ્યાત્ર ઉપજી મનુષ્યના ભૂલણુપ સદ્ગુણો આવડી હાજર થાય છે. સત્યાચરણ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિ-કર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા, સારાંચ કે માનુલી ગુણોનું એવું કોઈ ચિત્ર નથી કે જેનું અર્થાર્થ રૂપ કવિએ પોતાની મનુભરી કલમ વડે આપ્યા આવેજનું નથી.” મિ. એફ.દ

“રામાયણ એ કહેવામાં તો એક મહાકાવ્યનું જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વારતવર્ષમાં તો એ પ્રથમ આ સંસારના મનુષ્ય નાચે રંગનાથ અમિરૂપ છે. એ અધિકારના પ્રકાશ, ઓમનંદા ધર્મ, પુરોહત પીરવ, બ્રાહ્મણોનું અભિષેક, રાજાઓનો હાવધર્મ, પેદાશનું મન, ધર્મને ધર્મ અને શૂદ્રથામી નરનારીઓનો તુષારીપક છે. એ અધરથી તેમજ દીપક દાદમા રાખીને જે કંઈ તેના પ્રકાશના અંત છે તે જીવન-પુદ્ગલ કદી પણ દાખાતો નહિ.”

“એમાં ઓમશબ્દની રમિ, પવિત્રતા તથા નહતો રિત નેંદા

“એકાદ ઉત્તમ ગવેથો. ઇચ્છે ત્યારે જેમ પોતાના વાણંતમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાંચનાર પણ ત્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી જેવા માટે ગ્લેડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુદી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઈએ ?”

“ખોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુઠ્ઠાંઓને રહેવાની ધોરજ છે.”

એક વિદ્વાન દીકજ કહે છે કે, વાંચવાની હાંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મન રંજન કરે છે અને ઉઠાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે—‘માણસને લૂગડાંલત્તાની જેદલી જરૂર નથી તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લૂગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની ઝોરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથોજ્ઞ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?”

ગીતાજી વિષે કેટલાક વિચાર

ગીતા ગુર્ગીતા કર્ત્ત્વિયા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

યા સ્વયં પવનાભસ્ય મુતપચાદિભિઃ મૃતા ॥

આવાર્થ:-૧૧૧૧ વિષે બનવાનના મુન્ધારોદ્ધારી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને માથા જેવું (પરંપરાધર્મક) રાજ્ય દોષા છતાં અન્ય યાત્રાની મદમધવમા પદવાનું મું પ્રેરેલું છે! “મદુર્ગિ વ્યાસ”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-“હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મમય સંવાદપ બનવડગીતાનું જે કોઈ પાન કર્યું, તેનું યોગ-યોગી માર્ગ-પરમાત્માનું પૂજન થયું છે, એમ હું સમજીશ.”

શ્રીકૃષ્ણનેપર મહારાજ કહે છે કે:-બનવડગીતામાં પેરોના તમે કાંઈ કષ્ટ કરેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદપ દોષને બીજાઈમાં તો વેદથી પણ વધારે છે.” જે કોઈ ગીતામંથ ખીમએને આપે તેને લોકોને મારે મોક્ષરુખનું સદાચળ ખાલેલું જાણવું. “ગીતા-રથી માન્ય અને મનુષ્યોદયી જાગ્રદા છતાં પડેલાં ભટકે છે, તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સત્વતોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

મહારાજા બંકિમચાણુ કહે છે કે:-“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ મંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે, તેમાં યોગ, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે, કે જેનું સામંજસ્ય ખીમ કોઈ પણ મંથમાં નથી. આવો અપૂર્વ મર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં ને કોઈ પણ કાળે કોઈએ કરી દોષ એમ જણાવું નથી. આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં ખીરો ક્યાંય નથી.”

મહારાજા દ્યોરો:-“પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં બનવડગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. બનવડગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી યોગ છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો ખીમને એકે મંથ હજીસુધી લખાયો નથી. ગીતાની સરખામણીમાં જગતનું હાથનું જીલું બધુંજ યોગ અને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતા આ મંથનું મહત્ત્વ અને એટલું બધું જણાય છે કે કોઈકોઈ વાર તો એવોજ વિચાર થઈ આવે છે કે, આ તત્ત્વગાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખાયલું હોયું જોઈએ. હું રોજ પ્રાતઃ કાળે માત્ર હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતાકેળી પવિત્રજ્વાલા સનાન કરાવું છું.”

એમરર્ન-અમેરિકાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હંમેસા પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમય વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવમતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ” એ શ્લોક

વિદ્યે, ત્યાં જે સુખ અનુભવ કર્યું હોય તે સુખ વિદ્યા સુખ છે. આ સુખ અનુભવની સાધના કઈ? વિદ્યાના ચોક્કસ પુનઃનિર્માણ કરવાની સાધના કઈ? અહીં સમજાવવાનું.

સાધનાના વિષય મહાસાગર—સાધનાના આ ક્ષેત્રે જે સમસ્ત સંસારના સાધકોમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી. જે કારણ જોઈએ, તે કારણ એ છે. પશ્ચાત્ત્યાચારી યોગીઓના અર્થજન્ય-ભરેલા પોતાની વૃત્તના કમીને પૂરવું એજ વિષય કારણ છે કે “હું જે આત્માને તોંને આપનાર, આ આત્માને પૂર્ણ જ્ઞાની એ જાણુ, આત્માને એને કુંઝાયા ગણાવે એવના ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવનારો એવાના જેવો જોઈએ એજ અમર-ચિન્તી કૃષ્ણ આપમાં નથી.”

“વર્ણનો, આશ્રમનો, યાત્રાનો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે સદાકિનો એક ન રાખતા સર્વ કોઈ માટે એકસરખો માર્ગની સમજાવનાર અને ધર્મને ધર્મ પ્રત્યે સરિખવા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, શક્તિ અને કર્મવૃત્તિ ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મગ્રંથો વિચાર્ય પડાનું એક અનંત મંદુર અને અમરપદને પમાડનારું અમર કળ છે.”

“આ ગીતા ધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સચ્ચ સાર સમાવેશ છે, તે સારમૂલ નિગ્રધર્મને માણીને કેવળ કર્તવ્ય તરીકેજ સર્વ ‘મન-ચિન્તાયે’ પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરીને વિગળો મેળવનારા કર્મચીરો તથા ધર્મોત્થાઓ ત્યારે આ ભારતભૂમિને અસંકુલ કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઈ જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ ચિખરે પહોંચી ગૂઢો હતા; અને ત્યારથી એ અને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમ એવરકર એવો પૂર્વતર ધર્મ શૂટતો ચાલ્યો ત્યારથીજ ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઈ છે.”

હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જોણે બાણ્યાં હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાન્ત વગેરેના રૂપમાં ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઈ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાક્યમયમાં નથી.”

ગીતાની અનુવાદક—ગીતાનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણ-ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો. ગીતાઓએ તો એનું જ નામ “કિપનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે તો ત્યાં એનું મૂળ નામ કોઈ પણ જાણતું નથી.

सारामाठा प्रसंगे ज्ञानलहारी

[illegible][illegible]

આરોગ્યની અસરો કિંમત આપે છે, અને જુદા જુદા અંગેના હેતુઓ માટે થોડી કસ્ટ કરીને (જુદા) દારૂદ્રિક આનંદના કિંમતો અંદાજવાનું નિષ્કર્ષો આપવાની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જુદા જુદા અંગેના, પેશા-
દારી, ગામ, કુટુંબો, જિલ્લા, જાહેરાત, આનંદના વિષયોનાં કિંમતો
અંદાજવામાં નાં ને અને તેનાં નિષ્કર્ષો અને આનંદ પામવાનાં કિંમતો
તેમની માટે જોવામાં આવે છે.

કનકા દેવે તે "અમુક પ્રકારે પદ્મ પદ્મિના કમલ
નિમિત્તે અમુક નમસ્કારે" કે "કે" મુજબ ૧૬૬ ૭૫૫ (૧),
૨૫૨૨૫૫૫ (૨) ૭૫૫ (૩) ૭૫૫ (૪) ૭૫૫ (૫) ૭૫૫ (૬) ૭૫૫ (૭)
૭૫૫ (૮) ૭૫૫ (૯) ૭૫૫ (૧૦) ૭૫૫ (૧૧) ૭૫૫ (૧૨) ૭૫૫ (૧૩)

હાલના આરી દેવચાવી આ સમયના અને જાન પુનર્જામાં
 થી પનાં પડે તેને ભોલેપનારક પુત્રકો જાનાને ત્યાં આવડા નાનાભાઈ
 પ્રસન્ને વડેનીને પનાના સદુપધોતની નામે માનસારિય જેવી ઉત્તમ
 પરજના પ્રચારનું એમ સમજી મનુલે અવરસ મેળવતું જોઈએ.

પ્રત્યેક ખર્ચ કરવા ઉચિતનાર સમજના ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આગતિ હવાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે આંધા ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની મથાણક્ય પ્રતોની લદાખી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધા હોય તો ભેટ લેનારને તેમથી પોતાને મનમનુ પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ દસ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અખ્યાય અથવાં તો બીજી કામ સારી હમર-પાંચસો પુસ્તિકાઓની લદાખી વહેંચી શકાય; હવે એકાદ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ખર્ચ-મંથોમાંની અમવા બીજી અસરકારક સિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપ્રત સુધેથી વહેંચી શકાય.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

